

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ARCHÆOLOGIAI
BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS AZ
ORSZÁGOS MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI
TÁRSULATNAK KÖZLÖNYE

SERIES III.
VOL. IV.

1943

III. FOLYAM
IV. KÖTET

1—2. FÜZET

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1943

T A R T A L O M.

INHALT. — TABLES DES MATIÈRES. — INDICE DELLE MATERIE. — CONTENTS.

Cikkek. — Aufsätze. — Études et matériaux. — Studi e materiali.

Banner János: Az újabbkőkori lakóház kutatás mai állása Magyarországon	1
<i>J. Banner: L'état actuel de la recherche des habitations néolithiques en Hongrie</i>	14
Patay Pál: Szentvidéki rézkori temetők	26
<i>P. v. Patay: Kupferzeitliche Gräberfelder aus der Gegend von Szentvid</i>	37
<i>József Csalog: Hallstattzeitliche Wagenurne aus Kánya. Komitat Tolna, Ungarn</i>	41
Párduez Mihály: Szkitakori temető Békéscsaba-Fényesen	50
<i>M. Párduez: A cemetery of the Scythian period in Békéscsaba-Fényes</i>	58
Láng Nándor: A savariai Dolichenus-csoportozat	64
<i>F. Láng: Die marmorne Dolichenusgruppe von Savaria</i>	66
Ifj. Alföldi András: Adalék Szombathely római településtörténetéhez	71
<i>A. Alföldi iun.: Zur Entstehung der Colonia Claudia Savaria</i>	80
Nagy Lajos: Kiadatlan római kori eraviszkus síremlékek Szentendréről	87
<i>L. Nagy: Unpublizierte eraviszkische Grabdenkmäler der Römerzeit aus Szentendre-Ulcisia</i>	
<i>Castra</i>	99
Csalog József—Alföldi András: Katonai elbocsátóokmány Regölyből	100
<i>J. Csalog—A. Alföldi: Ein neues Militärdiplom aus Regöly (Komitat Tolna, Ungarn)</i>	107
Sági Károly: Császárkori tumulusok Pannoniában	113
<i>C. Sági: Tumuli dell'età imperiale nella Pannonia</i>	135
Révay József: Lupus, az aquincumi költő	144
<i>G. Révay: Lupus, il poeta di Aquincum</i>	147
Kalmár János: Népvándorláskori akasztóhorgok és veretek	149
<i>J. Kalmár: Metallhaken und Beschläge der ungarländischen Völkerwanderungszeit ...</i>	159
Csallány Dezső: A Deszk D. számú temető avar sírjai	160
<i>D. Csallány: Les tombes avars du cimetière de „Deszk D“</i>	170
Zoltán Tóth: La boucle de Kígyópuszta	174

A magyar régészet hírei. — Nachrichten der ungarischen Archaeologie. — Nouvelles d'archéologie hongroise. — Avvenimenti dell'archeologia ungherese.

Oratio decani facultatis philosophicae Universitatis Pázmányianae Budapestinensis, Bogdanum	
Filow, cum coronae doctorum honorariorum inseretur, celebrantis. (A. A.)	185
Jelentés az Országos Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1942—43. évi működéséről	192

TÁRGYMUTATÓ. — REGISTER.

I. ÁLTALÁNOS MUTATÓ. — REGISTER.

- adsignatio coloniarum* 75
Aecorna 79
aedicula 90
aeneolithikum 27 s köv.
agrimensor 75
 agyagedény (őskori) 1 s köv.,
 26 s köv., 41 s köv., 52 s köv.
 — rómaikori 160 s köv.
 — népv.-kori 156 s köv.
akanthusz-levél 95
akasztóhorog (népv.-kori) 149
 s köv.
akrostichon 144 s köv.
akroterion 93 s köv.
ala 79, 100 s köv.
ala I. Britannica 104
ala I. Brittonum civium Romanorum 100 s köv.
ala I. Flavia Augusta Britannica milliaria civium Romanorum 100 s köv.
ala I. Ituraeorum 100 s köv.
ala I. praetoria civium Romanorum 100 s köv.
ala I. Thracum equitata 106
ala I. Thracum veterana sagittariorum 100 s köv.
ala I. Ulpia contariorum 104
 áldozati tárgyak 65, 89 s köv.
 Alexander Severus 146
 állatábrázolás (őskori) 43 s köv.
 — rómaikori 64 s köv., 97 s köv.
 — népv.-kori 151 s köv., 164
 s köv.
 Anjou 182
 Antoninus Pius 104
 arany, aranytárgy 36, 149, 162
 aranyhuzal (őskori) 52
 arcábrázolás (népv.-kori) 154
 s köv., 164 s köv.
 áttört díszítés (népv.-kori) 150
assignatio viritana 74 s köv.
 asztrális jelvények 97
 Augustus 76 s köv.
auxilia 115
auxiliarius 77
 avar 150 s köv., 160 s köv.
 azalus 92 s köv., 102 s köv.
 badeni kultúra 7 s köv., 31 s
 köv.
beneficiarius 66
 besenyő 184
 bikaábrázolás 65 s köv.
 bodrogkeresztúri kultúra 26 s
 köv.
 bojár 183
 bolgár 152, 164
 borostyánindadisz 93 s köv.
 bőrzacskó (népv.-kori) 156 s
 köv.
 bronzedény (rómaikori) 117
 bronzkor 56, 87
 bronztábla 100 s köv.
 bronztárgy, bronzveret, bronz-
 huzal (őskori) 50, 97
 — népv.-kori 149 s köv., 161
 bronzszobor 65
burgus 105 s köv., 115
 bükki kultúra 6 s köv.
 Caligula 77
 Caracalla 66
centurio 73, 145
 Ceres 146
 Charon 116
chiton 65
 címer 176 s köv.
cingulum 65
civitas, lásd római polgárjog és
 eraviszkus
classis Flavia Pannonica 106
Claudia tribus 71 s köv.
 Claudius 71 s köv.
 Clotho párka 78
 Codex Balduinus Trevirensis
 176 s köv.
cohors I. Alpinorum equitata
 100 s köv.
cohors I. Alpinorum peditata
 100 s köv.
cohors II. Asturum et Callaecorum
 106
cohors II. Augusta Thracum 100
 s köv.
cohors VII. Breucorum 100 s
 köv.
cohors III. Batavorum milliaria
 100 s köv.
cohors I. Campanorum voluntaria civium Romanorum 100
 s köv.
cohors I. Lusitanorum 100 s köv.
cohors III. Lusitanorum 100 s
 köv.
cohors I. Montanorum 100 s köv.
cohors II. Nerviorum et Callaecorum 100 s köv.

- cohors I. Noricorum* 100 s köv.
cohors I. Thracum Germanica 100 s köv.
cohors I. Thracum civium Romanorum 100 s köv.
collegium fabrum et centonarium 99 s köv.
colonia, colonus 71 s köv.
 Commodus 66, 104
 Constans II. 166 s köv.
 Constantinus IV. 166 s köv.
 Constantinus Pogonatus 166 s köv.
 cölöp, cölöpépítmény 2 s köv.
 csat (népv.-kori) 152 s köv., 161 — középkori 174 s köv.
 csontár (őskori) 29 s köv.
 csont, csonttárgy (népv.-kori) 149 s köv., 168 s köv.
 csövestalpú edény 28 s köv.
 csúcsív 181
 dák 92
decurio 146
deducticius 71 s köv.
diploma 74 s köv., 100 s köv.
divisio 75
 Domitianus 72, 105
 eraviszkus *civitas* 87 s köv.
 eraviszkus 87 s köv., 100 s köv.
 erőd, lásd *burgus*
 etruszk 102
 ezüst, ezüstlemez 149 s köv.
 ezüstműves 145
 ezüsttárgy (népv.-kori) 162 s köv.
 ékszer (őskori) 36
 — rómaikori 98
 érem 116, 150, 160 s köv.
 falazás, faltapas 2 s köv.
 falkarcolat 145
 fazekas (római) 102
 felirat, felíratos kő 71 s köv., 87 s köv., 100 s köv., 144 s köv.
 fibula (őskori) 54 s köv., 96 — rómaikori 88 s köv.
 fejedelmi jelvények 175
 fésű (népv.-kori) 156 s köv.
 fogadalmi kő, — oltár 79, 103
 Fortuna 64
 fülbevaló, függő (őskori) 51 s köv.
 — népv.-kori 162 s köv.
Galeria tribus 74
 gallok 89
 gepida 169
 Geta 66
 gomb (középkori) 179 s köv.
 gót stílus 181
 gyöngy (őskori) 27 s köv., 50 s köv.
 — népv.-kori 161 s köv.
 győzelmi koszorú 66
 granuláció 54 s köv., 151
 gyűrű (őskori) 50 s köv.
 Hadrianus 100 s köv.
 hajóskatona (római) 100 s köv.
 Hallstatt-kor 41 s köv., 102, 113
 halomsír, halomsíros temetkezés 113 s köv., 169
 hamvasztásos temetkezés 50 s köv.
 háromszögű bronzlemez (Dolichenus) 65 s köv.
 Heraclius I. 166
 Horatius 146
 horog (népv.-kori) 149 s köv.
 hulladékgyűjtő (őskori) 11
 hún 152, 164
 idol 45
 íj, íjtartó (népv.-kori) 152, 156 s köv.
 íj (árpádkori) 160, 180
 illyrek 89 s köv., 102, 113 s köv.
 indadíszítés (népv.-kori) 164 s köv.
 italikus 79, 115
 Iuno 65
 Iuno Assyria regina Dolichena 65
 Iuppiter Dolichenus 64 s köv.
 Iustinianus I. 163 s köv.
 Iustinus I. 166
 jordansmühli kultúra 27 s köv.
 kagyló 29 s köv., 50 s köv.
 kard (őskori) 96
 — rómaikori 117
 — népv.-kori 152 s köv.
 — középkori 178
 karó, cölöplyuk 5 s köv.
 karperec (őskori) 51 s köv.
 — rómaikori 93
 katonai diploma, lásd *diploma*
 katonatörténet, katonaság (római) 100 s köv.
 kelta 87 s köv., 102, 113 s köv.
 kengyel, kengyelvas (népv.-kori) 162, 164
 kés (népv.-kori) 156 s köv.
 koci (agyag, bronz hallstatt-kori) 41 s köv.
 kocsiabrázolás 87 s köv.
 kocsitemetkezés 49, 117
 kociurna 41 s köv.
 koravaskor 56, 113 s köv.
 korbács (népv.-kori) 156
 kovaeszköz, kovakés 2, 27 s köv.
 költő, költészet (római) 144 s köv.
 köpeny (középkori) 177
 Kőrös-kultúra 10
 körsír 116
 kömlék (római) 64 s köv.
 kőfaragó, kőfaragóművesség 92 s köv.
 kuturgur 150 s köv.
 kún 184
 kürt (népv.-kori) 152
 lakóház, kunyhó, putri (őskori) 1 s köv.
 La Tène 57, 96 s köv., 113
lapicida, lásd kőfaragó
 lándzsa (rómaikori) 117
legio I. adiutrix 104
legio II. adiutrix 104, 146
legio XV. Apollinaris 71 s köv., 115 s köv.
legio X. gemina 66
legio XIV. gemina 74
legionarius 71 s köv.
liberta, lásd szabados, — nő
limes 115
 lovastemetkezés 164
 Lucius Verus 104
 Lucretius 146
 Marcus Aurelius 66, 104
 markomann 115

- Mauritius Tiberius 166 s köv.
 mécses (római) 117
 Minerva 144 s köv.
 Minerva szentély 100 s köv.
 mintalapok (kőfaragáshoz) 99
missio nummaria 76
missio pecuniaria 76
 mongol 179
 mór 105, 179
municipium 76 s köv.

 neolithikum, lásd újabb kőkor
 Nero 73 s köv., 101
 niello 182 s köv.
 Noreia 45
 normand 178
 nyaklánc (őskori) 50
 nyílhegy (őskori) 35
 nyíl, nyíltegez (népv.-kori) 154 s köv.
 — árpádkori 160

 obszidián 1, 35
 okmány (katonai), lásd *dip-loma*
 ókereszténység 87
 oltár, oltárkö 66
oppidum 96
 orsó 93
 orsógomb (őskori) 51
 orsókarika (népv.-kori) 160 s köv.
 Osi 102 s köv.
 oszlop, oszlopábrázolás 66, 94 s köv.
 Ovidius 146
 öv, övdísz, övesüngő 149 s köv., 161 s köv., 177

 pajzs, pajzsveret (rómaikori) 117, 154
 palmettadísz 93 s köv.
paludamentum 65
 Pannonia 145 s köv.
 Parca 146
 parthus 100 s köv.
 páncél (népv.-kori) 168
 páncéling 174
 pecsét 174
 Phokas 160 s köv.

 phrygiai sapka 65
plinthus 95
 podoliai kultúrkör 57
 polgárjog, lásd római polgárjog
praefectus 104
praepositus annonae expeditionis felicitis urbicae 104
praepositus gentis Onsorum 104
praetorianus 77
 préselőminta (népv.-kori) 151, 165

Quirina tribus 76

 renaissance 182
 rézár (őskori) 28 s köv.
 román stílus 180
 római polgárjog 78 s köv., 100 s köv.

 sarkantyú 179 s köv.
 Seneca 78
 Septimius Severus 104
Sergia tribus 72
sigillografia 174
 simítókö (őskori) 29 s köv.
 sír (őskori) 9, 26 s köv., 41, 50 s köv.
 sír (rómaikori) 113 s köv.
 — (népv.-kori) 149 s köv., 160
 — árpádkori 160
 sírkert 144
 sírkő, síremlék 87 s köv., 71 s köv., 116 s köv., 174
 sírláda 87 s köv.
 sírvers 144 s köv.
 sisak, sisakrostély 176 s köv.
solidus 166
 stukkó 88
 Sulla 74
 szabados, — nő 71 s köv.
 szarkofág 144 s köv.
 szarmata 107, 115
 szentély 66, 97
 székelő 184
 szíj, szíjvég (népv.-kori) 161 s köv.
 szír 144 s köv.
 szkítakori temető 50 s köv.
 szobrászművesség 87
 szvéb 107

 Tacitus 73 s köv.
 tábor, táborhely, állomáshely 76, 87, 103 s köv., 115
 telep (őskori) 1 s köv.
templum divi Augusti 100 s köv.
 terra szigilláta 114 s köv.
 téglá (római) 95
 thrák 94, 100 s köv., 113 s köv.
 Tiberius 75 s köv.
 tiszai kultúra 6 s köv.
torques (rómaikori) 88
 tölcséresszájú edény 33
 tör (népv.-kori) 156
 Traianus 76, 101 s köv.
tribunus 73
tribus 71 s köv.
tripus 89, 92 s köv.
 tunika 65, 88 s köv.
tumulus 42 s köv., 133 s köv.
 tükör (rómaikori) 65
 tülök (népv.-kori) 156
 tűtartó (népv.-kori) 161 s köv.
 tűzsiholókészség 161 s köv.
 tűzhely (őskori) 1 s köv.

 újabb kőkor 1 s köv., 42
 urna (őskori) 41 s köv., 50 s köv.
 út (római) 75
 uturgur 152

 III. Valentinianus 150
 vallási élet 113 s köv.
 vaskés (őskori) 51
 — népv.-kori 161
 vaskor 97
 Venus 146
 veretek (népv.-kori) 149 s köv.
 Vespasianus 74 s köv.
veteranus 71 s köv., 100 s köv., 115
 Victoria 65 s köv.
 villanova kultúra 56 s köv.
 vonaldíszes kerámia 8 s köv.

 zabla 165
 zóki kultúra 9
 zsugorított csontváz 27 s köv., 50 s köv.

II. NÉVMUTATÓ. — NAMENREGISTER.

1. *Modern földrajzi nevek. — Moderne geographische Namen.*

Aba 183	Chartres 180	Felsőcikola 121
Abaliget 119 s köv.	Chesters 65	Felsőszénégető, lásd Oberkohl-
Adony 105, 151	Cifraháza 115	stetten
Afrika 145	Clarijo 179	Fenék 149 s köv.
Aggteleki barlang 10	Colchester 78	Ferencszállás 154 s köv.
Alattyán-Tulát 155	Compostela 180	Fertő-tó 2, 114
Alföld 2 s köv., 32	Corneto 45	Formin 121
Aling bei Wetzelsdorf 120	Cresnjevec (Kerschbach) 121	Forst 121
Alsólendva 120	Csákberény 87, 152	Franciaország 180
Alsómislye-Szkalka 2	Cselegörcsöny 153	Frögg 45
Alsószentiván 117 s köv.	Csehipusztá 121	Fürth bei Stainz 122
Altenmarkt 116 s köv.	Csmi 150 s köv.	
Amiens 180	Csobánka 87 s köv.	Gátér 154 s köv.
Apahida 3	Csóka Kremenják 4	Gellérthegy 102
Aranka 4	Csurgópusztá 121	Gigging 122
Aszár 101		Glasinac 45 s köv.
Au am Kracking 118 s köv.	Dalgodeltzi 74	Gleinstätten 122
Au am Leithaberg 115 s köv.	Dalmácia 74 s köv.	Goberling (Gáborfalva) 122
Átokház 158	Dálja 105	Godeninci (Godeninzen) 122
	Debrecen-Ondód 156	Gomilsko 122
Balatonendréd 9	Desedapusztá 118 s köv.	Grabau 45
Balf 120	Deszk 160 s köv.	Grafendorf 122
Balkán 152	Deszk-Barát 152 s köv.	Grafenschachen 122
Bayeux 177 s köv.	Dél-Anglia 113 s köv.	Graufesenque 102
Belgium 117	Dél-Dunántúl 115	Graz 122
Beneventum 176	Dél-Oroszország 152	Grosshöflein (Nagyhöflány) 115,
Beregardó 4	Dietersdorf 121	122
Bereg vm 1	Dietmannsdorf 121	Grosspetersdorf (Nagyszent-
Békásmegyer 8, 98	Dozmat 72	mihály) 123
Békéscsaba-Fényes 58 s köv.	Dömös 182	Götzwiesen 122
Blatnicza 155, 158	Drumling (Drumoly) 121	Győr 155 s köv.
Bodrogkeresztúr-Kutyasor 9	Duna 89, 96 s köv.	
Bogojeva 2 s köv.	Dunabogdány 98	Hainberg 123
Bonyhád 9	Dunaföldvár 102	Hajdúszoboszló 36
Borkowsk 156	Dunapentele 87 s köv., 104, 166	Hajndl 123
Bernstein (Borostyánkő) 117 s	Dunaszekcső 106	Halics 183
köv., 120	Dunántúl 102, 156	Hant 123
Borsod vm 9		Hardek 123
Bosznia 102	Eggendorf 121	Hart 123
Bócsa 151 s köv.	Eggersdorf 96	Hartberg 123
Bölcske 106	Eibiswald 121	Harterschlössel bei Graz 123
Brezula 120	Eisenzicken (Németciklénny) 121	Háshágy 123
Budakalász 98	Eitzendorf 121	Heddernheim 65 s köv.
Budapest 66, 92, 115	Erdély 32	Herbersdorf bei Stainz 123
Budapest Farkasrét 151	Erősd 5 s köv.	Herpály 6
Bulgária 66, 74	Este 45 s köv.	Holzberg bei Steinberg 123
	Esztergom 87	Holzschlag (Vágod) 123
Casteltrosino 152	Észak-Afrika 105	Homoród 2
Chaczk 150	Észak-Itália 75 s köv.	Hopfau 123

Hornstein 123
Hódmezővásárhely 1, 155
Hódmezővásárhely-Kardoskút
167
— -Szárázér-dűlő 155
Hővej 123

Iois (Nyulas) 124
Ivánc 118 s köv.

Jánoshida 155
Jászládány 36
Jobst bei Fürstenfeld 124
Jstad 45
Jutas 149 s köv., 166

Kánya 41 s köv.
Katzelsdorf 115 s köv.
Kaukázus 150
Kaposvár 115
Kälberhart 124
Kecel 149 s köv.
Kerkabarabás 124
Kerschbaum 116
Keszthely 48, 149 s köv.
Kigyópuszta 174 s köv.
Kirchfidisch (Egyházásfüzes)
124
Kis-Ázsia 113
Kishegyes 153
Kiskánya 9
Kiskörös 7, 154 s köv., 166
Kiskúnfélegyháza 180
Kiss-tanya 12
Kiszombor 160 s köv.
Klárafalva 156
Kohfidisch (Gyepüfüzes) 125
Komárom (Bereg vm) 1
Konyár 36
Korpád 5 s köv.
Klein Mautrack határa 125
Kishegyes 157
Kotzicken (Sárosszék) 125
Koudirghe 150
Kökénydomb 12 s köv.
Kömlőd 65, 105
Kőhalom 2
Königsdorf (Királyfalva) 125
Krottendorf (Békató) 125
Kurtics 3
Kúnágota 166
Kúnszentmárton 166

Laa 125
Lajta-hegység 114
Lajtaújfalu 117
Langenwang 125
Leitersdorf 125
Lemerje (Lehomér) 125
Lemsitz bei Stainz 125
Lengyel 6, 48
Lindenbuden 45
Litzelsdorf (Lödös) 125
Loka (Laak bei Pettau) 125
Löcse-Alte Leutsch 3
Lödersdorf bei Feldbach 125
Löffelbach 126
Lucca 151
Lucera 46
Lunovec (Lunaberg) 126

Magyarköblös 7
Magyarország 180
Magyartés 34 s köv.
Majdán 165
Malaja-Perescsepina 151 s köv.
Mannersdorf a. d. Leithage-
birge 126
Mank 126
Margarethen a. d. Moos 126
Margarethen a. d. Sierning 126
Mariasdorf (Máriafalva) 126
Maria Rast 118
Maros 163
Mártély 7, 154
Mauer 65
Mauer a. d. Url 66
Medina 9
Megyaszó 10
Mezőberény 149
Mezőberény-Nemeskereki 166
Monostorszeg-Opoljenik 4
Moosbrunn 126
Morvamező 184
Mosonszentpéter 154
Moys 183

Nagyhöflány, lásd Grosshöflein
Nagypall 153
Nagyszentmihály 119
Nagytétény 87 s köv., 104
Nassenfuss 126
Némed 151
Neudau 126
Neudorf 118 s köv.

Neudorf im Stainzthale 126
Nevolino 154 s köv.
Niedersschöckel 126
Nocera-Umbra 152
Nyíregyháza 167
Nyugatpodolia 57

Oberbergen 126
Obergnas 127
Oberhaag 127
Oberkohlstetten (Felsőszen-
égető) 118 s köv., 127
Oberlungitz 127
Oberneuburg 127
Oberpikern bei Marburg 127
Oberschützen (Felsőlövő) 127
Oberwaldbauern 115 s köv.
Odera 45
Oedt 127
Ondód 71
Orczifalva 167
Ormoz 127
Oroszország 150 s köv.
Otterniz 127
Ozora 166
Óbessenyő 4
Óbuda 87 s köv.
Ókeresztúr 166
Öcsény-Szigetpuszta 106

Palánka 156
Pátka 127
Peccatel 45
Penzendorf 128
Petrís 3
Pécs 115
Pécsvárad 9
Pichling bei Stainz 128
Pikerndorf bei Marburg 128
Pincehely 128
Pinkafeld (Pinkafő) 128
Pischelsdorf 95
Pistorf 128
Pitschgau 128
Podbolotje 150 s köv.
Podloz (Unterpodlosch) 128
Pola 128
Potzneusiedl (Lajtaújfalu) 128
Pó-vidék 114
Prätis 128
Pusztasomodor 87
Pusztatót 149 s köv.

X

- Rabnitz bei Kumberg 128
 Race (Krainischfeld) 129
 Radoboj-Podostinje 129
 Rajna 104 s köv.
 Rappoltkirchen 129
 Rax (Raks) 129
 Rechnitz (Rohonc) 129
 Regöly 49, 100 s köv., 155 s köv.
 Reims 180
 Rekawinkel 129
 Riedlingsdorf (Rödöny) 118 s köv.
 Rohrbach a. d. Teich (Jobbágy-falu) 129
 Rotenturm a. d. Pinka (Vas-vörösvár) 129
 Rothwein bei Marburg 129
 Rödöny, lásd Riedlingsdorf
 Ruscia 182
- Sachsenfeld im Sannthale 129
 Sadovetz 150 s köv.
 Safenau 129
 Sankt András 129
 Sankt Florian 130
 Sankt Johann Eichberg határa 130
 Sankt Johann in der Heide 130
 Sankt Martin 130
 Sankt Peter Kerschbaum határa 130
 Sankt Stephan bei Stainz 130
 Sankt Thomas 130
 Saraj 150 s köv.
 Sárvár 130
 Sátorajújhely 4
 Schandorf (Csém) 130
 Schildbach 130
 Schönbickl 130
 Siegendorf 130
 Slivnica (Schleinitz) 130
 Sommerein a. d. Leithaberge 131
 Somogy 183
 Sopron 44 s köv., 75
- Stainz 131
 Staudach 131
 Stegersbach (Szentelek) 131
 Strazgonjci (Stassgeintzen) 131
 Strem (Strém) 131
 Strettweg 45 s köv.
 Sulz 131
 Suuk-Su 152
 Sv. Mikláz na Dravskem polju 131
 Surány 72
 Szabadbattyán 181
 Szarvas-Szappanoshalom 4
 Szászvárosszék 45 s köv.
 Szebény 153 s köv.
 Szeged 27 s köv.
 Szeged-Csengele 152 s köv.
 — Fehértó 167 s köv.
 — Makkoserdő 166 s köv.
 Szeghalom-Kovácsalom 4
 Szeghegy 166
 Szegvár-Tűzköves 2
 Szekszárd 41
 Szalacskapuszta 115 s köv.
 Szelevény 34
 Szentendre 87 s köv., 102, 145, 166 s köv.
 Szentendre sziget 97
 Szentes 34
 Szentes-Kistóke 26 s köv.
 — Lapistó 154
 Szent Gellért-hegy 87
 Székesfehérvár 115
 Szék-Vicekút 2
 Szilasbálhás 188 s köv.
 Szob 155
 Szombathely 64 s köv., 71 s köv.
- Tabajd 95
 Tabán 96
 Tadtén (Mosontétény) 131
 Tagliacozzo 176
 Tamási 9
 Tasnád 2
 Tausz 45
- Tápiószentmiklós 113
 Temesváralja-Dupláj 45
 Tengőd 42
 Teufelsdorf 132
 Thalerhof 132
 Tiszakeszi-Szódahalom 9
 Tiszaug 11
 Tolna vm. 41 s köv., 103 s köv.
 Toszkána 182
 Törökbálint 95
 Törökország 152
 Troppberg 132
- Unterbergla 1
 Unterkohlstätten (Alsószén-égető) 132
 Unterkornbach 132
 Unterradl 132
 Unterschützen (Alsólövő) 132
 Unterwaldbauern 132
- Védeny 114 s köv.
 Verche-Saltovo 153 s köv.
 Vörösmart 155
 Vornau 132
- Weiden am See lásd Védeny
 Wien 181
 Wienerwald 114
 Wiesflech (Újrétfalu) 134
 Winklarn 134
 Winten 118 s köv.
 Wittkau 45
 Wolfau (Vasfarkasfa) 134
 Wolfstal 134
- Zalalövő 134
 Zárósfalva 1
 Zendorf-Wettmannstetten 134
 Zengővárkony 9
 Zimány 115
 Zsámbék 87 s köv.

2. Antik földrajzi nevek. — Antike geographische Namen.

- Alta ripa 103 s köv.
 Antium 73
 Aquileia 79
- Aquincum 89 s köv., 105, 115 s köv., 144 s köv.
 Arrabona 90, 104
- Belgica 114
 Brigetio 104

Campona 89, 104
Camulodunum 78
Carnuntum 71 s köv., 115
Claudia Svaria: lásd Savaria
Celeia 75, 95
Cilurnum 65
Cirta 145

Dacia 105

Emona 75 s köv.

Faventia 72
Flavia Solva 76, 95

Gallia 97
Germania 105, 114

Intercisa 87, 104
Italia 73 s köv., 104 s köv.,
114 s köv.
Iuvavum 72

Kappadocia 104

Lugio 106
Lussonium 105

Mediolanum 71
Moesia superior 105

Nauportus 79
Noricum 65, 76, 88 s köv. 114
s köv.

Pannonia 66, 71 s köv., 89, 113
s köv.
— inferior 88 s köv., 114 s köv.
— superior 105, 114 s köv.
Poetovio 76
Puteoli 73

Roma 100 s köv., 114 s köv.,
145 s köv.

Salonae 74
Savaria 64 s köv., 71 s köv.
100 s köv., 145
Scarabantia 75, 115
Syria 105

Tarentum 73 s köv.
Thracia 114
Teutiburgium 105
Trier 105

Ulcisia Castra 87 s köv., 144
s köv.

Verona 71 s köv.
Vetus Salinae 105
Viminacium 145
Virunum 89 s köv.

3. Személynevek. — Personennamen.

a) Nomina:

Aelia Apollonia 144
Aelia Marcia 144
Aelia Sabina 145
Aelius Apollonius (Quintus) 144
s köv.
Aelius Iustus 149
Aelius Hadrianus Antoninus
(Titus) 100 s köv.
Aelius Lupus 144 s köv.
Alfius Secundus (Caius) 71
Allia Hesperis 72
Annius Maximus Pomponianus
(Titus) 104
Antonius Zeno (Marcus) 100 s
köv.
Arestius Firmus (Caius) 72
Aurelius Apollonius (T.) 144
Aurelius Lupus (M.) 145

Barbius Constitutus (Lucius) 72
Barbius (Quintus) 72

Caelidius Lupus (Sextus) 145
Caesia Ciraca (=Cyriaca) 72
Caesius Catulus (Caius) 71
Casius Optatus (Caius) 72

Caesius Victor (Caius) 71
Cominius Cives (Aulus) 72
Cominius Secundus 100 s köv.

Fabius Agrippinus (Caius) 100
s köv.

Gargilius Felix (L.) 76
Iulia Procula 71

Licinius Lepidus (Lucius) 71
Licinius Victor 79, 100 s köv.
(Marcus)

Maecius Sabinus (Publius) 72

Naevia ... uda 71
Naevius Rufus (Lucius) 71
Naevius Silvanus (Lucius) 71

Plotius Primus (Caius) 72
Praecilius Fortunatus 145

Rossius Vitulus (M.) 104
Sentilius Iasus (M.) 102
Septimia Solia 95

Septimius Senecio 96
Statius Priscus (M.) 104

Titinius Iunior (Aulus) 74
Titinius Priscus (Aulus) 74

Ulpius Blastus (M.) 100 s köv
Uttiedius Celer (Sextus) 71

Valerius Cladens (Lucius) 72
Valerius Lupus (C.) 145
Vettia Sabina 72

b) Cognomina:

Adnamatus 79
Agrippinus (Caius Fabius) 100
s köv.
Apollonia (Aelia) 144
Apollonius (Quintus Aelius) 144
s köv.
Apta 72
Armentiacus (Lucius) 72
Atta (Nivionis f.) 102
Atto 89 s köv.
Atressa 95

XII

- Atressus 95
 Atresus 95
 Aurelius (T. Apollonius) 144
 Ana? lásd Ava
 Ava (Magimari f.) 92 s köv.
 Blastus (M. Ulpus) 100 s köv.
 Caius 71
 Catulus (Caius Caesius) 71
 Celer (Sextus Uttiedius) 71
 Cesó 89
 Ciraca (Caesia) 72
 Cives (Aulus Cominius) 72
 Cladens (Lucius Valerius) 72
 Coccu
 Commodianus 145
 Constitutus (Lucius Barbius) 72
 Crispus (Attonis f.) 89
 Cucus 89
 Cuocus 89
 Demiuncus (Cuoci f.) 92
 Felix (L. Gargilius) 76
 Firmus 90 s köv.
 Firmus (Caius Arestius) 72
 Flao 92
 Fortunatus (Praecilius) 145
 Fuscus 71
 Hadrianus (Titus Aelius Antoninus) 100 s köv.
 Hesperio 72
 Hesperis (Allia) 72
 Iasus (M. Sentilius) 102
 Iunior (Aulus Titinius) 74
 Iustus (Aelius) 149
 Latinius 89
 Lepidus (Lucius Licinius) 71
 Loturus 96
 Lupus (Aelius) 144 s köv.
 Lupus (C. Valerius) 145
 Lupus (M. Aurelius) 145
 Lupus (Sextus Caelidius) 145
 Lupus 144 s köv.
 Magimaros 92 s köv.
 Maius (Cuci filius) 89
 Manno 94
 Marceius 89
 Marcia (Aelia) 144
 Narcissa 71
 Nemoratta 98
 Nivius 102
 Noebia 95
 Noeibi (o) 95
 Noibio 93 s köv.
 Noibio 95
 Optatus (Caius Caesius) 72
 Quartus 79
 Quintius 89
 Pomponianus (T. Annius Maximus) 104
 Primus (Caius Plotius) 72
 Priscus (Aulus Titinius) 74
 Priscus (Stadius) 104
 Procula (Iulia) 71
 Publius 72
 Reidomarus Siuppi f. 101
 Repetina Vet... 71
 Ressatus 92
 Retdimara 95
 Retdomara 102
 Ritomarus 102
 Rufus (Lucius Naevius) 71
 Sabina (Aelia) 145
 Sabinus (Publius Maccius) 72
 Sabina (Vettia) 72
 Satimara 95
 Scorilo 92
 Secundus (Caius Alfius) 71
 Secundus (Cominius) 100 s köv.
 Senecio (Septimius) 96
 Sextus 71
 Silvanus (Lucius Naevius) 71
 Sisiu 98
 Siuppus 101
 Solia (Loturi f.) 96
 Solia (Septimia) 95
 Tacattu 95
 Tertio Noibionis f. 93 s köv.
 Tertio Mannonis f. 94
 Tertius 71, 94
 Titus 71
 Ursus 94
 Utiedia 71
 Utiedius 71
 Valens 71
 Verodubena 87 s köv.
 Verodumna (Cesonis f.) 89
 Victor (Caius Caesius) 71
 Victor (M. Licinius) 100 s köv.
 Victor (Marcus Licinius) 79
 Vitulus (M. Rossius) 104
 Zeno (Marcus Antonius) 100 s köv.
 c) Modern szerzők —
 Moderne Fachleute:
 Åberg 151
 Alföldi 71 s köv., 116
 Banner B. 50 s köv.
 Barb 114 s köv.
 Bella 2
 Bersu 6
 Bock 175 s köv.
 Bortlik 72 s köv.
 Börzsönyi 113
 Brelich 114 s köv.
 Caspart 117
 Csallány D. 150 s köv.
 Csalog 7 s köv., 100
 Czirák Gy. 2 s köv.
 Dunning 116
 Farkas 2
 Fetzner 2
 Gallus 8 s köv., 36, 45
 Gárdonyi 113
 Gronovszky 94 s köv.
 Gubitza 4
 Györffy I. 10
 Hampel 116, 175 s köv.
 Hoernes 45
 Holder 89 s köv.
 Horváth Á. 3
 Horváth T. 71 s köv.
 Hufling 119
 Jessup 116
 Juhász 115

Kan 64
Kárpáti K. 64
Kisléghy Nagy 4
Klauser 92
Kovács I. 5
Koepp 117
Koethe 114
Krahe 95 s köv.
Kreetsmárik 4
Kubitschek 75
Kuzsinszky 98

László F. 5
László Gy. 157
Lehoczky 1 s köv.

Márton 113
Menghin 113 s köv.
Mihalik 2
Momigliano 78

Mommsen 74
Mora 160
Müllner 118

Nagy G. 175
Nagy L. 102, 144 s köv.
Nesselhauf 77

Orosz 2 s köv.

Paulovics 76
Pósta 3
Pulszky 6, 175 s köv.

Radnóti 117
Récsei 64
Ritterling 74
Rómer 115, 145
Rosenberg 182
Roska 6 s köv.
Rostovtzeff 78

Schäfer 183
Schmid W. 45
Schultze 95
Sebestyén 160
Seger 45 s köv.
Sulimírski 57
Szabó K. 11
Szeghalmy 4
Széchenyi B. 2

Téglás I. 2
Tompá 6 s köv., 96

Visegrádi 4

Wagner W. 105
Wosinszky 6, 48

Zalotay 26 s köv.

HIBÁK JEGYZÉKE. — ERRATA-CORRIGE.

14. lap, 12. sor: aláírás BANNER JÁNOS
47. „ 14. „ demsellben helyett *demselben*
73. „ 37. „ (10 sz. felirat) helyett *11. sz. felirat*
74. „ 19. „ fennt helyett *fent*
75. „ 22. „ állták helyett *álltak*
89. „ 35. „ tipus helyett *tripus*
102. „ 34. „ eraviszkns helyett *eraviszkus*
107. „ 1. „ Coros helyett *Cohors*
169. „ 37. „ Makkorserdő helyett *Makkoserdő*.

A szerkesztésért felelős:

dr. Alföldi András egyetemi tanár. (Címe: Budapest, IV., Ferenc József-rakpart 25.)

Schriftleiter — Dirigé par:

Prof. A. Alföldi. (Adresse: Budapest, IV., Ferenc József-rakpart 25.)

A kötet szerkesztésének technikai lebonyolítását vitéz Barkóczy László és ifj. Alföldi András végezték, a tárgymutatót Bónis Éva készítette.

AZ ÚJABBKÖKORI LAKÓHÁZKUTATÁS MAI ÁLLÁSA MAGYARORSZÁGON.

Annak az 1929 óta tartó régészeti kutatásnak, amely Hódmezővásárhely thj. város költségén folyik, egyik legszebb eredménye az újabb-kőkori lakóház kérdésének tisztázása. Ez a kutatás nem mutathatott volna fel eredményeket, ha a város vezetősége szűkkeblűen elzárkózik attól, hogy az ásatásokat irányító egyetemi régiségtudományi intézet ne csak múzeumi szempontból értékes és a nagyközönség számára mindenesetre tetszetős leleteket gyűjtsön. Ellenkezőleg, mindenkor a legjobban értékelte azokat a tudományos eredményeket, amelyek az őskori kultúrák¹ felfedezésén túl, olyan régészeti problémákat tisztáztak, amelyeket a szakemberek régen vártak s amelyek a szerencsés véletlen folytán ezen a rendkívül gazdag területen valóban tisztázhatók voltak.

Most, amikor az 1941. évi kőkénydombi ásatások során olyan eredményeket értünk el, amelyekre ezen, az immár harmadszor kutatott területen nem is számítottunk, szükségesnek tartom, hogy ez alkalommal ne a felásott telepen talált régészeti anyagról számoljak be, amely egyébként is alig különbözik az eddigiektől, hanem számot adjak a házkutatás kérdésének fejlődéséről és mai állásáról.

Mielőtt az irodalmi anyag alapján beszámolnék a kérdésről, hálásan meg kell köszönnöm azokat a nagybecsű adatokat, amelyeket ásató szakembereinktől, a teljes felhasználás szíves engedélyével, kaptam. De megköszönöm azoknak is, akik nemleges válaszukkal szívesek voltak felvilágosítani arról is, hol nincs keresnivalóm. Munkámat valamennyien² lényegesen megkönnyítették és tanúbizonyságot tettek arról, hogy eredményeinket nem magunknak, hanem a tudománynak gyűjtjük, mert mindnyájan csak többé-kevésbé szerencsés kezű kutatók vagyunk s valamennyiünknek csak a tudomány gyarapítása lehet a célunk.

Régészeti irodalmunkban *Lehoczky Tivadar* volt az első, aki kisebb-nagyobb ásatásain vagy éppen csak gyűjtőkörútjain az őskori építkezés emlékeit is megfigyelni, összegyűjteni igyekezett. Már 1877-ben említi egyik közleményében, hogy a beregmegyei Komáromban és Záródfalván régi kerek kunyhók nyomait fedezte fel,³ középen tűzhelyekkel, melyeken cserépedény és obszidiánszilánkok találtattak. Őskori házhelyet s azon egy konyhával szolgáló tűzhelyet is talált, de, sajnos, sem az előbbi, sem az utóbbileletről részletes leírást nem ad.

¹ Nem akarunk itt most azokról az eredményekről szólni, amelyek az Alföld római korának tisztázásához vezettek.

² Illesse köszönet Csalog József, Dormuth Árpád, Gallus Sándor, Leszih Andor, Sőregi János, Szabó Kálmán, Tompa Ferenc, Török Gyula igen tisztelt barátaimat.

³ Bereg vármegyei leletek. A. É. r. f. 1877. 164. l.

AZ ÚJABBKŐKORI LAKÓHÁZKUTATÁS MAI ÁLLÁSA MAGYARORSZÁGON.

Annak az 1929 óta tartó régészeti kutatásnak, amely Hódmezővásárhely thj. város költségén folyik, egyik legszebb eredménye az újabb-kőkori lakóház kérdésének tisztázása. Ez a kutatás nem mutathatott volna fel eredményeket, ha a város vezetősége szűkkeblűen elzárkózik attól, hogy az ásatásokat irányító egyetemi régiségtudományi intézet ne csak múzeumi szempontból értékes és a nagyközönség számára mindenesetre tetszetős leleteket gyűjtsön. Ellenkezőleg, mindenkor a legjobban értékelte azokat a tudományos eredményeket, amelyek az őskori kultúrák¹ felfedezésén túl, olyan régészeti problémákat tisztáztak, amelyeket a szakemberek régen vártak s amelyek a szerencsés véletlen folytán ezen a rendkívül gazdag területen valóban tisztázhatók voltak.

Most, amikor az 1941. évi kőkenyidombi ásatások során olyan eredményeket értünk el, amelyekre ezen, az immár harmadszor kutatott területen nem is számítottunk, szükségesnek tartom, hogy ez alkalommal ne a felásott telepen talált régészeti anyagról számoljak be, amely egyébként is alig különbözik az eddigiektől, hanem számot adjak a házkutatás kérdésének fejlődéséről és mai állásáról.

Mielőtt az irodalmi anyag alapján beszámolnék a kérdésről, hálásan meg kell köszönnöm azokat a nagybecsű adatokat, amelyeket ásató szakembereinktől, a teljes felhasználás szíves engedélyével, kaptam. De megköszönöm azoknak is, akik nemleges válaszukkal szívesek voltak felvilágosítani arról is, hol nincs keresnivalóm. Munkámat valamennyien² lényegesen megkönnyítették és tanúbizonyságot tettek arról, hogy eredményeinket nem magunknak, hanem a tudománynak gyűjtjük, mert mindnyájan csak többé-kevésbé szerencsés kezű kutatók vagyunk s valamennyiünknek csak a tudomány gyarapítása lehet a célunk.

Régészeti irodalmunkban *Lehoczky Tivadar* volt az első, aki kisebb-nagyobb ásatásain vagy éppen csak gyűjtőkörútjain az őskori építkezés emlékeit is megfigyelni, összegyűjteni igyekezett. Már 1877-ben említi egyik közleményében, hogy a beregmegyei Komáromban és Záródfalván régi kerek kunyhók nyomait fedezte fel,³ középen tűzhelyekkel, melyeken cserépedény és obszidiánszilánkok találtattak. Őskori házhelyet s azon egy konyhával szolgáló tűzhelyet is talált, de, sajnos, sem az előbbi, sem az utóbbileletről részletes leírást nem ad.

¹ Nem akarunk itt most azokról az eredményekről szólni, amelyek az Alföld római korának tisztázásához vezettek.

² Illesse köszönet Csalog József, Dormuth Árpád, Gallus Sándor, Leszih Andor, Sőregi János, Szabó Kilmán, Tompa Ferenc, Török Gyula igen tisztelt barátaimat.

³ Bereg vármegyei leletek. A. É. r. f. 1877. 164. l.

E híradás után, a nyolcvanas évek végéig egyetlen közleményben sem találjuk még nyomát sem annak, hogy a legtöbbször szórványos régészeti anyagot közlő kutatók valahol is találtak volna valami olyan emléket, amelyből rendszeres telepre, illetőleg lakóházakra lehetett volna következtetni. 1897-től kezdve már gyakrabban találunk híradást ilyen emlékekről.

Homoródon⁴ *Téglás István* talált részben jól, részben csak hiányosan kiégett földrögöket, amelyeken világosan felismerhető, hogy egykor vesszőfonásra — talán kunyhók falaira — voltak feltapasztva.

Kőhalmon⁵ ugyanő olyan részben kiégett rögöket talált, amelyeken éppenúgy, mint az említett homoródi telepen találtakon, felismerhető, hogy a vesszőfonásra voltak feltapasztva.

Az Alföldről elsőként *Farkas Sándor* közöl adatokat. A szegvári Tűzköves⁶ nevű telephelyen agyagbavájt földalatti kunyhóknak a nyomát találta, hamuval, edénytöredékekkel, állati csontokkal, kovaeszközökkel.

Földalatti putrikat talált *Lehóczky Tivadar* a munkácsi Kishegyen,⁷ ahol az ércet még nem ismerő nép földalatti putrikban, s kedvező időben künn, leveles színekben lakott.

A Fertőtő cölöpépítményeinek hitét — amely *Széchenyi Béla* könyvének⁸ téves értelmezése folytán sokáig tartotta magát a tudományos körökben is — *Bella Lajos* döntötte meg.⁹

Az alsómislyei Szkalkán¹⁰ *Mihalik József* talált homorú benyomásokkal ellátott agyagtapasztokat, amelyek az egykor itt állott apró, méhkasalakú házacskák vesszőfonatos falazatainak ragasztó anyagául szolgáltak.

Számbavehető rétegben *Czirák Gyula* jelenti először Bogojeváról¹¹ a sártapasztokat. „Fekete, legnagyobb részben vörösre égett földdarabokból álló réteg tárul szemeink elé a humusz fölszínétől számított 5—6 dm-nyi mélységben; majd megszakad, majd ismét kisebb darabokban feltalálható. A nép téglának tekinti ezeket. Minden darabnál ott vannak az ágak benyomódásai következtében támadt gödrök.” Egy jelentékeny darabról képet is közöl. Ugyanitt két méter széles lakásgödör keresztmetszetét is megállapította.¹²

Szék határában, a vicekúti őstelepen¹³ *Orosz Endre* faltapasztöredékeken kívül, vörösre égett agyagrögöket talált pelyva, gabnaszemek és szalmaszálak lenyomataival.

Tasnádon¹⁴ *Fetzer J. Ferenc* egyebek közt két darab faltapaszt talált. A vasoxydtól égetés folytán veresre festett faltapasztok az egykori lakás maradványai. A rajtuk kívülről

⁴ A homoródi őstelepről. A. É. 1887. 268. l.

⁵ Őskori telep Kőhalom határában. A. É. 1889. 356. l.

⁶ A szegvári kőkori leletekről. A. É. 1892. 69. l.

⁷ Ásatás a munkácsi Kishegyen. A. É. 1895. 315. l.

⁸ Kőkori lelet a Fertő-tava medrében. 1876. 38. l.

⁹ Voltak a Fertőben őskori cölöpépítmények. A. É. 1893. 97—104. l. Lásd Pulszky Ferenc téves értelmezését (Magyarország archaeológiája. I. kt. 1897. 28. l.).

¹⁰ A mislyei és hejzei praehistorikus telepekről. A. É. 1898. 40. l.

¹¹ A bogojevai őstelepről. A. É. 1898. 19. l.

¹² A bogojevai (Bács vm.) őstelepről. A. É. 1899. 62. l.

¹³ A vicekúti őstelep Szék határában. A. É. 1898. 33. l.

¹⁴ Szilágysági leletekről. A. É. 1898. 416. l.

előforduló csatornaszerű bevágódások pedig nem egyebek, mint különböző vastagságú rőzsegalyak nyomai, mely ágak eredetileg a ház vázát képezték.

Kurtics¹⁵ *Pósta Béla* három tojásdad alakú üreget talált, amelyeket kunyhó-részleteknek minősített és alaprajzukat is közölte.

A lőcsei *Alte Leutsch*¹⁶ nevezetű magaslatról *Horváth Ákos* közöl a szomszéd telepekkel azonos összetételű kunyhótapaszokat.

A már említett *Bogojeván*¹⁷ egyik téglavetőgödörben verem- és árokalakú lakásokat talált *Czirák Gyula*. Megállapította, hogy ezek a lakások szűkek és alacsonyak voltak.

A legrészletesebb leírást a vegyes anyagú petr¹⁸ telepről közli *Orosz Endre*. Szerinte a telepen a „hengeres faágak, pálcák, rudak, fatörzsek és szegletes, hasított lécek lenyomásait feltüntető, torha szövetű, lágy, szárazon törékeny, nedvesen mállekony agyagrögök igen gyakoriak. Anyaguk gabonapolyvát, fűszálakat, murvát, vagy szalma-töréket bőven tartalmaz és a szerint, amint ezen alkatrészekből kevesebb, vagy több van bennök, tömörebb, vagy lazább összetartásúak s az előbbiek rendszeren élénkebb téglavörösre égettek, mint az utóbbiak. Az egymás mellett párhuzamosan fekvő kisebb lenyomatok átmérője 5–15 mm, a leggyakoribb méretek 10–20 mm, a vastagabbak átmérete 20–32 mm, de ezeken kívül m. e. 20 darab nagyobb rögön egész fatörzsek hengeres lenyomatai is szemlélhetők a töredékeken mérhető átméret szerint 8–9 cm vastagságig, miből következőleg kétségtelen, hogy ennél még vastagabb hengeres fatörzseket és rudakat is alkalmaztak az agyagtapaszték alatti sövényfalakba. A lapos, tehát hasított, vagy faragott lécek és törzsek szélessége 25–90 mm közt változó. A nagyobb törzsek mellett gyakran vékonyabb ágak lenyomatai is vannak, de ennél is érdekesebb az olyan rög, amelynek egyik oldalán a vastag rúd, vagy törzs látható, míg a másikon harántos irányban a vékony ágak, vesszők lenyomatai szemlélhetők, amely példányok tehát a sövényfonat ágainak keresztezését tüntetik fel. Egy nagyobb rög belsejében több — a polyva tokjával együtt az agyagba került 7 mm hosszú, 2 mm széles — gabona-szem lenyomata tűnik fel, melynek idoma az alakorhoz, vagy méginkább a tönkölyhöz hasonlít. A pálcalenyomatos agyagrögök az ősrégészek általánosan elfogadott nézete szerint a kunyhók sövényfalának megégett agyagtapasztékai, melyekkel a telepkutatók minden nagyobb őstelepen találkozhatnak s így ezeknek számos analógiája ismeretes. A legnagyobb rög hossza 18 cm, szélessége 10 cm. A faltapasz külső oldala laposra volt elsimítva. Két darab rögön az ősember ujjainak lenyomata maradt, amint a lágy agyagot megmarkolta.”

Egy későbbi ásatás alkalmával is talált kunyhósövénytapaszrögöket.¹⁹

Apahidán, a kiállítási helyen²⁰ hengeres rúdbenyomatos sövénytapaszokat talált *Orosz Endre*, kevés agyagnak többnyire pelyva és fűszál keveretű gyurmájából.

¹⁵ Kurticsi őstelepek. A. É. 1899. 28. 1.

¹⁶ Az „Alte Leutsch” nevezetű neolitikus telepről. A. É. 1900. 163. 1.

¹⁷ Bogojeva régi emlékeiről. A. É. 1900. 209. 1.

¹⁸ A „Petr^{is}” őstelep Szamosújvár mellett. A. É. 1901. 229–230. 1.

¹⁹ Újabb leletek a petr^{is} őstelepről. A. É. 1904. 228. 1.

²⁰ Ősrégészeti leletekről Apahidán. A. É. 1902. 403. 1.

Monostorszegen²¹ az „Opoljenik“ határreszen *Gubitz Kálmán* állapította meg, hogy az őslakások alját rendszerint a sárga agyagréteg képezte. Kunyhóikat, bár nem mélyen, de mégis a földbe vájták.

A csókai Kremenýákon²² — ahonnan a szegedi városi múzeumnak igen nagy leletanyaga van, amelyben szintén vannak sártapasztöredékek²³ — *Gubitz Kálmán* 60—80 cm mélyen 3—4 m átmérőjű putrilakás maradványait találta. Megállapítása szerint „a tűzhely- és kunyhótapaszrögökben talált nádnyomatok arra vallanak, hogy a putrik fölött nádból alakított kunyhókkal és sütés-főzésre alkalmas kemencékkel bírtak.“

Az Aranka melletti halmokban²⁴ *Kisléghy Nagy Gyula* vörösszínű, keményre égetett földrögöket talált, rőzselenyomatokkal. Ugyanő Óbessenyőn²⁵ is talált rőzselenyomatos tapaszrögöket, szétszórta.

Beregárdon²⁶ *Lehóczky Tivadar* megállapította, hogy az őseemberek agyaggal kitapasztott kunyhókban laktak, amit az eredetileg sövényre tapasztott, kiégett agyagrögök is bizonyítanak. De földalatti putrikat is említ.

Sátoraljaújhelyen²⁷ *Visegrádi János* állapított meg földbemélyedő lakásokat. A gödrökben lévő kultúrrétegben áglenyomatos, hatalmas agyagtapaszokat talált, amiből arra következtetett, hogy az őstelep lakói kunyhóikat akként készítették, hogy a földbe ásott gödröt tetőszerűleg, sárral bevont ágakkal főték be.

Szeghalmon²⁸ *Szeghalmi Gyula* a Kovács-halomban talált lakásnyomokat. Tűzhely közelében pár talicskára való, egyenetlenül égett 1—3 ujj vastag agyaglapokat talált amelyek az ősember rőzséből font kunyhójának tapasztékai lehettek, mert bennük tisztán látszanak a vesszőnyomok. A megvizsgált tapasztöredékekben szalmát, polyvát, sőt toklást is talált.

Krečmárik Endre Szarvason, a Szappanos-halomban²⁹ állapította meg az őskori lakás emlékeit. „Hogy az itt tartózkodók földfölötti agyagkunyhókban lakhattak, azt igazolják az ásás alkalmával előkerült égett sártapasztöredékek, melyeken a kunyhó vázául szolgáló vesszők nyomai világosan észrevehetők. Egy vörösre égett sártapaszdarabon pl., mely a kunyhó csúcsáról való, egész szépen látni két összehajló s ezen alul is harántirányba helyezett vessző lenyomatát. Tehát a kunyhó vázát földbe erősített s felül csúcsban összefogott s ezen hosszirányú vesszőkön haránt irányba átfont vesszőkből készíthették. Erre a rácsos vázra csapkodták aztán rá, a törekekkel kevert agyagtapaszt

²¹ Ásatások a Opoljenik ősemeberi telepen, Monostorszeg határában. A. É. 1905. 242. l.

²² Ásatás a csókai Kremenýákon. A. É. 1906. 447. l. A Kremenýákra vonatkozókat lásd még: *Orosz Endre*, Jelentés a csókai Kremenýák nevű őstelepen 1908. év nyarán végzett ásatásokról. Ebben a közleményben is van szó egy kunyhólakás nyomairól. (Tört. és Rég. Ért. Temesvár, 1912. 27—48. l.).

²³ Őskori anyagát és *Móra Ferenc* megfigyeléseit *Banner János* és *Foltiny István* feldolgozásában most közli a múzeum. (A Szegedi Városi Múzeum kiadványai. Ser. II. No. 5. Sajtó alatt.)

²⁴ Aranka-vidéki halmok. A. É. 1907. 272. l.

²⁵ Óbessenyői őstelep. A. É. 1909. 149. l.

²⁶ Kőkorszaki leletek Bereg vármegyében. A. É. 1910. 162. l.

²⁷ A sátoraljaújhelyi őstelep. A. É. 1912. 244. l.

²⁸ Ásatás a szeghalmi Kovács-halomban. A. É. 1913. 38. l.

²⁹ A békésszarvasi őstelepek. A. É. 1915. 12. l.

s erős tűz mellett kívül és belül egyaránt jól kiégették. A kunyhó talapzata égetett agyag-tapasz volt.

Látnivaló, hogy még azok a megfigyelők is, akik egyes részletekben valóban hasznos útbaigazításokat adhattak a lakásprobléma megvilágításához, végeredményében merőben a saját fantáziájukra voltak utalva s igen sokszor egy-egy rosszul kiválasztott, napjainkig is meglévő néprajzi analógia erőszakolt alkalmazásával jutottak el, a legtöbbször csak sejtetett eredményre, de határozott felvilágosítást sem a kunyhók igazi alakjáról, sem nagyságáról nem adtak. De nem is adhattak, mert a legutolsó adat kivételével egyetlen közlésből sem tűnik ki az, hogy a megtalált sártapasztöredékeket gondosan fel is tárták volna. Egyedül az utolsó bizonyítja ezt azzal, hogy a kunyhó talapzatáról is beszél.

Egyben valamennyi közlés megegyezik. És pedig abban, hogy egyik sem szól karó³⁰ vagy cölöplyukakról.³⁰

Távol áll tőlünk, hogy ezért hibáztassuk az érdeemes kutatókat. Ott, ahol a szerencsés véletlen nem segítette a munkát, ott hiába lett volna a leggondosabb körültekintés is. Ezeknek az ásatásoknak a legnagyobb része olyan kis területre szorítkozott, hogy azon összefüggő jelenségeket megfigyelni is nehéz lett volna. Ez a megállapítás természetesen nem zárja ki azt a feltevést sem, hogy ha a kutatók nem a múzeumi anyag, az érdekesebbnek látszó ritkább tárgyak után kutattak volna, hanem a megtalált nyomokon nagyobb terület feltárásával kutattak volna a jelentkező ház után, eredményt is érhettek volna el. Azt sem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a sártapaszok jelentkezése nem okvetlenül jelent összefüggő s jól felhasználható jelenségeket. Erre saját évtizedes ásatásainkból is számtalan példát idézhetnénk.

Néhány erdélyi adat kívánczik még ide, amelyeket már nem a kutatók képzelete, hanem a helyes megfigyelés eredményezett.

Az egyik *Kovács István* korpádi³¹ ásatásaiból való, a másik *László Ferenc* általánosan ismert kitűnő erősdí³² ásatásából.

A korpádi kunyhók alakja — egy kivételével — ellipszisforma. Földbemélyített karóknak sem a kunyhók határvonalán, sem belsejében nyoma sincs, ami — Kovács szerint — arra mutat, hogy a kunyhók vázát alkotó karókat csak csekély mélységig eresztették a fekete humuszba s így a humusz alatti agyagrétegbe nem nyúltak bele. A kunyhók földje egy esetben sem volt tapasztva. Egy részük 25—30, más részük 75 cm mélyen volt. A vékonyabb és vastagabb pálcalenyomatokat tartalmazó agyagrögök kétségtelen bizonyítékai annak, hogy vesszőfonásos és polyvával kevert agyagsárral körültapasztott kunyhók voltak a telepen.³³

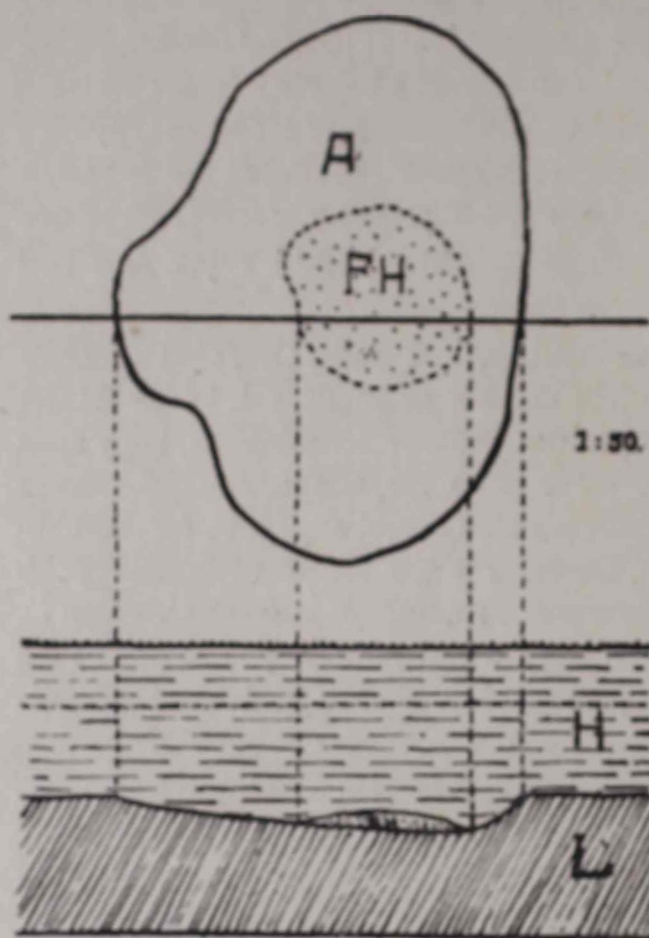
³⁰ Távolról sem hisszük, hogy az 1914 előtti valamennyi adatot itt közöltük volna. Elmaradtak — a lejjebb még ismerttetendő adatokat kivéve — az A. É. kivételével összes kisebb-nagyobb vidéki folyóirataink, amelyek nagyjából állandóan ugyanezeket az adatokat tartalmazzák. De elmaradtak azok is, amelyek egy-egy komolyabb vidéki monográfiában láttak napvilágot. Ezekben sincs olyan adat, amely a kérdést az itt közöltekénél jobb megvilágításba helyezné.

³¹ A korpádi őskori telep. Dolgozatok. 1913. 1—8. l.

³² Ásatások az erősdí őstelepen. U. o. 1914. 279—386. l.

³³ Hasonló sátoryszerű kunyhókat említ *Roska Márton* Magyarköblösiről (Az ősrégészet kézikönyve. II. kt. Az újabb-kőkor. 208. l.).

Az erődí házak két helyiségből állanak: egy lakószobából és egy pitvarszerű helyiségből. A pitvarszerű helyiség szintje alacsonyabb. A lakószoba padozata dögölt és tapasztott. Mindkét helyiségben peremes tapasztott tűzhely volt. Az egész cölöpökre volt építve s ez az egyetlen forma, amely igazolni látszik a vesszőre tapasztott házakat.³⁴

1. kép.

Ezekhez a nagyon erősen kifejlődött háztípusokhoz hasonlót az ország egyetlen helyéről sem ismerünk.

Az újabb-kőkori ház kérdését érinti *Tompa Ferenc*nek a kőkorról szóló nagy összefoglaló munkája is. A bukki-kultúra lakóházairól csak feltételezi, hogy a sörényből font házakat négyszögűre építették.³⁵ A tiszai-kultúra házáat is — herpályi ásatása alapján — négyszögűnek véli.³⁶

A ház kérdésével behatóan foglalkozott *Roska Márton*,³⁷ aki az ősrégészeti kutatások Európa-szerte elért ilyenirányú eredményeit, bőséges irodalomra hivatkozva, foglalta össze. Munkájából csak a magyarországi kőkori házakkal foglalkozó rész érdekel bennünket.

Első típusnak azt a putrilakást tartja,³⁸ amelyet *Wosinszky Mór* Lengyeltől³⁹ mutatott be s amelyet annak idején *Pulszky Ferenc*⁴⁰ is hasonló értelemben vett át. Ennek a típusnak Lengyelen kívül nyomát sem látjuk s alföldi telepeinken, még a legmagasabb helyeken is nehezen tudjuk elképzelni.⁴¹

A lengyeli gödrök hallstatti eredetét *Tompa és Bersu* ásatása világosan kimutatta,⁴² így ezt a típust nem tekinthetjük a legprimitívebb kőkori lakásnak. Az a körülmény, hogy egyes helyeken, a gödrök szájánál karólyukak maradtak meg,⁴³ nem mond ellent annak.

³⁴ Lásd bővebben: *Dolgozatok*. 1914. 367—378. l.

³⁵ A szalagdíszes agyagművesség kultúrája Magyarországon. *Arch. Hung.* V-VI. kt. 21. l.

³⁶ U. o. 47. l.

³⁷ I. m. 204—229. l.

³⁸ I. m. 206. l. és 130. kép.

³⁹ Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig. I. kt. III. tábla 1—2.

⁴⁰ Magyarország archaeológiája. I. kt. 28. l. 20. kép.

⁴¹ Állítjuk ezt önmagunkkal szemben is. Az őszentiváni bronzkori telepen hajlandók voltunk a hulladék-gödröket, amelyek eredetileg agyagkitermelő gödrök lehettek, lakó-gödröknek minősíteni. Minthogy alföldi telepeink rendszeren a nagyon ingadozó vizek partján voltak, lakás céljaira ezeket nem lehetett használni, még vermeknek is csak azokat, amelyek túlságosan mélyre nem nyúltak.

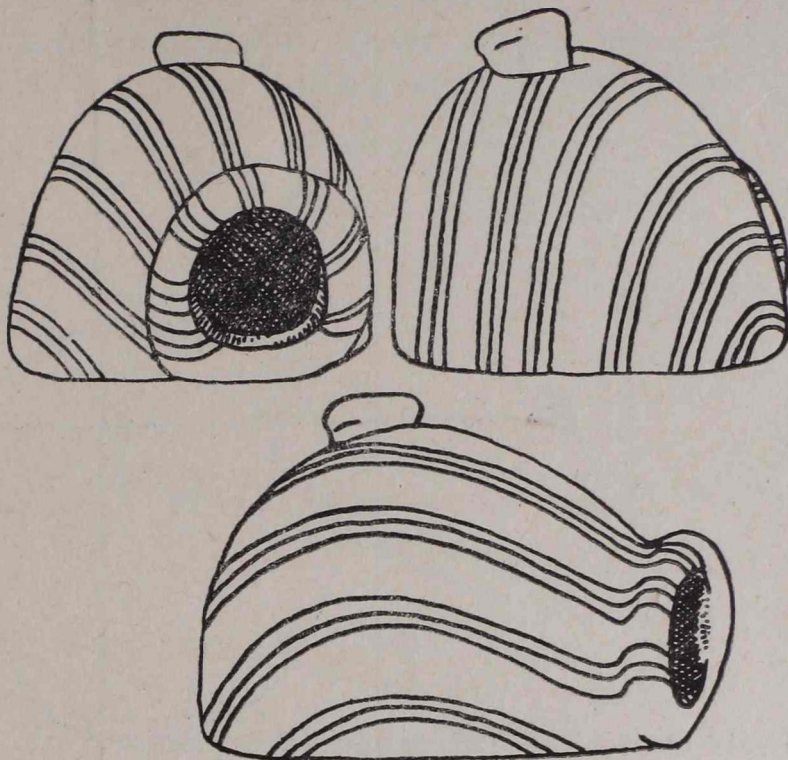
⁴² *Tompa*, i. m. 47. l.

⁴³ *Roska*, i. m. II. 207. l.

hogyan azokat, ha alkalmas helyeken feküdtek, élelemtartó vermekül használták. Méhkasalakú, földbemélyedő gödrök igen gyakoriak ugyan az őskortól a népvándorlás koráig, de legalább is alföldi telepeinken az újabb-kőkorszakban — a legtöbb feltárt telepen — hiányoznak. Eddig feltárt nagy telepeinken igen sok gödör van ugyan, de ezek csak kivételesen méhkasalakúak.⁴⁴

Hivatkozik *Roska* a magyarköblösi és korpádi kunyhókra is.⁴⁵ Ezek már sokkal inkább érdekelnek bennünket, nem annyira az alakjuk, mint inkább a szerkezetük szempontjából. Szerkezetileg ezekhez hasonlít az a földbemélyedő kunyhó, amelyet *Csalog József* tárt fel a kiskőrösi badeni telepen.⁴⁶

A kunyhó részben a földbe mélyedt, részben a föld fölé emelkedett. Alakja ovális (1. kép). Az egyik oldalán kiugró bejárat volt. Alapjának átmérője: 235 és 285 cm. A bejáratától befelé mélyedt. Legmélyebb volt a tűzhelynél. Tetejéről a talált sártapaszkok nyújtottak felvilágosítást, amelyekben nád- és vesszőlenyomatokat lehetett megállapítani. A szerkezetet tartó karóknak ugyan semmi nyoma sem volt, de a tapasztöredékek és az alaprajz ezt feltételezik. Valószínűleg belülről is tapasztva lehetett, ami viszont a benne talált tűzhely követelménye.

2. kép.

A kunyhó képét illetőleg egy Mártélyon talált urnára hivatkozik *Csalog*, de a képet nem közli. Valószínűleg arról az edényről lehet szó, amelyet *Kiss Lajos* nyíregyházi magángyűjteményében őriz s amelynek képét itt három nézetben is bemutatjuk. (2. kép)

Mai tudásunk szerint ilyen lehetett a legkezdetlegesebb emberi lakás a neolitikumban. Hogy sokáig élt, azt a legjobban éppen az bizonyítja, hogy jólmegfigyelt alaprajzát a legkésőbbi kőkori kultúránkban is megtaláljuk.

Ezeket a lakásokat lehetne *putri-lakásoknak* nevezni, mert — két részükkel — tökéletesen megfelelnek annak, amit ma is ennek nevezünk. A lényegük, hogy bár nem mélyen, de a földbe mélyednek és valamilyen tetőszerkezetük van.

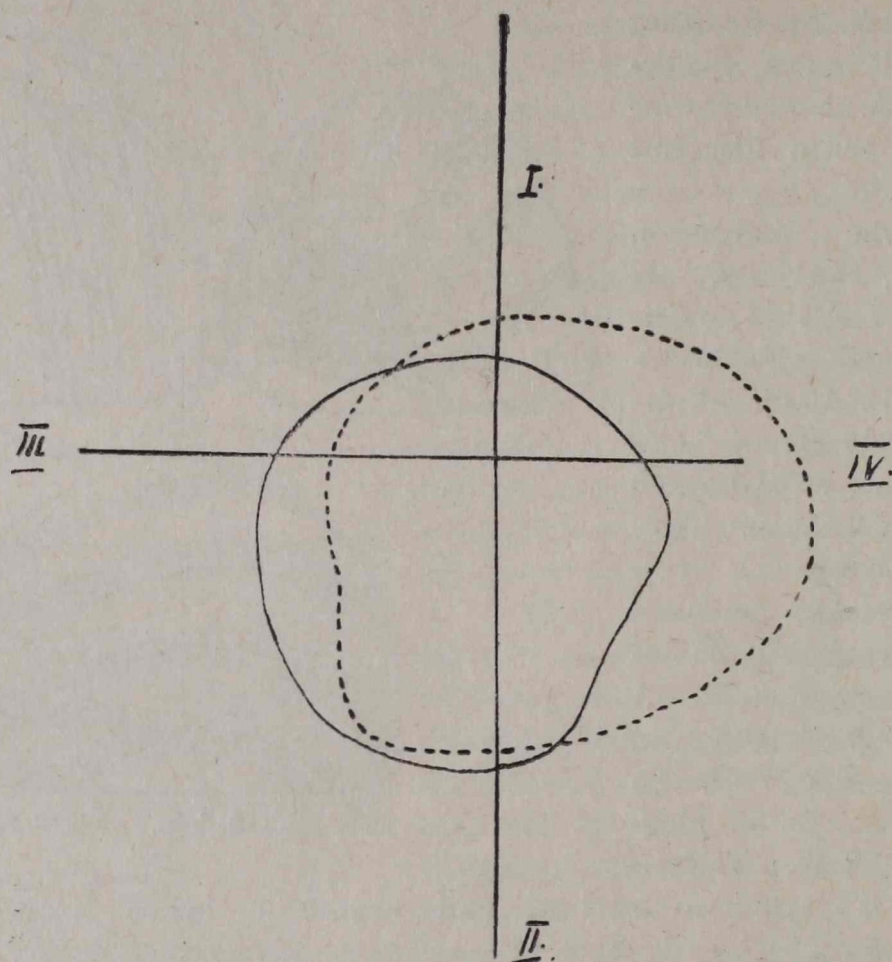
⁴⁴ A Hódmezővásárhely—szakálhádi telepen 29 gödör közül mindössze 4 volt ilyen, de ezek leletanyaga is a bronzkorig ment és így koruk aligha lehet kétséges. *Dolgozatok*. XI. kt. 76. l.

⁴⁵ Lásd a 32. és 33. jegyzetet.

⁴⁶ Die neu aufgedeckte neolithische Siedlung und das kupferzeitliche Gräberfeld von Kiskőrös. P. Z. 1931. 102—115. l. — Összesen három kunyhót talált, de kettő bolygatott volt.

Ilyen putrit több telepünkről is ismerünk, ha a felépítményre vonatkozóan nincs is adatunk.

Békásmegyeren a vonaldíszes kerámia kultúrájának putrilakásait tárta fel a Székesfővárosi és Nemzeti Múzeum. A lakóüreg alakja szabálytalan, fenekük is dimbesdombos, közepükön egy-egy 70–80 cm átmérőjű és hasonló mélységű gödör volt, pernye- és faszénmaradványokkal. Cölöplyukaknak azonban nyoma sem volt.⁴⁷ Alkalmam volt

3. kép.

betekintést nyerni az ásatási naplót vezető *Gallus Sándor* feljegyzéseibe és eredeti felvételeibe s így módomban van *Tompa* szíves közléseit kiegészíteni. A *Gallus* jegyzeteiben IV. C. jelzésű, nagyjából kerek alaprajzú, mintegy 2×3 m méretű ház felülnézetét és keresztmetszetét a 3–4. képeken mutatom be. A VI. A. és N. házak egymáshoz való viszonyát az 5–6. képek mutatják. Ez utóbbinál különösen figyelmet érdemel az a körülmény, hogy míg az alsó a vonaldíszes kerámia kultúrájába tartozik, a felső a badeni kultúra maradványa. Ez azonban nagyon keveset mutat, mert javarésze a humuszrétegben lehetett.⁴⁸

⁴⁷ Tompa Ferenc szíves levélbeli közlése.

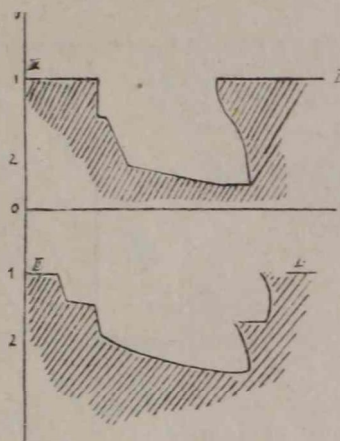
⁴⁸ Gallus Sándor szíves közlése és engedélye alapján.

Teljesen hasonló lakóüregeket talált *Tompa Ferenc* Bodrogkeresztúron, a kutyasori telepen és Tiszakesziben a Szóda-halom mellett. Mindkét helyen a tiszai-kultúrába tartozó település volt. Ugyanezt észlelte Borsodban, bükki-kultúrába tartozó telepen.⁴⁹

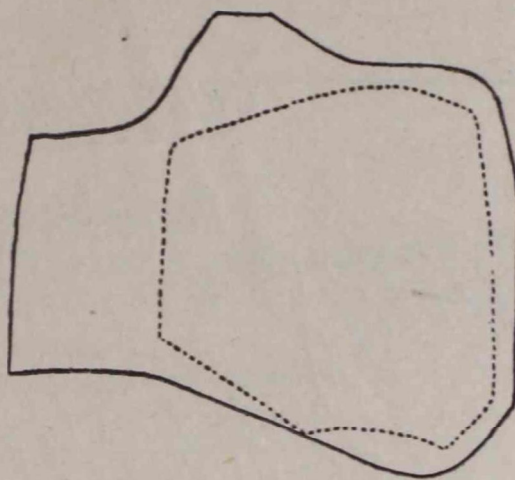
Ugyanilyen lakóvermet (putrit) talált *Gallus Sándor* Balatonendrén.⁵⁰ vonaldiszes kerámiába tartozó telepen.

Tolna megyéből több ilyen típusú házat is ismerünk. Ilyeneket talált *Csalog József* Medina⁵¹ határában 1934-ben, majd Bonyhád⁵² mellett 1936-ban és Kiskányán⁵³ vonaldiszes kultúrában és ugyancsak Kiskányán⁵⁴ zóki-kultúrában.

A kiskányai vonaldiszes kerámia kultúrájába tartozó kunyhó 270×290 cm átmérőjű. A gödör széléhez közel több, átlag 5–8 cm vastag, karólyuk volt. Alakjából és

4. kép.

5. kép.

a karólyukak elhelyezéséből következtetve kerek kunyhónak alsó földbevájt része lehetett, amit karóvázhoz erősített nádfedél takart be.⁵⁵

Sokkal több figyelmet érdemel a két zóki-kultúrába tartozó kunyhó. A földbevájt rész patkóalakú amelynek fenekén tűzhely volt. A gödör körül sok a karólyuk, amelyek négyszög formában helyezkedtek el. Tehát a kunyhó négyszögletes volt.⁵⁶ Ehhez hasonló és jó datált házat talált *Csalog Tamás*iban is, 1941-ben.⁵⁷

A Zengővárkonyban⁵⁸ és Pécsváradon talált lakóházak alapja szintén köralakú. Az utóbbi helyen rendszerben, hosszú egyenes sorokban helyezkedtek el, az előbbi helyen a sírcsoportok közelében.

⁴⁹ Tompa Ferenc szíves közlése.

⁵⁰ Gallus Sándor szíves közlése. Közlése rövidesen megjelenik.

⁵¹ Levélbeli szíves közlése a többi adatokkal együtt.

⁵² Kézirat az A. É. szerkesztőjénél.

⁵³ A. É. 1941. 9–10. l. IV. tábla, alsó kép.

⁵⁴ U. o. 10. l. V. tábla, alsó kép.

⁵⁵ U. o. 9–10. l.

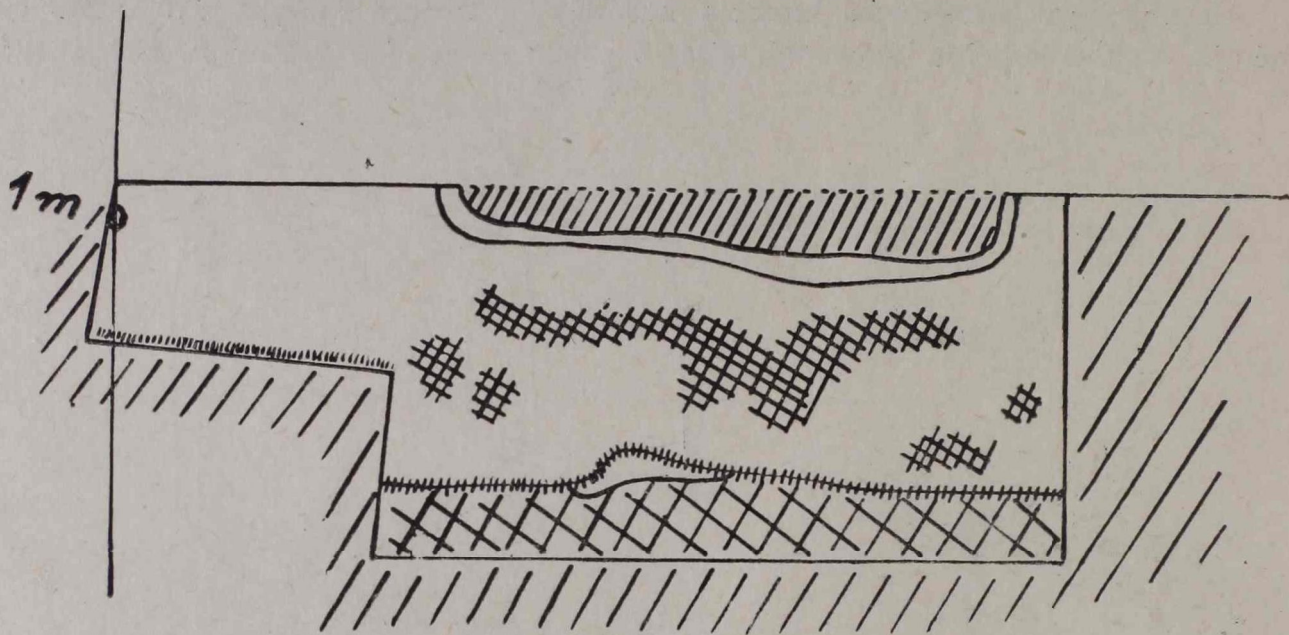
⁵⁶ U. o. 10. l. Lásd a VI. táblán lévő ásatási térképet is.

⁵⁷ Publikációja most készül.

⁵⁸ Dombay János, A zengővárkonyi őskori telep és temető. Arch. Hung. XXIII. 31.

A bükki-kultúra emberének azonban nemcsak földbemélyedő putrija volt. *Tompa Ferenc* Megyaszón patkóalakú paticsréteget talált, cölöplyukak nélkül. Ebből, vesszőből épített és betapasztott, sátoryszerű házra következtetett.⁵⁹

Ezt a megfigyelését mindenben igazolja *Gallus Sándornak* az Aggteleki-barlangban végzett kutatása. A Denevérágnak a Nagyterem utáni folyosójában két patkóalakú házat tárt fel. A nagyszámú cölöplyukak közt igen gondosan jelölte ki azokat, amelyek a ház falait tartották. A sűrűn egymásután következő cölöpöket hidlás maradványainak tartja, amit a folyton csöpögő, sokszor folyó víz indokol is.

6. kép.

A 7. képen igen jól kivehető a két patkóalakú építmény nyoma, amely kétségtelenül a tűzhelyeket védte a lecsöpögő víz ellen s mint melegedő hely is szerepet játszhatott. Védte az embert a barlang léghuzata ellen is, mert bizonyára oldala is volt.⁶⁰

Ezek a patkóalakú építmények, amelyeket a külföldi szakirodalomból is ismerünk,⁶¹ azokra a nagyobbára csak szélfogóul használt nádkunyhófélékre emlékeztetnek, amelyeket a magyar pásztorélet kíséző jelenségeiként mindenütt megtalálunk, ahol a pásztoréletnek még valami nyoma van. Mellőzve a széleskörű néprajzi irodalmat, legyen elég itt csupán *Györffy István*⁶² egyik sok adatot tartalmazó rövid összefoglalására hivatkozni, amelyben lépten-nyomon találkozunk ezekkel a pásztorépítményekkel. Ezek az építmények, mint az aggteleki barlang kunyhói is, legtöbbször elsősorban a tűzhelyet védik, de készülnek az ember és a kutya számára egyaránt.

Feltűnő, hogy míg a bükki-kultúra emberének csak ezeket a legkezdetlegesebb formájú háztípusait ismerjük, a vele egyidős Kőrös-kultúra embere már fejlettebb kunyhófélében lakott.

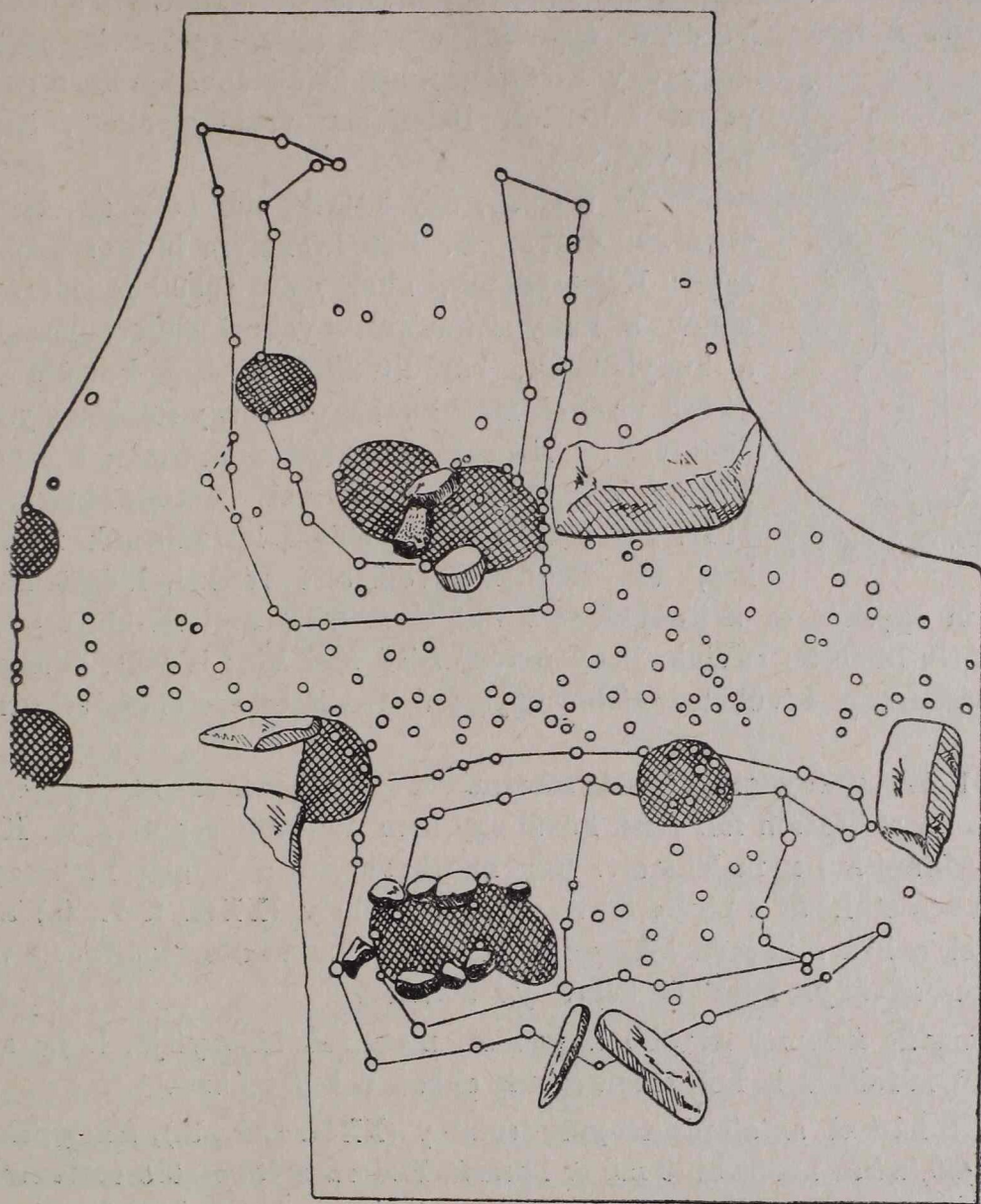
⁵⁹ Szíves közlése.

⁶⁰ A rajzot Gallus Sándor szíves engedelmével közlöm.

⁶¹ Roska, i. m. 209. l. 131. kép.

⁶² Das Bauwesen der Hirten im ungarischen Tiefland. Debrecen, 1927.

1933-ban, a hódmezővásárhelyi Kotacparton találtuk meg ennek a kultúrának eddig ismert egyetlen lakóházát. A telepen éppenúgy, mint a Szabó Kálmán által feltárt tiszaugi telepen, igen sok hulladékgödör volt. De míg itt a gödrök sohasem voltak szabályosak, annál kevésbé méhkasalakúak, ott méhkasalakúak fordultak elő. Szabó Kálmán

7. kép. (Vonalkázott rész szürke agyag. Pontozott rész = tűzhely.)

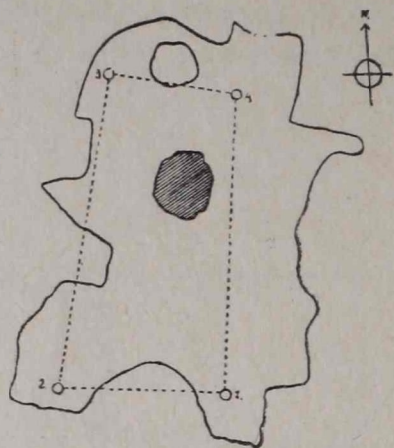
szerint is kérdés az, hogy ezek a gödrök az illető kőkori népnek putrilakásai voltak-e, vagy csak agyagbányái, amelyekbe az idő később sodorta be a föld színén otthagyt konyhahulladékaikat.⁶³ Mélységük mindenesetre elléne mond annak, hogy putrilakásoknak tekintsük ezeket.

A kotacparti kunyhó valóban kunyhó volt, a szó mai értelmében. Olyan, mint amelyet egy-egy nyárra az alföldi csőszök, vagy az állandóan kintlakók az aprójóság számára építenek.

⁶³ Levélbeli szíves közlése.

Négy megszenesedett vastagabb ágat találtunk a négy sarkában (8. kép). Mind a négyet befelé dülve, de mégis álló helyzetben úgy, ahogy eredetileg állhatott (9. kép). Dőlés irányából a tetőszerkezet magasságát is rekonstruálhattuk. Alakja szabálytalan négyszög volt. Oldalainak hossza 2·00, ill. 2·60, 4·70, ill. 5·00 m.

A vastag ágakra lehetett rákötözve a folyólécek sorozata, amelyre a nádból készült tető simult. Ez a tető kívül-belül egyaránt vastag sárréteggel volt megtapasztva, hogy úgy kívülről, mint belülről védelmezze a gyúlékony nádat a tűztől. Belsejében tűzhely állott. Bejárata dél felől volt.⁶⁴

8. kép. (26 mm. = 5 méter)

Ez a típus, úgy látszik, elég soká élt. Megtaláltuk a tiszai-kultúrában is. Két lelőhelyre is hivatkozhatunk. Az egyik Kőkénydomb, ahol már 1929-ben megállapítottuk ennek a kunyhótípusnak gyakori előfordulását. Ezeknek a kunyhóknak, bár kívülről a tiszai-kultúra jellegzetes díszet viselték magukon, egyetlenegy földbemélyedő oszlopa nem volt.⁶⁵ Hasonló kunyhót állapítottunk meg a közeli Kiss-tanyában⁶⁶ is, ugyancsak a tiszai-kultúrában. Az 1942. évi ásatások alkalmával is találtunk ilyen kunyhókat, de földbemélyedő alsó résszel, kiégetett földfallal.

De nem egyedül ez a kunyhószerű épület szolgált a tiszai-kultúra emberének lakásul. Ma már biztosan tudjuk, hogy *fecskerakású falú háza* is volt, amelynek sárral tapasztott padozatán kívül legfeljebb egyszerű fedélszerkezetében alkalmazott faanyagot.

Az 1941. évi kőkénydombi ásatás alkalmával — mint már azt röviden jelentettem⁶⁷ — három lakóházat tártam fel. Ezek közül egy nem mutatott semmi újat. Körvonalait pontosan megállapítani nem lehetett. Egy másiknak két oldalfalát határozottan meg lehetett különböztetni, sőt a benne fekvő peremes tűzhely (XXII. t. 7., 9.) alatt talált edénytöredékek ennek a háznak kétszeri építésére is adatokkal szolgáltak. A másodszori építkezés falmaradványa mindkét képen jól kivehető.

A harmadik érdekem leg több figyelmet, mert azt bizonyítja, hogy a kunyhók mellett sárfalú házakkal is kell számolnunk ebben a kultúrában.

Ennek a háznak az alapja elnyult téglalap (XXII. t. 1., 3.), amelynek két rövidebb oldala 2·80, a két hosszabb 9 méter hosszú. Padozata többszörösen tapasztva volt. A legfelső tapasztaréteg 1—2 cm vastag. Ez a réteg egy, helyenként 8—10 cm vastag, kiégett sárrétegre tapadt, amelynek egyenlőtlen vastagságát az alatta elhelyezett szerkezet magyarázza meg.

Megállapíthattuk, hogy a ház építése előtt, a pontosan kijelölt területre hasított kerek fákat helyeztek, a lehető legsűrűbben egymás mellé. A vastag sárréteget erre mázolták. Ez a szerkezet, amely a cölöpépítmények padozatára nagyon emlékeztet, az

⁶⁴ Dolgozatok. IX—X. 54—57. l. XI—XIII. tábla.

⁶⁵ Dolgozatok. V. 114—125. l. VI. 61—62., 70—74, 82—84. l.

⁶⁶ Dolgozatok. IX—X. 31—34. l.

⁶⁷ Dolgozatok. XVII. 176. l.

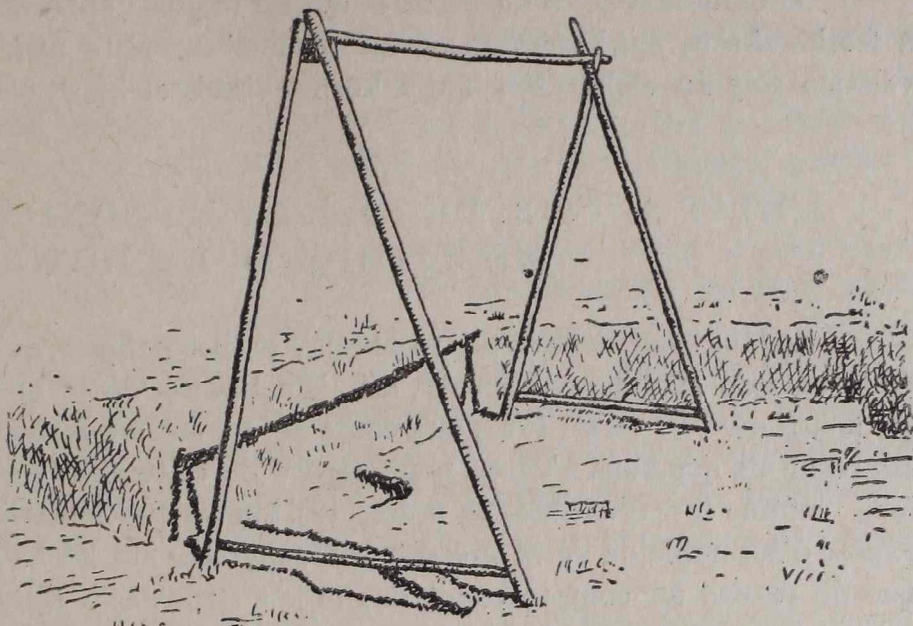
idők folyamán tökéletesen elpusztult, de lenyomatait úgy az alatta lévő föld-, mint a későbbben kiégett sárréteg (XXII. t. 8., 11.) gondosan megőrizte.⁶⁸

Ennek az alapzatnak építésére, úgy látszik, azért volt szükség, mert — az előbb említett háznál megállapított — előző település a talajt több részén süppedékessé tette és szükség volt arra, hogy az egész terület síma és így jobban lakható legyen.

Az alap gondos kibontása során mind a négy (XXII. t. 2., 4—6.) házsarkat megtaláltuk s így a teljes alaprajz előttünk állott. A sarkak nem szegletben végződtek, hanem gondosan le voltak kerekítve.

Nagyon emlékeztetett ez a megmaradt rész arra a nagyméretű ládára, amelyet, nádkötegekre tapasztva, ugyan csak a Kőkénydomb egy másik helyén, de a háztól alig húsz méter távolságra, 1940-ben találtunk. A szerkezet elgondolása mindenesetre összefügg azzal.⁶⁹

Maga az alaprajz még megengedné egy ilyen nagyméretű kunyhó elképzelését. A szélesség

9. kép.

egyáltalában nem mondott volna ellene, de az egyik sarokhoz tapadó, megmaradt falrészlet, a rajta észlelt jelenségekkel teljesen kizárja ezt a formát.

Ez a falrészlet (XXII. t. 6.) a keskenyebb falból maradt meg. A faltöredéken élesen kirajzolódik az a gondosan tapasztott nyílás, amely egy kb. 50 cm széles rés egyik oldalát mutatja. A rés helyén falnak nyoma sem volt, a másik oldalon pedig ugyanolyan gondosan simított oldal következett. A két kidolgozott oldal között mindössze annyi különbség volt, hogy az előbbihez kifelé, az utóbbihoz befelé irányuló rövid falrészlet csatlakozott. Nem lehet kétséges, hogy ez volt a háznak, valószínűleg egyetlen, bejárata, amely annyira közel volt a sarokhoz, hogy használata csak függőlegesen álló falak — és nem ferdénhaladó tető — mellett képzelhető el. Hogy ez lehetett a bejárat, azt az is igazolja, hogy a rés a délfelé néző keskeny falon volt.

⁶⁸ Fontos ez a hiteles megállapítás azért, mert az ilyen lenyomatokat őrző sártapaszokat, eddig vagy a kunyhó falához, vagy tetejéhez tartozó maradványoknak tekintettük, amivel az őskori sártapaszos ház készítmódjára igyekeztünk következtetni. Lásd: *Vajkai-Wagenhuber Aurél*, Adatok az Alsóhernádvölgy és az abaúji Cserhát népi építkezéséhez. Népr. Ért. 1937. 265. l. 3—4. kép, ahol a ma is meglévő építkezésmód éppen őskori égett rögökkel van kapcsolatba hozva. Ez az építkezésmód pedig az őskorban, fában szegény vidéken, ahol más anyag is rendelkezésre állott, el sem képzelhető.

⁶⁹ *Folia Archaeologica* 1943. I. tábla 4., VI. tábla 9a—b.

Szabályos hosszúkás négyszögalakú házzal van tehát dolgunk, amelynek falai faszerkezet nélkül állottak. Sehol, az egész felület környékén nyomát sem találtuk semmi-féle cölöpnek, illetőleg cölöplyuknak.

Az alap teljes feltárása során több olyan kisebb-nagyobb méretű kiégett sárkolonc (XXII. t. 10., 12.) került elő, amely kétségtelenül a falhoz tartozott. Ilyen sárkoloncok egymásra rakásából és azok többé-bevésbbé gondos lesimításából állott elő a házfal, bizonyára hosszabb munka eredményeként, hogy a száradásra is jusson idő, hogy a felsőbb részek is szilárdul álljanak.

Alföldünkön ezt a kezdetleges építési módot napjainkig kísérhetjük.⁷⁰ Úgy látszik a fecskerakásos építkezésnek legrégibb emlékét őrizte meg számunkra ez a szerencsés véletlen folytán előkerült s nagy körültekintéssel kiásott házomladék.

L'ÉTAT ACTUEL DE LA RECHERCHE DES HABITATIONS NÉOLITHIQUES EN HONGRIE.

Le plus beau résultat des recherches archéologiques, qui se font depuis 1929 aux frais de la ville de Hódmezővásárhely, est l'élucidation de la question de l'habitation néolithique. Il est vrai qu'en 1941, aux cours des fouilles de Kökénydomb, nous avons obtenus des résultats que nous n'avons point espéré de ce territoire qui fut déjà deux fois exploré mais, comme ces trouvailles ne présentent aucune particularité, je préférerai de donner un exposé d'ensemble de l'état présent des recherches sur les habitations néolithiques, plutôt que de rendre un compte exact des objets trouvés à Kökénydomb. Avant d'aborder mon compte-rendu, qui se basera naturellement sur des sources écrites, je tiens à remercier tous ceux qui ont si généreusement mis à ma disposition les fruits de leurs fouilles. Mais je suis également reconnaissant à ceux qui m'ont donné des réponses négatives et, par cela, m'ont désigné les endroits où il n'y avait rien chercher.¹ Dans notre littérature archéologique Tivadar de Lehoczky était le premier, qui dans ses fouilles plus ou moins importantes, ou dans ses tournées de collecteur, tachait d'observer et de recueillir tous les éléments de bâisses préhistoriques. — Déjà en 1877 il dit dans une de ses communications qu'à Komárom (du comitat de Bereg) et à Zádorfalva il a découvert les traces

⁷⁰ Legyen elég itt néhány olyan irodalmi adatra hivatkozni, amely az Alföld és vele határos területek hasonló építkezéséről tudósít. Lásd:

Bátky Zsigmond, Boglyakemencealakú gabonások és egyéb építmények a Nagy Alföldről. Népr. Ért. 1903. 313. l.

Györffy István, A Nagykúnság és környékének népi építkezése. U. ott, 1908. 162. l.

Banner János, A békési magyarság népi építkezése. U. ott, 1911. 135. l.

Ecsedi István, A debreceni népi építkezés. U. ott, 1912. 167—168. l.

Györffy István, Az alföldi kertes városok. U. ott, 1926. 120., 129. l.

Egy adat 1818-ból. U. ott, 1926. 36. l.

Bátky Zsigmond, A magyar ház eredete. U. ott, 1930. 74. l.

Vajkai-Wagenhuber Aurél, Adatok a Budapest-környéki tót falvak népi építkezéséhez. U. ott, 1937. 128. l. 5. jzt.

¹ Mes remerciements cordiaux vont à mes amis Joseph Csalog, Árpád Dormuth, Alexandre Gallus, André Leszih, Jean Söregi, Coloman Szabó, Francois Tompa, Julien Török.

de vieilles cabanes avec des foyers au milieu, sur lesquels on a trouvé des pots céramiques et des morceaux d'obsidiane. — Il a aussi trouvé la fondation d'une maison préhistorique, et, sur cette fondation, un foyer servant de cuisine; mais, malheureusement, il ne donne pas une description détaillée ni de l'un, ni de l'autre. — Après cette première mention d'habitations néolithiques, jusqu'aux années quatre-vingts, nos archéologues, qui se contentaient pour la plupart de la publication de trouvailles sporadiques, n'en rapportent aucune dont on aurait pu conclure à des habitations humaines. — A partir de 1897 on publie de plus en plus souvent des monuments de ce genre. — A Homoród³ Etienne Téglás trouve des mottes de terres, en partie bien, en partie médiocrement durcies au feu, sur lesquelles on reconnaît clairement qu'elles étaient appliquées dans les temps préhistoriques à des tresses d'osier, — peut-être sur des murs de cabaness.

A Kóhalom⁴ le même chercheur avait trouvé des mottes de terre en partie cuites sur lesquelles on pouvait observer, comme sur celles des Homoród, qu'elles avaient été appliquées sur un mur de vannerie.

De la Grande Plaine hongroise, c'est Alexandre Farkas qui a communiqué le premier des trouvailles similaires. Il a trouvé sur l'emplacement de l'enceinte appelée „Tűzköves”⁵ de Szegvár des traces de cabanes souterraines creusées dans l'argile — avec de la cendre, des débris de poteries, des os d'animaux, et des ustensiles en silex.

Tivadar de Lehóczky a trouvé des cabanes souterraines sur le Kishegy⁶ de Munkács, où habitaient des primitifs ne connaissant point encore les métaux. L'hypothèse erronée des palafittes de Fertőtó qui, due à une interprétation fautive du livre d'Adalbert de Széchenyi,⁷ s'est maintenue longtemps même dans les milieux scientifiques, — fut démentie par Louis Bella.⁸

A Szalka (Alsómislye)⁹ Joseph Mihalik a trouvé des débris de torchis avec impressions concaves, qui servaient à couvrir les murs d'osier des maisonnettes, ayant la forme de ruche d'abeille.

C'est Julien de Cziráky qui, le premier, signale à Bogojeva,¹⁰ des couches plus considérables de torchis de terre glaise. — „Une couche composée de morceaux de terre noire, en grande partie cuite, à pâte rouge, se découvre à nos yeux dans une profondeur de 5—6 dm. de la surface de l'humus; — tantôt il s'interrompt, tantôt il réapparaît en de petits morceaux. — Le peuple les considère comme des briques. — Sur toutes les pièces on constate des impressions provenant des empreintes d'osier”. — Il publie la reproduction d'un fragment de torchis de dimensions assez grandes. Au même endroit il a constaté un trou d'habitation d'un diamètre de 2 m.¹¹

² Beregvármegyei leletek. Arch. Ért. Ius série. 1877, 164.

³ A homoródi őstelepről. A. É. 1877, 268.

⁴ Őskori telep Kóhalom határában. A. É. 1889, 69.

⁵ A szegvári kőkori leletekről. A. É. 1892, 69.

⁶ Ásatás a munkácsi Kishegyen. A. É. 1895, 375.

⁷ Kőkori lelet a Fertő-tava medrében. 1876, 38.

⁸ Voltak a Fertőben őskori cölöpépítmények. A. É. 1893, 97, 105. — Voir, la fausse interprétation de F. Pulszky: Magyarország Archaeológiája. I. 1897, 28.

⁹ A mislyei és helyzei praehistorikus telepekről. A. É. 1898, 40.

¹⁰ A bogojevai őstelepekről. A. É. 1898, 19.

¹¹ A bogojevai (Bács vm.) őstelepekről. A. É. 1899, 62.

Au confins de Szék, dans l'enceinte préhistorique¹² de Vicekut, *André Orosz* a trouvé, en dehors des débris de mur de torchis, de la terre glaise cuite à rouge, contenant des empreintes de graines de blé, de brins de paille, et de bale.

A Tasnád¹³ François J. Fetzner trouvé, entre autres, deux morceaux de mur de boue — amalgamés de terre glaise et de chaume. Ces fragments, rougis dans le feu par l'oxyde de fer, sont les restes d'habitations préhistoriques. Quand aux impressions en forme de petits canaux, elles ne sont autres que des traces de branches de différente épaisseur qui formaient la charpente de la maison. — A Kurtics¹⁴ *Adalbert Pósta* avait trouvé trois cavités en forme ovale, qu'il qualifiait de vestiges de cabanes; il en a publié le plan.

Akos Horváth a publié des fragments de torchis (de crépi) du mont „Alte Leutsch“ de Lőcse; ces fragments sont de la même composition que ceux qui proviennent des stations préhistoriques voisines.

A Bogojeva, localité déjà mentionné¹⁵, *Julien Cziráky* a trouvé dans une briqueterie, des habitations en forme de fosses; il a constaté, que ces habitations étaient étroites et basses.

C'est *André Orosz*, qui a donné la description la plus détaillée de la matière mixte de la colonie de Petris.¹⁷ — Selon lui „On y rencontre très fréquemment, des morceaux d'argile, qui à l'état sec sont fragiles; mouillés, se décomposent facilement. Ces pièces portent des traces de branches, de bâtons, de baguettes, de troncs d'arbre cylindriques et de planches fendues et anguleuses. — Leur matière contient en abondance de la bale, des brins d'herbe, du gravier ou de la menue paille. Selon la quantité des éléments énumérés, elles sont plus compactes ou plus friables; les premières sont en général d'une couleur rouge de brique plus vive que les dernières. Le diamètre des empreintes parallèles de moindres dimensions sont de 5—15 mm, mais la majorité de ces empreintes est de 10—20 mm et le diamètre des plus larges est de 20—32 mm. Cependant, sur vingt grandes pièces on peut constater les traces cylindriques de troncs d'arbres entiers, qui vont jusqu'à l'épaisseur de 8—9 cm. ce qui prouve qu'on employait des troncs d'arbres cylindriques et des barres encore plus épais dans le clayonnage sous le crépi d'argile. — La largeur des lattes et des troncs fendus ou sculptés, alterne entre 25—90 mm. — A côté de l'empreinte des grands troncs, on voit souvent les traces de branches plus minces aussi; mais ces mottes d'argile sont les plus intéressantes qui portent sur un côté les traces de troncs ou de barres épais, tandis que de l'autre côté, dans une direction transversale, laissent voir les traces de branches et de baguettes minces. — Ces spécimens montrent donc l'entrecroisement du clayonnage. — Dans l'intérieur d'une motte plus grande on a trouvé la trace de graines de blé, introduites avec leur capsule de 7 mm de longueur et de 2 mm d'épaisseur, leur forme ressemble à l'épeautre. Les mottes portant des traces de verges sont, selon l'opinion généralement acceptée par les archéologues

¹² A vicekúti őstelep Szék határában. A. É. 1898, 33. l.

¹³ Szilágysági leletekről. A. É. 1898, 416.

¹⁴ Kurticsi őstelepek. A. É. 1899. 28. l.

¹⁵ Az Alte Leutsch nevezetű neolithtelepekről. A. É. 1900, 163. l.

¹⁶ Bogojeva régi emlékeiről. A. É. 1900, 209.

¹⁷ A petrisi őstelep Szamosújvár mellett. A. É. 1901, 229—230.

préhistoriens, des fragments de torchis du clayonnage de murs, que les chercheurs recontrent sur toutes les grandes stations préhistoriques. La plus grande motte est d'une longueur de 18 cm. et d'une largeur de 10 cm. — Le crépi du mur extérieur était applati et lisse. Sur deux pièces on a trouvé les empreintes digitales de l'homme préhistorique qui avait empoigné la terre glaise molle“.

A l'occasion de fouilles exécutées plus tard, il a encore trouvé des mottes de torchis de clayonnage.¹⁸

A Apahida, sur l'emplacement de l'exposition ¹⁹, *André Orosz* a trouvé des fragments de torchis, empreints des traces de barres cylindriques, d'un mélange fait pour la plus part d'un peu de terre glaise, de bale et de brins d'herbes.

Sur une terre appartenant à Monostorszeg et appelé „Opoljenik“²⁰, *Coloman Gubitza* constata que les fonds des habitations préhistoriques étaient couverts, en général, d'une couche de terre glaise jaune. Les primitifs avaient enfoncé leurs mesures, quoique pas très profondément, dans le sol.

A „Kremenyák“ près de Csóka,²¹ d'où le Musée de la ville de Szeged tient une très importante collection dans laquelle il se trouve également des debris de torchis²² *Coloman Gubitza* a découvert les restes d'habitations souterraines de 3 à 4 mètres de diamètre à une profondeur de 60—80 cm. Selon sa constatation les empreintes des roseaux qui se trouvent dans les mottes de terre glaise provenant du foyer et de la mesure, prouvent, qu'au-dessus des habitations souterraines, formées de roseaux, il y avait des cabanes et des fours propres au cuisinage.

Dans les collines²³ d'à côté du cours d'eau 'Aranka, *Julien Kisléghy de Nagy* a trouvé de la terre glaise cuite et dure, de couleur rouge, portant des empreintes de menues branches.

Le même²⁴ a trouvé à Óbesenyő aussi des fragments de terre glaise disséminés à empreintes des ramilles.

*Tivadar de Lehóczky*²⁵ a constaté à Beregradó que l'homme primitif habitait des mesures crépies d'argile, ce que prouvent les mottes de terre glaise cuite, originairement appliquées au clayonnage. Mais il mentionne aussi des habitations souterraines.

A Sátorajáújhely²⁶ c'est Jean Visegrádi, qui a constaté des habitations enfoncées dans la terre. — Dans les couches des fosses il a trouvé d'énormes morceaux de torchis d'argile, aux empreintes de branches dont il concluait que les habitants de la station

¹⁸ Újabb leletek a petrisi őstelepről. A. É. 1904, 228.

¹⁹ Ősrégészeti leletekről Apahidán. A. É. 1902. 403. 1.

²⁰ Ásatások az Opoljenik ősemléktelepen, Monostorszeg határában A. É. 1905, 242.

²¹ Ásatás a Csóka Kremenýákon. A. É. 1906, 447. En ce qui concerne Kremenýák, voyez encore: *André Orosz*: Communication de la station préhistorique de Kremenýák de Csóka. — Fouilles effectuées au cours de l'été 1908. — Dans cette communication on parle aussi de traces d'habitation de mesure.

²² La matière sera bientôt publiée par *Etienne Foltiny*.

²³ Aranka-vidéki halmok. A. É. 1907. 272.

²⁴ Óbesenyői őstelep. A. É. 1909, 149.

²⁵ Kőkorszaki leletek Bereg vármegyében. A. É. 1910, 162.

²⁶ Sátorajáújhelyi őstelep. A. É. 1912, 244.

primitive couvraient leurs cabanes enfoncées dans la terre, de branches couvertes de torchis.

A Szeghalom²⁷ Julien de Szeghalmy a déterré des traces d'habitations dans l'Kovács-halom. — Dans la proximité du foyer se trouvaient quelques brouettées des plaques d'argile inégalement cuites, d'une épaisseur de 1—3 doigts; elles devaient servir de crépi à la masure tressée de ramilles de l'homme préhistorique parce qu'en elles, on reconnaît clairement les traces des verges. A l'examen, on a trouvé dans les débris de la paille, de la bale, et même des glumes.

André Krecsmárik à Szarvas, dans la colline Szappanos,²⁸ a constaté des vestiges d'habitations préhistoriques. „Que ceux qui séjournèrent ici, habitaient des masures situées aux-dessus du sol est prouvé par les débris brûlés de torchis de boue, dans lesquels les traces des baguettes d'osier sont nettement visibles. — Sur une applique de boue cuite rougeâtre p. e., sur celui qui provient de la cime de la cabane, on peut très bien voir les empreintes de deux verges convergents. Donc, la charpente de la cabane était construite de verges d'un bout fixées dans le sol et de l'autre attachées ensemble, d'autres baguettes d'osier les reliaient horizontalement. Sur cette charpente on appliquait un torchis fait d'un mélange de terre glaise, et de paille hachée après quoi on le cuisait et à l'extérieur et à l'intérieur. La base de la cabane était aussi d'une terre cuite semblable.

On peut voir que même ceux des observateurs qui, dans certains détails, étaient capables à donner des renseignements utiles pour l'éclaircissement du problème de l'habitation néolithique, devaient s'abandonner entièrement à leur imagination. Très souvent, par l'application forcée d'une analogie ethnographique mal choisie, ils arrivaient à des conclusions nébuleuses. Ils n'ont donné des renseignements positifs ni sur la vraie forme de la cabane ni sur ses dimensions, ce qui n'était d'ailleurs pas possible car, jusqu'à présent, excepté la dernière communication, aucun chercheur ne semble avoir pensé à examiner plus soigneusement les fragments de torchis qu'ils mentionnent. Sur un point toutes les observations citées s'accordent: c'est qu'aucune ne parle de trous de piquets ou de pilotis.²⁹

Mais il sera utile de communiquer ici quelques documents provenant de la Transylvanie. Ils ne sont plus du domaine de l'imagination, mais les résultats d'observations exactes. Le premier provient de la fouille de Korpád par Etienne Kovács³⁰; l'autre provient d'Erősd³¹ des fouilles généralement connues et si habilement menées par M. François László.

²⁷ Ásatás a Szeghalmi Kovács-halomban. A. É. 1913, 38.

²⁸ A békésszarvasi őstelepek. 1915, 12.

²⁹ Nous sommes loin de croire, que nous avons donné ici tous les renseignements d'avant 1914. Nous avons omis en dehors de ceux que nous allons faire connaître ci — dessous ceux qui furent publiés dans toutes les revues d'archéologie provinciales plus ou moins importantes, qui répètent à peu près toujours les mêmes renseignements que nous avons cités plus haut. Mais nous avons omis aussi ceux qui furent communiqués dans des monographies historiques plus sérieuses de nos provinces. C'est ouvrages non plus ne contiennent pas de renseignements qui pourraient éclaircir davantage le problème en question que les observations citées plus haut.

³⁰ A korpádi őskori telep. Dolgozatok. 1913, 1—8.

³¹ Ásatások az erőrdi őstelepen. U. o. 1914, 279—386.

Les formes des cabanes de Korpád avaient, à l'exception d'une seule, la forme d'ellipse. On n'a pas trouvé la trace de pieux enfoncés dans le sol ni à l'extérieur ni à l'intérieur des cabanes, ce qui — selon Kovács — démontre que les pieux, dont la charpente des cabanes était construite, n'étaient pas assez profondément enfoncés dans l'humus, et ainsi ils ne descendaient pas jusqu'à la couche de glaise. Aucune cabane n'avait la base recouverte de couche d'argile. Une partie était à 25—30 cm., et l'autre partie à 75 cm. de profondeur. Des mottes de terre à empreintes de baguettes plus ou moins épaisses sont les preuves irréfutables de l'existence à cette station de cabanes à charpente d'osier convertie d'un mélange de terre glaise et de menue paille.³²

Les maisons d'Erősd étaient constituées de deux pièces: l'une servait d'habitation, l'autre était une espèce de vestibule dont le niveau était plus bas. Le fond de la chambre est de terre et couvert de torchis. Dans les deux pièces il y avait un foyer à bords en terre glaise. Le tout était construit sur des pieux, et c'est la seule forme qui semble vérifier les habitations construites sur des verges et crépies d'un amalgame de terre et paille.³³

Sur aucun autre point de notre pays, nous ne connaissons ce type de maison aussi fortement développé comme celui qui fut découvert à Erősd.

La grande oeuvre de synthèse sur l'époque de pierre de *Francois Tompa* touche aussi à la question de la maison de l'âge néolithique. A propos des maisons de la culture de Bükk, il ne fait que supposer que les maisons de clayonnage étaient construites en forme quadrangulaire.³⁴ D'après ses fouilles d'Herpály, il est d'avis que la maison de la culture préhistorique de Tisza était aussi quadrangulaire.³⁵

*Márton Roska*³⁶ s'est occupé d'une manière approfondie de la question de la maison néolithique. Il avait résumé les résultats des recherches faites en Europe dans cette direction, tout en se référant à une abondante littérature, dans son manuel d'archéologie préhistorique. Ce qui nous intéresse dans son ouvrage, c'est la partie qui s'occupe de la maison de l'âge de pierre en Hongrie.

Il considère comme un premier type³⁷ les habitations de huttes que *Wosinsky* avait découvertes à Lengyel³⁸, type qui fut adopté par *Fr. Pulszky*.³⁹

En dehors de Lengyel nous ne voyons même pas la trace de ce type d'habitat; sur les stations préhistoriques de l'Alföld nous ne pouvons pas l'imaginer, même pas dans les stations situées sur des hauteurs.⁴⁰

³² Márton Roska mentionne des huttes semblables à Magyarköblös. Az ősrégészet kézikönyve. II. 208.

³³ Voir plus amplement: Dolgozatok. 1914, 367—368.

³⁴ A szalagdíszes agyagművesség kultúrája Magyarországon. Arch. Hung. V—VII. 21.

³⁵ L. c. 47.

³⁶ L. c. 204—229.

³⁷ L. c. 206. l. és l. fig. 30. kép.

³⁸ Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig. I. 28, fig. 20.

³⁹ Magyarország archaeológiája. I. kt. 28. l. 20. kép.

⁴⁰ Nous apportons ici une rectification à une de nos anciennes opinions. A la station de l'époque de bronze d'Ószentiván, nous étions enclin à considérer les fosses d'exploitation d'argile, comme des fosses d'habitation. — Étant donné que nos stations d'Alföld se trouvaient en général aux bords très instables des eaux, ces fosses ne pouvaient point servir d'habitation, même pas de silos, à l'exception de ceux qui n'étaient pas très profondes.

Que les fosses de Lengyel étaient d'origine de l'époque de Hallstatt, les fouilles de *Tompa*, et de *Bersu* l'ont clairement prouvé:⁴¹ ainsi nous ne pouvons pas considérer ce type d'habitation comme le plus primitif de l'âge de pierre. Le fait qu'à certains endroits, autour de la bouche des fosses, ils restaient des trous de pieux⁴² ne contredit pas à ce que ces fosses, si elles se trouvaient sur des emplacements favorables, pouvaient être utilisées comme des silos de denrées alimentaires. Il est vrai que les fosses de forme de ruche d'abeille sont très fréquentes à l'âge préhistorique jusqu'à la migration des peuples, mais, au moins, dans nos stations de l'Alföld de l'âge néolithique, elles manquent. Sur nos grandes stations découvertes jusqu'à présent il y a, toutefois, beaucoup de fosses, mais celles-ci n'ont qu'exceptionnellement la forme de ruche d'abeille.⁴³

Roska se réfère aussi aux cabanes de *Magyarköblös* et de *Korpád*.⁴⁴

Celles-là nous intéressent déjà davantage, non pas tant pour leur forme, mais plutôt au point de vue de leur construction. C'est à celles-là, que ressemble la cabane enfoncée dans le sol que *Joseph Csalog* a découvert à la station de la culture de *Baden* de *Kiskőrös*.⁴⁵

La maison s'enfonçait en partie dans le sol, en partie elle s'élevait au-dessus du sol. Le fond était ovale (*Fig. 1.*). Sur un côté il y avait une saillie servant d'entrée. Les mesures diamétrales de la fondation étaient de 235—285 cm. A partir de l'entrée, à l'intérieur le fond baissait. Elle était la plus profonde au niveau du foyer. De la toiture, ce sont les fragments de torchis qui nous renseignent, car on pouvait constater sur ces débris des empreintes de roseaux et de verges.

Quoiqu'il n'y ait aucune trace de pieux servant de soutien à la construction, les débris de torchis et le plan de la maison les font supposer. Il est vraisemblable qu'elle était couverte de torchis à l'intérieur aussi, ce qui se fait supposer par la présence du foyer trouvé à l'intérieure de la cabane.

En ce qui concerne l'image de la cabane, *Csalog* se réfère à une urne trouvée à *Mártély*, mais il n'en communique pas la reproduction. Il s'agit vraisemblablement du vase que *Louis Kiss* garde à *Nyiregyháza*, dans sa collection particulière et dont nous reproduisons ici l'image de trois vues (*Fig. 2.*).

Telle pouvait être, selon l'état actuel de nos recherches, la forme la plus primitive de l'habitation de l'homme dans l'âge néolithique. Que cette forme survivait longtemps, cela est prouvé le mieux par le fait que nous retrouvons son plan bien observé aussi à l'époque la plus tardive de l'âge de pierre.

Ce sont ces habitations-là que l'on pourrait appeler des cabanes d'habitation. Car — avec leurs deux parties — elles correspondent parfaitement à ce que nous appelons ainsi encore aujourd'hui. Leur trait le plus essentiel est qu'elles s'enfoncent sous la terre,

⁴¹ *Tompa* I m. 47.

⁴² *Roska*, o. c. II. 207.

⁴³ A la station de *Szakálhát* de *Hódmezővásárhely* sur 29 fosses découvertes il y avait, en tout, 4 de ce genre, mais les trouvailles de ces 4 fosses remontent à l'époque de bronze, donc, leur âge ne peut être douteux. *Dolgozatok* (Szeged.) XI. 76.

⁴⁴ Voir: N. 30. et 31.

⁴⁵ Die neu aufgedeckte neolithische Siedlung und das kupferzeitliche Graberfeld von *Kiskőrös* P. Z. 1931, 102—115. Il a trouvé trois cabanes dont deux étaient dérangées.

quoique pas profondément, et qu'elles ont une sorte de construction de toiture. De ce genre de cabanes, nous connaissons aussi plusieurs spécimens sur nos stations préhistoriques, quoique nous n'ayons aucune donnée sur leur superstructure. A Békásmegyer, le Musée de la ville de Budapest, et le Musée National ont découvert les cabanes de la culture de la céramique à ornement linéaire. La forme des fosses d'habitation est irrégulière, leur fond n'est pas aplani; au milieu de chacune il y avait un trou de 70—80 cm de profondeur, avec des restes de cendre et de charbon de bois. Cependant on n'a trouvé aucun vestige de trous des pieux.⁴⁶ J'ai eu l'occasion de prendre connaissance du journal de fouille écrit par M. Alexandre Gallus; par ses notes et ses photographies, il m'est possible de compléter les aimables communications de M. Tompa. Dans les **Fig. 3. et 4.** je montre la vue plongeante et la coupe transversale d'une maison, marquée, dans les notes de Gallus par IV. C., ayant environ de 2×3 m. de diamètre et un plan à peu près rond. Ce sont les **figures 5—6**, qui illustrent la relation des maison No. VI. A. et N. entre elles. Il est à remarquer à propos de cette dernière que tandis que celle de dessous appartient à la culture de céramique à ornements linéaires, celle de dessus provient de la culture de Baden. Cependant nous n'en voyons qu'une petite partie, car la plus grande devait être située dans la couche de l'humus⁴⁷. François Tompa, avait trouvé des fosses d'habitation en tout point semblables à Bodrogkeresztur, sur la station da „Kutyasor“ et à Tiszakeszi près de la colline „Szóda“. Dans tous les deux endroits il y avaient des habitats appartenant à la culture „Tisza“. Il avait observé la même chose à Borsod à une station appartenant à la culture de Bükk.⁴⁸

M. Alexandre Gallus a déconvert des fosses et des huttes tout à fait semblables à Balatonendréd appartenant à la culture de céramique linéaire.⁴⁹

Nous connaissons dans le département de Tolna plusieurs maisons de ce genre; celles que M. Joseph Csalog⁵⁰ a trouvé dans le finage de Medina en 1934, puis près de Bonyhád⁵¹ en 1936 et à Kiskánya⁵² sont de la culture de céramique linéaire et celles de Kiskánya de la culture de Zók.⁵³

La cabane de Kiskánya, appartenant à la culture de céramique linéaire est de 270×290 cm de diamètre. A la lisière de la fosse, il y avait plusieurs trous de pieux, en général d'une épaisseur de 5—8 cm. On peut conclure de la forme et de l'emplacement des trous des pieux que cette fosse était la partie enfoncée sous terre d'une mesure ronde dont la charpente de pieux soutenait une toiture de roseaux.⁵⁴

Les deux mesures appartenant à la culture de Zók méritent bien plus d'attention. La partie de la maison enfoncée sous terre avait la forme d'un fer à cheval; sur le fond

⁴⁶ L'aimable communication épistolaire de M. François Tompa.

⁴⁷ D'après des aimables communications et autorisation de M. Alexander Gallus.

⁴⁸ Dû à l'obligeante communication de M. François Tompa.

⁴⁹ Aimable communication de M. Alexandre Gallus: sa publication paraîtra bientôt.

⁵⁰ Aimable communication de M. J. Csalog.

⁵¹ D'après le manuscrit déposé chez le rédacteur de l'A. É.

⁵² A. É. 1941. 9—10. pl. IV. fig. d'en bas.

⁵³ L. c. 10 pl. V. fig. d'en bas.

⁵⁴ O. c. 9—10.

il y avait un foyer. Autour de la fosse, il y avait beaucoup de trous de pieux enfermant un quadrilatère. Donc, la mesure était de forme carrée⁵⁵. *Csalog* a trouvé une maison semblable bien datée à Tamási aussi en 1941.⁵⁶

La forme des maisons trouvées à Zengővárkony et à Pécsvárad⁵⁷ est également circulaire; dans ce dernier lieu, les maisons s'alignaient dans de longues et droites séries; à Pécsvárad elles étaient situées près des tombes.

Cependant l'homme de la culture de Bükk n'avait pas seulement des huttes enfoncées sous terre. *M. François Tompa* a trouvé à Megyaszó des couches de bauge, en forme de fer à cheval sans trous de pieux. De ce fait il concluait qu'il y avait là une maison construite de verges et crépie d'argile, ayant la forme d'une tente.⁵⁸

Cette observation est en tout point vérifiée par les recherches effectuées par *M. Alexandre Gallus* dans la caverne d'Aggtelek. Dans la branche appelée „Chauve-souris“, dans le couloir qui suit la „Grande-Salle“, il a découvert, au milieu d'un grand nombre de trous de pieux, deux maisons en forme de fer à cheval. Il a très soigneusement marqué les trous des pieux qui servaient de soutien à la maison. Quant aux pieux qui se suivent de très près, il les tient pour des restes de planchage-, opinion qui est justifiée par le dégouttement ininterrompu de l'eau et parfois par l'eau coulante.

On peut très bien distinguer sur la *fig. 6*. les traces de deux bâtisses ayant la forme d'un fer à cheval, qui, sans aucun doute, protégèrent les foyers contre l'eau qui s'égouttait d'en haut et elles servaient en même temps d'une espèce de chauffoir. Elles protégeaient l'homme contre le courant d'air de la grotte car certainement elles avaient des murs (latéraux) aussi.⁵⁸ Je publie le plan avec la permission de *M. A. Gallus*.

Ces bâtisses en forme de fer à cheval, que nous connaissons aussi de la littérature scientifique étrangère,⁵⁹ rappellent des espèces des cabanes que nous retrouvons aujourd'hui encore utilisées par les pâtres hongrois dans les régions où il y a encore quelque trace de la vie pastorale. Il suffit de renvoyer pour cela à un résumé très documenté d'*Etienne Györffy*⁶⁰ où il est question presque à chaque page de ces huttes des pâtres hongrois. Ces bâtisses, comme les cabanes d'Aggtelek, ne font le plus souvent que protéger le foyer, mais elles sont construites pour l'homme et le chien aussi.

Il est à remarquer que, tandis que de l'homme de la culture de Bükk nous ne connaissons que ces types de maisons de la forme la plus primitive, — son contemporain, l'homme de la culture de Kőrös, habitait déjà un genre de cabane plus perfectionné.

En 1933, à Kotacpart de Hódmezővásárhely nous avons retrouvé l'unique maison d'habitation connue de cette culture. Il y avait à cette station de la même qu'à celle de Tiszaug, découverte par *Coloman Szabó*, de nombreuses fosses de déchets. Mais tandis qu'ici les fosses n'étaient jamais de forme régulière et surtout pas de forme d'une ruche

⁵⁵ U. o. 10. l. Voir sur la table VI la carte de fouille.

⁵⁶ Sa publication est en préparation.

⁵⁷ Jean Dombay, a Zengővárkonyi őstelep és temető. Arch. Hung. XXIII. 31.

⁵⁸ Selon sa communication obligeante.

⁵⁹ Roska, O. C. 209, fig. 131.

⁶⁰ Das Bauwesen der Hirten im ungarischen Tiefland. Debrecen, 1927.

d'abeilles; celles de Tiszaug avaient la forme de ruche d'abeilles. Selon M. *Coloman Szabó* aussi on ne peut pas décider si ces fosses avaient été des habitations souterraines ou seulement des mines d'argile, dans lesquelles le temps avait balayé les déchets de cuisine.⁶¹ En tout cas, leur profondeur ne permet pas de les considérer comme des habitations souterraines. La cabane de Kotacpart était bien une cabane, dans le sens du mot d'aujourd'hui; une cabane du genre de celle que construisent les garde-champêtres de la pleine hongroise chaque année, pour passer en elles l'été; les paysans hongrois construisent des cabanes analogues pour le petit bétail.

Dans ses quatre coins, nous avons trouvé quatre grosses branches carbonisées (**fig. 8.**). Toutes les quatre penchaient vers le dedans, dans une position oblique comme elles devaient être plantées primitivement (**fig. 9.**). De la direction de l'inclinaison nous pourrions reconstruire la hauteur du toit aussi. Sa forme était un quadrangle irrégulier, la longueur de ses côtes était de 2.00, 2.60, 4.70 et 5.00 m. Sur des branches épaisses devaient être liées des séries de lattes, contre lesquelles se serrait le toit en roseaux. Ce toit était crépi à l'intérieur, comme à l'extérieur de boue pour protéger ainsi les roseaux inflammables du feu. Dans son intérieur il y avait un foyer. Son entrée était du sud.⁶²

Il semble que ce type de cabane avait vécu longtemps. Nous l'avons retrouvé dans la culture de Tisza. Nous le connaissons jusqu'ici à deux endroits. L'un est Kókénydomb où, déjà en 1929, nous avons constaté l'existence de ce type de cabane. Ces cabanes, quoique extérieurement elles portaient des ornements caractéristiques de la culture de Tisza, n'avaient aucune colonne enfoncée dans la terre.⁶³ Nous avons aussi constaté l'existence d'une cabane analogue de la même culture de Tisza, dans la ferme Kiss située non loin de Kókénydomb.⁶⁴

Mais ce n'est pas uniquement les constructions de ce genre qui servaient d'habitation à l'homme de la culture de Tisza. Nous savons déjà qu'il avait des maisons à murs de torchis à la façon du nid d'hirondelle, pour la construction de laquelle il n'employait pas de bois, en dehors du plancher crépi de boue et du toit.

A la dernière fouille de Kókénydomb — comme je l'avais déjà brièvement signalé⁶⁵ — j'ai découvert trois maisons. L'une d'elles ne montre rien de neuf. On ne pouvait pas constater exactement ses contours. D'une autre on pouvait distinguer deux murs avec certitude, et même d'après les débris de vaisselle qu'on a trouvés dans son intérieur sous le foyer (**pl. XXII. 7.**) on peut supposer que cette maison était une fois rebâtie. Le pan du mur, reste de la deuxième construction, est clairement visible sur nos deux figures. C'est la troisième maison qui mérite le plus d'attention. Car elle prouve que nous devons aussi tenir compte dans cette culture, à côté de cabanes, de maisons aux murs crépis de bauge. La base de cette maison est un rectangle allongé (**pl. XXII. 1., 3.**) de 2.80 m. de large sur 9 m. de long. Son plancher est enduit des plusieurs couches de torchis. La couche supérieure est d'une épaisseur de 1—2 cm. — Cette couche était collée sur une couche de boue

⁶¹ Selon son aimable communication épistolaire.

⁶² Dolgozatok, IX—X, 54—57. pl. XI—XIII.

⁶³ Dolgozatok, V, 114—125., VI, 61—62., 70—74., 82—84.

⁶⁴ Dolgozatok, IX—X, 31—34.

⁶⁵ Dolgozatok, XVII, 176.

cuite, qui était d'une épaisseur de 8—10 cm et dont l'inégalité est expliquée par la construction qui se trouve dessous. Nous avons pu constater qu'avant l'édification de la maison, sur l'emplacement exactement désigné, on posait des bois ronds, fendus, aussi près l'un de l'autre que possible. C'est sur cette construction que l'épaisse couche de boue fut plaquée. Cette construction, qui rappelle en beaucoup les planchers des palafittes, s'est complètement effacée au cours des temps, mais son empreinte fut soigneusement gardée tant par la terre d'en dessous, que par la couche d'argile (pl. 8., 11.) cuite.⁶⁶ La construction de ce soubassement était nécessaire, parce que le sol étant rendu inégal par la première construction, il fallait le rendre plus uni pour la commodité des nouveaux constructeurs. Nous avons retrouvé (XXII. 2., 4—6) tous les quatre coins de la maison et ainsi, nous avons devant nous un plan complet. Les coins ne se terminèrent pas en angles, mais ils étaient soigneusement arrondis. Ces vestiges nous rappellent vivement cette grande caisse de torchis plâtrée sur des faisceaux de roseaux que nous avons trouvée en 1940 à un autre endroit de ce même Kőkénydomb, à peine à vingt mètres de cette maison. Le principe de sa construction est sûrement analogue à celui de l'autre.⁶⁷

Le plan lui-même permettrait encore la supposition d'une cabane d'aussi vastes proportions. La largeur ne contredirait pas à cette hypothèse, mais les particularités d'un fragment de mur collé à l'un des coins exclut absolument cette forme vaste. Ce fragment de mur (pl. XXII. 6.) est une partie du mur plus étroit. On peut observer clairement sur lui une ouverture soigneusement crépie, qui nous montre un des côtés d'un orifice d'environ 50 cm. de largeur. A la place de la brèche il n'y avait pas de traces de mur; à l'autre côté cependant suivait un côté aussi soigneusement applani. Entre le deux côtés bien travaillés il n'y avait que cette différence que à l'un était adjoint un petit pan de mur se tournant vers l'extérieur, à l'autre un pan de mur, se tournant à l'intérieur. Il ne peut être pas douteux que cette fente était l'unique entrée de la maison, laquelle se trouvait si près du coin que son usage ne peut être imaginé qu'en cas de murs verticaux et non d'un toit incliné. Nous voyons donc ici une maison régulière, de forme quadrangulaire, dont le mur tenait sans charpente de bois. Nulle part aux environs de cette maison, nous n'avons trouvé aucune trace de pieux, ni des trous de pieux.

Au cours de l'exploration complète du soubassement on a trouvé plusieurs morceaux de torchis cuits (pl. XXII. 10., 12.) de dimensions plus an moins grandes qui, sans aucun doute, apparteraient aux murs. De ces morceaux de boue, lissés plus ou moins soigneusement, était édifié le mur de la maison. Le temps qu'on devait mettre à ce travail était probablement assez long car il fallait laisser sécher la boue, pour que les parties supérieures puissent tenir aussi solidement. Cette manière de construction primitive, nous

⁶⁶ Cette constatation authentique est importante parce que nous avons pu considérer jusqu'à présent des fragments de torchis qui gardaient ce genre d'empreintes comme des restes appartenant soit à la toiture, soit aux murs des cabanes, les débris nous permettaient à conclure sur la façon de construire des maisons en torchis de branchages des primitifs. Voir Aurel Wagenhuber-Vajkai, Documents sur les constructions populaires d'Alsóhernádvölgy et de Cserhát d'Abauj. (Népr. Ért. 1937. 265, fig. 3—4), où cette façon de construction, existant encore aujourd'hui, est précisément mise en rapport avec les mottes d'argile cuites préhistoriques.

⁶⁷ Folia archaeologica. 1942.

pouvons la retrouver même de nos jours dans la grande Plaine Hongroise.⁶⁸ Il semble que ces ruines de maison qu'on avait déterrées avec beaucoup de circonspection, nous avaient conservé, par un heureux hasard, les vestiges des plus anciennes constructions en en forme de nid d'hirondelle.

JÁNOS BANNER

⁶⁸ Qu'il suffise de renvoyer ici à quelques données littéraires qui nous renseignent sur les constructions semblables de l'Alföld et des territoires limitrophes. Voir: *Bátky Zsigmond*, Boglyakemencealakú gabonások és egyéb építmények a Nagy Alföldről. Népr. Ért. 1903. 313. — *Györffy István*, A Nagykúnság és környékének népi építkezése. U. o. 1908. 162. — *Banner János*, A békési Magyarság népi építkezése. L. c., 1911. 135. — *Ecsedi István*, A debreceni népi építkezés. L. c. 1912, 167—168. — *Györffy István*, Az alföldi kertes városok. L. c. 1926. 120., 129. — Une donnée de l'année 1818: L. c. 1926, 36. — *Bátky Zsigmond*, A magyar ház eredete. L. c. 1930. 74. — *Vajkai-Wagenhuber Aurél*, Adatok a Budapest-környéki tót falvak népi építkezéséhez. L. c. 1937, 128.

SZENTESVIDÉKI RÉZKORI TEMETŐK.

A rendszeres kutatás a leletek pontos és hiteles leírásán alapszik. Csakis ez ad módot arra, hogy az anyag vizsgálata során helyes eredményeket vonhassunk, hogy elméleti következtetéseinket példákkal támaszthassuk alá, s hogy állításainkat ellenvéleményekkel szemben fenntarthassuk. Ahhoz tehát, hogy egy kultúrát tanulmányozhassunk, megfelelő számú — minél több — hitelesen leírt leletre van szükségünk.

Amidőn a hazai bodrogkeresztúri rézkori kultúra monografikus feldolgozását tervbevettem, egyúttal elhatároztam, hogy e kultúrának eddig egyáltalában, vagy kellőképpen nem ismertett hiteles leletanyagát előzőleg leírom, hogy ezáltal az anyagot bárki számára hozzáférhetővé tehessem.

Ezt a munkát jelen cikkemmel kezdem meg, amidőn is Csallány Gábornak, a Csongrádvármegyei Múzeum igazgatójának szíves jóindulatából két szentesvidéki temető anyagát ismertetem. Az anyag rendelkezésre bocsátásáért ezúton fejezem ki hálás köszönetemet Csallány Gábornak.

SZENTES—KISTŐKE.

Szentes határában, Kistőkén, Szegi Lajosné 240. sz. házánál 1929 évben, kútásás közben emberi csontokra és egy edényre bukkantak. A csontvázat a földben hagyták, majd pedig Kollár József 1930 májusában értesítette a leletről a Csongrádmegyei Múzeumot. A rendszeres feltárás még ugyanabban a hónapban, 26-án megindult. Ez első ásatás alkalmából Csallány Gábor múzeumigazgató 16 sírt tárt fel. A munkálatokat ugyanazon év október 8—29. között folytatták, illetve fejezték be, amidőn is újabb 12 sír került napfényre. Az ásatást Hillebrand Jenő, Banner János és Párducz Mihály is megtekintette.

Rövid ásatási beszámoló e temetőről és ennek anyagáról megjelent a szegedi *Dolgozatok* 1934. évi kötetében Zalotay Elemér tollából.¹ Sajnos azonban, ez a rövid ismertetés nem világosít fel bennünket minden téren a leletanyagra vonatkozólag, így a sírokat nem írja le, s az előkerült leleteket is csak általánosságban tárgyalja. E hiányosságok kiküszöbölése végett szükségesnek tartom, hogy a sírokat és azok leletanyagát a Csongrádmegyei Múzeumban őrzött ásatási jegyzőkönyv alapján, a mai követelményeknek megfelelően még egyszer ismertessem. A sírok leírását tehát a következőkben adom.

¹ Zalotay Elemér, A szentes—kistőkei rézkori temető. *Dolgozatok*, 9—10. Szeged 1933—34. 85—89. old.

1. sír. Mélysége 85 cm. — Nő.² — Baloldalon fekvő K-NY-i tájolású mérsékelten zsugorított csontváz. Felső lábszárak kb. derékszöget alkotnak az egyenesen fekvő gerincoszloppal. Kezek az arc előtt. E sírra bukkantak rá a kútásás alkalmával s így a mellékletek részben megsérültek, részben elkallódtak. Ezek a következők voltak:

1. Az arc előtt a kezeken köcsög. Hasa a nyakba ívelten megy át, ez utóbbi a perem felé szélesedik. A vállon egymással szembe 2 hegyes, vízszintesen átfúrt fül; olyan, mint amilyen a szegedvidéki úgynevezett aeneolithikus kerámiánál is előfordul. Magassága: kb. 11 cm. lehetett. Nem volt megmenthető.

2. Ugyancsak a kezeken az előbbinél kisebb edény. Nem volt megmenthető.

3. Ugyancsak a kezeken egy harmadik edény is volt, amely a kútásásnál már előkerült, de a megtalálói eldobták.

4. Az övnek megfelelően a medencénél 69 drb. aránylag kisméretű márványgyöngy (I. t. 1.).

2. sír. Mélysége 75 cm. — Férfi. — Jobboldalon fekvő, valószínűleg K-NY-i tájolású erősen zsugorított (fejtől-térdig mért távolsága 80 cm.) csontváz. Kezek az arc előtt találhatók. Mellékletek:

1. Edény az arc és könyök között. Az ásatási jegyzőkönyvben látható fénykép alapján valószínűleg ú. n. tejesköcsög lehetett. Az edény nem maradt meg.

2. Az előbbi mellett másik edény. Valószínűleg kétfülű jordansmühli típusú bögre lehetett. Ugyancsak nem maradt meg.

3. A kéznél teljesen alakatlan kovaszilánk. Hossza: 4.4 cm (I. t. 3.).

3. sír. Mélysége 75 cm. — Nő. — Baloldalon fekvő csontváz. Tájolása K-NY. Közepesen zsugorított (fej-térd távolság 100 cm). A lábak mérsékelten vannak felhúzva, a térdek előre állanak. A kezek egészen az arc előtt fekszenek. A sírt in situ a Csongrádmegyei Múzeumba szállították. Mellékletei a következők:

1. A kezek előtt összetört tejesköcsög; csak néhány darabja maradt meg.

2. Az alkar előtt mély tál. Peremének átmérője: 18 cm, mélysége: 5.5 cm. A sír földjéből még nem bontották ki ezt az edényt.

3. A medencénél, övnek megfelelően 105 drb. igen kis márványgyöngy (I. t. 4.).

4. sír. Mélysége 50 cm. — Fiatal férfi (fiú). — Jobboldali fekvésű, K-NY-i tájolású, erősen zsugorított (fej-térd távolsága 58 cm) csontváz. A két kéz az arc előtt található. A lábak erősen felhúzottak, a térdek és a könyök majdnem érintkezik. Mellékletei:

1. A koponya mellett, a homlok előtt köcsög. A has ívelten megy át a nyakba. A vállon egymással szemben két hegyes vízszintesen átfúrt fül. Ezek is — akárcsak az 1. sz. sír edényén levők — igen közel állanak a szegedi kutatók által aeneolithikusnak nevezett kerámiai csoport edényein levő hegyes fülekhez. E két kérdéses fül között, azaz rájuk 90 foknyira ugyancsak a vállon egymással szemben két kis bütyök látható. Magassága: kb. 14.5 cm (I. t. 5.).

2. A koponya halántéka táján, egyben a kezeknél kis kovakés. Hegye letörött. Élén használati retusok állapíthatók meg. Hossza: 4.8 cm (I. t. 2.).

5. sír. Mélysége 70 cm. — Nő. — Baloldalon, ÉK-DNY-i tájolásban fekvő, igen mérsékelten zsugorított (fej-térd távolság 128 cm) csontváz. Az alkar a gerincoszlopokra merőlegesen előre áll. Mellékletek:

1. A koponya és a kéz között, előbbihez közelebb, félgömbalakú csésze, amelynek a feneke kissé ellaposodik. Magassága: kb. 5.5 cm; peremének átmérője: kb. 10—11 cm (I. t. 6.).

2. Az előbbi mellett a kéz felé valószínűleg hozzá hasonló csésze. Nem volt megmenthető.

3. Ugyancsak az előbbiek mellett, kétfülű nagy csésze (mély tálnak is nevezhetnék). A fülek közvetlenül a perem alatt vannak elhelyezve, egyik azonban letörött. Magassága: kb. 11 cm; peremének átmérője: kb. 13—14 cm (I. t. 7.).

² A csontvázak nemének a megállapítása a jobb, illetve baloldalon való fekvés alapján valószínűsítéssel történt.

6. sír. Mélysége 55 cm. — Nő. — A mellkasának hasi oldalán fekvő, egyébként pedig balra fordított, egészen mérsékeltén zsugorított (fej-térd távolság 125 cm) csontváz. A kezek közvetlenül az arc előtt található. A lábak a gerincoszlopra levő merőlegesig sincsenek felhúzva. A mellékletek:

1. Az arc, illetve az alkar előtt, a mellékletek közül az archoz legközelebb elhelyezve, kétfülű, jordansmühli típusú bögre. Teljesen díszítés nélküli, még e típus oldalán szokásos két kis bütyök is hiányzik. Legkisebb magassága: 8.5 cm, legnagyobb magassága: 11.5 cm; peremének átmérője: 10 cm; a fülek szélső távolsága: kb. 16—17 cm (I. t. 9.).

2. Az előbbi mellett tejesköcsög. Aránylag zömök alakú. A nyaka alig különül el a testtől; szája igen bő. A fülek kissé a szájperem fölé emelkednek. Oldalának alsó részén szimmetrikus elrendezésben négy kis bütyök látható (az egyik letörött). Magassága: 22.5 cm; peremének átmérője: 13—14 cm (I. t. 8.).

3. Ugyancsak az előbbiek mellett csövestalpas edény. Talpa kb. 18 cm magas, minden átluggatás nélküli hengeres cső. Ezen foglal helyet az öblös, gömbszerű has. Utóbbi legszélesebb részén három bütyök, továbbá a vállon egy hegyes, vízszintes nyílású fül (lásd szegedvidéki aeneolithikum) található. Az edény hasán felfelé enyhén táguló nyak foglal helyet. E nyak kb. 6 cm magas lehet. Az egész edény durván megmunkált, aszimmetrikusan kidolgozott. Magassága: 34 cm; talpának átmérője: 11 cm; peremének átmérője: kb. 11—12 cm (I. t. 10.).

7. sír. Mélysége 55 cm. — Vályogvetés alkalmából erősen megbolygatott, helyesebben feldúlt, állítólag a baloldalán fekvő csontváz. A mellékletei közül a következők voltak megmenthetők:

1. Tejesköcsög. Rövid, zömök nyaka a hasból minden átmenet nélkül emelkedik ki. Szája igen bő. A fülei aránylag igen kicsinyek, közülük az egyik a szájperem fölé emelkedik. A fülek alatt, a has legszélesebb részén egy-egy, az edény felületéből alig kiemelkedő bütyök található. Az edény egyébként elnagyoltan, aszimmetrikusan kidolgozott. Magassága: 20 cm; peremének átmérője: kb. 11 cm (II. t. 1.).

2. Négyszögletes keresztmetszetű, egyszerű rézár. Hossza: 15.3 cm; vastagsága a közepén: 0.5 cm (II. t. 2.).

8. sír. Ugyancsak vályogvetés alkalmából feldúlva. Állítólag ez is a baloldalán feküdt. Mellékletei közül egy edény néhány töredékes darabja volt csak megállapítható.

9. sír. Mélysége 75 cm. — Nő. — Baloldalán K-NY-i tájolásban fekvő, erősen zsugorított (fej-térd távolsága 100 cm) csontváz. Mindkét kéz az arc előtt; lábfejek az ülőcsontig felhúzva. Mellékletei a következők:

1. Az arc, illetve homlok előtt tejesköcsög. Az előbbi sírokban előfordult hasonló típusúaknál megnyúltabb alakú. Nyaka hengeres. A fülek egy kissé a szájperem fölé emelkednek. Hasának legszélesebb részén, a fülek alatt egy-egy kis bütyök (egyik letörött). Ezek között, de nem 90 foknyira, ugyancsak a has legszélesebb részén két másik bütyök (összesen tehát négy bütyök van). Az edény magassága: 21 cm; peremének átmérője: kb. 10 cm (II. t. 6.).

2. A koponya mögött csövestalpas korsó. Talpa rövid, kb. csak 5 cm magas, lefelé ívelt szélésedik. Ezt hét, körben elhelyezett kerek nyílás töri át. A talp öblös, hosszúkás edényben folytatódik, amelynek hasa szinte átmenet nélkül megy át a nyakba. Az alig észrevehető vállon két hegyes, vízszintes nyílású fül ül. Plasztikus dísz található még a hasa közepén is négy bütyök alakjában, amelyek akként vannak elhelyezve, hogy egyik sem esik a fülekkel egy függőlegesbe. Ezen kívül az edény felülete gazdagon mintázott. Az edény csöves talpán találunk háromszögeket, amelyeknek mintázata egymást hegyes szögben metsző vonalakból áll. A közöttük szabadon hagyott felületet apró, benyomkodott pontok díszítik. Hasonló pontokból alkotott kör zárja le a talp és has határán e díszítést. A has közepén a bütykök magasságában ugyanilyen, de kettős pontsört találunk. Utóbbi és a szájperem közötti edényfelület négy vízszintes övre tagolódik. Ezen övekben váltakozva csúcsukkal lefelé, illetve fölfelé álló háromszögeket találunk, amelyek közül előbbiek símák, utóbbiakat pedig a bodrogkeresztúri kultúrára annyira jellegzetes hálószerű díszítés borítja. Az egész edény magassága: 36 cm; talpának átmérője: kb. 12—13 cm; peremének átmérője: kb. 10 cm (II. t. 8.).

3. Medence mögött virágcserep alakú edény. Pereme, amely kissé befelé hajló lehetett, hiányzik. Oldalának közepe táján négy bütyök látható szimmetrikus elrendezésben. Az edény durván megmunkált. A megmaradt rész magassága: kb. 14 cm; felső átmérője: kb. 12 cm (II. t. 7.).

4. Utóbbi edény mögött lapos simítókő. Egyik oldala fényesre csiszolt. Hossza: 4.9 cm; szélessége: 2.2 cm (II. t. 4.).

5—6. A simítókő közelében két darab csontár. Egyik hossza 4.5 cm; a másiknak hegye is, foka is letörött, jelenleg 2.2 cm hosszú (II. t. 3., 5.).

7. A virágcserep alakú edény alatt állati (madár?) csontok.

8. Ugyanott kagylóhéj.

10. sír. Mélysége 70 cm. — Fiatal nő. — Baloldalán fekszik, K-NY-i tájolásban. Zsugorítása elég csekély. Kezek ugyan az arc előtt vannak, de kissé távolabb. A lábak a gerincoszlopra való merőlegesig sincsenek felhúzva. Mellékletek:

1. A kezek előtt bögre, esetleg kancsó. A száj körüli része hiányzik. A felfelé szűkülő nyak a hastól egy bevágással különül el; utóbbi helyen egymással átellenben két kis fül látható. Oldalán négy bütyök volt szimmetrikusan elrendezve (jelenleg csak egy van meg), de úgy, hogy egyikük sem esett a fülekkel egy függőlegesbe. Az edény meglevő részének magassága: 14.5 cm (II. t. 10.).

2. Az alkar előtt tejesköcsög. Fülei a szájperem fölé emelkednek. Igen hanyagul ki-formált, alakja minden szabályosságot nélkülöz. Magassága: kb. 23—24 cm; peremének átmérője: kb. 9—10 cm (II. t. 9.).

3. Medence mögött kis egyfülű kancsó. A többi agyagedénytől eltérően nem szürke, hanem fekete színű. Feltűnő a kissé kihajló szájpereme. A kerek átmetszetű füle a vállból indul ki és félkört alkotva, a peremig ér, ahol is egy kidudorodás a perem fölé emelkedik. A szájperem alatt, továbbá a vállon kettős pontsor fut körbe. Hasát sűrűn elhelyezett, mélyen bekarcolt, ferdén lefutó vonalak borítják, de olyképen, hogy az edényfelület hat egymás melletti mezőre tagozódik, amelyekben a vonalak váltakozva más-más irányba dülnek. Az edény egyébként igen gondosan kidolgozott. Magassága: 12 cm; peremének átmérője: 7.5 cm (II. t. 11.).

4. A lábaknál szegletes alakú tálszerű kis edény. Nem volt megmenthető.

11. sír. Mélysége 80 cm. — Nő. — Baloldalra fektetett, K-NY-i irányba tájolt, erősen zsugorított (fej-térd távolság 100 cm) csontváz. A kezek az archoz, a lábfejek az ülőcsontozathoz voltak húzva. A sírban a következő mellékletek voltak:

1. Kis bögre; a kézen, illetve az alkaron feküdt. Nem volt megmenthető.

2. Ugyanott hosszabb nyakú edény (talán tejesköcsög). Szintén tönkrement.

12. sír. Mélysége 85 cm. — Nő. — Baloldalon fekvő, K-NY-i tájolású zsugorított (fej-térd távolság 105 cm) csontváz. A kezek az arc előtt találhatók. Bár a lábfejeket egészen az ülőcsontig húzták fel, a felső lábszárak a gerincoszloppal csak tompaszöget zárnak be. A csontváz mellékletei:

1. Az arc előtt tejesköcsög. Teste zömök, bő szájjal. Alakja szabálytalanul ki-formált. Magassága: kb. 22 cm; peremének átmérője: kb. 10 cm (III. t. 2.).

2. Az előbbi mellett az alkar előtt gömbölyű tálszerű csésze. Magassága: kb. 6.7 cm, peremének átmérője: kb. 11—12 cm (III. t. 1.).

3. Az alsó lábszár közepénél virágcserep alakú edény. Bár a peremének legnagyobb része hiányzik, meg lehet állapítani, hogy az kissé befelé hajlik. Oldalának legszélesebb részén négy bütyök található szimmetrikus elrendezésben. Az edény durván kidolgozott. Magassága: kb. 10 cm; peremének átmérője: kb. 9 cm lehetett (III. t. 3.).

13. sír. Vályogvetésnél teljesen feldúlták. Később egy kutatóárok ásásakor a helyén egy nagyobb edény került elő. Mégpedig:

Virágcserep alakú nagy edény. Öblös hasán enyhén kifelé ívelő rövid nyak ül. Hasának legszélesebb részén, valamint a vállon 4—4 (összesen 8, de közülük 1—1 letörött) bütyök szimmetrikus elhelyezésben található, de úgy, hogy e két sor bütykei nem esnek sehol sem egy függőlegesbe, hanem felülről nézve a másik sor bütykei között láthatók. Az edény durván megmunkált. Magassága: kb. 20—21 cm; peremének átmérője: kb. 18 cm (III. t. 4.).

14. sír. Mélysége 70 cm. — Nő. — Baloldalon fekvő, K-NY-i irányba tájolt, erősen zsugorított csontváz. Kezek az arc előtt feküdtek; a lábak annyira felhúzza, hogy a térdek és a könyökök érintkeznek. A sír mellékletei:

1. A koponya mögött, de kissé távolabb a csontváztól jordansmühli típusú bögre (mindkét füle letörött). Az edény minden díszítéstől mentes. Magassága: kb. 8—9 cm; peremének átmérője: kb. 8 cm (III. t. 6.).

2. Előbbi mellett tálszerű csésze. A perem alatt egymással szemben két hosszúkás lapos bütyök. A magassága: kb. 6 cm; peremének átmérője: 12·5 cm (III. t. 5.).

15. sír. Mélysége 75 cm. — Férfi. — Jobboldalon, K-NY-i tájolásban fekvő hatalmas termetű, zsugorított csontváz. Az egyén kb. 198 cm magas lehetett. Mellékletek:

1. Arc előtt jordansmühli típusú bögre. (Mindkét füle letörött.) Hasának alsó része élesebben profilált. Ugyanitt négy kis bütyök látható szimmetrikus elrendezésben. Az edény egész felülete a bodrogkeresztúri kultúrára annyira jellegzetes hálószerű díszítéssel borított, de ezen belül kihagyottan, síma felületű meandrikus vonalak is láthatók (negatív minta). Az egész díszítés nem finom kivitelű. A bögre magassága: 9 cm.; peremének átmérője: 8·5 cm (III. t. 8.).

2. Előbbi és a csontváz könyöke között tálszerű csésze. Gömbölyű hasának alján két bütyök (nem láb), de ezek nincsenek egymással szemben elhelyezve. Magassága: 6·7 cm; peremének átmérője: kb. 13 cm (III. t. 7.).

16. sír. Mélysége 85 cm. — Férfi. — Felső testével hanyatt, egyébként a jobboldalára fordított, K-NY-i irányba tájolt, hatalmas termetű zsugorított csontváz. Az egyén kb. 190—192 cm. magas lehetett. A csontváz koponyája teljesen hiányzik (halottcsonkítás? bolygatás?). A sír in situ a Csongrádmegyei Múzeumban látható. Mellékletei:

1. Az alkar mellett tejesköcsög. Magassága: 18 cm; peremének átmérője: kb. 9 cm.

2. A bal könyöknél szabálytalanabb alakú kovakés penge. Hossza: 9·1 cm (III. t. 9.).

3. A csontváz medencéjénél kisebb kérődző (juh vagy kecske) csontjai.

17. sír. Mélysége 50 cm. — Nő. — Baloldalon fekvő, K-NY-i tájolású, igen erősen zsugorított (fej-térd távolság 80 cm) csontváz. A sírgödör kerekded alakú volt. Benne levő mellékletek:

1. A kéznél — a fejhez legközelebb — kis tál. Nem lehetett megmenteni.

2. Mellette bögre. Igen rosszul kiégetve, teljesen szétmállott.

3. Ugyancsak előbbieket mellett újabb bögre. Ezt sem lehetett megmenteni.

18. sír. Mélysége 50 cm. — Férfi. — Jobboldalán fekvő, K-NY-i irányba tájolt csontváz. Igen erős zsugorítása ellenére (fej-térd távolsága 85 cm) a nyak és a gerincoszlop egyenesen nyújtott. Mellékletek:

1. A medence táján kisebb tejesköcsög. A fülek a szájperem fölé emelkednek. (Egyik letörött.) Magassága: kb. 18 cm; peremének átmérője: 8·5 cm (III. t. 10.).

2. Ugyanott félgömb alakú csésze. Pereménél két alig észrevehető bütyök van. Magassága: 6 cm; peremének átmérője: 10·5 cm (III. t. 11.).

19. sír. Mélysége 60 cm. — Nő. — Baloldalára fektetett, K—NY-i irányba tájolt, igen erősen zsugorított csontváz. (Fej-térd távolsága 82 cm.) Mellékletei:

1. Arc és kéz között kis tál. Nem volt megmenthető.

2. Ugyanott egy másik edény töredékei.

20. sír. Mélysége 50 cm. — Férfi. — Jobboldalára fektetett, de kivételesen NY-K irányba tájolt, zsugorított csontváz. A bal kar a szokott módon elhelyezve, a jobb kar ellenben akként, hogy a felkar merőlegesen áll a törzsre, az alkar pedig teljesen visszahajlik. A lábak csak enyhén vannak felhúzza. Mellékletei a következők voltak:

1—2. A lábak mögött edény. Egyiküket sem lehetett megmenteni.

3. Ugyanott kehely alakú bögre. Gömbölyűhasú részén tölcészerűen kiszélesedő, bő szájniflászú nyak ül. Hasán három bütyök ül, közülük kettő egymáshoz közel levő függőlegesen átfúrt. A bögre magassága: 9 cm; peremének átmérője: 12 cm (III. t. 12.).

21. sír. Mélysége 50 cm. — Gyermek (fiú). — Jobboldalán fekvő, K-NY-i tájolású, zsugorított (fej-térd távolság 50 cm) csontváz. Mellékletei:

1. A nyak mögött lapos csészeszerű tál, alacsony falakkal. Magassága: 4 cm; peremének átmérője: kb. 13 cm (III. t. 13.).

2. Ugyanott nagyobb edény. Nem volt megmenthető.

3. A térdnél tál. Nem volt megmenthető.

4. Medencénél simítókő.

22. sír. Mélysége 75 cm. — Nő. — Baloldalon, K-NY-i irányba tájolt, igen erősen zsugorított (fej-térd távolság 65 cm; fej-boka távolság 90 cm) csontváz. A jobb kar a test alá hajlik. A bal kar a szokásos módon fekszik, de a kéz nincsen az arc előtt. A sírgödör kerekded alakú volt. Benne a következő mellékletek találtattak:

1. A koponya előtt nagyméretű, kúpos alakú, mély tál. Oldala nem sokkal a perem alatt éles töréssel befelé tart. A törésvonal és a perem közötti keskeny oldalrészen egymással szemben elhelyezve 1—1, a tejesköcsögre emlékeztető fül van. Utóbbiakon azonban a perem fölé emelkedve még 1—1 lapos kis gomb ül. (V. ö. a bádeni kultúra kétszattatú táljainak fogantyúgombjait.) A tál magassága: 15 cm; peremének átmérője: kb. 24—25 cm (IV. t. 10.).

2. A lábfejnél csésze. Alakja lapított félgömb. Hasának alján négy bütyök található. (Egyik letörött.) Magassága: 7 cm; peremének átmérője: 13 cm (IV. t. 11.).

3. Az övtájékon 25 drb. márványgyöngy (IV. t. 12.).

23. sír. Mélysége 55 cm. — Férfi. — Jobboldalon fekvő, ÉK-DNY-i irányba tájolt, igen erősen zsugorított (fej-térd távolsága 82 cm.) csontváz. A térd és a könyök érintkezik. A lábfej egészen az ülőcsontoknál található. A sírgödör ovális alakú volt. E sírt a mellékleteivel együtt in situ kiemelve a chicagói Field Múzeumnak ajándékozta az ásató Múzeum. Ennek következtében a mellékleteknek csak egészen rövid leírását adhatom. Ezek:

1. Közvetlenül az arc előtt, kezek közelében kovakés penge. A temető legnagyobb példánya.

2. Ez előtt jordansmühli típusú bögre.

3. Utóbbi mellett kis bögre.

4. Ugyanott tejesköcsög.

5. Lábnál állati csontok.

24. sír. Mélysége 60 cm. — Nő. — Baloldalra fektetett, K-NY-i irányba tájolt, igen erősen zsugorított (fej-térd távolsága 72 cm) csontváz. Kezek az arc előtt. A térdet egészen a könyök alá húzták előre. Mellékletei:

1. Koponya fölött tejesköcsög. Zömök alakú. A has a nyakba észrevétlenül megy át. A fülek a perem fölé emelkednek. Magassága: 24 cm; peremének átmérője: 10 cm (IV. t. 1.).

2. Utóbbin fekvő szilke; lapos fenékkal. Oldalai ívelten szélesednek. Kissé durván megmunkált. Magassága: kb. 7 cm; peremének átmérője: kb. 11—12 cm (IV. t. 2.).

3. Koponya mögött állati csontok.

4. A sírgödör földjéből egy simítókő is került elő.

25. sír. Mélysége 50 cm. — Nő. — Törzsével a hátán fekvő, de balra fordított, zsugorított csontváz. Tájolása, akárcsak a 20. sz. csontvázé, NY-K. Jobb felkar a gerinccel párhuzamosan fekszik. Bal felkar a mell előtt; alkar teljesen az arc elé visszahajlítva. A lábfejek egészen az ülőcsontig felhúzva, de a felső combcsont és a gerincoszlop csak tompa szöget zár be (fej-térd távolság emiatt az erős zsugorítás ellenére is 125 cm!) Melléklete nem volt.

26. sír. Mélysége 50 cm. — Nő. — Baloldalon fekvő, ÉK-DNY irányba tájolt, erősen zsugorított (fej-térd távolsága 75 cm) csontváz, minden melléklet nélkül.

27. sír. Mélysége 55 cm. — Nő. — Baloldalán, K-NY-i tájolásban fekvő, enyhén zsugorított (fej-térd távolsága 112 cm) csontváz. A koponya a törzstől távolabb volt található, bár a sírban bolygatás nyomát nem lehetett felfedezni. A kezek az arc eredeti helye előtt voltak. A lábakat csak kis mértékben zsugorították. A mellékletek a következők:

1. A kezek, illetve az alkar előtt kehelyszerű csésze. Alja majdnem tálszerű, ezen egy tölcséres, magas nyak ül. Hasának alján négy alig észrevehető bütyök található. (Egyik letörött.) Magassága: 8 cm; peremének átmérője: kb. 14—15 cm (IV. t. 7.).

2. Előbbi mellett köcsögszerű edény. A váll bevágást alkot a has és a nyak között. A vállon két fül volt található. Az edényt nem lehetett megmenteni.

3. Ugyanott virágcserep alakú nagy edény. Felső része majdnem hengeres. Az oldalán két sorban 4—4 (összesen nyolc) bütyök, de miként a 13. sz. sírban található virágcserep alakú edényen, 2—2 bütyök itt sem esik egy függőlegesbe. Az edény durván megmunkált. Magassága: 20 cm; peremének átmérője: 16 cm (IV. t. 6.).

28. s í r. Mélysége 85 cm. — Férfi. — Jobboldalon fekvő, K-NY-i irányba tájolt, erősen zsugorított erőteljes csontváz. A sír a koponya tájékán bolygatott volt, úgy, hogy utóbbiból csak az állcsont és az állkapocs maradt meg. Mellékletei a következők:

1. Az arc előtt tejesköcsög. Az eddigieknél karcsúbb alakú. Nyaka megnyúlt és szűk. Magassága: kb. 21 cm; peremének átmérője: kb. 8 cm (IV. t. 4.).

2. Előbbi mellett csészeszerű tál, befelé hajló peremmel. Fenekén kör alakú bemélyedés látható (omphalos) Magassága: kb. 5 cm; peremének átmérője: kb. 12 cm (IV. t. 5.).

3. Lábnál réz tű. Kerek, 2-8 mm. keresztmetszetű rézhuzalból készült. Hossza: 8-9 cm (IV. t. 3.).

4. A sírban Zalotay publikációja alapján állati csontok is voltak.

Ezen kívül a sírmező területéről a következő szórványos tárgyak kerültek elő:

1. Alacsony köcsög. Nyaka alig keskenyebb a hasnál. Két füle a peremet kissé meghaladja. Utóbbiakkal ellentétesen az edény oldalán két bütyök látható. Magassága: kb. 12 cm; peremének átmérője: kb. 9 cm (IV. t. 8.).

2. Csészeszerű tál. Pereme kissé befelé hajlik. Oldalának szélesebb részén szimmetrikusan elrendezve négy bütyök (egyik letörött) található. Magassága: 7-5 cm; peremének átmérője: 14 cm (IV. t. 9.).

Aki előtt a bodrogkeresztúri kultúra leletanyaga és egyéb jelenségei ismereteseek, a szentes-kistőkei temető vizsgálata során sok újdonságot nem fog tapasztalni. Általában a már máshonnan is ismert leletanyag fordul elő (kerámiai típusok, márványgyöngy, kőkés) a megszokott temetkezési szokások szerint elföldelt csontvázak mellett. De éppen ebben rejlik a temető jelentősége. A szokott jelenségek ismétlődése csak alátámasztja a bodrogkeresztúri kultúra egységét. Jóformán az egész Alföldre, sőt legújabb megállapításaim szerint Erdélyre is kiterjed s mégis mindenfelé ugyanabban az alakban jelenik meg. Az egymástól legtávolabb fekvő lelőhelyeken is alig találunk eltéréseket. Alig akadnak helyi változatok.

Szentes—Kistőkén is, akárcsak másutt, a legáltalánosabb kerámiai melléklet, az ú. n. tejesköcsög. Leginkább a zömök, szélesszájú változata található meg (I. t. 8., 9., II. t. 6., III. t. 2.). De előfordul az átmenet is (II. t. 9., III. t. 10., IV. t. 1.) a nyúlánk alakhoz (IV. t. 4.).

Kisebb csészek és tálak itt is aránylag nagyobb számban vannak jelen. A félgömb alakú csészéktől (III. t. 11.) a lapos tálakig (III. t. 13.) sok változat található.

Ugyancsak előfordul a virágcserep több változata is (III. t. 3., 4., IV. t. 6.).

Aránylag gyakori, négyszer is előfordul, a jordansmühli típusú kétfülű bögre (1., 6., 14., 15. sírok). Különösen fontos ezek közül a 15. sír példánya (III. t. 8.), amelyen díszítés is látható. Azonban ez nem a jordansmühli típuson általánosan ismert, az edény aljára szorítózkodó, párhuzamos ferde vonalkázás, hanem az egész edény felületére kiterjedő „bodrogkeresztúri” meandrikus hálódísz. Élénk bizonyosság ez arra, hogy e típushoz tartozó bögrék, ha másutt meg is őrizték a jordansmühli díszítést, mégsem importárak, hanem helyben gyártottak.

Az egész temetőben csak két esetben fordult elő a csövestalpas edény; e két darab is különböző. A 6. sírban lévő edénynek (I. t. 10.) szokatlanul hosszú csöves talpa teljesen hengeres, holott ez általában az alja felé harangszerűen ki szokott szélesedni.

Egészen érdekes, hogy két esetben olyan edénytípus is szerepel sírmellékletként a kistőkei temetőben — habár e temető elvitathatatlanul a bodrogkeresztúri kultúrához tartozik —, amely típus a szegedi kutatók által „aeneolithikus”-nak nevezett kulturális csoport sajátja (1., 4. sír — I. t. 5.).³ Mivel e két kultúra különidejűségét a szegedi kutatók kétséget kizáróan megállapították,⁴ a kistőkei sírok anyagából arra kell következtetnünk, hogy nagy korkülönbség a két kultúra között nem lehetett és hogy közöttük kulturális kapcsolat volt. Talán a szegedvidéki aeneolithikum egyik kialakító tényezője a bodrogkeresztúri kultúrának.

Meg kell említeni a 22. sír mély tálját is (IV. t. 10.). Az alakja is szokatlan a bodrogkeresztúri kultúrában, de még feltűnőbb a fülei fölött elhelyezett gomb. Önkéntelenül is a bádénai kétosztatú tálak fogantyúgombjaiban kell ezeknek a mintáját keresnünk. Egyébként az edény alakja sem lenne szokatlan az utóbbi kultúrában.

Két másik esetben is találunk e sírmező anyagában mély tálakat (3., 5. sírok), azonban azok jellegzetesen a bodrogkeresztúri kultúrába tartoznak (I. t. 7.). Igen szép átmenetet alkot a kétfülű mély tálak és a tejesköcsögök között az egyik szórványosan előkerült edény (IV. t. 8.).

A csészék és csészeszerű tálakhoz áll közel az a két kehely alakú edény (20., 27. sír — IV. t. 7.), amelyek nyakkiképzésében talán a bodrogkeresztúri kultúrában egyébként is ismert északeurópai tölcséresszájú edénytípus (Trichterrandbecher) hatását kell feltételeznünk.

Végül a kistőkei temető kerámiájának legérdekesebb darabja a 10. sír egyfülű korsója (II. t. 11.). Már az edény anyaga, színe, megmunkálása és kidolgozása is élesen elüt az összes többi bodrogkeresztúri típusú edénytől, nemkevésbé az alakja is. A díszítése még könnyen beilleszthető lenne e csoportba, bár az elemeket tekintve (pontsor és ferde vonalkázás) a bádénai kultúrában sem lenne kivétel. Be kell vallanom, hogy ez a példány az őskori anyagban előttem annyira egyedül álló, hogy különösebben nem is tudom vizsgálat tárgyává tenni.

Ami az edények díszítését illeti, az az egész leletanyagban háromszor fordul elő. Az előbb leírt edényen (II. t. 11.), a 15. sír jordansmühli edényén (III. t. 8.) és a 9. sír talpas korsóján (II. t. 8.). Utóbbi két esetben a bodrogkeresztúri hálódísz jelentkezik két különböző változatban. A jordansmühli edényen kihagyásos síma meander-szalagok szakítják meg a díszített felületet (negatív minta); a talpas korsón a hálódísz háromszögeket tölt ki. Mindkét eset gyakori a bodrogkeresztúri kultúrában.⁵

A nem kerámiai mellékletek sem kívánnak különösebb tárgyalást. Éppúgy megtaláljuk itt is a márványgyöngyöket (1., 3., 22. sír — I. t. 1., 4., IV. t. 12.), mint a kőkéseket, illetve szilánkokat (16., ill. 2., 4. sír — III. t. 9., I. t. 3., 2.). Két esetben réz ár, illetve tű is fordul elő (7., 28. sír — II. t. 2., IV. t. 3.), de ezeknek a tárgyaknak sincs különösebb jelentőségük. Ezen kívül simítókövek (II. t. 4.), csontárák (II. t. 3., 5.), állati csontok, ételmaradványok és kagylóhéjak találhatók mellékletként.

³ Banner János, Ásatás a hódmezővásárhelyi Kotacparton. Dolgozatok 9—10. Szeged 1933—34., 68. sk. old. V. ö. XVII. t. 2.

⁴ Banner János, i. m. 68., 73. old.

⁵ Hillebrand Jenő, A pusztastvánházi koraréz kori temető. Archeologia Hungarica IV. 1929., V. t. 2., ill. II. t. 4.

A temetkezési szokások is az ismeretesek. A fektetésben és tájolásban rendellenesség nincsen, kivéve a 20. és 25. sírokat, ahol is a csontváz NY-K tájolásban volt található. A mellékletek elhelyezése is a szokásos. Többes, vagy részleges temetkezés nem fordul elő. Halottcsonkítás sincs biztosan megállapítva; a 16. és esetleg a 27. sír enged erre következtetni. Két esetben meg lehetett figyelni a sírgödör alakját (22., 23. sír), amely kerekded volt.

MAGYARTÉS.

A Szentese-ről Szelevénybe vezető műútnak 10 km és 10.1 km közötti szakaszán, amely rész egyébként Magyartés község határába tartozik, 1937. augusztusában Tóth Mihály útkaparó a műút árkanak mélyítésekor két csontváza akadt. Az államépítészeti hivatal útján a Csongrádmegyei Múzeumnak jelentették a leletet, ahonnan is Csallány Gábor múzeumigazgató szállt ki a helyszínére. A műút árkában összesen 6 sírt tárt fel; mindegyik zsugorított csontvázas temetkezést tartalmazott. A készített ásatási jegyzőkönyv meglehetősen szűkszavú, mégis kellőleg meg lehet állapítani a lelőköörülményeket belőle. Az anyag, amely teljes egészében a Csongrádmegyei Múzeumban látható, még nem lett publikálva. A temető tulajdonképpen még nincs kimerítve, az árokásásnál valószínűleg csak néhány sír került napfényre.

A sírok leírása a következő:

1. sír.⁶ Mélysége 80 cm (a jelenlegi felszíntől számítva, eredetileg 110—120 cm lehetett). — Nő. — Baloldalon fekvő, közepesen zsugorított csontváz (fej-térd távolság 100 cm). Mellékletek:

1. Arc előtt „bütykös fazék” (az ásatási jegyzőkönyv alapján); valószínűleg virágcserep alakú edény lehetett. Nem volt megmenthető.

2. Mellette csészeszerű kis tál. Az alakja gömbszelvényhez hasonlít. Majdnem az alján, de úgy, hogy a talajt nem érintik, szimmetrikus elrendezésben négy hosszúka, függőlegesen átfúrt bütyök. Magassága: 6 cm; peremének átmérője: 16 cm (V. t. 2.).

3. Tejesköcsög az előbbiek mellett. Tojásdad alakú testből a nyak alig észrevehetően emelkedik ki. A két fül kissé a perem fölé emelkedik. Hasának legszélesebb részén két bütyök ül; egyik az egyik fül alatt, másik az előbbire 90 foknyira, tehát a fülek közötti oldalon. Magassága: kb. 20 cm; peremének átmérője: 10 cm (V. t. 1.).

2. sír. Mélysége 80 cm. — Fiatal férfi. — Jobboldalán fekvő, erősen zsugorított (fej-térd távolság 70 cm) csontváz. Mellékletek:

1. Tojásalakú köcsög. Kissé a szájperem fölé emelkedő fülei a szokottaktól lényegesen eltérnek, amennyiben nem vízszintes, hanem függőleges nyílásúak. Az edény durván kidolgozott, alakja nem szabályos. Magassága: 19 cm; peremének átmérője: 12 cm (V. t. 3.).

2. Az előbbi mellett kettősen kúpos bögre. Hasának közepén egy él fut körbe, amelyen eredetileg négy (egyik jelenleg hiányzik) bütyök volt található szimmetrikus elrendezésben. A pereménél egymással szemben eredetileg két (egyik ugyancsak letörött) vízszintesen átfúrt, kihegyesedő bütyökfüle van. Az edény a bodrogkeresztúri kultúra formaköréből kiút mind alakjánál, mind pedig a rajta látható kihegyesedő bütyökfüleknél fogva és az aeneolithikus kerámiához látszik közelebb tartozni. Az edény magassága: 10 cm; peremének átmérője: 10 cm (V. t. 4.).

3. sír. Mélysége 50 cm. — Erősen feldúlt állapotban, úgyhogy a csontvázból csak a koponya maradt meg. A sírból csak egy melléklet került ki, mégpedig:

⁶ A műút 10.074 méterénél.

Kétfülű bögre. Alja kúpos alakú. Nyaka felfelé ívelten szűkül. Nagyjából kerek keresztmetszetű fülei a vállból indulnak ki és félkörívben futva, a nyak közepére támaszkodnak, kb. 1 cm-rel a perem alatt. Az edény a sír feldúlt állapota ellenére teljesen épen maradt meg. Magassága: 11 cm; peremének átmérője: 5 cm; a fülek legszélső pontjainak egymástól való távolsága: 13 cm (V. t. 5.).

4. sír.⁷ Mélysége 110 cm. — Leány. — Baloldalon fekvő, DK-ÉNY tájolású, erősen zsugorított (fej-térd távolság 80 cm) csontváz. Mellékletei:

1. Egy edény alja a fej mögött elhelyezve. Valószínűleg tejesköcsög volt. A nyak közepétől felfelé levő része hiányzik. A has és nyak érintkezésénél egy körülfutó barázda tagolja az edény felületét. A has legszélesebb részén egymással szemben ülve két bütyök van. A megmaradt rész magassága: 15 cm (V. t. 6.).

2. Félgömb alakú kis csésze. Az arc előtt találtatott. Hasának alján eredetileg négy bütyök (egyik letörött), de ezek a talajt nem érintik. Magassága: 5 cm; peremének átmérője: 9 cm (V. t. 7.).

3—4. A koponya mindkét halántéktáján szorosan a fej mellett 1—1, összesen két aranycsüngő (talán hajfonatkarika). A koponya mellett akként találtattak, hogy a négyszögletes lemezkék állt a koponyatető felé. A négyszögletes lemezkén négy lyuk van az egyik oldalról átütve, majd a lemezke és a karika találkozásánál a másik oldalról beütve két kis kidomborodás látható. Méreteik a következők: Magasság: 23—24 mm, felső lemezke legnagyobb szélessége 11—11 mm, legkisebb szélessége 9—9 mm, karika külső átmérője 14—14 mm, karika szélessége 5—5 mm, kivágott kör átmérője 6—7 mm, lemezke magassága 12—12 mm (V. t. 10—11.).

5. A csontváz medencéje táján, tehát az öv körül 62 drb. kerek márványgyöngy (V. t. 12.).

6. A csontváz lábainál állati csontok.

5. sír. Mélysége 110 cm. — Férfi. — Jobboldalon fekvő, DK-ÉNY tájolású, mérsékelten zsugorított csontváz (fej-térd távolság 112 cm). Mellékletek:

1. A fej mögött, attól 12 cm-re lapított gömbszelvényalakú tálszerű csésze, amelynek pereme enyhén befelé hajlik. Hasának legszélesebb részén eredetileg három bütyök (egyik letörött), szimmetrikus elrendezésben. Magassága: 6 cm, peremének átmérője: 10 cm (V. t. 9.).

2. Ugyancsak a fej mögött, de attól 22 cm-re, tojásdad alakú köcsög. Peremének belső oldalán egymással szemben két függőleges nyílású fül található. Az edény durván megmunkált, alakja szabálytalan. Magassága: 14 cm, peremének átmérője: 11 cm (V. t. 8.).

3. A bal mellkas belső részén az állhoz közel, vagyis a kulcscsont táján igen finoman kidolgozott háromszög alakú obszidián nyílhegy. Hossza: 28 mm, szélessége: 16 mm (V. t. 14.).

4. A bal mellkas alján hasonló nyílhegy. Hossza: 20 mm, szélessége: 14 mm (V. t. 13.).

5. A kezeknél tűzkőszilánk. Hossza: 22 mm, szélessége: 14 mm (V. t. 15.).

6. Térdnél állati csontok.

6. sír. Mélysége 75 cm. — Fiatal leány. — Baloldalon fekvő mérsékelten zsugorított csontváz, amelynek eredeti magassága 105—106 cm. lehetett. Zsugorítva a fejtől a térdig 63 cm. Mellékletek:

1—2. Medence mögött két kis edény, egyiket sem lehetett megmenteni.

A 3. sz. sírtól 4 m távolságban egy gödröt lehetett még megállapítani. Belőle állati csontok kerültek elő, valamint egy kisebb kovapenge, amelynek hossza: 6.8 cm.

Bár a magyartési temető szorosan a bodrogkeresztúri kultúrába tartozik, néhány sírja ellenére is egészen különleges leletanyaggal rendelkezik. Ennek következtében jelentősége is igen nagy.

Ami a temetkezési szokásokat illeti, abban még különösebbet nem tapasztalunk. Kerámiai mellékletei ellenben igen nagy formagazdagságot árulnak el; jóformán mind a kilenc megmentett edény más. Megtaláljuk a tejesköcsögöt (V. t. 1., 6.), valamint a csész. szerű tálakat (V. t. 2., 7., 9.). Találkozunk egy kettősen kúpos edényalakkal

⁷ Ugrai Sándor tanyájával átellenben, Gyurkovics földje szélén az árokban.

amely a szegedvidéki aeneolithikummal áll kapcsolatban (V. t. 4.) és így csak alátámasztja a kistőkei temető tárgyalása során e két kultúrának egymáshoz való viszonyáról mondottakat. Egy kétfülű, sajnos nem teljes bögre a jordansmühliek hatására készült (V. t. 5.). Mindamellet a temető két legérdekesebb edénymelléklete a 2., valamint a 4. sír tojásdad alakú köcsöge (V. t. 3., 8.). Az alak is szokatlan a bodrogkeresztúri kultúrában, méginkább szokatlanok a függőleges nyílású fülek! De a 4. sírbelinél a fülek a szájpereemen belül helyezkednek el. Kétségtelen, hogy ezek is az edény felfüggesztésére való zsinór felillesztésére szolgáltak, mindenesetre ezeknél az egy függőleges nyílással ellátott fülűeknél csak egy zsineggel függeszthették fel az edényeket, ellentétben a vízszintes nyílású fülekkel rendelkezőknél és a kétszeresen átfúrt bütyökfülűeknél, ahol is a zsinóget duplán kellett alkalmazni.⁸ Még kell említenem, hogy a függőleges nyílású földre már találtunk példát a konyári temető 10. sírjában,⁹ ahol is egy virágcserep alakú edény peremének belsején találjuk azokat.

Kétségtelen, hogy a magyartési temető legjelentősebb lelete a 4. sír két aranylemezkeje. Aranyleletek már nem egyszer fordultak elő a bodrogkeresztúri kultúra temetőiben, sőt 1935-ben Gallus Sándor hasonló lemezkét is ásott ki — egyéb gazdag aranyelet kíséretében — Jászládányban.¹⁰ Mivel ugyanilyen jellegű aranytárgy, sajnos ismeretlen lelőhelyről, még három más is van a Nemzeti Múzeum gyűjteményében,¹¹ valószínű, hogy ezen ékszerekben a bodrogkeresztúri kultúrának egy újabb egységes jelenségét ismerjük meg. Érdekessége, hogy női sírban fordult elő, miként az összes eddig e kultúrából ismert aranyelet.

Ezeknek az ékszereknek a rendeltetését még nem tudjuk biztosan megállapítani annak ellenére, hogy a sírleírás alapján tudjuk, miszerint a halántéktájon, szorosan a koponya mellett, annak mindkét oldalán találtattak, lemezkéjükkel a koponyatető felé. Lehetséges, hogy a rajtuk látható lyukak segítségével valami romlandó anyagból készült díszhez (főköttő?) voltak erősítve. Karikájuk valószínűleg gyakorlati célt nem szolgált, tekintve, hogy a Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyű példányán ezek aránytalanul óriásiak.¹²

Sem a 4. sír márványgyöngyei, sem az 5. sír kovaszilánkja nem kíván részletesebb tárgyalást (V. t. 15.).

Érdekes és igen szépen megmunkált az 5. sír két obszidián nyílcsúcsa. Hasonlók kerültek elő Hajduszoboszlón és Konyáron is.¹³ A kérdéses darabjainkról nem lehet megállapítani, vajjon csak mellékletek voltak-e vagy pedig sebesülést — talán éppen a halálosat — okoztak az elhaltaknak.

A temetkezési szokásokban semmi rendellenesség sem tapasztalható. Tájékozása csak a 4. és 5. sírnek ismeretes: DK-ÉNY. PATAY PÁL

⁸ Hillebrand Jenő, i. m. 15. kép.

⁹ Sőregi János, A biharmegyei konyári koraréz-kori temető. Jelentés Debrecen sz. kir. város Déri-Múzeumának 1932. évi működéséről és állapotáról. 94. old.

¹⁰ Tompa Ferenc, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. 24/25. 1934/35. 52—53. old.

¹¹ Leltári szám 30/1878.

¹² A legnagyobb példány karikájának legnagyobb belső átmérője kb. 40 mm.

¹³ Sőregi János, i. m. 95. old. 13. kép.

KUPFERZEITLICHE GRÄBERFELDER AUS DER GEGEND VON SZENTES.

Als ich den Entschluss fasste, die kupferzeitliche Bodrogkereszturer Kultur monographisch zu bearbeiten, habe ich mir auch vorgenommen, das bisher überhaupt nicht, oder nicht entsprechend publizierte authentische Fundmaterial zu beschreiben und so einem jeden zugänglich zu machen.

Diese Arbeit beginne ich mit dem folgenden Artikel, indem ich das Material von zwei Gräberfeldern aus der Gegend von Szentés bekanntgebe. Herr Gábor Csallány, Direktor des Museums des Komitates Csongrád hat mir diese Funde gütig zur Verfügung gestellt; ich spreche ihm hier dafür meinen herzlichen Dank aus.

SZENTES—KISTÓKE.

Im Jahre 1929 fand man in der Gemarkung von Szentés, in Kistóke, bei dem Haus der Frau Lajos Szegi No. 240 Menschenknochen und ein Gefäss. Das Skelett liess man in der Erde liegen; im Mai 1930 hat József Kollár darüber das Museum des Komitates Csongrád benachrichtigt. Die systematische Ausgrabung begann am 26. Mai. Bei der ersten Ausgrabung hat Direktor Gábor Csallány 16 Gräber geöffnet. Die Arbeiten wurden zwischen 8—29 Oktober desselben Jahres fortgesetzt und beendet und es kamen weitere 12 Gräber zum Vorschein. Auch Jenő Hillebrand, János Banner und Mihály Párducz haben die Ausgrabungen besichtigt.

Ein kurzer Bericht über das Gräberfeld und dessen Material erschien 1934 in den Szegeder „Dolgozatok“ von Elemér Zalotay.¹ Aber dieser kurze Bericht beschreibt die Gräber nicht und behandelt die Funde nur im allgemeinen, so dass es notwendig ist, diese Grabfunde auf Grund des, im Museum des Kom. Csongrád aufbewahrten Ausgrabungsprotokolls nochmals genauer vorzulegen.

Wer das Fundmaterial der Bodrogkereszturer Kultur und ihre sonstigen Kennzeichen kennt, wird bei der Untersuchung des Gräberfeldes von Szentés-Kistóke nicht viel Neues finden. Im allgemeinen kommt darin das, schon von anderswoher bekannte Fundmaterial vor (keramische Typen, Marmorperlen, Steinmesser) neben Skeletten, die in der üblichen Bestattungsweise beerdigt wurden. Diese Wiederholung der schon oft beobachteten Erscheinungen unterstreicht die Einheit der Bodrogkereszturer Kultur. Sie erstreckt sich beinahe auf die ganze Tiefebene, ja sogar, wie ich neulich festgestellt habe, auch auf Siebenbürgen und überall in derselben Form. Es gibt kaum lokale Abweichungen.

In Szentés-Kistóke, wie auch anderswo ist die allgemeinste keramische Beigabe der sog. Milchtopf. Am meisten findet man die gedrungene Variante mit breitem Mund. (Taf. I. 8, 9, Taf. II. 6, Taf. III. 2.) Aber auch der Übergang (Taf. II. 9, Taf. III. 10, Taf. IV. 1) zur schlanken Form (Taf. IV. 4.) kommt vor.

¹ Zalotay Elemér, A szentes-kistókei rézkori temető, Dolgozatok—Arbeiten 9, 10. Szeged 1933—34, S. 85—89.

Kleinere Schalen und Schüssel sind auch hier in verhältnismässig grösserer Anzahl anwesend. Man findet viele Varianten von den halbrunden Schalen (Taf. III. 11) bis zu den flachen Schüsseln (Taf. III. 13).

Auch der Blumentopf erscheint in mehreren Varianten (Taf. III. 3, 4, Taf. IV. 6).

Das zweihenkelige Töpfchen vom Jordansmühler Typ kommt verhältnismässig häufig, viermal vor (Grab 1, 6, 14, 15). Besonders wichtig ist das Exemplar aus Grab 15 (Taf. III. 8), wo auch eine Verzierung da ist. Diese ist nicht die, vom Jordansmühler Typ her allgemein bekannte schräge Schraffierung, die sich auf den unteren Teil des Gefässes beschränkt, sondern eine, sich auf die ganze Oberfläche des Gefässes erstreckende Netzverzierung in dem sich ausgesparte Meander befinden. Sie beweist, dass die Töpfchen von diesem Typ, wenn sie auch anderswo die Jordansmühler Verzierung bewahrt haben, doch nicht Importwaren sind, sondern an Ort und Stelle gefertigt wurden.

Im ganzen Gräberfeld kommt das Gefäss mit Rohrfuss nur zweimal vor und auch diese zwei Stücke sind voneinander verschieden. Der ungewöhnlich large, hohle Rohrfuss des Gefässes vom Grabe 6 (Taf. I. 10) ist ganz zylindrisch, obwohl er gewöhnlich unten glockenartig breiter wird.

Es ist interessant, dass in zwei Fällen auch solche Gefässtypen als Grabbeigaben vorkommen — trotzdem, dass dieses Gräberfeld unbestreitbar der Bodrogkereszturer Kultur ar gehört — die der, von den Szegeder Forschern „aeneolithisch“ genannten Gruppe entstammen (Grab 4, 1. Taf. I. 5).² Da die Szegeder Forscher zweifellos festgestellt haben, dass die beiden Kulturen verschiedenen Zeiten angehören,³ muss man aus dem Material der Gräber von Kistóke darauf folgern, dass kein grosser Zeitunterschied zwischen ihnen vorhanden sein konnte und dass sie miteinander in Zusammenhang standen. Vielleicht ist das Szegeder Aeneolithikum einer der bildenden Faktoren der Bodrogkereszturer Kultur.

Man muss auch die tiefe Schüssel des Grabes 22 hervorheben (Taf. IV. 10), da diese Form in der Bodrogkereszturer Kultur ungewohnt ist; noch auffallender ist der über den Hekeln argebrachte Knopf. Wir müssen dessen Vorbild in den als Griff dienenden Kröpfen der Baderer zweiteiligen Schüssel suchen. Auch die Form des Gefässes wäre in der erwähnten Kultur nicht ungewöhnlich.

Auch in zwei anderen Fällen finden wir im Fundmaterial tiefe Schüssel (Grab 3, 5.) aber diese gehören in die Bodrogkereszturer Kultur (Taf. I. 7.). Ein vereinzelt gefundenes Gefäss (Taf. IV. 8) bildet einen greifbaren Übergang von den zweihenkeligen tiefen Schüsseln zu den Milchtöpfen.

Zwei kelchförmige Gefässe stehen den Schalen und schalenartigen Gefässen nahe und in ihrer Halsausbildung könnte man vielleicht den Einfluss der, in der Bodrogkereszturer Kultur auch sonst bekannten Trichterrandbecher annehmen. (Grab 20, 27.) (Taf. IV. 7.).

Das interessanteste Stück der Keramik dieses Gräberfeldes ist der einhenkelige Krug aus Grab 10 (Taf. II. 11). Material, Farbe und Ausführung des Gefässes weichen von denen der anderen Gefässe vom Bodrogkereszturer Typ ab, ebenso wie die Form.

² Banner János, Ásatás a hódmezővásárhelyi Kotacparton. Dolgozatok—Arbeiten 9—10, Szeged 1933—34, S. 68 ff. Vergl. Taf. XVII, 2.

³ Banner János, a. a. O. S. 68, 73.

Die Verzierung könnte noch zu dieser Gruppe gehören, obwohl die einzelnen Elemente (Punktreihe und schräge Schraffierung) auch in der Badener Kultur vorkommen.

Was die Verzierung der Gefässe betrifft, kommt sie dreimal in dem ganzen Fundmaterial vor: auf dem vorher beschriebenen Gefäss (Taf. II. 11), auf dem Jordansmühler Gefäss aus Grab 15 (Taf. III. 8) und auf dem Fusskrug aus Grab 9 (Taf. II. 8). In den zwei letzten Fällen kommt das Bodrogkereszturer Netzmuster in zwei verschiedenen Varianten vor. Am Jordansmühler Gefäss unterbrechen ausgesparte glatte Mäanderbänder die verzierte Fläche (negatives Muster); an der Fusschüssel füllt das Netzmuster Dreiecke aus. Beide kommen häufig in der Bodrogkereszturer Kultur vor.⁴

Die nicht-keramischen Beigaben erfordern keine besondere Behandlung. Wir finden auch hier Marmorperlen (Grab 1, 3, 22. — Taf. I, 1. 4. Taf. IV. 12) Steinmesser, respektive Splitter (Grab 16., resp. 2, 4. — Taf. III. 9. Taf. I. 2, 3). Zweimal kommen auch Kupferpfriemen, resp. Nadeln vor (Grab 7, 28. — Taf. II, 2, Taf. IV. 3), doch haben diese keine besondere Bedeutung. Es wurden noch Poliersteine (Taf. II. 4) Knochenpfriemen, (Taf. II. 3, 5). Tierknochen, Speisereste und Muschelschalen als Beigaben gefunden.

Auch die Bestattungsweise ist bekannt. In der Lage und Richtung finden wir keine Unregelmässigkeit ausser bei den Gräbern 20 und 25, wo das Skelett in W—O Richtung lag. Auch die Beigaben sind so angebracht wie üblich. Es kommt keine mehrfache, oder Teilbestattung vor. Keine Leichenverstümmelung ist sicher festgestellt, obwohl bei Grab 16 und ev. bei Grab 27 vielleicht dies der Fall war. In zwei Fällen konnte man die Form des Grabes (Grab 22, 23) die rundlich war, beobachten.

MAGYARTÉS.

An der, von Szentes nach Szelevény führenden Kunststrasse, an der Wegstrecke, die zwischen 10 km und 10.1 km liegt, und welche zur Gemarkung der Gemeinde Magyartés gehört, fand im August des Jahres 1937 der Strassenwächter M. Tóth bei der Vertiefung des Strassengrabens zwei Skelette. Man meldete den Fund dem Museum des Kom. Csongrád und Direktor Gábor Csallány erschien an Ort und Stelle. Im Graben der Kunststrasse öffnete er 6 Gräber; alle enthielten Höckergräber. Das Protokoll ist wortkarg, doch kann man die Fundumstände feststellen. Das Material, das im Museum des Kom. Csongrád zu sehen ist, wurde noch nicht veröffentlicht. Das Gräberfeld ist eigentlich noch nicht erschöpft.

Obwohl dieses Gräberfeld eng zur Bodrogkereszturer Kultur gehört, gibt es da einige neuartige Fundstücke. So ist seine Bedeutung ziemlich gross. Was die Bestattungsweise betrifft, ist da noch nichts besonderes zu bemerken. Aber die keramischen Beigaben verraten einen grossen Formenreichtum, beinahe alle neun geborgenen Gefässe sind verschieden. Wir finden da den Milchtopf (Taf. V. 1, 6) und die schalenartigen Schüssel (Taf. V. 2, 7, 9). Wir treffen auch eine doppelkonische Gefässform, welche mit dem Szege-der Aeneolithikum in Verbindung steht (Taf. V. 4) und bekräftigt, was wir bei der Beschreibung des Gräberfeldes von Kistóke über das Verhältnis der beiden Kulturen

⁴ Jenő Hillebrand, Das frühkupferzeitliche Gräberfeld von Pusztatvárháza, Arch. Hung. IV, 1929, Taf. V, 2, resp. Taf. II, 4.

zueinander gesagt haben. Ein zweihenkeliges, leider nicht vollständiges Töpfchen zeigt den Einfluss der Jordansmühler Töpfchen (Taf. V. 5). Aber die zwei interessantesten Gefässbeigaben sind die eiförmigen Töpfe aus Grab 2. und 4 (Taf. V. 3, 8). Schon ihre Form ist in der Bodroghereszturer Kultur urgewohnt, noch mehr die Henkel mit vertikaler Öffnung! Aber bei dem Exemplar aus Grab 4. sind die Henkel innerhalb des Mundrandes argebracht. Zweifellos waren auch diese für die Schnur zum Aufhängen des Gefässes bestimmt, jedenfalls konnte man bei den, mit vertikaler Öffnung versehenen Henkeln die Gefässe nur mit einer Schnur aufhängen, im Gegensatz zu den Gefässen, wo der Henkel eine horizontale Öffnung hat und bei den Gefässen mit zweifach durchbohrtem Warzenhenkel, wo man die Schnur doppelt verwenden musste.⁵ Hier muss ich erwähnen, dass man schon ein Beispiel des Henkels mit vertikaler Öffnung im Grab 10⁶ des Gräberfeldes von Koryár fand, wo es am Randinneren eines blumentopfförmigen Gefässes zu finden war.

Die interessantesten Funde des Gräberfeldes von Magyartés sind zweifellos die zwei Goldplättchen aus Grab 4. Goldfunde kamen in der Bodroghereszturer Kultur schon öfters vor, auch Sándor Gallus grub in 1935 ein ähnliches Plättchen — in Begleitung anderer reicher Goldfunde — in Jászladány aus.⁷ Da drei Goldfunde von ähnlichem Charakter, leider von unbekanntem Fundort, schon in der Sammlung des Nationalmuseums zu finden sind,⁸ ist es wahrscheinlich, dass wir in den Goldjuwelen eine neue bezeichnende Erscheinung der Bodroghereszturer Kultur kennen lernen. Es kam aus einem Frauengrab ans Licht, ebenso, wie die anderen, aus dieser Kultur bekannten Goldfunde.

Die Bestimmung dieses Schmuckes können wir noch nicht genau feststellen, obwohl wir aus der Beschreibung des Grabes wissen, dass sie bei der Schläfe, eng neben dem Schädel an beiden Seiten gefunden waren, mit dem Plättchen gegen den Scheitel. Es ist möglich, dass sie mittels der an ihnen befindlichen Löchern an einen, aus vergänglichem Material verfertigten Schmuck (Haube?) befestigt waren. Ihre Ringe dienten wahrscheinlich keinem praktischen Zweck, da sie am aus einem unbekannten Fundort stammenden Exemplar des Nationalmuseum unverhältnismässig gross sind.⁹ Weder die Marmorperlen aus Grab 4, noch der Feuersteinsplitter aus Grab 5 benötigen eine eingehendere Behandlung (Taf. V. 15).

Interessant und schön bearbeitet sind die zwei Pfeilspitzen aus Obsidian aus Grab 5. Ähnliche wurden auch in Hajduszoboszló und Koryár gefunden.¹⁰ Man konnte nicht feststellen, ob sie nur Beigaben waren, oder eine Verwundung — vielleicht auch die tödliche — des Verstorbenen verursacht haben.

In der Bestattungsweise finden wir keine Unregelmässigkeit. Die Richtung ist nur bei den Gräbern 4 und 5 bekannt: SO—NW.

PÁL v. PATAY.

⁵ Hildebrand Jenő, a. a. O. Abb. 15.

⁶ Sőregi János: A biharmegyei konyári koraréz kori temető. Jelentés Debrecen sz. kir. város Déri-Múzeumának 1932. évi működéséről és állapotáról. S. 94.

⁷ Tompa Ferenc, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. Bericht der Römisch. Germanischen Kommission, 24/25, 1934/35. S. 52—53.

⁸ Inventarnummer 30/1878.

⁹ Der innere Durchmesser des Ringes vom grössten Exemplar ist ungefähr 40 mm.

¹⁰ Sőregi János, op. cit. S. 95, Abb. 13.

HALLSTATTZEITLICHE WAGENURNE AUS KÁNYA.

KOMITAT TOLNA, UNGARN.

Dem Andenken meines Bruders
Dr. István Csalogovits Kreisarzt in
Lakócsa gewidmet, der am 14.
September 1941 bei einer Hirschjagd
den frühen Tod fand.

Über die hallstattzeitliche Wagenurne aus Kánya schrieb ich schon im Jahre 1936 eine Publikation.¹ Da die dort behandelten Fundstücke nach meiner Überzeugung wichtiger sind, als dass sie allein aus der erwähnten Zeitschrift bekannt gemacht werden könnten, wiederhole ich mich an dieser Stelle und behandle den Fund von Neuem.

Im Mai des Jahres 1936 lieferte der Strassenaufseher des Szekszárdi Staatsbauamtes, János Hervai ein Wagenrad aus Ton unserem Museum des Komitates Tolna zu Szekszárd ein. Das Rad besitzt einen Durchmesser von 8·3 cm und hat vier Speichen. Dasselbe ist aus gut geschlämmten Ton schwarz gebrannt und an der Oberfläche glatt poliert. Nach dem Berichte des Herrn Hervai wurde das Rad samt weiteren drei ganz gleichen Exemplaren in der Umgebung von Kánya herausgepflügt und gehörte zu einer Graburne. Mehrere Stücke der betreffenden Urne wurden — nachdem er von dem zufälligen Fund Kenntnis nahm — von ihm und von dem Volksschullehrer Béla von Giay gehoben und in einem der Schulsäle aufbewahrt. Nach ihrer Beobachtung enthielt die durch den Pflug zerbrochene Urne Brandreste menschlicher Knochen und zwei Bruchstücke einer 5 cm langen Haarzange aus Bronze (Taf. VI. 2, in der Mitte.).

Nachdem ich aus dem Obigen zweifellos feststellen konnte, dass man in Kánya in einem Brandgrab eine Wagenurne gefunden hat, begab ich mich nächsten Tages die sämtliche Bruchstücke des Wagens zu retten und die Fundumstände festzustellen.

Den grössten Teil der Bruchstücke der Wagenurne fand ich tatsächlich in der Schule. Ebendasselbst wurden auch die Bruchstücke der erwähnten Haarzange und die aus dem Inneren der Urne stammenden Knochenreste vorgefunden. Unter den Letzteren verdient besonders ein ziemlich stark gebranntes Tibia-Bruchstück Erwähnung. Bei der näheren Prüfung der Scherben konnte ich aber auch konstatieren, dass in dem gehobenen Grab nebst der Wagenurne auch noch eine flache Schüssel mit eingezogenem

¹ Dr. Csalogovits József, Tolna vármegye Múzeumának újabb szerzeményei. Tolna Vármegye Multjából 2. (in ungarischer und in deutscher Sprache), S. 22—30., 35—41.

und schräg kannelierten Mundrandesein musste (Taf. VI. 2. unten.). Dennoch mehrere Stücke des Fundes fehlten, konnten die einzelnen Beilagen des Grabes nur nach der Untersuchung des Fundortes zusammengesetzt werden.

Die Probegrabung auf dem durch Herrn Béla von Giay bezeichneten Platze begann ich auf dem Felde des Landmannes István Szabó. Das genannte Ackerfeld befindet sich im sogenannten „Derékuti-Acker“ (von dem Volke „Batifarok“ genannt) am Süden eines nordsüdlich liegenden Hügelzuges, an welchen sich die Wiesen von Tengőd anschliessen. Da es sich hier um lange Zeit bebaute Felder handelte, fand ich

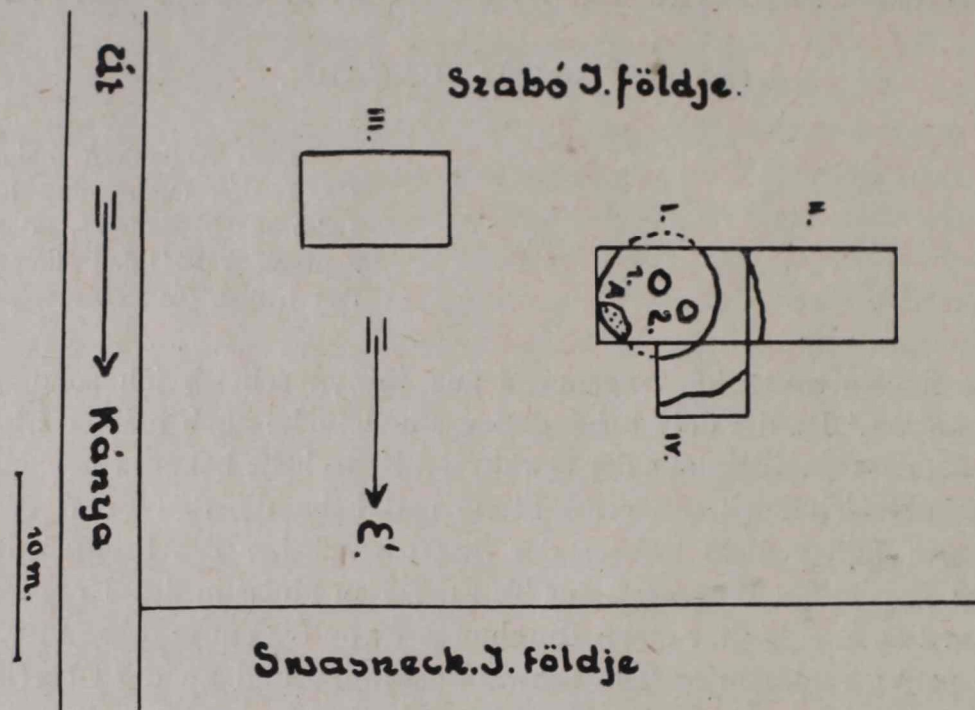

Abb. 1.

auf der Oberfläche nicht einmal die geringsten Spuren von einem Tumulus. Desto mehr Tumuli befinden sich am Fusse des Hügelzuges, beziehungsweise auf den Wiesen der Tengöder, von unserem Fundorte in einer Entfernung von ungefähr 500 m. Dass unsere Funde doch aus einem Tumulus gehoben wurden, das beweisen unsere Beobachtungen während der Ausgrabung.

Die Lage unserer aufgedeckten Grabungsflächen zeigt Abb. 1.

Auf der Fläche No. 1., 2. und 3. fand ich bis zu einer Tiefe von 40 cm Humusboden mit in einer Schichte liegenden neolithischen Kulturablagerungen, die, zu dem Ossarner Typus (nach Bayer) gehören.² In der Tiefe von 50 cm veränderte sich die Lage. Ungefähr in der Mitte der Flächen fand ich auf einem beinahe kreisrunden Fleck, dessen Durchmesser 6·5 m mass, den ungestörten Lössboden, den ein 2·5—3 m breiter Graben bis zu einer Tiefe von fast 1 m umrahmte. Dass aus diesem Graben seinerzeit wirklich die Erde zum Aufbauen des in der Mitte voraussetzbaren Tumulus ausgehoben wurde, dafür spricht die neolithische Aschenschichte (bei „A“), die am Rande des Grabens

² Csalogovits, o. c. Taf. III.

plötzlich ausbleibt, sowie der Umstand, dass ich in der Füllerde des Grabens nur zerstreute neolithische Scherben fand.

Der Platz der Wagenurne war in der Form einer 60—70 cm breiten Grube zu erkennen. An der Südseite dieser Grube lagen, glücklicherweise noch unberührt zwei Bruchstücke der Urne aus dem Bauch und vom Mundrande samt einigen menschlichen Knochenresten, die ursprünglich in der Urne lagen. Die Mundrandstücke lagen nach oben gerichtet und bestätigen damit die Annahme, dass die Wagenurne ursprünglich auf den Rädern stand. Eine weitere Folgerung kann man auch daraus schliessen, dass ich an der Aussenseite der erwähnten Bruchstücke des Wagens drei Bruchstücke der erwähnten schrägkannelierten Schüssel fand, mit dem Mundsäume nach unten gerichtet. Dies ist der klare Beweis dafür, dass die Wagenurne mit der Schüssel zugedeckt war, und dass die erhaltenen Teile der Schüssel, als der Pflug den nach oben gekehrten Boden abgebrochen und weggeschleudert hat, in der Tiefe der Wagenurne unbeschädigt geblieben sind. Das zeigt auch der gegenwärtige Zustand der Grabbeigaben. Den Boden der Schüssel, die mit dem Munde nach unten gerichtet war, hat der Pflug schon vor Jahren vernichtet. Ebendamals ging auch ein Teil des Mundrandes vom Wagen zugrunde. Es blieben aber unbeschädigt der grosse Teil des Mundrandes der Schüssel, da dieselben in derselben Tiefe lagen, wie die unversehrt gebliebenen Stücke der Wagenurne.

In dem Tumulus fand ich in einer Entfernung von ungefähr 1 m nordwestlich vom ersten Grabe eine zweite Bestattung. An dieser Stelle stand in einer kleinen Grube die auf **Taf. VI 2**, oben sichtbare Urne mit hohlem Fuss. Den Rand und einen Teil des Halses der Urne hatte der Pflug schon früher vernichtet, die Bauchpartie lag aber in Stücke zersprungen in ihrer ursprünglichen Lage. Das Innere der Urne enthielt Brandreste menschlicher Knochen. Ob dieselbe ursprünglich zugedeckt war, konnte ich nicht mehr feststellen. Bronzebeigaben befanden sich in diesem Grabe von keiner Art.

Da die unmittelbare Umgebung des Tumulus zur Zeit bebaut war, verschob ich deren Untersuchung auf günstigere Zeiten. In der Entfernung von 8 m von der ersten Fläche, an der Stelle einer kaum bemerkbaren Bodenerhöhung öffnete ich zwar noch eine Fläche, aber abgesehen von einigen neolithischen Scherben fand ich an dieser Stelle in einer Tiefe von 40 cm überall den unberührten Lössboden.

Unsere Wagenurne zeigt in zusammengestelltem Zustande **Taf. VI. 1, a—b**. Die Höhe derselben misst am unbeschädigten Rande samt den Rädern 22·8 cm., der Munddurchmesser 39 cm., der Durchmesser des Bauches in der Längsrichtung des Wagens 37 cm und in der Richtung der Achsen 36 cm. Zur Befestigung der Räder dienen zwei einzeln 6 cm lange Füsse, welche aus dem Bauche der Urne herauswachsen. Die Entfernung der beiden Füsse voneinander misst an der Innenseite derselben 13·5 cm, die Breite der Füsse 5, bzw. 5·5, ihre Stärke 2·8 cm. Der untere Teil der Füsse ist in der ganzen Breite, um die Achsen befestigen zu können, durchbohrt. Der Durchmesser dieser Öffnung beträgt 7 mm und stimmt vollkommen überein mit der Durchbohrung der Radnaben. Was das Material der Achsen gewesen sei, darauf können wir nur indirekt Folgerungen ziehen. Reste von Rost, oder Bronzeapatina befanden sich in den Durchbohrungen nicht. Dementsprechend mussten die Achsen aus Holz gewesen sein. Achsennägel aus Bronze kamen nicht zum Vorschein.

Die Stärke der Wagenurnewand wechselt zwischen 6—7 mm. Ihr Material ist gut geschlammter, an der Oberfläche überall glatt polierter Ton, eher schwarz, als braun gebrannt. Ihr Inneres ist, ausgenommen den ausgebogenen Rand, ungeschmückt. Der Rand ist an der oberen Seite mit drei parallellaufenden, einzeln ungefähr 8 mm breiten Kannelierungen verziert. Die Kante des Randes ist schräg kanneliert. Die untere Hälfte des Halses trägt drei parallelumlaufende Kannelierungen, auf welchen eine Reihe von ebenfalls mit dreifacher Kannelierung umsäumten Dreiecken sitzt. Die Schulter der Urne und die Aussenseite der Füße sind senkrecht kanneliert. Am Halse der Urne befinden sich einander gegenüber zwei kaum etwas hervorragende Tonleisten mit schräger Kannelierung verziert. Auffallend ist, dass diese Tonleisten bzw. diese degenerierten Griffansätze in ihrer Anordnung sich nicht zur Längsachse des Wagens richten (Einer der Tonleisten ist jedoch abgebrochen.).

Von dem Deckel der Wagenurne, bzw. von der Schüssel sind nur Bruchstücke vorhanden. Der Munddurchmesser der selben mag 41 cm gewesen sein. Ihre Höhe kennen wir nicht.

Die Aschenurne des zweiten Grabes entspricht in technischer Ausführung vollkommen der des Wagens. Die Höhe beträgt 20·8, die Breite in der Schulterhöhe 30, der Durchmesser des Röhrenfusses 10·6 cm. Den Fuss verziern parallelumlaufende Kannelierungen, wie auch die Innenseite des ausgebogenen Randes mit vier umlaufenden Kannelierungen versehen ist. Die Schulter der Urne ist auch hier senkrecht kanneliert. Auf Grund aller dieser Eigenheiten wäre ich fast versucht anzunehmen, dass unsere Wagenurne und dieses Stück aus ein und derselben Werkstätte hervorgegangen sind. Die beiden Gräber des Tumulus müssen wir eben deshalb für gleichzeitig halten.

Die Funde des Hügelgrabes von Kánya sind typische Stücke der ungarländischen Hallstattzeit. Ihre nähere Datierung ist im Rahmen dieses Zeitabschnittes doch nicht ohne Schwierigkeiten möglich. Diese Schwierigkeiten bestehen in erster Linie darin, dass das ungarländische hallstattzeitliche Material grösstenteils noch kaum bearbeitet ist und die bisherige Forschung sich hauptsächlich auf die typologische und chronologische Gliederung der Bronzegegenstände beschränkte und dabei die Keramik fast ganz vernachlässigte. Die Haarzange aus dem ersten Grabe ist zur näheren Datierung nicht geeignet. Dieses Stück könnte ebenso in die Hallstatt B, wie auch in die C Stufe eingereiht werden. Wahrscheinlich täuschen wir uns doch nicht, wenn wir die Funde von Kánya, samt dem grössten Teil des hallstattzeitlichen Materials von Pannonien, in die Periode C (nach Reinecke) datieren und ihre Zeit ins VII. Jahrhundert vor Ch. verlegen. Dazu berechtigt uns die eine Urne des Tumulus No. 28. von Sopron, die mit der Urne des zweiten Grabes von Kánya in der Form und deren figürliche Darstellungen am Halse mit unserer Wagenurne inhaltlich übereinstimmen.³

Der schönste Fund des Tumulus von Kánya, die Wagenurne, befand sich in einem Brandgrab und enthielt die Asche eines Verstorbenen. Diese Tatsache erklärt meiner Auffassung nach nicht nur die Bestimmung der Wagenurne, aber sie beleuchtet auch das Problem vom grössten Teil der bisher bekannten gleichzeitigen oder beinahe gleich-

³ Sándor Gallus, Die figuralverzierten Urnen vom Soproner Burgstall. *Archaeologia Hungarica* XIII., Taf. VI. 1. — Datierung ebd. S. 49—51.

zeitigen aus Ton, oder Bronze verfertigten Wagengebilde und das der Soproner Urnenzeichnungen.

Der auf Rädern bewegbaren Wagen aus Ton oder Bronze kennen wir eine ganze Reihe. Der Form nach teilt man sie im Allgemeinen in zwei Gruppen; in die Gruppe der mit kessel-oder vogelförmigen Gefässen versehenen, vierräderigen Wagen (Kesselwagen) und in die der mit ein, oder mehreren menschlichen Figuren, manchmal mit einer Gruppe von menschlichen und Tierfiguren verzierten, sogenannten Plattwagen. Als bezeichnende Stücke für den ersteren können wir den Wagen von Szászvárosszék,⁴ Tauss,⁵ Ystad,⁶ Peccatel,⁷ Este,⁸ Glasinac,⁹ Corneto,¹⁰ und einen von unbekannten Fundorte¹¹ stammenden in der Eremitage. Für die zweite Gruppe den Plattwagen von Strettweg¹², Frögg,¹³, Temesváralja—Dupláj¹⁴ erwähen. Wir kennen zwar noch einen dritten Wagentypus, dieser ist aber bisher nur aus einem engen Kreis an der Oder bekannt¹⁵ und kann mit unserer Wagenurne in keinerlei Beziehung gebracht werden.

Die genauen Fundumstände der beiden ersten Wagenarten sind grösstenteils unbekannt. Von den meisten wissen wir aber, dass sie aus Tumuli gehoben wurden und gehörten mit wenigen Ausnahmen zu Brandbestattungen.

Hinter der abweichenden Form und Aufbau der einzelnen Stücke suchte die bisherige Forschung den verschiedenartigsten Inhalt, bzw. Erklärung. Die auf einigen dieser Wagen vorkommende Menschenfigur ist nach Hoernes¹⁶ als ein am Wagen geführtes Idol zu erklären. Diese Ansicht wurde auf Grund der Urnenzeichnungen von Wittkau, Lindenbuden, Grabau, wo es klar zu sehen ist, wie die am Wagen befindliche Gestalt das Leitzeug in der Hand hält und selbst den Wagen führt, von Gallus¹⁷ bestritten. Walter Schmid hält den Wagen von Strettweg für einen Kultusgegenstand und bringt ihn mit der Verehrung der Fruchtbarkeits- bzw. Erdgöttin Noreia¹⁸ in Zusammenhang. Viel näher steht die Annahme Segers zu der Wahrheit, der in den Menschenfiguren der Temesváraljaer (Duplajer) Wagen die Personifizierung eines Verstorbenen, in einem Falle direkt einen Mann erkennt, und deshalb den Wagen mit dem Gedanken der Reise

⁴ Sacken—Kenner, Die Sammlungen des k. u. k. Münz- und Antikenkabinetts. Wien, 1866. S. 274. — Hampel, Arch. Ért. 1874, S. 135., Abb. 4.

⁵ Ingvald Undsed, Antike Wagen-Gebilde, Z. f. E. 1890. H. 1. S. 56. F. 6. — Montelius, Antiquités Suedoises, Fig. 155.

⁶ Wiener Anthropologische Mitteilungen XIV., S. 153.

⁷ Lisch, Mecklenburgische Jahrbücher IX., S. 369—378., XXV., S. 215—240.

⁸ Montelius, La civilisation primitive en Italie, S. 50.

⁹ F. von Hochstetter, Über einen Kesselwagen aus Bronze aus einem Hügelgrab von Glasinac in Bosnien, M. A. G. X., S. 289—298.

¹⁰ Undsed, o. c. S. 49. Abb. 1.

¹¹ Ebd., S. 51. Abb. 2.

¹² Walter Schmid, Der Kultwagen von Strettweg. Leipzig, 1934. Taf. VII—XXIII.

¹³ Ebd., Taf. XXIV.

¹⁴ Starinar, III. Ser. T. 5. 1928—30. S. 27.

¹⁵ Hans Seger, Die Deichselwagen von Gr. Perschnitz Kr. Militsch. Altschlesien B. 3. H. 2—3. T. XII. Abb. 2.

¹⁶ Hoernes, Nat. II. 477.

¹⁷ Gallus, o. c. S. 28.

¹⁸ Walter Schmid, o. c.

der Toten ins Reich der Abgeschiedenen in Zusammenhang bringt¹⁹. Diese Auffassung wird durch die Wagenurne von Kánya bestätigt, umso mehr, da sie als Wagen die Asche eines Verstorbenen enthält.

Der Umstand, dass die Wagenurne von Kánya im Dienste des Totenkultes stand und dass die meisten der oben erwähnten Wagengebilde auch aus Gräbern stammten, macht die Auffassung sehr wahrscheinlich, dass auch diese Stücke die Idee der Fahrt ins Totenreich auszudrücken berufen gewesen waren und dass sie als solche in ihrer Entstehung mit dem damaligen Totenkult in engster Verbindung waren. Der Grundgedanke ist hier die Versinnlichung der Bewegung, der Reise, wozu sich als am meisten geeignetes Mittel — da sich hier um kontinentale Völker handelte — der Wagen darbot. Es widerspricht dieser Auffassung auch das nicht, dass wir auf manchen Wagen statt einer Urne ein vogelförmiges Gefäß (Este, Glasinac), oder nebst dem Kessel Vögel als Verzierungen angebracht (Szászvárosszék) finden. Dieselben können in diesem Falle die Bewegung des Wagens von sich selbst (die Idee des mechanischen Vorgespannes) bedeuten, wie das Seger meint,²⁰ oder aber, was noch wahrscheinlicher ist, symbolisieren sie die in Vogelgestalt sich entfernende Seele des Verstorbenen, eventuell seine Begleiter. Ebenso bedürfen auch diejenigen Wagenfunde keiner anderen Erklärung, bei welchen an Stelle eines Kessels, bzw. einer Aschenurne wir nur ein Postament, oder Schüssel sehen, das zum Tragen der Aschenurne geeignet ist (Strettweg.) oder bei welchen die Urne selbst die Figur, die den Toten darstellt, ersetzt (Temesváralja—Dupláj). Bei einigen dieser Funde ist natürlich auch das möglich, dass man in dem Kessel, oder im Inneren des Vogelförmigen Gefäßes des Wagens manchmal — etwa pars pro toto — nur einige Teile des Verstorbenen, Haare, Fingernägel aufbewarte.

Alles dies kommt noch viel entschiedener zum Ausdruck durch den Vergleich der Wagenurne von Kánya mit dem Bronzewagen von Strettweg (Taf. VII 1), und mit den figuralen Verzierungen der Graburnen von Sopron. Auf dem Wagen von Strettweg befindet sich keine Aschenurne. Da wir aber die Bestimmung der Wagenurne von Kánya kennen, ist es mit Recht anzunehmen, dass die auf dem Kopfe der mittleren Figur sitzende Schüssel zur Placierung einer Aschenurne diene. Dazu berechtigt uns auch der Umstand, dass man im Tumulus von Strettweg seinerzeit auch Tongefässe gehoben hat, unter welchen sehr leicht auch die hierhergehörige Urne gewesen sein könnte.²¹ Darauf weist aber auch das hin, dass die einzige bekannte Aschenurne des Tumulus ebenfalls auf einem Postament steht.²² Dass nämlich die eine Urne des Tumulus auf einem Postament, die vorausgesetzte andere Aschenurne aber auf einem Wagen stand, verursacht ebenfalls keine besonderen Schwierigkeiten. Die Kombination des Postaments mit Rädern, bzw. mit einer Wagenkonstruktion ist uns nämlich aus dem Funde von Lucera²³ ebenfalls bekannt.

Abgesehen von der Übereinstimmung der beiden Funde von Strettweg und Kánya finden wir auch noch andere Beweise dafür, dass auch der Wagen von Strettweg mit

¹⁹ Seger, o. c.

²⁰ Seger, o. c.

²¹ S. Beschreibung der Fundumstände bei Walter Schmid, o. c.

²² Walter Schmid, o. c. Taf. I.

²³ Undsed, o. c. S. 61. Fig. 10.

wie Walter Schmid es annimmt,²⁶ dass diese Darstellungen feierliche Aufzüge, der Fruchtbarkeitsgöttin Noreia zu Ehren bedeuten sollen. Meiner Auffassung nach hat die mittlere Frauengestalt auf dem Wagen von Strettweg überhaupt keine andere Rolle, als diejenige Funktion, welche sie mit dem Tragen der Urne erfüllt und ist nur aus künstlerischen und praktischen Gründen grösser dimensioniert als die übrigen Figuren. Als solche kann sie natürlich keineswegs als Fruchtbarkeitsgöttin angesehen werden.

Vor Kurzem hatte ich Gelegenheit die prähistorische Sammlung des Balatoner Museums zu Keszthely gründlich durchzusehen. Hierher brachte man vor zwei Jahren auch die Darnay-Sammlung aus Sümeg. Ich beschäftigte mich in dem Folgenden mit einer kleinen Bronzefigur aus der erwähnten Sammlung, die vor 30 Jahren Kálmán von Darnay als eine aus Somló herstammende, „wassertragende Mädchengestalt“ publizierte.²⁷ Da das Figürchen meiner Auffassung nach, unserem Kreise angehört, füge ich daraufbezüglich einige Bemerkungen bei.

Die Bronzefigur von Somló (Taf. VII 2.) misst in ihrem heutigen Zustande eine Höhe von 8.3 cm. Die Füße der stark schematisierten Frauenfigur fehlen teilweise, der Rumpf, die Arme, der Kopf und das darauf sitzende Gefäss ist aber unversehrt geblieben. Das Figürchen ist vollkommen unbekleidet, die Geschlechtspartien sind stark betont. Darnay dachte — wie schon erwähnt — an ein wassertragendes Mädchen, und ebenso war er es, der auf die gleichgewichtsuchende Bewegung des rechten Armes hinwies.

Diese seine Auffassung kann ich aus zwei Gründen nicht annehmen: Erstens halte ich solch eine idyllische Darstellung für eine ohne Beispiel dastehende, moderne Erklärung, zweitens weil diese die erwähnte Figur als alleindastehende behandelt.

Meiner Auffassung nach ist das Gefäss am Kopfe der Figur kein Wasserkrug, sondern eine Graburne, und so ist dieses Stück nur ein durch den Zufall abgetrennter Teil einer grösseren Szene mit mehreren Figuren zu betrachten. Diese Szene konnte die selbe sein, die wir auf dem Plattwagen von Strettweg und auf den Zeichnungen der Urnen von Sopron schon gesehen haben. Unser Figürchen findet dementsprechend seine beste Analogie in der vergrösserten Frauenfigur des Wagens von Strettweg.

Solange wir nicht festlegen können, ob diese Szene sich auf den Begräbniszug, oder aber auf die späteren überirdischen Erlebnisse des Toten sich beziehen, können wir die Urnenträgerin mit gleichem Recht als eine Person des Begräbniszuges, oder als eine Todesgöttin betrachten. Die im Zuge vorkommenden Leierspielenden sprechen eher für die Richtigkeit der ersterwähnten Erklärung. Es ist immerhin noch eine Aufgabe der zukünftigen Forschung die Feststellung, ob das Hirschopfer gelegentlich des Begräbnisses tatsächlich gebräuchlich war in diesem Zeitalter.

Wie häufig Bestattungswagenurnen in der Hallstattperiode Ungarns auch übrigens verbreitet waren, willich bei dieser Gelegenheit nicht erörtern. Ich erwähne hier nur, dass allein aus dem Komitate Tolna zwei Fundorte bekannt sind, wo man Bestandteile von Wagenurnen gefunden hat. Der erste ist Lengyel, wo Wosinsky ein Wagenrad aus Ton

²⁶ Walter Schmid, o. c. S. 30.

²⁷ Darnay Kálmán, Somlyói szobrocska a régibb vaskorból. Arch. Ért. 1913. 408—411, 1—2. ábra.

ausgrub,²⁸ der andere Regöly, von wo das Museum in Szekszárd ein Bronzerad mit sechs Speichen erwarb.²⁹

Naheliegend ist auch diejenige Annahme, dass der Ursprung des späteren Ritus der keltischen und römischen Wagenbestattungen auch hier, im Hallstattzeitalter zu suchen ist.

JÓZSEF CSALOG.

²⁸ *Wosinsky Mór*, Leletek a legyeli őskori telepről, Arch. Kézl. XIV. Taf. X. Abb. 85-88 b.

²⁹ Inv. No. B. 67/933, 1.

SZKÍTAKORI TEMETŐ BÉKÉSCSABA-FÉNYESEN.

A Dolgozatok 1941. évi XVI. kötetében néhány soros jelentés számolt be a Békéscsaba-Fényesen végzett ásatás általános eredményeiről.¹ Az 1941. évi feltárás csak folytatása volt annak a munkának, amelyet Banner Benedek még 1930-ban megkezdett és amelynek eredményeit ugyancsak a Dolgozatok hasábjain ismertette.² A feltárt temető földrajzi helyzetét illetően utalunk Banner publikációjának megfelelő részére (122. l., 1. kép), s az újabb ásatás eredményeinek részletes ismertetését azzal a megjegyzéssel vezetjük be, hogy az 1940-ben feltárt temetőrész közvetlenül csatlakozik a Banner-féle temető déli oldalához. Ennek feltárása akkor, az ott lévő élő növényvetés miatt nem történhetett meg.

1. sír.³ Gy., M = 50 cm, Nydny-Kék. Mellékletek: 1. A nyak körül fehér csíkozású, kéküveg berakásos, sárga és ugyanilyen díszítésű zöld üveg(?)gyöngyök (VIII. t. 7., 8.). 2. A lábakon kívül, a baloldalon koptatott termésű (1. kép, 9.). A sírt már az ásatás megkezdése előtt felbontották, s adatait a találó bemondása alapján vettük fel.

2. sír. Zs, jobboldalán feküdt. Nydny-Kék. M = 42, Zsh = 92, H = kb. 130 cm. Alóla durva edény alja került elő (XI. t. 23.).

3. sír. Égett embercsontok, kis csomóban, urna nélkül. M = 68 cm.

4. sír. Cs, igen rossz fenntartású. Ny-K. M = 60 cm. A sírtól kb. 70 cm-re nagyobb állat (ló?) fej- és lábrésze. Nem bizonyos, hogy a sírhoz tartoztak.

5. sír. Cs, jobboldalán feküdt. M = 50 cm. Nyény-Kdk. Egyetlen melléklete a nyakban talált nyaklánc, amely állott: két hengeres csontgyöngyből (az egyik széthullott. VIII. t. 5., 6.), két tengerikagylóból (VIII. t. 1., 2.), az egyiken, a felfüggesztésre szolgáló bronzhuzal nyomai láthatók, kis Cypraea kagylóból (VIII. t. 3.) és egy tipikus szkítakori gyöngyből (VIII. t. 4.).

6. sír. U. M = 41 cm. Az égett csontok két edényrakás között voltak a földre helyezve. Mellékletek: 1. Durva anyagú, barnásszürke, négy bütykű edény (XI. t. 11.). 2. Mellette teljesen szétmállott, a XI. t. 10. edényhez hasonló típusú kis bögre. 3. Nagyméretű urna töredékei. A meglévő részekből sikerült a formát rekonstruálni (XII. t. 10.). A nagy urna alatt szénréteg

¹ Dolgozatok, 1941. 185., 189. l.

² Banner Benedek, A Békéscsaba-fényesi sírmező. Dolgozatok, 1932. 122—144. ll.

³ A következőkben az egyszerűség kedvéért Cs = nyujtott csecsemő, Cszs = zsugorított csecsemő, Gy = nyujtott gyermek, Gyzs = zsugorított gyermek, F = nyujtott férfi, Fzs = zsugorított férfi, N = nyujtott női, Nzs = zsugorított női, Zs = olyan felnőtt egyén zsugorított csontvázát jelenti, amelynek neme nem volt megállapítható, U = urnás temetkezést jelentenek, M = mélység, H = csontváz hosszúság, Hzs = zsugorított hosszúság. Az irányítást a megadott égtájak mutatják, az első helyen adott égtáj jelenti, hogy a csontváz fejjel merre volt sírba téve. Az 1. sírnál leírt gyöngy-típust (u. n. szemesgyöngy-típust), a következőkben csak mint tipikus szkítakori gyöngyöket említjük.

volt. Az ismertetett urna és az 1., 2. számok alatt bemutatott kisebb edények között voltak földre szórva az elhamvasztott csontvázrészek. A csontok közül került elő: 4. Rossz ezüsből készült spirálisfüggő, egyik vége letörött, a másik kissé szélesedik (VIII. t. 11.). 5. Ugyan-
 onnan való egy vaskés kis töredéke (VIII. t. 13.). 6. U. o. megolvasztott bronzkarperec töre-
 dékei (VIII. t. 9., 12.). 7. U. o. nagyobb méretű, tipikus szkítakori gyöngy töredéke (VIII. t. 10.).

7. sír. Zs, jobboldalán feküdt. M = 73, H = 164, Hzs = 156 cm. Ny-K. Mellékletek:
 1. A nyak körül gömbölyű, kék üveggyöngyök (VIII. t. 14—29.).

7a. sír. Ugyanebben a sírban, a medence fölött kb. 25—30 cm-re baloldalon fekvő, valószínűleg zsugorított csecsemő csontváz. Csontjai igen málottak. A csecsemő csontváza mellől került elő a XIII. 22. ábra kétfülű durva edénye. Ugyanebben a szintben voltak, részben az alsó lábszár fölött, kettétörött, simított, ovális formájú terméskő darab (1 kép 11.), mellette az VIII. 48. ábrán látható urna töredékei. A csontváz mellől kerültek elő az VIII. 30—33. ábrákon látható bronzgyűrű töredékek. A csontváz megtalált részeinek hossza 38 cm.

8. sír. Hanyatfekvő, nyujtott csontváz. M = 46, H = 140 cm, Ny-K. Mellékletek:
 A jobb mutató ujjon bronz spirálgűrű (VIII. t. 35.). 2. A jobb gyűrűs ujjon, bronzból ké-
 szült kettős spirálgűrű (VIII. t. 34., 36., 37.). 3. A bal kézfej előtt 5 cm-re bronzgyűrű töredékei.
 4. A sír közelében, jól iszapolt, szürke, magasfülű bögre (XI. t. 6.). Talán korongon készült,

9. sír. Gy, M = 42, Ny-K. A jobboldalon töredékes vasdarabok.

10. sír. Gyzs, jobboldalán feküdt. M = 60, Hzs = 81 cm, rendes hossza nem volt mérhető. Éény-Ddk. A lábvégeknél került elő egy szürkésvörös, durva edényke (XI. t. 17.), s egy edényperemrész.

11. sír. U, M = 33 cm. A kalcinált embercsontok a XIII. 24. ábrán látható, barnásvörös urnából kerültek elő. 2. Az urnát barnásvörös tál borította (XI. t. 21.), közvetlenül a perem alatt, négy függőlegesen elhelyezett, szimmetrikusan elosztott bütyök van.

12. sír. Cs, M = 59, Kdk-Nyény. Egyetlen melléklete a lábvégeknél elhelyezett kavics (IX. t. 16.).

13. sír. F, M = 69, H = 159 cm, Nydny-Kék. Mellékletek: 1. A jobb könyökhajlás-
 ban bordázott orsógomb (VIII. t. 40.). 2. A nyaknál gömbölyű kék üveggyöngyök (VIII. t. 41—46.). 3. A bal medence alatt, koptatott, ovális terméskődarab (XIII. t. 7., 1 kép. 10.).

14. sír. U, M = 29 cm. 1. Sárgásbarna, mély törésű urna (VIII. t. 49.). A kihasasodás alatt négy szimmetrikusan elhelyezett bütyök foglal helyet. Semmi nem volt benne. 2. Az urnát az XII. 7. ábrán látható, sötétszürke, kétfülű tál borította.

15. sír. U, M = 26 cm. 1. Barnáspiros, nagyobb urna, benne kalcinált embercsontok (XII. t. 12.). Jóval a perem alatt négy szimmetrikusan elhelyezett bütyök díszíti, a bütyköket egymással tagolt szalagdíz köti össze. 2. Az urnát behajló peremű, barnáspiros tál borította (XIII. t. 26.).

16. sír. Égett embercsontok egy halomban, minden edény nélkül. M = 42 cm.

17. sír. Cs, M = 45 cm. Nem volt megállapítható, hogy nyujtott, vagy zsugorított volt-e a csontváz? A csontváz körül került elő egy durva, barnásvörös színű kis urna, amelyen a perem alatt tagolt szalagdíz fut körbe (XI. t. 9.). Az edény közelében rozsdáette vasdarabokat találtunk (VIII. t. 38.). A sírhoz tartozott még egy nagyobb urna alsó része, a kiemelésnél szétmálott.

18. sír. Cszs, igen rossz fenntartású. M = 43 cm. Ddny-Éék. Melléklete nem volt.

19. sír. Gy, M = 48, H = 60 cm. Nydny-Kék. Egyetlen melléklete a nyaknál talált tipikus szkítakori gyöngy, a kéküveg betétek kihullottak belőle (VIII. t. 39.).

20. sír. U, M = 41 cm. Az égett embercsontok az urnán kívül voltak. 1. Barnás-
 fekete színű alacsony törésű urna, a kihasasodás alatt négy szimmetrikusan elhelyezett bütyök van (VIII. t. 50.). 2. Az urnát behajló peremű, téglapiros színű tál borította (XII. t. 8.).

21. sír. U, M = 50 cm. A tállal borított urnához egy harmadik edény is tapadt, azonban annyira elmálott már, hogy a formája nem volt megállapítható. 1. Kihajló peremű, éles hasasodású, barnásfekete színű urna ((XII. t. 11.). A kihasasodáson négy, szimmetrikusan elhelyezett bütyök van. 2. Téglapiros színű, behúzott peremű tál (XI. t. 14.). Az 1. számú urná-
 ban voltak: 3. Égett emberi csontok az urna aljában. 4. Az égett csontok között vaskés töredéke

(IX. t. 4.) 3. Két vaskarperec töredékei (IX. t. 5—13.). 4. Bronzspirális töredéke (IX. t. 1.). 5. Arany fülbevalópár (IX. t. 2., 3.). Az aranyhuzalok végeit lapos lemezek zárják le.

22. sír. Zs, jobboldalán feküdt. $M = 50$, $H = 152$, $H_{zs} = 120$ cm. Ny-K. Melléklete nem volt.

23. sír. Feldúlt urnasír. Csontváznak, égetett csontoknak semmi nyoma nem volt. $M = 50$ cm. Jellegtelen edénytöredékek, egymástól mintegy méternyi távolságban, három csomóban voltak elhelyezve.

24. sír. Feldúlt sír. Nem találtunk sem csontvázat, sem égetett csontvázrészeket. Néhány jellegtelen cserépdarabon kívül ezen a területén egy kerekátmetszetű bronzkarperec kis töredéke került elő.

25. sír. Gy, $M = 70$, $H = 96$ cm. Nydny-Kék. Mellékletek: 1. A fej mellett baloldalon, téglapiros színű kis edény (XI. t. 10.). 2. Nyaklánc a nyakon, 11 szem kerek, kék üveggyöngyből (X. t. 10-17, 19.). 3. A mellről két kis Cypraea kagyló (X. t. 18., 20.). 4. A bal alsó karon vaskarperec (X. t. 8.). 5. A jobb karon kerek átmetszetű bronzhuzalból, egymásba futó végű karperec (X. t. 9.). 6. U. o. teljesen oxidálódott vaskarperec.

26. sír. 51 cm mélyen, kis csomóban égett emberi csontok. A csontok között voltak: 1. Kerek átmetszetű bronzrúdból készült, egymásra futó végű karperec (IX. t. 14.). 2. Ovális metszetű, spirális bronzkarperec (IX. t. 15.).

27. sír. Cs, alig volt észlelhető. $M = 50$ cm. Melléklete nem volt, de adatai sem voltak felvehetőek.

28. sír. Feldúlt urnasír; jellegzetesnek csupán a behajlított peremű szürke tál töredékei tekinthetők.

29. sír. Cszs, $M = 45$ cm. Melléklete nem volt, más adat nem volt felvehető.

30. sír. Kis csomóban elhelyezett égett emberi csontok, 42 cm mélyen. A csontok közül kerültek elő a IX. 17—25. ábrákon látható, nagyobb méretű, tipikus szkítakori gyöngy-töredékek.

31. sír. U, $M = 53$ cm. A sírban kilenc kisméretű edényt találtunk (XIII. t. 27.), s az edényekben kevés égett embercsont volt. 1. Szürke, magasfülű csésze (XI. t. 1.). A füllel szemben lévő peremrész be van nyomva. Omphaloszos. 2. Durva, szürke színű, egyfülű bögre (XI. t. 2.). A felületén látszik, hogy a hamvasztáskor tűzben volt. 3. Téglapiros, helyenkint a tűztől megszürkült felületű edényke (XI. t. 3.). A perem alatt lefelé hajló, bütyökszerű fogantyúja van. 4. A tűzben megszürkült, kis palackformájú edényke. Az edényke vállán négy szimmetrikusan elhelyezett, ékformájúan bemélyített vonaldísz van (XI. t. 4.). 5. Egyfülű téglapiros, helyenkint megszürkült felületű kancsó. A füle le volt törve (XII. t. 1.). 6. Téglapiros színű, egyfülű bögre (XII. t. 2.). A bögre oldalának a füllel ellentett részén három (XII. t. 3.), két oldalt egy-egy bütyökdísz van rajta. 7. Szürke színű, finoman szemcsés anyagú, egyfülű palackformájú edény. Valószínűleg korongon készült (XII. t. 4.). 8. Téglapiros színű, palack formájú edény (XII. t. 5.). 9. Szürke színű, finoman szemcsés anyagú, palackformájú edény. Felülete a másodszori égéskor megrepedezett (XII. t. 6.). Nem állapítható meg, hogy korongon készült-e?

32. sír. U, $M = 51$ cm. 1. Téglapiros színű, virágcserepformájú kisebb urna (XI. t. 13.). A perem alatt négy szimmetrikusan elhelyezett bütyökdísszel. 2. Az urnát borította a XI. 12. ábrán látható bütyökdíszes tál. Csak töredéke maradt meg. Az urna körül égett embercsontok voltak.

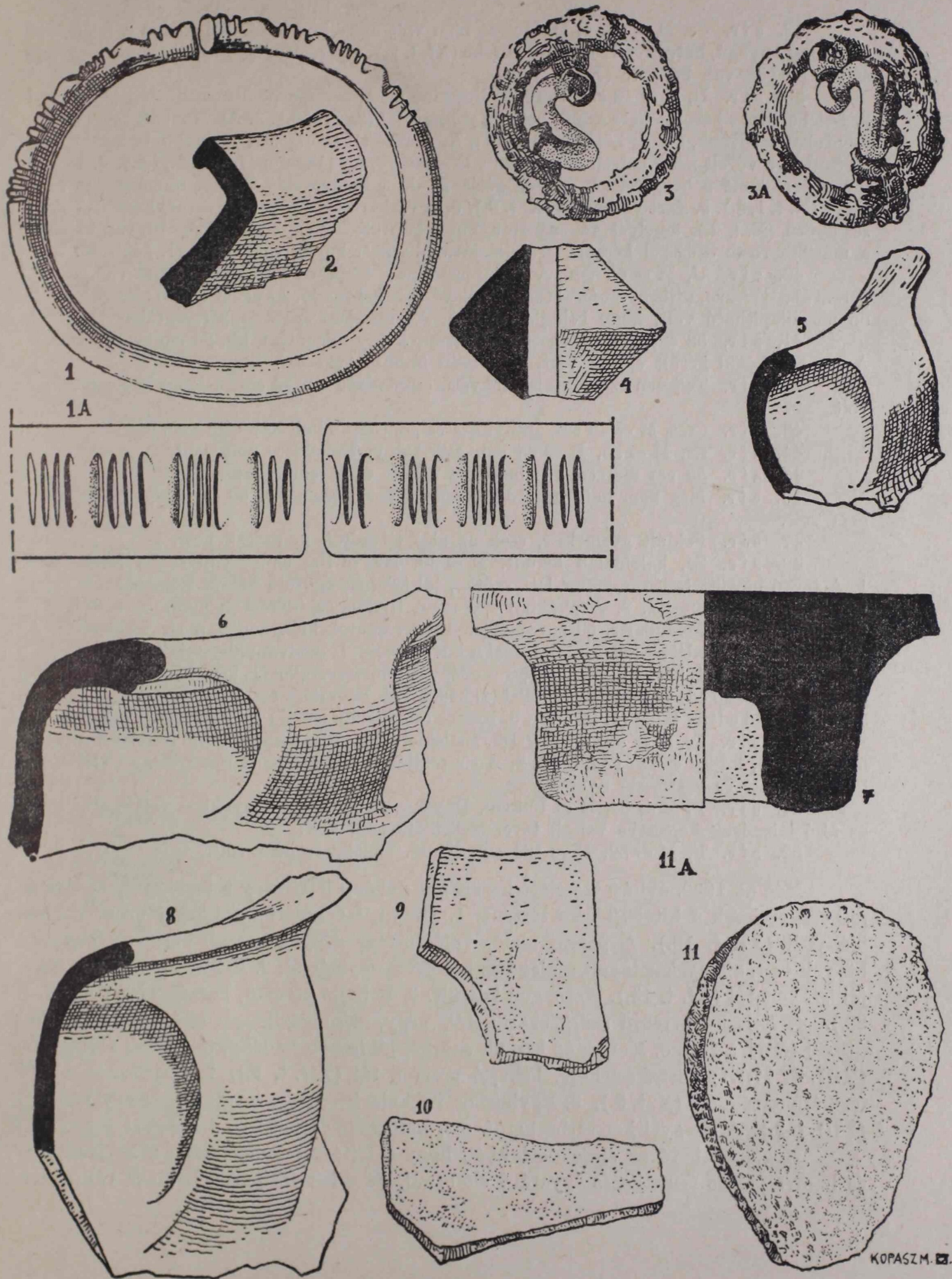
33. sír. Gy, $M = 63$, $H = 110$ cm, D-É. Melléklete nem volt.

34. sír. Feldúlt sír. $M = 55$ cm. Megmaradt belőle a XIII. 23. ábrán bemutatott, palackformájú szürke edényke. Igen finoman iszapolt, korongon készült.

35. sír. 60 cm mélyen, földre szórt égett embercsontok. A közeléből került elő két tipikus szkítakori gyöngy (XIII. t. 3—4.), továbbá egy vörös égetésű peremrész.

36. sír. F, $M = 70$, $H = 170$ cm, Ddk-Éény. Melléklete nem volt. A bal kar könyökben meghajlik, úgyhogy a kézfej a medence fölé került.

37. sír. 67 cm mélyen, földre helyezett égett embercsontok, egy csomóban. A sír fölötti földben edénytöredékeket találtunk. Valamennyi egészen durva, téglapiros színű.

1. kép. — Abb. 1.

38. sír. Cs, M = 61, É-D. Hossza nem volt megállapítható. Baloldalon a fej mellett igen rossz anyagú, halványpiros színű edényke (XI. t. 8.), a peremén, egymással szemben egy-egy átfúrt bütyök van képezve (XI. t. 7.).

39. sír. U, M = 48 cm. 1. Téglapirosszínű urna, pereme nem maradt meg (XI. t. 19.). 2. Ezt borította barnásfekete színű, behajló peremű tál (XI. t. 16.). 3. Az urnában égett embercsontokat találtunk, s ezek közül került elő a X. 4. ábrán bemutatott, nagyobb bronzkarperec. Nyitott, s a végeit négy helyen alkalmazott hármass bevágás tagolja (1. kép. 1., 1A.). 4. Ugyaninnen került elő a karperecnek pontos párja is, de a hamvasztás tűzétől rongáltan és ketté törve (X. t. 1, 3.). 5. Zárt vaskarika (X. t. 2.). 6. A vaskarikához tapadt ezüstből készült, spirálisos gyűrű (X. t. 2.), amelyet vékony aranyhuzal borított. Az egyik vége kúposra van képezve, a másikra rossz ezüstből készült, granulációval díszített kupak volt húzva (1. kép. t. 3., 3A.).

40. sír. U, M = 66 cm. A téglapirosszínű, fazékszerű nagyobb urna (XI. t. 20.) perem alatti részén, ujjbenyomással tagolt szalagdísz halad körbe. Az urnát borító tál szétmállott, de megállapítható volt, hogy behajló peremű. Az urnában égett embercsontokat találtunk.

41. sír. 53 cm mélyen, égett embercsontok egy csomóban, kb. 20 cm sugarú körben. A csontok közül került elő az VIII. 47. ábrán látható vaskés.

42. sír. Teljesen szabálytalan fekvésű csontvázas sír, 72 cm mélyen. Melléklete nem volt.

43. sír. Cs, M = 48 cm. Irányítása és pontosabb helyzete nem volt megállapítható.

44. sír. Cs, M = 55, H = 65 cm, Éék-Dny. Melléklete nem volt.

45. sír. 55 cm mélyen, kis halomba rakott égett embercsont.

46. sír. Meg nem határozható fekvésű csecsemő csontváz, 60 cm mélyen. Melléklete nem volt.

47. sír. Feldúlt gyemeksír, csak az alsó lábszárak maradtak meg.

48. sír. Zs, baloldalán feküdt. M = 30, Hsz = 100 cm. Nydny-Kék. Mellékletek 1. A tarkó mögött teljesen szétmállott, szürke, jól iszapolt egyfülű bögre. Rekonstruált rajzát a X. t. 7. ábra mutatja. 2. A nyaknál egy szem tipikus szkítakori gyöngy.

49. sír. Feldúlt sír, 53 cm mélyen. Embercsontok hiányzanak a sír területéről. Az előkerült edénytöredékek jellemző darabjai a következők: 1. Halványpiroszínű tálforma edény peremrésze, füllel (1. kép. 8.). 2. Barnáspiros edény peremrésze, füllel (1. kép. 6.). 3. Halványpiros, jól iszapolt kisebb edény peremrésze füllel (1. kép. 5.). 4. Behajló peremű tál töredéke (1. kép. 2.). 5. Szürkészínű edény talpa (1. kép. 7.). 6. Kettős csontakúpformájú agyagorsógomb (1. kép. 4.).

50. sír. Cs, M = 52 cm. Ény-Dk. Mellékletek: 1. A fej mellett balról igen rossz anyagú, feketésbarna, kúpos csésze (XI. t. 5.). 2. A sír földjében átlukasztott cseréptárgy (XIII. t. 1.), talán amulett és vasrozsda nyomok.

51. sír. F, M = 54, H = 168 cm, Dny-Ék. A bal karja könyökben volt meghajlítva, az alsó lábszárak keresztbe voltak téve. Melléklete nem volt.

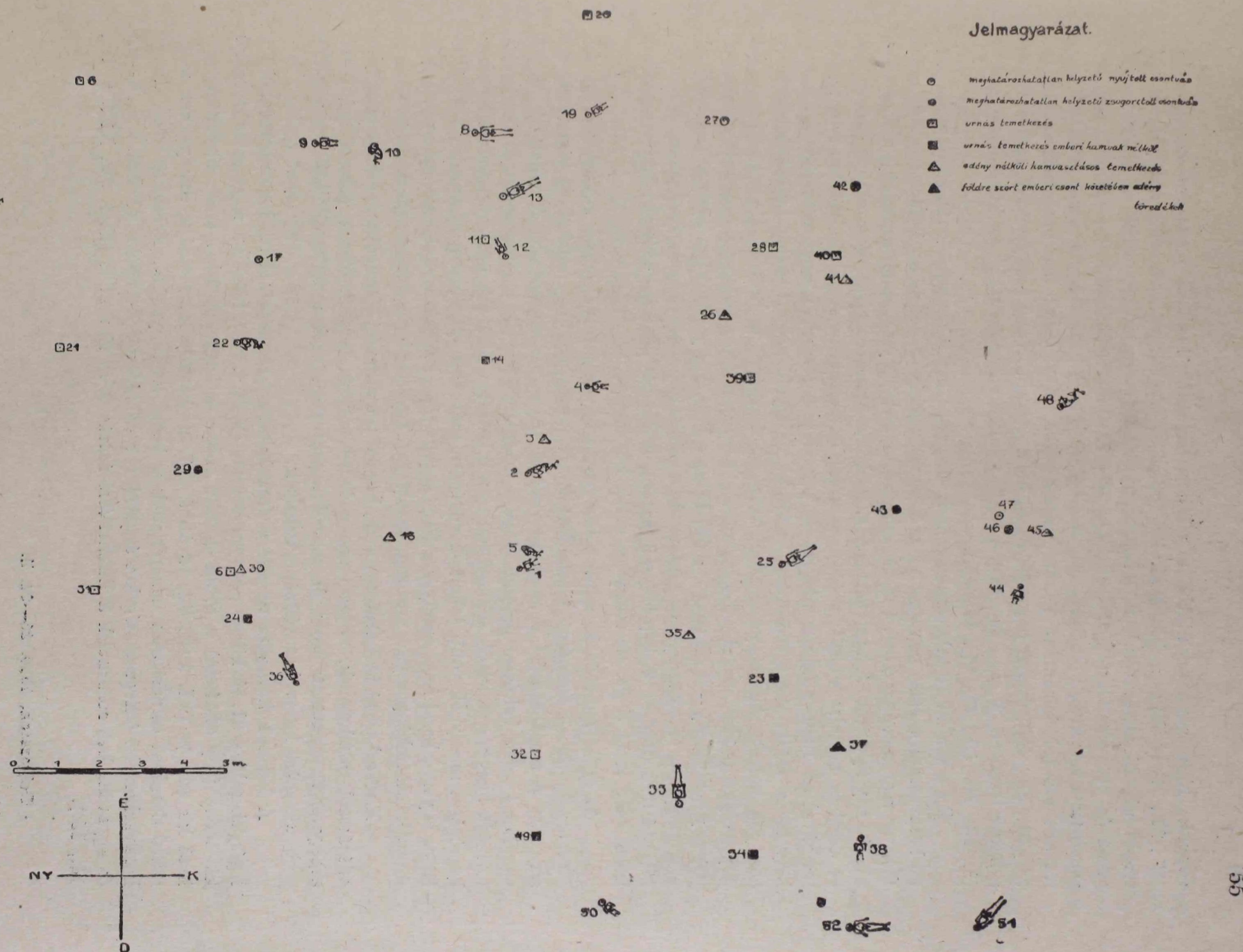
52. sír. F, M = 52, H = 164 cm. Ny-K. Melléklete nem volt.

Még az 1930. évi ásatás előtt került elő néhány lelettárgy a területről, az ásatás részben ezeknek a hitelesítésére történt. 1. Durva, fazékszerű, téglapiros urna. Pereme hiányzik (XI. t. 18.). A perem alatt, valószínűleg négy szimmetrikusan elhelyezett bütyök van, amelyeket tagolt szalagdísz köt össze egymással. 2. Behajló peremű, szürke, jól iszapolt tál (XI. t. 15.). Korongon készült. 3. Behajló peremű, barnásvörös tál (XI. t. 22.). 4. Behajló peremű szürkésbarna tál, négy, szimmetrikusan elhelyezett bütyök-dísszel (XIII. t. 26.). 5. Korongon készült szürke, jól iszapolt edény, töredékes állapotban (XIII. t. 17.). 6. Szürkésfekete, behajló peremű tál (XII. t. 9.). 7. Kettőscsontakúpformájú orsógomb (X. t. 5.). 8. Egyhurkos ívfibula kengyele, a tűtartók egy részével (XIII. t. 2.). A kengyel keresztbe bordázott, különösen látható ez a kengyel végén.

Megállapítható az elmondottakból, hogy a feltárt tetemőrészben a korhasztásos és hamvasztásos temetkezés egyaránt előfordul, de e két főtípuson belül is változatok

Jelmagyarázat.

- meghatározhatatlan helyzetű nyújtott csontváz
- meghatározhatatlan helyzetű zsugorított csontváz
- urnás temetkezés
- urnás temetkezés emberi hamuval melet
- △ edény nélküli hamuszálós temetkezés
- ▲ földre szórt emberi csont közelében edény töredékek

2. kép. — Abb. 2.

vannak. Nem véve tekintetbe a részben teljesen elkorhadt csecsemő csontvázakat (17., 27., 29. sírok) és a feldult sírokat (23., 24., 42., 43., 46., 47., 49.), amelyeknek pontosabb adatai nem voltak felvehetők, nyújtott csecsemő, gyermek és felnőtt egyén csontváz volt tizenöt (4., 12., 38., 44., 50., 1., 9., 19., 25., 33., 8., 13., 36., 51., 52.), zsugorított csontváz volt nyolc (5., 7a., 18., 10., 2., 7., 22., 48.). A hamvasztásból megmaradt csontok háromféle képen voltak sírba téve: tállal borított urnába (11., 15., 21., 31., 39., 40.); üresen hagyott, tállal borított urna, vagy más formájú edény mellett a földre leszórva (6., 14., 20., 32.); s végül minden edénymelléklet nélkül a földre szórva (3., 16., 26., 30., 35., 37., 41., 45.).

Ha a feldúlt és teljesen elkorhadt csontvázakat is számítjuk, 26 csontvázas sírra 26 hamvasztásos esik, ugyanaz az arány, mint amit az 1930-ban feltárt temetőrészben Banner már megállapított. Ott tíz csontvázas sírből nyolc zsugorított, egy ülőhelyzetű, s talán egy nyújtott. A hamvasztásos sírjai közül hatnál az égett csontok urnában voltak, öt esetben a földre voltak szórva, s tállal le voltak borítva. Ez utóbbi temetkezési formával az 1940-es ásatás alkalmával feltárt temetőrészben nem találkoztunk, hanem helyette a földre szórt csontokat találtuk, amelyek mellett néha különböző formájú edények voltak. Az irányítás szempontjából vizsgálva a sírokat, a zsugorított vázak ugyanolyan módon voltak tájolva, mint a Banner-féle temetőrész zsugorított csontvázai (Nydney—Kék, Ny—K, Nyény—Kdk, Ddney—Éék, Éény—Ddk), a nyújtott csontvázak már nagyobb változatosságot mutatnak, s tájolásukból törvényszerűség nem igen állapítható meg (lásd az 2. kép helyszínrajzát). A Banner által is említett szimbolikus sírok közül való talán a 34. sír magában talált kis edénye.

Az egész temetőnek (mind a két ásatás anyagát értve) eddig 77 sírját tártuk fel. Már a temetkezés formáiról elmondottak azt mutatják, hogy szkítakori temetőről van szó. Ezt a megállapítást a sírok keramikus anyaga is megerősíti. A villanova típusú urnákon kívül a behúzott peremű tálak, a magasfülű bögrék, a virágcserep, illetve hordóformájú bütykös és tagolt szalagdíszű urnák kétséget kizáróan utalnak arra a szkítakori kultúrára, amelynek több jellemző vonására már volt alkalmunk rámutatni.⁴ Az általános egyezéseken kívül, amelyek a fényesi temetőt a szkítakori emlékcsoportba helyezik, mutatkozik néhány olyan jelenség, amelyek fokozottabb figyelmet érdemelnek.

Elsősorban rá kell mutatni arra, hogy a temetkezési szokásokban eddig ismeretlen eljárással találkozunk, nevezetesen a hamvasztásos temetkezésnek azzal a módjával, amelynél az elégetett csontváz maradványait vagy csak a földre szórták, vagy pedig a földre szórt hamvakat tállal is befedték.

A korszak kerámiai típusai új formákkal gyarapodtak. Ezek közül kétségkívül a legérdekesebb a 31. sír kilenc edénymelléklete (XIII. t. 27.). Közülük négy palackformájú kis edény (egy díszített), a többi egyfülű csésze és bögre. Érdekes a 38. sír felfüggeszthető kis edénye (XI. t. 7., 8.), továbbá a 7. sír kétfülű kis formája, amelyeknek megfelelő darabjai ezidőszereint ismeretlenek a hazai leletanyagból. Bronzkor végi, illetve koravaskor elei jellegzetességeket árulnak el a 49. sír edénytöredékei (1. kép. t. 2., 5—8.) és ugyanide kell soroznunk a Banner-féle ásatás több típusát is (X. t. 23., XIII. t. 10., 14., 15.).

⁴ Dolgozatok, 1940. 86—94. l.

Érdekes jelenség, hogy a temető fémanyagában, a már ismert kúpos, gömbölyű végű spirálisos fülbevalókon kívül jelentkezik egy olyan típus, amelynek végeit kerek lemez zárja le (IX. t. 2., 3.). Figyelemre méltó végül, hogy a 39. sírból kora La-Tène ízlésű bronzkarperecpáron kívül (X. t. 1, 3., 4., 1. kép. 1., 1A.) olyan spirálisos függő került elő, amelynek a végét díszítő gömbjén granuláció maradványai észlelhetők (1. kép. 3A.).

Ha az előbbieken fő vonalaiban jellemzett lelőhely anyagának külföldi kapcsolatait vizsgáljuk, azok az összefüggések jelentősek, amelyeket részben a kerámia, részben az említett lemezes végű spirálisos függő révén állapíthatunk meg. T. Sulimirski Nyugatpodolia szkíta leleteivel foglalkozva, erre a területre jellemző kultúrkört határol körül.⁵ A mi szempontunkból érdekes megfigyelése, hogy ha ritkábban is, de jelentkezik a hamvasztásos temetkezésnek az a módja, hogy a hamvakat csomóba gyűjtve helyezik el, de mindig halom van fölé emelve, néha csak kőrakás van rajta.⁶ Különben a halom alá való temetkezés általános, s a halmokban az É—D irányítású zsugorított temetkezések váltják egymást a hamvasztásos móddal. Kerámiájának legjellemzőbb típusai a villanova formát utánzó urnák, a behúzott peremű tálak, a hordó, illetve virág-cserépfarmájú urnák s végül a magasfülű csészék. Ez utóbbiak jellemzője, hogy a magasfül felső hajlásán kiugró tag van. Az ábrázolt példányok között kettő is van,⁷ amelyek formára feltűnően egyeznek a mi 31. sírből előkerült magasfülű csészénkkel (XI. t. 1.). A magasfülből kiugró tag nincs meg, úgyszintén a behajló oldalrész, de a csésze tagolása teljesen egyezik az analógiául felhozott darabokkal, s e mellett omphaloszosok is, épp úgy, mint a mi példányunk.

Tipikusan szkítának tartja a spirális függőknek azt a lemezesvégű típusát,⁸ amelynek teljesen egyező darabjai a mi 21. sírunkból is előkerültek. Sulimirski ezt az egész podoliai kultúrkört két periodusra osztja. Az elsőnek idejét Kr. e. VI—V., a másodikát a IV—II. századokra helyezi. A kronológia szempontjából jelentős megfigyelése, hogy a többször említett lemezes végű spirálisos függő csak az I. periodusban van meg.⁹ Ha ezt a datálást mi is elfogadjuk, akkor temetők kezdeteit a Kr. e. VI—V. századokra kell helyezni. E mellett szól a XIII. t. 2. ábrán bemutatott egyhurkos ívfibula-töredék, de a kerámiának egy része is koravaskori jellegű, mint arra már utaltunk is. Érdekesebből a szempontból a szimmetrikusan elhelyezett bütykökkel díszített, behúzott peremű tálak (XI. t. 12., 21., XII. t. 7., XIII. t. 26.). De hogy temetők ideje belenyúlik a La-Tènebe is, igazolják a korongon készült magasfülű bögréken (X. t. 7., XI. t. 6., XIII. t. 18.) és tálakon kívül (XI. t. 15., XIII. t. 9.), a La-Tène II. periodusára mutató urnák (XIII. t. 11., 12.), de erre mutat a 39. sír két szépen díszített bronzkarperece is.

PÁRDUCZ MIHÁLY

⁵ Tadeusz Sulimirski, Scytowie na zachodnim Podolu. Prace Lwowskiego Towarzystwa Prehistorycznego Nr. 2. Lwow 1936. (A továbbiakban Sulimirski.)

⁶ Sulimirski, 105. l.

⁷ Sulimirski, XIII. t. 5., 6. ábrák.

⁸ Ukrajna szkíta kurgánjaiban gyakoriak, Sulimirski, 113. l., X. 20., XII. 1a—b.

⁹ Sulimirski, 117—118. l.

A CEMETERY OF THE SCYTHIAN PERIOD IN BÉKÉSCSABA-FÉNYES

In the XVIth volume of the „Dolgozatok“ (1941) were a few lines which reported the general results of the excavations which took place in Békéscsaba—Fényes.¹ The excavation of 1941 continued the work begun by Benedek Banner in 1930, the results of which were published by him in the „Dolgozatok“.² As for the geographical situation of the excavated cemetery, we refer to the respective passage from Banner's publication (p. 122, fig. 1.) and remark, that this part of the cemetery, which was excavated in 1940, directly joins the southern side of the cemetery excavated by Banner. This part of the cemetery could not be excavated then, because of the crop standing there.

Grave 1.³ Ch., D = 50 cm, Wsw.—Ene. The grave-goods were: Round the neck, yellow glass (?) beads with white stripes and blue glass inlay, and green beads with the same ornamentation (Pl. VIII, 7, 8.). At the feet, on left, a used quarry-stone (Fig. 1, 9.). The grave had already been opened before the beginning of the excavation and the dates were put down, as told by finder.

Grave 2. C, lying on its right side. Wsw—Ene, D = 42, Lc = 92, L = about 130 cm. Under it, the lower part of a coarse vessel was found (Pl. XI, 23.).

Grave 3. Burnt human bones in a small heap, without urn, D = 68 cm.

Grave 4. I. in a bad state. W—E, D = 60 cm. In the distance of 70 cm from the grave an animal's (horse?) head-and leg-parts. Perhaps these did not belong to the grave.

Grave 5. Ic, lying on this right side. D = 50 cm. Wnw—Ese. In the neck, a necklace was found, composed of: two cylindrial bone-beads (one of which fell into pieces (Pl. VIII, 5, 6.)), two sea-shells (Pl. VIII, 1, 2.), on one of them are to be seen the traces of the bronze wire, which served for suspension, a small Cypraea (Pl. VIII, 3.) shell and a typical Scythian bead (Pl. VIII, 4.).

Grave 6. U, D = 41 cm. The burnt bones were placed on earth between two heaps of vessels. 1. A brownish-grey vessel of coarse material with four warts (Pl. XI, 11.). 2. A small disintegrated mug similar to the vessel shown as No. 10 of Pl. XI, 3. Fragments of an urn of large size. We could reconstruct its form (Pl. XII, 10.). Under it, there was a coal layer. Among the urn and the smaller vessels No. 1. and 2. were the cremated parts of the skeleton strewn on the earth. Among the bones were found: 4. a spiral pendant of bad silver, one end broken off, the other end slightly widening (Pl. VIII, 11.). 5. At the same place was found the small fragment of an iron knife (Pl. VIII, 13.). 6. The fragments of a melted bronze bracelet (Pl. VIII, 9, 12.). 7. The fragment of a typical Scythian bead of biggish size (Pl. VIII, 10.).

Grave 7. C. lying on its right side. D = 73, L = 164, Lc = 156 cm W—E. Round the neck, globular blue glass beads (Pl. VIII, 14—29.).

Grave 7a. In the same grave, about 25—30 cm. over the pelvis, probably an infant skeleton in a contracted posture. The bones in state of decay. Near the skeleton, a coarse, two-handled vessel was found (Pl. XIII, 22.). On the same level were: a smoothed oval quarry-stone piece broken into two parts (Fig. 1, 11.), and the fragments of the urn given in Pl. VIII, 48.

¹ Dolgozatok, 1941, p. 185., 189.

² Banner Benedek, A Békéscsaba—fényesi sírmező, Dolgozatok, 1932, pp. 122—144.

³ In the followings, we use abbreviations, I = meaning infant in full length posture, Ic = infant in contracted posture, Ch = child in extended posture, Chc = child in contracted posture, M = man in extended posture, Mc = Man in contracted posture, W = woman in extended posture, Wc = woman in contracted posture, C = a person in contracted posture, whose sex could not be identified. U = means urn-burial, D = depth, L = length of the skeleton, Lc = length in contracted posture. The orientation is shown by the points of the compass, the first always meaning the direction of the skeleton's head. The beads described in connection with Grave 1. are quoted in the followings as typical Scythian beads (the so-called eye-beads.)

The fragments of the bronze ring shown in **Pl. VIII, 30—33.** were also found near this skeleton. The length of the preserved parts of the skeleton is 38 cm.

Grave 8. A skeleton in an extended posture, lying on its back. $D = 46$, $L = 140$ cm. W—E. On the right forefinger a bronze spiral ring (**Pl. VIII, 35.**). 2. On the right ring-finger, a double bronze spiral ring (**Pl. VIII, 34, 36, 37.**). 3. 5 cm. in front of the left metacarpus, fragments of a bronze ring. 4. Near the grave, a well refined grey high-handled mug (**Pl. XI, 6.**), perhaps made on a potter's wheel.

Grave 9. Ch. $D = 42$, W—E. On the right, fragmentary pieces of iron.

Grave 10. Chc, lying on its right side. $D = 60$, $Lc = 81$ cm, its length could not be measured. Nnw—Sse. At the feet was found a greyish-red small coarse vessel (**Pl. XI, 17.**) and part of a vessel-rim.

Grave 11. U, $D = 33$ cm. The calcined human bones were found in the reddish-brown urn **Pl. XIII, 24.** The urn was covered with a reddish-brown bowl (**Pl. XI, 21.**), under the rim four warts, situated vertically and applied symmetrically.

Grave 12. I, $D = 59$, E—Wnw. Its only grave-good was a pebble at the feet (**Pl. IX, 16.**).

Grave 13. M, $D = 69$, $L = 159$ cm. Wsw—Ene. In the right crook of the elbow, a ribbed spindle-whorl (**Pl. VIII, 40.**). 2. At the neck, round blue glass beads (**Pl. VIII, 41—46.**). Under the left pelvis, an oval piece of quarry-stone (**Pl. XIII, 7, Fig. 1, 10.**).

Grave 14. U, $D = 29$ cm. 1. Yellowish-brown broken urn (**Pl. VIII, 49.**). Under belly, 4 symmetrically arranged warts. The urn was empty. 2. the urn was covered with a dark-grey two-handled bowl shewn in figure 7. of **Pl. XII.**

Grave 15. U, $D = 26$ cm. 1. Brownish-red, big urn with calcined human bones (**Pl. XII, 12.**). Under rim, four symmetrically arranged warts, connected with a jointed ribbon-ornament. 2. The urn was covered with a brownish-red bowl with inverted rim (**Pl. XIII, 26.**).

Grave 16. Burnt human bones in a heap, without any vessel. $D = 42$ cm.

Grave 17. I. $D = 45$ cm. It was not ascertainable, whether the skeleton was in extended, or in contracted posture? Near to skeleton was a coarse, brownish-red small urn, with a jointed ribbon ornament twisting round under the rim (**Pl. XI, 9.**). Near the vessel, rust-eaten pieces of iron were found (**Pl. VIII, 38.**). There was also the lower part of a biggish urn, but it disintegrated.

Grave 18. Ic, in a bad condition. $D = 43$ cm, Ssw—Nne. No grave-goods.

Grave 19. Ch, $D = 48$, $L = 60$ cm. Wsw—Ene. At the neck, a typical Scythian bead, of which the blue glass inlay fell out (**Pl. VIII, 39.**).

Grave 20. U, $D = 41$ cm. The burnt human bones were outside the urn. 1. Brownish-black urn, with four symmetrically arranged warts under the belly (**Pl. VIII, 50.**). The urn was covered with a brick-red bowl with inverted rim (**Pl. XII, 8.**).

Grave 21. U, $D = 50$ cm. There was a third vessel sticking to the urn covered with bowl, its form was beyond reconstruction. 1. A sharply pouched brownish-black urn with everted rim (**Pl. XII, 11.**). On the belly, four symmetrically arranged warts. 2. A brick-red bowl, with indrawn rim (**Pl. XI, 14.**). In the first urn, there were: 3. Burnt human bones at the bottom of the vessel. 4. Among the burnt bones, the fragment of an iron knife (**Pl. IX, 4.**). 3. The fragments of two iron bracelets (**Pl. IX, 5—13.**). 4. The fragment of a bronze spiral (**Pl. IX, 1.**). 5. A pair of golden ear-rings (**Pl. IX, 2, 3.**), the golden wires terminating in flat plates.

Grave 22. C, lying on this right side, $D = 50$, $L = 152$, $Lc = 120$ cm. W—E. No grave-goods found.

Grave 23. Ravaged urn-grave. No sign of skeleton or of burnt human bones. $D = 50$ cm. Fragments of vessels without any character, were placed in 3 heaps, in 1. m. distance of each other.

Grave 24. Ravaged grave. We found neither skeleton, nor burnt parts of skeletons. Besides some sherds, a small fragment of a bronze bracelet with round cross-section was found.

Grave 25. Ch, $D = 70$, $L = 90$ cm. Wsw—Ene. 1. Near the head, at left a small brick-red vessel (**Pl. XI, 10.**). 2. A necklace on the neck consisting of 11 round blue beads (**Pl. X,**

10—17, 19.). 3. 2 small *Cypraea* shells on the breast (Pl. X, 18, 20.). 4. On the left forearm an iron bracelet (Pl. X, 8.). 5. On the right arm, a round bracelet of bronze wires with round cross-section, the ends closing together (Pl. X, 9.). At the same place, an oxidised, iron bracelet.

Grave 26. 51 cm deep, in a small heap, burnt human bones. Among the bones were: 1. a bracelet made of an iron bar with round cross-section (Pl. IX, 14.). A spiral bronze bracelet with oval cross-section (Pl. IX, 15.).

Grave 27. I. hardly visible. D = 50 cm. No grave goods.

Grave 28. Ravaged urn-grave with the fragments of a grey bowl with the rim turned inwards.

Grave 29. Ic, D = 45 cm. No grave goods.

Grave 30. Burnt human bones in a small heap, 42 cm deep. Among the bones were found the fragments of some typical Scythian beads, shown in 17—25. figures of Pl. IX.

Grave 31. U, D = 53 cm. In the grave, 9 objects of small size were found (Pl. XIII, 27.). In the vessels, there were some burnt human bones. 1. Grey high-handled cup (Pl. XI, 1.). The rim opposite the handle is impressed. It has an omphalos. 2. Coarse, grey, one-handled mug (Plate XI, 2.). On its surface we can see, that it was in the fire during the cremation. 3. Brick-red small vessel, here and there grey from the fire (Pl. XI, 3.). Under the rim, a wart-like lug bent downwards. 4. A small bottle-shaped vessel which became grey in the fire. On the shoulder there are 4 symmetrically arranged, wedge-shaped linear ornaments (Pl. XI, 4.). 5. A one handled, brick-red mug, here and there greyish. The handle has broken off (Pl. XII, 1.). 6. A one-handled brick-red mug (Pl. XII, 2.). On the side opposite to the handle there are 3 wart-ornaments (Pl. XII, 3.), on either side one wart-ornament. 7. A grey, one-handled bottle-shaped vessel of a fine gritty material, probably made on a potter's wheel (Pl. XII, 4.). 8. A brick-red bottle-shaped vessel (Pl. XII, 5.). 9. Grey, bottle-shaped vessel of fine gritty material. Its surface cracked at the second burning (Pl. XII, 6.). Perhaps made on a potter's wheel?

Grave 32. U, D = 51 cm. 1. A brick-red, flower-pot-shaped, smallish vessel (Pl. XI, 13.). Under the rim, 4 symmetrically arranged warts. 2. It was covered with a bowl with wart-ornaments shown in Pl. XI, 12. We only possess its fragments. Around the urn, there were burnt human bones.

Grave 33. Ch, D = 63, L = 110 cm. S—N. No grave-goods.

Grave 34. Ravaged grave. D = 55 cm. The grey bottle-shaped vessel shown under Pl. XIII, 23. was found here. Well refined, made on a potter's wheel.

Grave 35. 60 cm. deep burnt human bones strewn on earth. Near it, two typical Scythian beads (Pl. XIII, 3—4.) and a part of a rim fired red.

Grave 36. M, D = 70, L = 170 cm. Sse—Nnw. The left arm was bent at the elbow. the metacarpus lying over the pelvis. No grave-goods.

Grave 37. 67 cm deep burnt human bones put on earth in a heap. In the soil over the grave, we found fragments of vessels. All of them are coarse, of brick-red colour.

Grave 38. I. D = 61 cm. N—S. Its length could not be measured. On the left, near the head a pale-red small vessel of bad material (Pl. XI, 8.). On the rim, two perforated warts on opposite sides (Pl. XI, 7.).

Grave 39. U, D = 48 cm. 1. Brick-red urn, the rim has disappeared (Pl. XI, 19.). 2. It was covered with a brownish-black bowl with an inverted rim (Pl. XI, 16.). In the urn we found burnt human bones, among them was a biggish bronze bracelet shown in fig. 4. of Pl. X. It is open and the ends are jointed by triple incision applied at four places (Fig. 1, 1, 1A.). At the same place was found the counterpart of the bracelet, but damaged by the fire of the cremation, and broken into two pieces (Pl. X, 1, 3.). 5. A closed iron ring (Pl. X, 2.). 6. A silver spiral ring covered with thin golden wire (Pl. X, 2.). One end is cone-shaped, on the other, there is a capsule of bad silver adorned with granulation (Fig. 1, 3, 3A.).

Grave 40. U, D = 66 cm. A biggish urn (Pl. XI, 20.), brick-red, similar to a pot, under the rim, a ribbon ornament twisting round and jointed by finger impression. The bowl which covered it, disintegrated, but we can see, that its rim was inverted. In the urn, we found burnt human bones.

Grave 41. 53 cm. deep, burnt human bones in a heap, in a circle whose radius was about 20 cm. Among the bones was the iron knife shown as Pl. VIII, 47.

Grave 42. A grave with skeleton in an irregular position, 72 cm deep.

Grave 43. Ic. D = 48 cm. Its direction and orientation were not determinable.

Grave 44. I, D = 55, L = 65 cm. Nne—Ssw. No grave-goods.

Grave 45. 55 cm deep, in a small heap burnt human bones.

Grave 46. Infant skeleton 60 cm deep.

Grave 47. Ravaged grave of a child, only the tibiae were found.

Grave 48. C. lying on its left side. D = 30, Lc = 100 cm. Wsw—Ene. 1. Behind the nape a grey, one-handled, well refined mug. Its reconstructed drawing is shown as Pl. X, fig. 7. 2. Near the neck, one typical Scythian bead.

Grave 49. Ravaged grave 53 cm deep. The human bones are missing. Among the fragments of vessels, were the following characteristic pieces: Part of the rim of a pale-red, bowl shaped vessel with handle (Fig. 1, 8.). 2. Part of the rim of a brownish-red vessel with handle (Fig. 1, 6.). 3. Part of the rim of a pale-red, well refined smalish vessel with handle (Fig. 1, 5.). 4. Fragment of a bowl with inverted rim (Fig. 1, 2.). 5. Bottom of a grey vessel (Fig. 1, 7.). 6. A clay spindle-whorl in the form of a double truncated cone (Fig. 1, 4.).

Grave 50. I, D = 52 cm Nw—So. 1. Near the head, a blackish-brown conical cup of bad material (Pl. XI, 5.). 2. In the soil, a perforated clay object (Pl. XIII, 1.), perhaps an amulet and traces of iron-rust.

Grave 51. M, D = 54 L = 168 cm. Sws—No. The left arm was bent at the elbow, the tibiae flexed.

Grave 52. M, D = 52 L = 164 cm. W—E. No grave-furniture.

Already before the excavation of the year 1930, several objects were found here and the digging partly took place to authenticate these. 1. A coarse brick-red urn similar to a pot. Its rim is missing (Pl. XI, 18.). Under the rim there are 4 probably symmetrically arranged warts which are connected with a jointed ribbon ornament. 2. A grey, well-refined bowl with inverted rim (Pl. XI, 15.), made on a potter's wheel. 3. A brownish-red bowl with inverted rim (Pl. XI, 22.). 4. A greyish brown bowl with inverted rim and four symmetrically arranged wart-ornaments (Pl. XIII, 26.). 5. A grey well refined vessel, made on a potter's wheel composed of fragments. (Pl. XIII, 17.). 6. A greyish-black bowl with inverted rim (Pl. XII, 9.). 7. A double truncated-cone shaped spindle-whorl (Pl. X, 5.). 8. The back of a knotted bow-fibula, with a part of the catch-plate. (Pl. XIII, 2.) The back is cross-ribbed.

From these facts it becomes evident, that in the excavated part of the cemetery, both inhumation and cremation burial occur, but besides these two chief types, there are also variations. If we do not consider the wholly decayed infant skeletons (graves 17, 27, 29) and the ravaged graves (23, 24, 42, 43, 46, 47, 49) the dates of which could not be put down; there were 15 skeletons of infants, children and grown-up persons in extended posture, (4, 12, 38, 44, 50, 1, 9, 19, 25, 33, 8, 13, 36, 51, 52) and 8 skeletons in contracted attitudes. (5, 7a, 18, 10, 2, 7, 22, 48). The bones after cremation were put in the graves in 3 ways: in an urn covered with a bowl, (11, 15, 21, 31, 39, 40) strewn on earth beside an empty urn covered with bowl or vessels of different shapes, (6, 14, 20, 32) and last, strewn on earth without any vessel (3, 16, 26, 30, 35, 37, 41, 45.).

If we consider the ravaged and decayed skeletons too, there are 26 skeleton-graves contrasted with 26 cremation interments, the same proportion which Banner found in the part of the cemetery opened in 1930. There, among 10 skeleton graves, 8 were in a contracted posture, one was sitting and one perhaps in an extended posture. Among the cremation-graves, in 6, the burn bones were in an urn, in 5 cases, they were strewn on earth and covered with a bowl. We did not find this kind of interment in the

part of the cemetery opened in 1940; instead, we found bones strewn on earth, and beside them, vessels of different shapes. If we consider the orientation, the skeletons in contracted position had the same direction as those, in the part of cemetery dug out by Banner (Wsw—Ene, W—E, Wnw—Ese. Ssw—Nne, Nnw—Sse); the skeletons in a full-length position show a greater variety, and in their direction, no regularity was found (see the topographical distribution, *fig. 2*). Perhaps the small vessel found alone in grave 34 belongs to the symbolic graves also mentioned by Banner.

If we consider both excavations, we dug out 77 graves in the cemetery. As the forms of interment show, it was a cemetery of the Scythian Period. This is confirmed by the ceramical material in the graves. Besides the urns of Villanova type, the bowls with indrawn rims, the high-handled mugs, the flower-pot and barrel-shaped urns with warts and jointed ribbon ornaments refer to the culture of the Scythian Period, the characteristic traits of which we already mentioned.⁴ Besides the general similarity, there are some traits deserving greater attention.

First of all, we find a hitherto unknown burial custom, i. e. a cremation interment, where the remains of the burnt skeleton have been strewn on earth or the ashes on earth covered with a bowl.

The ceramic types of the age were enriched by new forms. The most interesting are the nine vessels from grave 31 (*Pl. XIII, 27.*). Four of them are bottle-shaped small vessels (one is decorated) the others are one-handled cups and mugs. An interesting object is the suspensible small vessel from grave 38 (*Pl. XI, 7, 8.*) and in addition the small two-handled form grave 7, which has hitherto been unknown among the finds of our country. The vessel-fragments from grave 49 (*Fig. 1, 2, 5—8.*) show the characteristics of the Late Bronze Age, resp. the Early Iron Age and several types from the material discovered by Banner also belong here (*Pl. X, 23, Pl. XIII, 10, 14, 15.*).

It is interesting, that among the metal objects of the cemetery, besides the spiral ear-rings with conical globular ends, there is another type, the end of which is terminating in a round plate (*Pl. IX, 2, 3.*). In grave 39, we found two bronze bracelets with early La-Tène ornament (*Pl. X, 1, 3, 4, Fig. 1, 1, 1A*) and a spiral pendant; on the globe, which adorned its end, the remains of granulation are visible (*Fig. 1, 3A*).

If we look for the foreign connections of the objects enumerated above, we find important connections based upon the ceramics and the aforementioned spiral pendant. T. Sulimirski, who examined the Scythian finds of Western Podolia, described cremation interments, where the ashes were collected in a heap, but there was always a mound over it, sometimes with only a heap of stones.⁶ The interment under mounds is general and in the mounds, contracted interments with N—S orientation alternate with cremation interments. The characteristic types of its ceramics are the urns imitating the Villanova form, the bowls with indrawn rim, the barrel- and flower-pot shaped urns and the high-handled cups. On the upper bending of the latter there is a protrusion. Among the

⁴ Dolgozatok, 1940, pp. 86—94.

⁵ Tadeusz Sulimirski, *Scytowie na zachodniej Podolu*, Prace Lwowskiego Towarzystwa Prehistorycznego Nr. 2. Lwow 1936. (quoted as Sulimirski.)

⁶ S. Sulimirski P. 105.

⁷ Sulimirski *Pl. XIII*, *fig. 5, 6.*

specimens represented there are two, whose forms are similar to that of our high-handled cup from grave 31 (P. XI, 1.). The protrusion coming up from the high handle is missing as well as the inverted part of the side, but the breaking up of the cup is the same as with the analogies and they also have an omphalos.

He calls typically Scythian the spiral pendants ending in a plate⁸ similar to that found in grave 21. Sulimirski divides the whole Podolian culture into two periods. In his opinion, the first period covered the VIth and Vth centuries B. C., the second the period between the IVth—IInd centuries. He observes, that spiral pendants with lamellar end only occur in the first period.⁹ If we agree to this dating, we have to put the beginnings of our cemetery in the VI—V. centuries B. C. The fragment of the one-knotted bow-fibula shown in fig. 2. of Pl. XIII, supports this theory, but also a part of the ceramics show the characteristics of the Early Iron Age. It is interesting to observe from this point of view the bowls with indrawn rims and decorated with symmetrically arranged warts (Pl. XI, 12, 21, Pl. XII, 7, Pl. XIII, 26.). But our cemetery survived in the La-Tène period, as the wheel-made high-handled mugs (Pl. X, 7, Pl. XI, 6, Pl. XIII, 18.) the bowls (Pl. XI, 15, Pl. XIII, 9.) and the urns pointing to the second period of La-Tène indicate (Pl. XIII, 11, 12.) as well, as the two beautifully decorated bronze bracelets from grave 39.

MIHÁLY PÁRDUCZ.

⁸ They often occur in the Scythian „Kurgans“ of Ukraine.

⁹ Sulimirski, p. 117—118.

A SAVARIAI DOLICHENUS-CSOPORTOZAT.

A. H. Kan-nak most megjelent becses műve: *Juppiter Dolichenus. Sammlung der Inschriften und Bildwerke* (Mit 16 Tafeln u. 1 Karte. Leiden, 1943), melyben a szerző a Dolichenus- emlékeknek doktori disszertációjában (*De Iovis Dolicheni cultu*. Groningae, 1901) adott, négy évtizeden át az ide vonatkozó kutatás alapjául szolgáló összefoglalását az időközben napfényre került gazdag anyag (*Aventinusi Dolichenum*, Mauer a. d. Url, Brigetio stb.) összegyűjtésével kétszeresére — 156 számról 297 számra — bővítette ki, időszerűvé teszi, hogy a szombathelyi múzeumnak a Dolichenus-ábrázolások hosszú sorában egyedülálló szoborcsoportozatát ismertessem, mely Kan könyvében hiányzik. Hogy ez a — sajnos, erősen megrongált — márványcsoportozat, mely Dolichenust két női alak társaságában jeleníti meg (XIV. t. 4.), elkerülte a szorgalmas és körültekintő hollandiai kutatónak figyelmét, abban a körülményben leli magyarázatát, hogy az emléket föltárása után csak röviden és magyarul, félig eldugva tették közzé. Annakidején, mikor a lelet a múzeumba került (1891), Kárpáti Kelemen adott róla „Juppiter O. M. Dolichenus és Fortuna szobortöredéke” cím alatt szűkszavú, hiányos ismertetést „A Vas megyei Régészeti Egylet Évkönyvé”-ben,¹ melyet aztán, ismét kép nélkül, „Sabariai Régiségekről” c. tudósításában újra közölt az *Archaeologiai Értesítő*-ben.² Egy évvel később Récsei Viktor ismertette az emléket, szintén mint Dolichenus-Fortuna-csoportozatot, röviden, négy sorral, de most már rajz kíséretében „Pannóniai ó-kori mythologiai emlékeinek vázlatá”-ban.³ Récsei könyvének ezt a gyöngé rajzát, mindössze kétsoros magyarázattal, újra közölte Kárpáti Kelemen a „Három látogatás a Vas megyei Régészeti Egylet szombathelyi Régiségtárában,” c. programmértékezésében, a szombathelyi premontrei r. kat. főgymnasium 1898/9. évi *Értesítő*-jében.

A szoborművet 1891 október havában találták Szombathelyen, a püspökség téglagyárának építési munkálatai közben és Greisinger Ottó úr ajándékként került a múzeumba. Anyaga fehér, stájerországi márvány. Magassága 35, szélessége 34, vastagsága 14 cm. A balfelőli férfialaknak hiányzik feje, nyaka, jobb karja és lábszárai; a jobb oldali nőalaknak letörött feje, nyaka, balkarja félig és lábszárainak alsó része; a közbülső alaknak csak alsó fele maradt meg. Alul bikának töredezett szarvú feje és nyaka látható.

Ez a bikafej és a felette álló alak katonaruhája elárulja, hogy Juppiter Dolichenus képével van dolgunk. A szíriai isten a számos emlékérről ismeretes, jobbfelé törő állásban

¹ A jegyzeteket, melyek nyomdatechnikai okokból a cikk német fordítása alá kerültek, l. ott. 67. skv. l. A XIV. tábla képeihez való fényképeket Alföldi András (1) és Paulovics István (2—4) professzor uraknak köszönöm.

van ábrázolva,⁴ hagyományosan jobbra irányított szent állatán, melynek csak nyaka és feje maradt meg (XIV. tábla 4.). Törzsét síma, dísztelen páncél fűdi, mely érclemezekkel koszorúzott bőrsávokban végződik; alattuk, a térd felett, kilátszik tunikája. A bal vállon átvett balteuson lóg jobb csípője mellett kardja; mellét egyszerű, keskeny cingulum fogja át. A bal vállán átdobott, mellén bő ráncokat vető paludamentuma széles redőkben omlik le hátán (XIV. tábla 2., 3.). Előrenyújtott bal kezében a — most letört — villámcsomót tartja, míg fölemelt — hiányzó — jobbja a hasonló ábrázolások tanúsága szerint a kettős bárdot suhogtatta. Fejét a szokásos phrygiai sapkával, szakállasan, jobbfelé fordítva kell képzeletben kiegészítenünk.

Ha szemügyre vesszük azokat az emlékeket, amelyeken Dolichenus más istenségek társaságában jelenik meg, nem nehéz a vele szemben álló nőalakot meghatározni. Ez az ő, a feliratokban *Juno*, *Juno regina*, *Juno sancta*, *Juno sancta Hera*, *Juno Assyria regina Dolichena* néven szereplő paredrosa,⁵ aki rendszerint hosszú öltönyben, balfelé irányított, vagy lépkedő állaton állva, mindig Dolichenus jobbja, szemközti nézetben, vagy feléje fordulva ábrázoltatik. Dolichenánk magasan övezett ujjas chitont és a hátán és jobb karján átvett köpenyt visel, amelynek alsó testén átnyúló ráncait baloldalt kezével összefogja. Hogy a melle elé nyúló jobbjaiban mit tartott, áldozati csészét-e,⁶ avagy nála szintén sokszor látható tükröt,⁷ azt a kezében levő kerek lap töredezett volta miatt ma már nem tudjuk eldönteni (XIV. tábla 4.). Azt sem tudjuk már megállapítani, hogy az istennőnek változó, többféle kísérő állata (szarvas, szarvasünő, nőtény oroszlán, tehén, kecskebak, juh) közül melyik is volt az, amelynek hátán a mi esetünkben ábrázoltatott, mivel az emlékünkről teljes egészében letört. Az kétségtelen, hogy szorosan Dolichenus bikája mellett kaphatott helyet, mégpedig, mivel az előrefordított fejű bika teljes oldalnézetben volt kifaragva, s így az elülső képsíknak legnagyobb részét foglalja el, és Dolichena állata, mely az istennő alacsonyabb térdvonalából következett valószínűleg, mint máskor is, kisebb volt a bikánál, ahhoz rézsútosan, erős rövidülésben volt fölépítve.

Mikor mesterünk az istenpár találkozásának jelenetét, amely mint a Dolichenus-képek vezető motívuma, számos reliefben és pedig következetesen ilyenekben jutott ránk, plasztikus csoportozatban adta vissza, az ismeretes háromszögű bronzlemezek hosszú sávjaiban, vagy a kőreliefek széles mezejében akárhány kísérő alakkal szabadon és kényelmesen kifejtendő kompozíciót a plasztikus márványmunkák természete szerint szorosabban, sűrítve kellett összefoglalnia. Nem tudjuk, vajjon volt-e neki erre valamilyen, ma már elveszett mintaképe, avagy az ő érdeme ez a kompozíció; csak annyi biztos, hogy a savariai csoportozat az egyetlen ilyenmű, kerekplasztikájú ábrázolás, amely ránk jutott. Mert az a két fennmaradt emlék, amely Dolichenusnak istennőtársával való találkozását kerek plasztikában ábrázolja: a majdnem életnagyságú cillurnumi (Chesters) márványkép,⁸ meg a noricumai Mauerból való kis bronzcsoport,⁹ nem tartozik ebbe a kategóriába, ezekben ugyanis az isten és az istennő állatukkal együtt mint különálló alakok szerepelnek és csak a közös talapzattal összefoglalva vannak egymással szembeállítva.

Torsónknak más, tárgyilag vele rokon Dolichenus-ábrázolásokkal való összehasonlításából kiderül, hogy a két istenség közt, hátrább álló nőalak, amelyből csak a hosszú ruhába takart alsó test, ill. a jobb láb látható, Victoriá, a győzelem istennője, aki a római katonáktól legyőzhetetlen, *invictus*ként¹⁰ tisztelt Dolichenusnak hű kísérője. A heddernheim-londoni ezüstlemezen,¹¹ éppúgy, mint a kömlődi háromszögű fogadalmi reliefen,¹²

Victoria balról száll, illetőleg lépked, kezében a győzelem koszorújával, az isten felé; a hedderneimi háromszögű fogadalmi lemezen,¹³ valamint a Bulgáriában lelt (most lap-pangó), karcotrajzú bronzlemezen¹⁴ jobbról ereszkedik le koszorújával és pálmájával Dolichenus fölé. A Mauer a. d. Url-ból való, csak egyik oldalán relieffel díszített háromszögű fogadalmi lemezen,¹⁵ a mi csoportképünkhöz hasonlóan, közepen, a két isten között jelenik meg, és pedig glóbuszon állva, amint jobbjával az isten felé tartja a győzelmi koszorút; a budapesti, ismeretlen helyről származó márványreliefnek¹⁶ Victoriája végül — amely jobbról közeledvén koszorúzza meg Dolichenust — annyiban közeli rokona a savariai csoportozatnak, hogy az égből leszálló istennő rajta már földet ért: lábai alatt oltárszerű talapzat van, miként a mi Victoriánknál a magas kőoszlop (XIV. tábla 3), miáltal elülnézetben az istenpárnál féltesthosszal magasabban állva jelenik meg. Felső testének kiegészítését az említett analógiák alapján úgy kell elképzelnünk, hogy jobbjával a koszorút tette Dolichenus fejére, míg bal kezében valószínűleg a győzelmi pálmát tartotta.

A csoportozat egyetlen márványtömbből van faragva. Mestere, úgy látszik, mint azt a hátrészek drapériájának elnagyolt, lapos kidolgozása (XIV. tábla 3) sejteti, relief-szerűen, elűlő nézetre komponálta művét. Ez a szobormű különös figyelmünket nemcsak azért érdemli meg, mert minden töredezettsége, rongáltsága ellenére jó iskolából való, kiváló mester kezét mutatja és a sikerült Dolichenus- emlékek nagyon is kis számát egy értékes alkotással gyarapítja, hanem főleg, mint már hangsúlyoztuk, kompozíciója miatt, amely egyetlen a maga nemében, amikor egy tipikus, hagyományosan reliefben ábrázolt kultuszjelenetet kerek plasztikába átültetett.

Csoportozatunk idejének meghatározásához támaszpontul kínálkozik a Szombat-helyen 1928-ban kiásott oltárkő, (XIV. t. 1.)¹⁷ melyet felirata szerint Caracalla harmadik és Geta második konzulságának évében, azaz 208-ban a *legio X gemina* két beneficiariusai állított Dolichenusnak. Ennek a kornak felel meg a római plasztikában Marcus óta egyre erősebben gyakorolt fúrótechnikának alkalmazása, mint az a bika fején látható. Ez az oltárkő az istenek szentélyében állhatott; ilyenben, valószínűleg ugyanabban lehetett a mi csoportunk kultuszképként elhelyezve. Korát a II. és III. század fordulójának éveire tehetjük; ebbe a korba, Commodus és a Severus-dinasztia császárajának korába tartozik a datálható pannóniai feliratok és emlékek legnagyobb része: ez volt a Dolichenus-kultusz virágkora Pannóniában. Ennek emlékei közt a savariai tørsót előkelő hely illeti meg.

Budapest.

LÁNG NÁNDOR.

DIE MARMORNE DOLICHENUSGRUPPE VON SAVARIA.

Das soeben erschienene verdienstvolle Werk von A. H. Kan „Juppiter Dolichenus. Sammlung der Inschriften und Bildwerke“ (Leiden, 1943), in welchem der Verfasser seine erste Zusammenstellung der Dolichenus-Denkmäler: *De Iovis Dolicheni cultu* (Utrechter Diss., Groningen 1901), die vier Jahrzehnte lang als Grundlage der Dolichenus-Forschung diente, durch Einbeziehung der inzwischen zutage gekommenen reichen Funde auf das Doppelte — von 156 auf 297 Nummern — erweiterte, gibt mir Anlass zur Veröffentlichung eines unter den zahlreichen Dolichenus-Darstellungen einzigartigen Marmor-

Bildwerkes des Museums in Szombathely (Steinamanger, Savaria), welches in Kan's Sammlung nicht aufgenommen ist. Dass dieses, leider arg beschädigte Gruppenbild, welches Dolichenus in Gesellschaft zweier Gestalten darstellt, dem fleissigen und umsichtigen holländischen Forscher unbekannt blieb, findet seine Erklärung in der vollends ungenügenden Weise der erstmaligen, nur einen kleineren Kreis erreichenden und nur ungarisch verfassten Publikation des Denkmals. Der Szombathelyer Lokalforscher und Kustos des dortigen Museums, K. Kárpáti gab gleich, nachdem der Fund in das Museum gelangte (1891), von dem „Torso des Juppiter O. M. D und der Fortuna“ im Jahrbuch des Altertumsvereines des Komitates Vas¹ eine ganz kurze, nicht fehlerlose Beschreibung ohne Bild, welche er darauf, ebenfalls ohne Abbildung, im *Archaeologiai Értesítő* wiederholte.² Eine Abbildung der Marmorgruppe in schwacher Zeichnung, mit vierzeiligem Begleittext veröffentlichte darnach V. Récsei in seiner skizzenhaften Zusammenstellung der pannonischen mythologischen Denkmäler.³

Das Bildwerk (Tafel XIV, 4.) wurde bei den Bauarbeiten der bischöflichen Ziegelfabrik im Oktober 1891 ausgegraben und kam dann als Spende des Herrn Otto Greisinger in das Städtische Museum von Szombathely. Der Torso, aus weissem Marmor steirischer Herkunft, ist 35 cm hoch, 34 cm breit und 14 cm dick. Der linken männlichen Gestalt fehlt der Kopf und Hals, der rechte Arm und die Beine vom Knie abwärts; der rechten, weiblichen Gestalt fehlt Kopf und Hals, teilweise der linke Arm und der untere Teil der Füße. Von der mittleren Gestalt ist nur die untere Hälfte erhalten; darunter von einem Stier die Halspartie und der Kopf, dessen Hörner abgebrochen.

Dieser Stierkopf und darüber die männliche Gestalt in Soldatentracht verraten sofort, dass wir es mit einer Darstellung des Juppiter Dolichenus zu tun haben. Der syrische Gott ist in der, von vielen seiner Denkmäler her wohlbekannten, nach rechts gerichteten Ausfallstellung⁴ auf dem Rücken seines, immer rechtshin schreitenden heiligen Tieres abgebildet, von dem nur Hals und Kopf erhalten; in schmucklosem, mit Metallklappenkranz und Lederlappen endenden Panzer, darunter, ober dem Knie die Tunica sichtbar; quer über die Brust und die linke Schulter trägt er das Wehrgehenk, von dem an seiner rechten Seite das Schwert herabhängt, und ausserdem noch einen einfachen, schmalen Gürtel. Der Mantel, vorne über der Brust gebauscht, fällt in breiten Falten über den Rücken herab (Taf. XIV, 2, 3.). In der vorgestreckten linken Hand hielt er das — jetzt fast ganz abgebrochene — Blitzbündel, mit der erhobenen — jetzt fehlenden — Rechten schwang er, den analogen Darstellungen gemäss, das Doppelbeil. Der Kopf ist vollbärtig, mit der üblichen phrygischen Mütze, in rechter Seitenansicht zu ergänzen.

Wenn wir die Bildwerke ins Auge fassen, auf denen Dolichenus in Gesellschaft anderer Gottheiten erscheint, so ist es nicht schwer, die ihm gegenüber stehende weibliche

¹ A Vasmegyei Régészeti Egylet Évkönyve 19—20, 1891—92, 68.

² Arch. Ért. 13, 1893, 446.

³ Récsei Viktor, Pannonia ó-kori mythologiai emlékeinek vázlata (Esztergom, 1894), 58, Taf. 55, 1. — Diesselbe Abbildung, mit zweizeiliger Erläuterung, finden wir dann im Laufe der Beschreibung wieder, die K. Kárpáti von den Altertümern des Museums in: A szombathelyi kath. főgymnasium Értesítője 1898—99. S. 75 veröffentlichte.

⁴ Wie z. B. auf dem Steinrelief von Brigetio (Laureae Aquincenses II., Diss. Pann. II. 10. 1943 Taf. 30, 6); auf dem in Budapester Nationalmuseum (Laureae Aquincenses II. Taf. 34); auf denen vom Aventin (Colini, Santuario delle divinità Dolichene, Bull. Com. 63, 1935, 11, fig. 9 u. Taf. 4.) usw.

Gestalt zu bestimmen. Es ist seine, in den Inschriften *Juno*, *Juno regina*, *Juno sancta*, *Juno sancta Hera*, *Juno Assyria regina Dolichena* genannte⁵ Paredros, die gewöhnlich in langem Gewande auf dem Rücken eines linkshin gerichteten oder schreitenden Tieres stehend, immer rechts neben Dolichenus, in Vorderansicht, oder ihm zugewendet dargestellt wird. Unsere Dolichena (Taf. XIV, 4) trägt einen hochgegürteten Ärmelchiton und einen über den Rücken und den rechten Arm geworfenen Mantel, dessen vorne übergreifende Partie die linke Hand zusammenraffte. Ob die kargen Reste des runden Gegenstandes in der vor der Brust gehaltenen rechten Hand von einer Opferschale,⁶ oder von einem Spiegel⁷ stammen, ist nicht mehr zu entscheiden. Da das Tier, auf welchem die Göttin stand, vollständig weggebrochen, wissen wir auch nicht, welches von den verschiedenen, auf den Bildwerken vorkommenden, ihr dienenden Tieren (Hirsch, Hindin, Löwin, Kuh, Ziegenbock, Schaf) neben den typischen Dolichenusstier zu ergänzen wäre. Jedenfalls waren die Körper der beiden Tiere sehr knapp nebeneinander aufgebaut. Nachdem der Stier, mit dem rechts gewendeten Kopf, in voller Seitenansicht dastand und so den grössten Teil des Vorderplans einnahm, dürfte das, der niedrigeren Kniehöhe Dolichenas entsprechend, wahrscheinlich etwas kleinere Tier der Göttin schräge zur Vorderfläche, in starker Verkürzung dargestellt gewesen sein.

Als unser Meister die Szene der Begegnung des Götterpaares, welche als führendes Motiv der Dolichenusbilder in zahlreichen Reliefs, und zwar ständig in solchen erhalten blieb, in einer rundplastischen Gruppe ausführte, musste er die in den langen Streifen der dreieckigen Votivplatten oder in den breiten Feldern der Steinreliefs frei entwickelte Komposition, der Marmortechnik gemäss, enger, gedrängt zusammenfassen. Ob er dabei irgend ein verloren gegangenes Vorbild nachahmte oder diese Komposition selbst erfand, wissen wir nicht; sicher ist nur, dass die Gruppe von Savaria das einzige rundplastische Werk dieser Art ist. Denn die zwei uns bekannten rundplastischen Darstellungen des Zusammentreffens Dolichenus' mit seiner Kultgenossin: das in etwas unter Lebensgrösse ausgeführte Marmorbildwerk von Cilurnum (Chesters),⁸ sowie die bronzene Statuetten-

⁵ Epigraphica 1, 1939, 126 n° 4, 136 n° 11; — CIL VI, 365; XIII, 11779; Öst. Jh. 17, 1914 Beiblatt 49; Noll, Führer durch die Sonderausstellung: Der grosse Dolichenusfund von Mauer a. d. Url, 14 n° 20; — CIL VI, 367 a. — CIL VI, 413. — CIL VI, 5645. Cf. H. Demirçioğlu, Der Gott auf dem Stier (1939) 100; H. Seyrig, De Juno Dolichennienne à Dionysos. Syria 14, 1933, 368. ff.

⁶ Wie auf der Silberplatte von Heddernheim: Cook, Zeus I. (1914) 629, Fig. 494, oder auf dem Votivrelief von Mauer a. d. Url, Noll, Führer 9, Abb. 4.

⁷ Wie z. B. auf dem Berliner Marmorrelief: Leipoldt, in: Bilderatlas zur Religionsgeschichte. 9—11. (1926) Abb. 116; auf der dreieckigen Bronzeplatte von Jassen. Öst. Jhft 27, 1932, 168, Abb. 105.; oder auf den Aventinus-Reliefs: Colini, a. O. Fig. 9 u. Taf. 2 u. 4.

⁸ Cumont, Syria 1, 1920, 187. Fig. 2. — Kan, Juppiter Dolichenus 130, n° 237. Davon, im Clayton Memorial Museum zu Chesters, erhalten die Gestalt der Göttin, kopflos und ohne Unterarme, in langem Gewande auf einem linkshin gerichteten Rind stehend; vom Dolichenus nur die Basis mit den vier Hufen seines nach rechts schreitenden Stieres und Reste einer unter seinen Füßen sich windenden Schlange (vgl. dazu: Cumont, Études Syriennes, 1917, 192, Fig. 69, die Schlangen unter den Füßen des Dolichenusstieres auf dem Relief von Mashtala). Die interessante Basis kenne ich von einer Photographie, die ich der Freundlichkeit Sir George Macdonalds verdanke. Derselbe erwähnt (Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland, 66, 1931—32, 276, 4), dass Bosanquet unter den unbeachteten Steinresten des Museums den Torso des Gottes entdeckt hätte. Ob dieser Dolichenustorso seither publiziert wurde, kann ich jetzt nicht feststellen.

gruppe aus Mauer,⁹ gehören nicht in diese Kategorie, da in diesen Gott und Göttin auf ihren Tieren gesondert, als selbständige Gestalten gebildet, nur durch das Postament verbunden, einander gegenüber gestellt sind.

Aus dem Vergleich unseres Torsos mit gegenständlich verwandten Dolichenus-Darstellungen erhellt, dass die zwischen den zwei Gottheiten, rückwärts sichtbare Frauengestalt, von welcher nur, in langem Gewande, der untere Teil erhalten, als Victoria zu deuten ist, die den von den römischen Soldaten als siegbringenden, *invictus*¹⁰ verehrten Gott treu begleitet. Auf der Silberplatte von Heddernheim,¹¹ sowie auf dem Votivdreieck von Lussonium¹² fliegt, bzw. schreitet sie mit dem Siegeskranz von links her auf ihn zu; auf der Votivplatte von Heddernheim¹³ und auf der Bronzeplatte mit eingeritzter Zeichnung aus Bulgarien¹⁴ schwebt sie mit Kranz und Palme von rechts her aus den Lüften auf Dolichenus herab. Das einseitige Votivrelief von Mauer a. d. Url¹⁵ zeigt sie, wie bei unserem Bildwerk, in der Mitte zwischen Gott und Göttin, auf einem Globus, mit dem Kranz in der Rechten ihm zugewandt; während die Victoria des Budapester Reliefs,¹⁶ die von rechtsher Dolichenus den Kranz aufs Haupt setzt, der Gruppe von Savaria insofern am nächsten steht, dass die aus der Höhe herabschwebende Göttin schon Fuss gefasst: sie hat ein altarförmiges Postament unter den Füßen, ebenso wie unsere Victoria eine hohe Steinsäule (Taf. XIV, 3), wodurch sie in der Vorderansicht des Werkes um halbe Körperlänge höher, als die beiden Gottheiten stehend erscheint. Die Himmelsbotin war, wie ihr nach rechtsgerichteter Fuss zeigt, dem Dolichenus zugewendet. Die Ergänzung des Oberkörpers ist nach den angeführten Analogien leicht zu erdenken: sie hielt mit der Rechten den Siegeskranz übers Haupt des Gottes, während die Linke wahrscheinlich die Palme trug.

Die, aus einem Block gearbeitete Gruppe war, wie die nur flüchtig, mit flachen Falten ausgeführten Rückenpartien zeigen (Taf. XIV, 2, 3), reliefmässig auf die Vorderansicht berechnet. Sie verdient unsere besondere Beachtung nicht nur deshalb, weil sie, bei all' ihrer Verstümmelung und Beschädigung die Hand eines aus guter Schule stammenden Meisters verrät und die kleine Zahl der gelungenen Dolichenus-Denkmäler bereichert, sondern hauptsächlich wegen ihrer, wie schon betont, einzigartigen Komposition, welche die herkömmlich in Relief ausgeführte typische Kultszene künstlerhaft in Rundplastik übersetzte.

Zur Zeitbestimmung unseres Gruppenbildes kann die Inschrift¹⁷ des 1928 in Szombathely—Savaria ausgegrabenen marmornen Altars (XIV. T. 1.) als Anhaltspunkt die-

⁹ Kan, a. O. 83, n° 117. Noll, Führer 8, n° 2, Abb. 1, oben Mitte.

¹⁰ CIL VI, 406.

¹¹ Bonner Jbücher 107, 1901, 63 Taf. 7, 1. — Kan, Juppiter Dolichenus 143 n° 276, Taf. 15, Abb. 24.

¹² Leipoldt, a. O. Abb. 122. — Kan, a. O. 62, n° 60, Taf. 6, Abb. 8a.

¹³ Bonner Jb. a. O. 107, 1901, 69, Taf. 8. — Kan, a. O. 144, n° 277, Taf. 16, Abb. 25.

¹⁴ Germania, 22, 1938, 12, Taf. 4. — Kan, a. O. 52, n° 17.

¹⁵ Noll, Führer, 11, n° 5, Abb. 1, oben links. — Kan, a. O. 85, n° 120.

¹⁶ Laureae Aquincenses II (Diss. Pann. II. 10) 1943, Taf. 34. — Kan, a. O. 75, n° 99.

¹⁷ Arch. Ért. 42, 1928, 210 (T. Horváth). — Kan, a. O. 65 n° 71. Sie lautet (mit A. Alföldi's Verbesserungen in der 3 u. 11. Zeile): I. O. M. D. /sacrum/ M. Ulp. Fin/tianus et/ G. Valerius /Marcianus/ bbff. cos. leg. X. g. /v. s. l. m./ Imp. Antonino III/ et/II. cos. — Hier sei auch auf

nen, welchen zwei Benefiziarier der *legio X gemina* im Jahre des dritten Konsulats Caracallas und des zweiten Geta's, also 208, dem Dolichenus stifteten. In diese Zeit passt auch die bekanntlich seit Marcus immer stärker geübte Bohrtechnik, wie sie am Stierkopf gut sichtbar. Der Altar stammt wohl aus einem Dolichenum; in einem solchen, wahrscheinlich in demselben war auch unsere Gruppe aufgestellt. Dieselbe dürfte ungefähr um die Wende des II. zum III. Jahrhundert entstanden sein, wie ja die meisten datierbaren pannonischen Inschriften und Bildwerke unseres Gottes in die Zeit des Commodus und der Kaiser aus der Severerdynastie gehören: es war die Blütezeit des Dolichenus-Kults in Pannonien. Unter dessen Denkmälern gebührt dem Gruppentorso von Savaria ein hervorragender Platz.

Budapest.

FERDINAND LÁNG

die Inschrift eines Steinaltars von Obernburg (CIL XIII. 6646) hingewiesen, die mittelbar vom starken Kult des syrischen Gottes in Savaria zeugt. Ein von dorthier stammender Centurio der VIII. Legion widmete diesen Altar dem Dolichenus, dessen Kult er offenbar aus seiner Heimat nach Obergermanien brachte und dort propagierte (Kan, a. O. 19, 138 n° 261).

* Die Lichtbilder für Tafel XIV. verdanke ich der Freundlichkeit der Proff. St. Paulovics (2—4) und A. Alföldi (1). — Korrekturnotiz: In dem soeben erschienenem Führer des Szombathelyer Museums (*Lapidarium Savariense*, 1943, 43) beschreibt St. Paulovics kurz die Gruppe, erwähnt aber von den zwei Frauengestalten nur die rechts stehende, als „möglicherweise Juno Regina“.

ADALÉK SZOMBATHELY RÓMAI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETÉHEZ.

A „római élet Pannoniában a feliratok tükrében“ című epigráfiai gyűjtemény keretében, amelyet Apámmal, Alföldi Andrással együtt állítottunk össze, a pannoniai kolóniákba telepített, kiszolgált katonák emlékei között szép sorozat adódott Savaria első telepeseinek feliratos köveiből. Ezeket óhajtanám itt kissé behatóbb vizsgálat alá venni. — Szombathelyen kerültek elő közülük a következők:

1. „... Isteni kinyilatkoztatás folytán állította Caius Alfius Secundus, Lucius fia, a tizenötödik, Apollinaris nevet viselő legió kiszolgált katonája.“ (CIL. III. 4171. Szombathely.)

2. „A Claudia tribusba (azaz szavazókerületbe) tartozó Lucius Licinius Lepidus, Lucius fia, aki Veronában volt otthon, illetőleg ott született, a tizenötödik, Apollinaris nevű legió kiszolgált katonája ...“ (CIL. III. 4188. Szombathely. A. A. javításaival.)

Ugyancsak savariai lelhelyűnek számít a Szombathellyel szomszédos Ondódról előkerült három szép síremlék:

3. „A Mediolanumból származó Lucius Naevius Rufus, Tertius fia nyugszik itt, a tizenötödik Apollinaris nevű legió kiszolgált katonája (s) a Claudius császár nevét viselő Savaria coloniajogú városba vezényelt *deducticius*-telepes, (aki) 75 évet élt; és feleségének, Naevia udának állíttatta ezt a sírfeliratot, melynek felállításáról Lucius Naevius Silvanus, a szabadosa gondoskodott. A síremlék kertje mindenik oldalának hossza húsz láb.“ (Horváth T. A., *Annales Sabarienses* 3, 1927—29, 98 l. Ondód.)

4. „A Claudia tribusba tartozó Sextus Uttiedius Celer, Caius fia nyugszik itt, a tizenötödik, Apollinaris nevet viselő legió kiszolgált katonája, (aki) 70 évet élt. E sírfeliratot sajátmagának állíttatta, és Utiedianak, Fuscus szabadosnőjének, és Valensnek, a tartomány szabadosának; Repentina Vet (...) -nak, ... is-nek, a-nak, ilnak, turának, és unokáinak.“ (Horváth T. A., *Annales Sabarienses* 3, 1927—29, 99 l. Ondód.) — E veterán családi környezetéhez tartozott a következő kövön említett liberta:

5. „A carnuntumi származású Utiedia, Sextus szabadosnője, (aki) 25 évet élt, itt nyugszik. Sextus Utiedius, Sextus szabadosa (és) Narcissa, (az) anyja állíttatta (ezt a sírfeliratot) még életében sajátmagának és az övéinek.“ (Horváth T. A., *Annales Sabarienses* 3, 1927—29, 99 l. Ondód.)

A római Savaria perifériáiról származik két további adat:

6. „A Claudia tribusba tartozó Caius Caesius Victornak, Caius fiának, aki 70 évet élt, és Iulia Proculának, Titus leányának, a feleségének, aki 50 évet élt; Caius Caesius Catulus

és Caius Caesius Optatus és Caesia Ciraca (Cyriaca?) állították legdrágább szüleiknek.” (CIL. III. 4198. Surány.)

7. „A Sergia tribusból való Publius Maecius Sabinus, Publius fia nyugszik itt, a tizenötödik, Apollinaris nevű legió kiszolgált katonája, (akit) településre vezényeltek ki (t. i. Savariába), s 60 évet élt. Végrendeletével parancsolta (hogy ezt az emléket emeljék); állította Domitianus . . . közbejöttével” (CIL. III. 4189 = 10921. Dozmat, Vas m.)

Az eddig felsorolt emlékeken olyan kiszolgált legionáriusokat ismertünk meg Savaria első telepesei közül, akik ott maradtak azon a helyen, ahová telepítették őket. Vannak azonban olyan emlékek, amelyek arra mutatnak, hogy egyesek visszaszöktek régi pajtásaikhoz, volt ezredük állomáshelyére, Carnuntumba (Németóvár Bécs és Pozsony közt). Ezek:

8. „A Claudia tribusba tartozó Caius Arestius Firmus, a tizenötödik, Apollinaris nevet viselő legió kiszolgált katonája, (aki) 40 évet élt, itt nyugszik. Vettia Sabina, a felesége és fiai kegyeletük jeléül (állították ezt a síremléket).” (J. Bortlik, RLiÖ 16, 1926, 19 l. Carnuntum.)

9. „A Claudia tribusba tartozó, Veronából származó Lucius Armentiacus, Lucius fia, a tizenötödik, Apollinaris nevet viselő legió kiszolgált katonája nyugszik itt. Végrendeletileg hagyta meg (síremléke) állítását, (ami) Caius Plotius Primusnak, Aptának a szabadosnőjének és feleségének felügyelete alatt (történt).” (J. Bortlik, RLiÖ 16, 1926, 21 l. Carnuntum.)

10. „A Faventiából származó, Claudia tribusba tartozó Lucius Valerius Cladens, a tizenötödik, Apollinaris nevet viselő legió kiszolgált katonája, (élt) 50 évet; Allia Hesperis, Lucius lánya (a felesége), (élt) 30 évet, itt nyugszanak; gyermekeik állították (ezt a síremléket).” (J. Bortlik, RLiÖ 16, 1926, 27 l. Carnuntum.) — Egy ilyen visszavándorolt veterán családtagja lehetett a következő sírkövön szereplő asszony:

11. „A Claudia Savariából való Octavia Celerina alvilági szellemeinek. Aulus Cominius Cives, az örököse állította (ezt a síremléket).” (J. Bortlik, RLiÖ 16, 1926, 43 l. Carnuntum.)

Erről a négy feliratról már J. Bortlik észrevette, hogy „a Claudia tribusba való beosztás a kiszolgált legionáriusoknál feltehetőleg a Savariába való telepítésükkel függ össze.” (Ezek ugyanis itáliai származású római polgárok voltak,¹ akiknek eredeti tribusbeosztása más volt s azt csakis ily áttelepítéssel kapcsolatban cserélték fel a Claudius császár nevét viselő új tribussal.) Ezekhez járul még a következő felirat:

12. „A Claudia tribusba tartozó Lucius Barbius Constitutus, Lucius fia, Iuvavumbeli, a tizenötödik, Apollinaris nevet viselő legió kiszolgált katonája nyugszik itt, (akit Savariába való) településre vezényeltek ki, s 60 évet élt. Quintus Barbius, örököse állította (ezt a síremléket).” (CIL. III. 4461. Petronell.) A. A. javításával.²

E carnuntumi feliratokkal kapcsolatban felmerül az a kérdés, hogy miképpen lehetséges Pannoniában az egészséges és kitűnő fegyelmű korai császárkorban olyan

¹ Id. m. 20 l.

² Savaria első telepesei emlékeivel már eddig foglalkoztak: E. Kornemann, PWRE IV., 545 l., E. Ritterling, PWRE XII., 1252 l., A. A., Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete, Századok LXX., 1936., különny. 20 l.

rendetlenség, hogy egy gondosan megszervezett új colonia-jogú városba telepített veteránok visszaszállingózzanak volt csapatuk táborhelyére. Hiszen azok az okok, amelyek Itáliában elnéptelenedéshez vezettek, a provinciákban ekkor még egyáltalában nem hatottak. Vajjon milyen körülmények következtében történhetett ez meg, hogyan és mikor játszódhatott le?

Kérdéseinkre Tacitus Annales-ének egy helye (XIV. 27.) adja meg a választ, s mutatja meg, hogy más is történik itt, mint a köztársaságkori nincstelenek itáliai telephelyeinek otthagynak esetén, ahol ugyanilyen eset bontakozik ki, mely ugyanazon időtájban ment is végbe, mint a miénk:

„Itáliában pedig Puteoli régen fennálló városa *colonia*-jogot és Nero nevét nyerte ettől a császártól. Tarentum és Antium (polgárainak) lajstromaiba kiszolgált katonák vétettek fel, de nem jöttek segítségére e helyek gyér népességének, hanem sokan szétszéledtek közülük azokba a tartományokba, amelyekben szolgálatukat kitöltötték, és sem házaselet vállalásához, sem a gyerekneveléshez hozzá nem szokva házaikat árván, utódok nélkül hagyták hátra. Ugyanis nem teljes légiókat vezényeltek ki³ településre úgy, mint régen, tribunusokkal, *centurio*-altisztekkel együtt és minden más rendbeli katonával, hogy egyetértésükkel és kölcsönös vonzódásukkal közösséget alkothassanak, hanem egymás között ismeretlen embereket, különböző szakaszokból, fölöttesek nélkül, akiket egymás iránti jóérzés nem fűzött össze; mitha csak a halandók valami másik fajtajából gyűjtötték volna egybe őket, — inkább embersokaság, mint szervezett város voltak.“⁴

Ez az auktorhely világosan bizonyítja, hogy Bortlik-nak igaza volt: a savariai polgárjogadományozás esete fennáll e carnuntumi veteránoknál, akik tehát éppúgy faképnél hagyták azt az új városi közösséget, ahová a császári parancs küldötte őket, mint itáliai társaik. Ez kétségtelen a fegyelem meglazulására mutat és Tacitus, aki nem utal arra, hogy változott telepítési eljárás is módot adhatott e visszavándorlásokra, szintén bomlásnak érzékelteti őket. De pontos és szemléletes leírása mégis alkalmat ad annak megállapítására, hogy ez az eljárás nem a telepítést végzők hanyagsága — Claudius császár gondos és komoly államvezetése mellett ez amúgyis nehezen képzelhető el —, hanem a telepítési előírások formai, rendelettel történt megváltoztatásának kifolyása lehet.

Az a benyomásunk, hogy a veterán-telepesek visszaszállingóznak nem történhetett rögtön a telepítés után. Már csak azért is, mert az ilyenkor szokásos elidegenítési tilalom sem lehetett túl rövid lejáratu.^{4a} Fel kell tételeznünk, hogy már nem is a kolóniát alapító I. Claudius (Kr. u. 41—54) uralkodása idején, hanem az utána következő Nero császár (Kr. u. 54—68) alatt következett ez be, amely időpontra a Tacitus szöveg is teszi ugyanezt a jelenséget az új itáliai polgártelepesek körében. Egy esetben (10. sz. felirat) ez egészen bizonyos, mert arról értesülünk, hogy egy Cominius nevű

³ T. i. ezek kiszolgált katonáit, mert légiót nem telepítettek sohasem!

⁴ Helytelenül értelmezi: G. H. Stevenson, Roman Provincial Administration, Oxford 1939, 126 l. V. ö. Tac. Ann. I. 17. — E. Kornemann, PWRE IV., 566 l. ellenében meg kell jegyeznünk, hogy a szöveg csak „*diversis manipulis*“-t ír, s nem különböző légiókról emlékezik meg! Az ellenkezőjére pedig nincs bizonyíték. Kornemann téves interpretációját átveszi Stevenson is, id. m. 168 l.

^{4a} Caesar alatt 20 év, lásd Tomasz Jenő, A római földkérdés (Parthenon tanulmányok 7), Bpest 1943, 80 l.

deducticius Savariában nősült, tehát nemszökhett rögtön vissza Carnuntumba. Nero alatt, úgy mint Vespasianus uralkodása alatt is, Pannonia háttérbe szorult,⁵ nem ügyelt rá úgy a központi kormányzat, mint Claudius alatt, s a helytartók közt is tudunk kényelmes öregről. Így ilyen rendetlenség könnyebben elcsúszhatott. Van azonban olyan körülmény, amelyből kitűnik, hogy e visszavándorlások Nero első uralkodási éveinél későbbiek nem lehetnek. T. i. Ritterling megállapítása szerint⁶ a XV. *Apollinaris* legiót Kr. u. 63-ban elviszik a Keletre. Helyébe a XIV. *gemina* legió kerül. Így a Carnuntumba visszavágyó veteránus ezután már nem találhatta volna meg régi környezetét. A XV. *Apollinaris* legió visszatérése után pedig, ami Kr. u. 71-ben történt, már teljesen indokolatlan lenne ilyen visszaköltözéseket feltételezni, hiszen addig már a telepítéstől fogva két évtized körüli idő telt el, a veteránok megöregedtek s gyökeret vertek új hazájukban.

A letelepített katonák újlag helyváltoztatásai — ha más körülmények között is — egyáltalában nem ismeretlenek a római telepítések történetében. Gondoljunk csak Sulla telepítéseire!⁷ S későbből is éppen Pannoniából van rá két jó példánk: Vespasianus Pannoniába telepített két flottakatonájának katonai diplomáját nem Pannoniában, hanem a bulgáriai Dalgodeltzi-ben, illetve a dalmáciai Salonae-ban találták meg (CIL XVI 13 és 14), tehát életük végét nem a császár által kijelölt új otthonukban töltötték el.

A veteránoknak Tacitus fentt idézett helyén leírt szétszéledését új itáliai lakóhelyeikről Mommsen Tarentum esetében epigráfiai adatokkal is szemléltette.⁸ Két feliratot említ itt, a CIL. IX. 250 és 252 számúakat — *Aulus Titinius, Auli filius, Claudia tribu, Iunior* és *Aulus Titinius, Auli filius, Claudia tribu, Priscus* feliratait; a 253. számút, melyben az elhunyt a *Galeria* tribusba tartozik, csak feltételesen vél erre az esetre tartozónak. A két első sírkő *Claudia* tribusa azonban világosan nem Nero-, hanem Claudiuskori telepítésre utal itt is, mint Savaria hűtlen kolonusai esetében.

Fel kell mármost tételeznünk, hogy a Claudiuskori kolóniák telepítése nem a helytartók szeszélyére volt bízva, hanem — Itáliában és Pannoniában egyaránt — a császári udvartól származó általános előírások alapján ment végbe. Az eljárás mikéntje világosan kibontakozik Tacitus fenti idézetéből; nézzük meg még egyszer, amit elmond. A földdel megajándékozott obsitosok nem fölöttesek felügyelete alatt, régi szakaszaikba beosztva kapják meg hosszú szolgálatuk jutalmát, nem folytatják katonai életüket régi fölötteseik vezetésével. Tehát: földjeiket *egyenként* kapják. Így történik, hogy egymás között ismeretlenek, különböző szakaszokból valók, följobbvalók nélkül kerülnek egymás mellé, s így hiányzik a régi összetartás köteléke. És az ilyen telepítésmód tényleg megvolt: úgy nevezték, hogy *assignatio viritana*.⁹

⁵ A. A., Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete, Századok LXX., 1936. különny. 28 l.

⁶ PWRE XII., 1750; vgl. 1752.

⁷ Lásd pl. J. Marquardt, Staatsverwaltung I², 111 és 112 l. — Tomasz Jenő, id. m. 69, 73, 80, 88 lapok.

⁸ CIL IX. p. 22. — Antium-ra nézve lásd: CIL X. p. 660.

⁹ V. ö. Mommsen meghatározását: R. Str. II³, 636; továbbá: Thesaurus Linguae Latinae, II., 889 sköv. l., *assignatio* és *adsigno* címszó alatt. Talán nem lesz felesleges az *assignatio* szó jogi-műszaki értelmezésére vonatkozólag a következőkben foglaltak miatt Sic. Flacc., Grom. p. 154 szöveg-helyét kiírni: *divisi et adsignati agri (non) unius sunt condicionis. Nam et dividuntur sine assignatione*

Az ilyen egyenként való telepítés nem a tartomány katonai biztosítását célozza, hanem a végkielégítésben részesülő egyének jólétét van hivatva elsősorban biztosítani. Így szervezett közösség helyébe független egyének gyűjtőhelyévé lesznek az ilyen kolóniák.

W. Kubitschek¹⁰ az *adsignatio viritana*-t különválasztja az *adsignatio coloniaria*-tól. A mi esetünk mutat rá, hogy ez a szétválasztás nem lehet helyes, hiszen Savariában éppen a *colonia*-alapítás alkalmával kerül sor a *viritana adsignatio*-ra. E mellett azonban olyan veteránus-telepítés esetében is előfordul a *viritana adsignatio* körülbelül ebben az időben, amikor az új telep nem nyer városi jogot. Így nyer ez alkalmazást Scarabantia-Sopronban, amiről egy másik dolgozatban óhajtanánk szólni.

Felmerül most már az a kérdés is, hogy a Claudius által letelepített veteránusok új telepe elkülönült-e az ottani régi Emona-i római polgárokból álló¹¹ településtől, s a gyorsan romanizálódó bennszülöttek régi *oppidum*-ától; azaz, hogy a különböző eredetű s korú telepek jogi és topográfiai egységet képeztek-e ezután, vagy úgy, mint nem egy más városban, kettős vagy hármas egységet alkottak-e? — Továbbá, hogy az „egyénekenkénti” telepítésmódnak volt-e valami hatása a városkép szabályos kialakítására?

Rámutattunk már előzőleg arra, hogy az új telepítés nem katonai jellegű volt, hanem a bennefoglalt polgárok egyéni érdekeiből indult, s ezeken keresztül szolgálta a romanizációt is. Így tehát az *adsignatio viritana* esetében kevésbé kíváncsok, hogy az új telepítés elkülönülten, különzárt egység legyen, mint ahogyan az egy katonai jellegű tömegtelepítés esetében elkerülhetetlenül szükséges lett volna. A későbbi feliratok sem nyújtanak támpontot arra, hogy Savariában különböző jogi helyzetű, egymástól elkülönített városrészek álltak volna egymás mellett. Arra azonban, hogy az *adsignatio viritana* miatt a régitől nem elkülönülten elhelyezkedő új telepítés a hagyományos, szabályos alaprajzú *colonia* alakját ne nyerte volna el, nem kell gondolnunk. Hiszen a város területén és a földön végrehajtott „parcellázás”, tehát a *divisio* aktusa, az *adsignatio*, azaz ráruházás tényétől amúgy is elkülönül.¹²

Nem lehet kétséges, hogy az új *colonia* alaprajzát is római kultúrmérnökök dolgozhatták ki Savariában is, — hisz tudjuk, hogy a római közigazgatás tartományunkban szinte kezdettől fogva igénybevette ezek munkáját. Az *agrimensor*-ok műve Pannoniában Claudius alatt már igen előrehaladott lehetett, mert már Tiberius alatt mindenütt a római földmérés adatai alapján vetették ki a földadót.¹³

Vessünk még egy pillantást egy-két szomszéd város települési képére, hogy jobban tájékozódhassunk arról, miként nézhetett ki a *colonia Claudia* Savariában. Savaria annak a nagy kereskedelmi és katonai útvonalnak a mentén feküdt, amely Észak-Itáliát Emonán, Celeián és Carnuntumon keresztül kötötte össze a germán világgal.¹⁴

et redduntur sine divisione. Dividuntur ergo agri limitibus institutis per centurias, assignantur viritim nominibus. — E fogalmakat tiszta logikával fejti ki Tomasz Jenő, id. m. 30 l. — Az u. itt a 81 lapon citált Suetonius (Caes. 38) részlet szintén *assignatio viritana* fennforgására mutat.

¹⁰ W. Kubitschek, PWRE I., 428 l.

¹¹ Lásd 41. jegyzet.

¹² Lásd 9. számú jegyzet, továbbá Tomasz Jenő, id. m., 49 és 50 l.

¹³ A. A., Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete, Századok LXX., 1936, különny., 18 l.

¹⁴ U. ott, 36 l.

Szomszédjai közül a legjobban Emona esetét ismerjük. Az emonai legiótábor helyére¹⁵ Kr. u. 14/15-ben¹⁶ épült az itteni új kolónia fala, melyet szintén a XV. *Apollinarius* legió településre vezényelt kiszolgált katonái népesítettek be; ez teljesen szabályos alaprajzú. — Másik közeli példánk Flavia Solva¹⁷ *municipium*-jogú város, melyet Vespasianus alapított 76/77-ben. Noricum békés viszonyaira való tekintettel még falai sincsenek! Kis területű telepítés, 275 : 204 m az eredeti magja, szabályos négyszögalakban. A savariai Claudius-kori telepítés alaprajza is bizonyára szabályos formájú volt.¹⁸ Sajnos Savaria helyrajzának intenzív kutatása csak éppen hogy egy pár éve kezdődhetett meg, s így nem sokat tudunk róla; de ezt általános okokból csak így gondolhatjuk el.

Ezek a megfontolások vezetnek arra is, hogy a Paulovics professzor úr által leírt 'I. századi táborral' azonosnak tartsuk a Claudiuskori telepítést, azt, amelyre (mint Paulovics professzor ezt megállapította) a középkori vár is ráépült. A kolónia maga is táboralaprajzú mindég, amint azt a fentebbi két esetben is láttuk, s így nem kell arra sem gondolnunk hogy katonai csapat táborozott volna itt előzőleg.

Szabályos, mérnökiileg rendezett település kötötte ezek szerint az új telepeseket Savariában egymáshoz a katonai fegyelem erősebb kötöttsége nélkül is. Felirataink arra vallanak, hogy a letelepítettek lényeges része itt maradt. Kik lehettek közülük mégis azok, akik könnyebben ott hagyták új városukat? Nem szabad itt elfeledni, hogy a császárkorban a veteránusok pénzzel való kielégítése egyre inkább kiszorítja földbirtokkal való kielégítésüket.¹⁹ Augustus már a *missio pecuniaria*-t gyakorolja főképp.²⁰

A telepítés feltételeit a pannoniai kolóniák közül eddig csak a Traianus-féle poetovioi *deductio* esetében tudjuk meg, ahol legalább két csoportot elégítettek ki földbirtokkal és egyet *missio nummariá*-val.²¹ Az erről szóló feliratos kövön — *L. Gargilius, L. f., Quirina tribu, Felix* kövén — minden kétséget kizár a *missus missione nummaria* megjelölés. A mi esetünkben is számolnunk kell azzal, hogy itt is szerepeltek ilyen pénzzel való végkielégítések. A pénz kevésbé köt helyhez, mint a föld. Talán nem túl merész az a feltevés, hogy főleg azok költöztek vissza a carnuntumi tábor szomszédjába, akiket nem kötött helyhez földbirtok.

Reméljük, hogy új feliratok még sok mindent elárulnak majd Claudius császár savariai veteránus-dedukciójáról. Hogyan illik vajjon mármost a savariai *adsignatio viritana* Claudius városalapításainál és a kiszolgált katonák kielégítésénél követett elveinek általános keretébe? — A kolonizációs eljárás megváltoztatása a kiszolgált legiós katonák-

¹⁵ *B. Saria*, Laureae Aquincenses I, 1938, 253 l. és ugyanaz Ljubljana: Emona ni bila vojaški tabor? Kny. a Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, XXII, 1941, kötetéből.

¹⁶ V. ö. *W. Schmid*, Emona, Jb. f. Altertumskunde VII., Beibl., 68 és 195 l., valamint a II. tábla.

¹⁷ Lásd: *W. Schmid*, Flavia Solva, Graz 1915; Sonderabdruck aus der Festschrift des Flüchtlingslagers Wagna bei Leibnitz.

¹⁸ A Savariában eddig folytatott topográfiai kutatások összefoglalását lásd: *Paulovics I.*, Savaria—Szombathely topográfiája (az 1938—41. évi kutatások eredményei), Szombathely, 1943.

¹⁹ *E. Kornemann*, PWRE IV., 566 l.

²⁰ *J. Marquardt*, Staatsverwaltung I², 122 l.

²¹ *A. A.*, Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete, Századok LXX., 1936, különny. 20 l. A teljes idevágó irodalmat lásd u. ott, 5. jegyzet. A szóban forgó feliratot publikálta: *A. Rak*—(*W. Kubitschek*): Jb. f. Altertumskunde III, 1909, Beibl. 169 l.

nak egyénibb jutalmazást és elbírálást juttat, s talán azt mondhatnánk, hogy az *adsignatio viritana* alkalmas arra, hogy közvetlenül az adományozó uralkodó személyéhez kösse a veterán-telepest s így ami a régi módszer feladásával elveszett a réven, így megtérül a vámon.²²

Ugyanakkor, amikor a most említett változtatás történik a telepítési eljárásban, Claudius alatt, jelennek meg azok a bronztablák is, melyek a kiszolgált segédsapatbeli katonák (*auxilarii*) számára adományozott polgárjogot és jogérvényes házasságkötési képességet igazolják. Nesselhauf kitűnő feldolgozása értelmében a legkorábbi diploma Kr. u. 52-ből származik. (CIL. XVI. 1.) Az a császári elhatározás, amely ezt a diplomák kiadását megindítja, szintén egyenként kezeli a diplomát nyerő tulajdonosokat. Ha a segédsapatok kiszolgált katonái számára esetleg már más formában régebben is biztosítottak jogokat, de az a mód, ahogy Claudius kiváltságaikat egyéenként biztosítja, mintha valami hasonlóságot mutatna azzal az elbánással, ahogy ugyane császár a kiszolgált legionáriusok kielégítését kezeli.

Mind a két eljárásnak vannak előzményei is. Augustus császár a polgárháborúk után a nem római polgár *auxilia*-beli és legionárius katonák sorsáról egyszerre intézkedik. Az előbbieket hazájukba irányítja vissza, az utóbbiakat telepíti, vagy pénzzel elégíti ki.²³ Lassanként a katonai diplomák szétosztásában változás áll be.²⁴ Olyanok is kezdik kapni, akiknek semmi szükségük sincs rá, de akikkel szemben a császár kegyet akar gyakorolni: a testőrök (*praetoriani*), stb. A *colonia*-alapítás azután később, Hadrianustól kezdve már csak üres formasággá válik: a *colonia* cím már csak az illető város rangemelése, minden telepítés nélkül. A kiszolgált légióbeli katonák kielégítése is szintén mindinkább egyéni jólétük biztosítását szolgálja, településre való kivezénylés nélkül, *assignatio viritana* útján.²⁵ A kétféle legénységi kategória végelbánására vonatkozó eljárás fejlődése, amint látjuk, párhuzamosan halad egymással.

Claudius császár előde, Caligula felére csökkentette azt a pénzösszeget, amellyel a kiszolgált legionárius katonákat elégítették ki,²⁶ viszont a praetorianusoknál nem rendelt el ily csökkentést.

Ez okvetlenül megütöközést okozhatott a seregben, ezt a reakciót csak erősíthette az a körülmény, hogy Claudius a praetorianusok juttatták trónra.²⁷ Claudiusnak idejekorán fel kellett ismernie, hogy ez bajt okozhat s igyekezett is segíteni rajta. Elődjének politikájával szemben változást jelent az is, hogy a kiszolgált legionárius és auxiliárius katonák kielégítését mily nagy gondossággal intézteti. Ez a kis láncszem is beleillik azon intézkedéseinek sorozatába, amelyekkel a sereg hangulatát meg akarja nyerni.²⁸

²² V. ö.: J. Marquardt, Staatsverwaltung I², 101 l. A dominátus szubjektív császáreszméjének korai gyökereihez lásd A. A., Röm. Mitt. 50, 1935, 68 skk. II.

²³ Marquardt, Staatsverwaltung I², 118 l. Agasztus előtti veterántelepítésekről lásd Tomasz, id. m. 70. l.

²⁴ Nesselhauf, CIL. XVI. 148 l.

²⁵ Az utóbbi fejleményekről: E. Kornemann, PWRE IV., 566 l.

²⁶ Marquardt, Staatsverwaltung II², 564, 5. jegyzet (Suet. Calig. 44.).

²⁷ H. Dessau, Geschichte der römischen Kaiserzeit, II, 1, Berlin 1926, 140 l.

²⁸ Lásd A. Momigliano találó jellemzését: Claudius the Emperor and his Achievement, Oxford, 1934.

Tudjuk, hogy a római kultúrájú provinciálisok számára, Claudius nem fukarkodott a polgárjog-adományozással.²⁹ Csúfolódva adja Clotho párka szájába Seneca Claudius halálára szerzett gúnyiratában e szavakat: „Esküszöm Herculesre, több időt akartam adni néki, hogy azalatt azt a kevés embert, akik még hátra vannak, római polgárjoggal ajándékozhasssa meg.“ Általa egyenként polgárjoggal megajándékozott provinciálisokról már sok adattal rendelkezünk.³⁰

Római polgárjoggal bíró egyén már a Claudius-kori telepítés ideje előtt is jócskán volt Savariában.³¹ A császár bőkezű polgárjog-osztási politikája révén feltételezhetjük, hogy egyrészt az *assignatio viritana* kapcsán itt is részesedhetett a polgári lakosság a *civitas* elnyerésében, vagy *viritim civitate donatus*, tehát egyenként vétetve fel a római polgárok helyi lajstromába, de méginkább azáltal, hogy a bennszülött telepre is kiterjeszthették a római *colonia* jogait.

Momigliano Claudius kolóniáit katonai jellegűeknek látja³² és nem annyira a már meglévő római jelleg elmélyítésére való törekvést vél felfedezni ezekben, hanem a hátramaradottabb provinciák rómaivá válását elősegítő akciót.³³ Mi nem oszthatjuk e véleményt. Claudius kolonizációja nem egyetlen sémának érvényesítése, sokkal többértű a kormányzat gondolkodása is sokkal szervezesebb s a valóban jelentkező szükségletekből indul ki még ekkor, s nem egyoldalú elméleti célkitűzések megvalósítására törekszik, mint később, a dominátus idején. Szépen mutatott erre rá Rostovtzeff más irányú provinciális problémákkal kapcsolatban. Kiemelve szintén, hogy Claudius mennyire finom tapintattal kezeli a birodalom lokális ügyeit³⁴ is. Felhozhatjuk az említett felfogás ellen példának Savaria esetét, amely nem katonai célú, hanem teljesen polgári jellegű telepítés.³⁵ Noricumban az arra megérett városokat veteránustelepítések nélkül *municipium* rangjára emeli.³⁶ De nem hiányzik a teljesen katonai jellegű telepítés sem, az angliai *Camulodunum* (Colchester) például teljesen katonai jellegű.³⁷ Persze, az utóbbira vonatkozó hiteles adatunkat nem szabad általánosítani a többi kolónia-alapításra nézve.

²⁹ Az erre vonatkozó források felsorolását lásd: K. Vivell, Chronologisch-Kritische Untersuchungen zu Geschichte des Kaisers. Claudius, Freiburg im Breisgau, 1911, 91 l. és A. A., Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete, Századok LXX, 1936, különny. 33 l., 7. jegyzet. U. itt lásd a noricum és ny. pannoniai városokról írt megjegyzést.

³⁰ Erről a legszemléletesebben: A. N. Sherwin—White, The Roman Citizenship, Oxford, 1939, 181—193 l.: The Claudian problem and viritane grants.

³¹ Lásd 41. jegyzet.

³² A. Momigliano, id. m. 65 l.: „colonies being as a rule military in character.“

³³ Id. m., 65 l.: „... not so much to deepen the Roman character of provinces, that had been already romanized, as to help on romanization in the more backward provinces“ — Ugyanezen az alapon áll A. N. Sherwin—White, id. m. 185—186 l.

³⁴ M. Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich I., 1930, 67 l. Claudius megítéléséhez lásd még L. Wickert, Klio 34, 1941, 133 sk. (a legújabb irodalommal).

³⁵ A. A., Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete, Századok LXX, 1936, különny. 30 l. U. itt lásd a többi pannoniai városalapítást is.

³⁶ A. A., i. m. 30 l.

³⁷ Tac., Ann. XII, 32.: Colonia Camalodunum valida veteranorum manu deducitur in agros captivos; subsidium adversus rebelles et imbuendis sociis ad officia legum. — Erről az idézetről lásd: G. H. Stevenson, Roman Provincial Administration, Oxford 1939, 169 l.

Hangsúlyoztuk már fentebb az új gyarmatosítási eljárás rúgói közt a hatalom birtokosához való szubjektív kötöttség viszonyának erősödését. A császári hatalom szubjektív megalapozásának két főbb módja van. Egyik a császár személyét illető vallásos tisztelet növelése, a másik a széles tömegek szociális intézkedésekkel való megnyerése. Ez a két törekvés előfordulhat együtt is, külön-külön is, vagy különböző képen vegyülve egymással. Claudius alatt haladt az uralkodó vallásos tisztelete is,³⁸ de nem ez volt főttörekvése, hanem széles tömegek megnyerése szociális politikája által; erre építette centralizációs politikáját. Ilyen szociális jellegű intézkedés egyebek között széleskörű polgárjog adományozása, s a kiszolgált legionáriusok számára nyújtott szabadabb település forma, amelynek példáját láttuk.

Tekintsünk most egy kissé vissza. Ha egy csomó *deducticius* meg is szökött Savariából, de a zömük ittmaradt, mint az új kolónia társadalmának elitje. De nem ők voltak az elsők, akik italikus vért és római kultúrát hoztak ide. A pannoniai bennszülöttek már a római hódítás előtt elő voltak készülve a római kultúra teljes befogadására.³⁹ A hódítás után már egész korai időben szabad akarattól terjeszkedő romanizáció nyomaira bukkanunk. Emonából rajzottak az italikus telepesek Savariába. Az első század első felében ezeknek már külön jogi egységet alkotó polgártelepük volt, amint ezt egy sajátosan emonai helyi istennőnek, Aecornának felajánlott fogadalmi kövük,⁴⁰ valamint még egy pár más emlékük⁴¹ is bizonyítja. Emona pedig az aquileai kereskedők előretolt állomása volt már a köztársaság idején, s már elővárosát Nauportust is városszerűnek írják le Tiberius korában.⁴² Úgy, mint a norikumi városok is annak köszönhatték rangemelésüket, hogy római kultúrájuk felvirágzott, úgy Savaria rangemelésének is ez lehetett az egyik oka. Savaria lakossága Claudius telepítésével természetesen friss itáliai elemeket kap. A XV. *Apollinaris* legió katonáit akkortájt Észak-Itáliából sorozták, sírköveiken előforduló személyi adataik tanulsága szerint. Ez a valóban italikus elemekből táplálkozó romanizáció érteti meg csak velünk itt az italikus tudat olyan feltűnően erős voltát, amely még a romanizált bennszülöttekben is továbbél: így kerül rá a római anyafarkas Szombathelyen *Quartus*, *Adnamatus* fiának sírkövére.⁴³ És azt is csak ezáltal érthetjük meg, hogy Kr. u. 148-ban már lovagrendűvé emelkedett *ala*-parancsnok egy savariai származású katona, Marcus Licinius Victor.⁴⁴

ifj. ALFÖLDI ANDRÁS.

³⁸ Lásd pl. A. A., Röm. Mitt. 50, 1935, 103 l.

³⁹ A. A., Budapest története I. 1942, 137—172 l.

⁴⁰ A. A., Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete. Századok LXX., 1936, különny. 37 l.

⁴¹ Horváth T. A., Annales Sabarienses 3, 1927—29, 96. l. — B. Saria, Eine Emonenser Landmannschaft in Savaria, Pannonia kvár 8, Pécs 1935, 51 l.

⁴² Tac. Ann I 20.: biztosan régi forrás alapján. (W. Schmid, id. h. és A. A., Pannonia rómaiságának kialakulása, id. h.)

⁴³ A. A., Studi Ungheresi sulla romanizzazione della Pannonia. Gli studi romani nel mondo, vol. II., 1935, 280 l.

⁴⁴ A. A., AÉ. 1943, 102 l.

ZUR ENTSTEHUNG DER COLONIA CLAUDIA SAVARIA.

Bei der Zusammenstellung einer Inschriftensammlung, die das römische Leben in Pannonien verdeutlichen soll, ergab sich eine stattliche Reihe von Inschriftsteinen, die die ersten Ansiedler der Claudischen Colonie von Savaria betreffen. Wir möchten diese hier näher betrachten.

Im Gebiet der alten Savaria (Szombathely) sind folgende diesbezügliche Steine ans Licht gekommen:

1. . . . [numine] ostenso p(osuit) C(aius) Alfius, L(uci) f(ilius), Secundus, veteranus leg(ionis) XV Apol(linaris). (CIL. III. 4171.)

2. L(ucius) Licinius, L(uci) f(ilius), Clau(dia tribu), Lepid(us), natus dom[o] Verona, ve[ter(anus)] leg(ionis) XV Ap[o(l)linaris]. (CIL. III. 4188. Berichtigt durch A. A.)

3. L(ucius) Naevius, Ter(tii) f(ilius), Rufus, Medi(olanensis), vet(eranus) leg(ionis) XV Apol(linaris), deduct(icius) c(oloniae) C(laudiae) S(avariae), an(norum) LXXV h(ic) s(itus) e(st) et Naevi[ae u]dae, coniugi suae t(itulum) f(ieri) i(ussit), L(ucius) Naevius Silvanus lib(ertus eius) fac(ere) cur(avit). L(ocus) m(onumenti) q(uadratus) q(uoque) v(ersus) p(edes) XX. (T. A. Horváth, *Annales Sabarienses* 3, 1927—29, S. 98 Ondód.)

4. Sex(tus) Utti[e]dus, C(ai) f(ilius), Claudia tribu, Cele[r], vete(ranus) leg(ionis) XV Apol(linaris), ann(orum) [L]XX h(ic) s(itus) e(st). T(itulum) fieri iussit sibi et Utiedi(a)e, Fus(ci) lib(ertae) et Valenti, provinciae l(iberto), Repentinae Vet(. . . .) . . . idi ae . . . ilnae . . . tura . . . vls et nepoti(bus). (T. A. Horváth, *Annales Sabarienses* 3, 1927—29, S. 99 Ondód.)

5. Utiedia, Sex(ti) lib(erta) Carnuntina, ann(orum) XXV [hi]c sita e(st). Sex(tus) Uti[e]dus, Sex(ti) lib[e]rtus, Narcissa mater v(iva) f(ece(runt) [s(ibi)] et s(uis). (T. A. Horváth, *Annales Sabarienses* 3, 1927—29, 99. 1. Ondód.)

6. C(aio) Caesio, C(ai) f(ilio), Cl(audia tribu), Victori, an(norum) L C(aius) Caesius Catulus et C(aius) Caesius Optatus et Caesia Ciraca (Cyriaca?) parentibus optimis. (CIL. III. 4198. Surány.)

7. P(ublius) Maecius, P(ublii) f(ilius), Sabinus, vet(eranus) leg(ionis) XV Apol(linaris), dom(o) Serg(ia), dedu[ctic(ius)] ann(orum) LX [h(ic)] s(itus) e(st). T(estamento) f(ieri) i(ussit) [arbitratu] . . [D]om[itiani Q]. (CIL. III. 4189=10921. Dozmat.)

Durch diese Steindenkmäler sind uns also ausgediente Legionare und ihre Familienmitglieder bekannt geworden, die durch Claudius nach Savaria deduziert worden sind und dort auch verblieben. Es gibt aber andere, laut deren Zeugnis manche dieser entlassenen Veteranen nicht in der neuen Kolonie ihr Leben beendet haben, sondern zu ihren Kameraden in die Lagerstadt Carnuntum zurückkehrten. Und zwar:

8. C(aius) Arestius, C(ai) f(ilius), Cla(udia tribu), Firmus, vet(eranus) leg(ionis) XV Apol(linaris), an(norum) XL h(ic) s(itus) e(st). Vettia Sabina coniux et fili p(ro) p(ietate). (J. Bortlik, *RLiÖ XVI*, 1926, S. 19. Carnuntum.)

9. L(ucius) Armentiacus, L(uci) f(ilius), Cla(udia tribu), vet(e)r(anus) leg(ionis) XV Apol(linaris), an(norum) LV, domo Verona, h(ic) s(itus) e(st). T(estamento) f(ieri) i(ussit) arb(itratu) C(ai) Ploti Primi et Aptae l(ibertae) et coniugis s[ua]e. (J. Bortlik, *RLiÖ XVI*, 1926, S. 21. Carnuntum.)

10. L(ucius) Valerius, L(uci) f(ilius), Cla(udia tribu), Cladens, dom(o) Favent(ia), vet(eranus) leg(ionis) XV Apo(llinaris), an(norum) L; Allia, L(uci) f(ilia), Hesperis, a(nnorum) XXX h(ic) s(iti) s(unt), fili posue(runt). (Ebd., S. 27. Car. u. tum).

11. D(is) M(anibus) Octav(iae) Celerinae, do(mo) Cl(audia) Sava(ria). Aul(us) Com(inius) Cives h(eres) f(aciendum) c(uravit). (J. Bortlik, RLiÖ XVI, 1926, S. 43. Carnuntum.) Diese Frau gehörte zu der Familie eines deducticius von Savaria, der nach Carnuntum zurückgekehrt ist.

Was diese vier Inschriften anbelangt, so hat schon J. Bortlik bemerkt, das bei den Veteranen italischer Herkunft die Einteilung in die tribus *Claudia* nur mit einem nachträglichen Wechsel des Domizils zusammenhängen kann, und so auf ihre Einbürgerung in Savaria zurückgehen muss.¹ Zu diesen gesellt sich nun noch ein weiterer Fall:

12. L(ucius) Barb[ius L(uci) f(ilius)] Cla(udia tribu) Con[stitu]tus, Iva(o), [vet(eranus) leg(ionis)] XV Ap(ollinaris), ded[uct(icius)], ann(or)um LX h(ic) [s(itus) e(st)]. Q(uintus) Barbiu[s h(eres) p(osuit)]. (CIL. III. 4461. Petronell. Berichtigt durch A. A.)²

In Anbetracht dieser Carnuntiner Inschriften taucht die Frage auf, wie in Pannonien, in der gesunden und disziplinierten frühen Kaiserzeit, eine solche Auflösung der Organisation möglich gewesen ist, dass die Veteranen, die in einer neu gegründeten Kolonie angesiedelt wurden sind, zu ihrer alten Garnison zurückwandern konnten. Es darf nicht vergessen werden, dass die Gründe, die zur Entvölkerung Italiens geführt haben, in den Provinzen noch nicht vorhanden waren. Was für Umstände haben dies ermöglicht, und wann konnte dies vor sich gegangen sein? Die Antwort auf diese Fragen erhalten wir in den Ausführungen des Tacitus, *Annales* XIV, 27, wo ein ganz entsprechender Fall aus der nämlichen Zeit erörtert wird. Da wird es klar, dass hier etwas anderes vor sich gegangen ist, als bei der Flucht der Proletarier der republikanischen Zeit aus den ihnen angewiesenen italischen Siedlungstätten:

„at in Italia vetus oppidum Puteoli ius coloniae et cognomentum a Nerone apiscuntur. veterani Tarentum et Antium adscripti non tamen infrequentiae locorum subvenere, dilapsis pluribus in provincias, in quibus stipendia expleverant; neque coniugiis suscipiendis neque alendis liberis sueti orbas sine posteris domos relinquebant. non enim, ut olim, universae legiones deducebantur cum tribunis et centurionibus et sui cuiusque ordinis militibus, ut consensu et caritate rem publicam efficerent, sed ignoti inter se, diversis manipulis, sine rectore, sine affectibus mutuis, quasi ex alio genere mortalium repente in unum collecti, numerus magis quam colonia.“³

Diese Stelle des Tacitus erweist es klar, dass Bortlik recht gehabt hat: so wie die Veteranen in Italien den italischen Gemeinden lebewohl sagten, um sich wieder in der Nähe ihrer Kameraden niederzulassen, haben auch die Veterane von Carnuntum die

¹ A. O. S. 20.

² Mit den Denkmälern der ersten in *deducticii* von Savaria haben sich bisher beschäftigt: E. Kornemann, PWRE. IV., Sp. 545. — E. Ritterling, PWRE. XII., Sp. 1252. — A. Alföldi, Pannonia, rómaiságának kialakulása és történeti kerete, Sonderabdruck aus Századok LXX., 1936, S. 20.

³ M. E. unrichtig interpretiert bei G. H. Stevenson, Roman Provincial Administration Oxford, 1939, S. 126. Vgl. Tac. Ann. I. 17. — Gegen die Auffassung von E. Kornemann PWRE. IV., Sp. 566 möchten wir bemerken, dass der Text nur von *diversis manipulis* Erwähnung tut, spricht aber nicht von verschiedenen Legionen. Nach Kornemann auch Stevenson, a. O. S. 168.

neue Kolonie, in welche sie deduziert worden sind, in Stich gelassen, um nach ihr altes Lager zurückzukehren. Dies bedeutet jedenfalls eine Auflockerung der Disziplin und auch Tacitus fasst es so auf. Doch gibt seine anschauliche Beschreibung eine Handhabe zu der Feststellung, dass dieser Vorgang nicht durch die Nachlässigkeit der Behörden ermöglicht wurde, die die neuen Kolonien ins Leben riefen, sondern durch veränderte Vorschriften des Hofes, die die Bewegungsfreiheit der angesiedelten ausgedienten Soldaten nicht mehr so stark hemmten.

Es muss noch bemerkt werden, dass die Rückkehr der Carnuntiner Veteranen allem Anschein nach nicht gleich nach ihrer Deduction vor sich gegangen ist; dies auch darum, weil das übliche Entäusserungsverbot keineswegs eine kurze Befristung haben konnte,^{4a} — ja wir müssen sogar annehmen, dass es nicht mehr unter Claudius, sondern erst unter Nero erfolgte, also unter dem gleichen Herrscher, unter dessen Regierung der gleiche Prozess in den italischen Neugründungen durch Tacitus beschrieben wird. Durch unsere Inschrift Nr. 10. wird es nämlich klar, dass der Cominius, der als *deducticius* in Savaria Ehe geschlossen hat, eine längere Zeit hindurch dort verweilen musste. Man weiss⁴ dass unter Nero Pannonien durch die Zentralregierung ziemlich vernachlässigt wurde, und auch unter seinen Statthaltern kennen wir einen alten Faulpelz.⁵ So konnte damals auch in Pannonien ein solcher Misstand leichter um sich greifen, ebenso, wie nach Tacitus in Italien. Andererseits konnten diese Rückwanderungen aus Savaria spätestens in den ersten Regierungsjahren des Nero stattgefunden haben, da die *legio XV Apollinaris* im Jahre 63 aus Carnuntum wegging,⁶ und ihre Stelle durch die *XIV gemina* besetzt wurde, und da die Soldatenkameraden somit aus Carnuntum verschwanden, hat von diesem Zeitpunkt an die Rückwanderung aus Savaria ihren Sinn verloren. Nach 71 n. Chr. wieder, als die *XV Apollinaris* nach Carnuntum zurückkehrte, sind die inzwischen alt gewordenen Veteranen sicher nicht mehr aus ihrer neuen Heimat weggegangen.

Solche Wohnortswechsel ausgedienter Soldaten, die Ländereien erhalten haben, sind schon früher vorgekommen; man denke nur an die Veteranen von Sulla.⁷ Und aus der späteren Zeit haben wir oaführ eben aus Pannonien zwei gute Beispiele. Zwei in Pannonien angesiedelte Flottensoldaten von Vespasian haben das Ende ihres Lebens nicht in ihrer neuen Heimat verbracht, sondern zogen sich nach ihrem Ursprungsort in Bulgarien, bzw. Dalmatien zurück (CIL XVI 13 und 14). — Was die Verlassung der italischen Neugründungen von ihren Siedler anbetrifft, so hat Mommsen diese Erscheinung für Tarent durch epigraphische Angaben⁸ bekräftigen können. Es handelt sich um *Aulus Titinius, Auli filius, Claudia tribu, Iunior* und *Aulus Titinius, Auli filius, Claudia*

⁴ A. A., Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete, Századok LXX., 1936, Sonderabdruck S. 28.

^{4a} Unter Caesar 20 Jahre, s. J. Tomasz, a római földkérdés, 1943, S. 80.

⁵ Tac., hist. 2, 86: iuncti inde Moesici ac Pannonici exercitus Delmaticum militem traxere, quamquam consularibus legatis nihil turbantibus. Tampius Flavianus Pannoniam, Pompeius Silvanus Delmatiam tenebant, divites senes; sed procurator aderat Cornelius Fuscus, vicens aetate, . . .

⁶ E. Ritterling, PWRE. XII., Sp. 1750; vgl. 1752.

⁷ S. J. Marquardt, Staatsverwaltung I², S. 111 f. — J. Tomasz, a. O. S. 69, 73, 80, 88.

⁸ CIL IX., 250 und 252; vgl. 253.

tribu, Priscus, also wiederum Leute, deren *tribus Claudia* auf die Koloniegründungen von Neros Vorgänger hinweist, sowie auch im Falle der untreuen Kolonen von Savaria.

Mann muss es annehmen, dass die Art und Weise der Deduction der Claudischen Kolonien sowohl in Pannonien, wie in Italien nicht dem Willkür der Stadthalter anvertraut worden ist, sondern durch kaiserliche Vorschriften geregelt wurde. Das befolgte Verfahren hebt sich aus der oben zitierten Stelle des Tacitus klar hervor. Wir werden darin benachrichtigt, dass die angesiedelten *deducticii* nicht unter Aufsicht ihrer Vorgesetzten, nicht in ihre alten Manipeln eingeteilt den Lohn ihres langen Dienstes erhielten; mit anderen Worten haben sie ihre Abfertigung nicht in Reih und Glied, sondern einzeln gekriegt. So konnte es geschehen, dass füreinander fremde Männer, aus verschiedenen Abteilungen und ohne ihrer Offiziere nebeneinander gelangt sind und so das alte Zusammenhalten nicht mehr da sein konnte. Eine solche Art der Deduction existierte nun tatsächlich: die sogenannte *adsignatio viritana*.⁹ Ein solches Siedlungsverfahren ist nicht auf die militärische Sicherung der betreffenden Provinz abgezielt, sondern ist vor allem dazu berufen, den Wohlstand der Angesiedelten zu sichern. Anstatt der Verpflanzung eines organisierten Gemeinwesens an einen bestimmten Ort, wie bei den älteren Koloniegründungen, wurden diese Kolonien Sammelplätze beliebiger Individuen.¹⁰

W. Kubitschek macht zwischen der *adsignatio viritana* und der *adsignatio colonaria* einen Unterschied, in der Meinung, dass die erstere keine staatsrechtliche Folgen hatte.^{10a} Der Fall von Savaria weist aber darauf hin, dass diese Trennung nicht aufrecht erhalten werden kann, da hier die *adsignatio viritana* eben in Verbindung mit der Verleihung des Stadtrechtes zur Anwendung kam. Freilich konnte diese Einzelverleihung in dieser Zeit auch dort an Veteranen verliehen worden sein, wo deren Siedlung nicht zu einer privilegierten Stadtgemeinde erhoben worden ist.

Es muss noch die Frage aufgeworfen werden, ob die Claudische Kolonie von Savaria von der älteren Siedlung der aus Emona stammenden römischen Bürger,¹¹ und von dem *oppidum* der sich schnell romanisierenden Eingeborenen getrennt worden ist, also ob diese Siedlungen verschiedenen Ursprungs von nun an eine topographische Einheit bildeten, oder — wie in anderen Ortschaften — alle voneinander unabhängig unter dem Namen Savaria weiterlebten? Auch müssen wir fragen, ob die oben gekennzeichnete Art der Ansiedlung den regelmässigen Grundriss der Kolonie beeinflusst hat oder nicht.

Natürlich war es bei der *adsignatio viritana* nicht so unbedingt nötig, das Lager-schema beizubehalten, wie bei den Militäransiedlungen von Truppenteilen. Auch haben wir keine archeologisch-epigraphischen Anhaltspunkte dafür, dass in Savaria Stadtteile verschiedener rechtlichen Qualifikationen nebeneinander gestanden hätten, wie zum

⁹ Vgl. Mommsen, Str. II², S. 636, ferner Thesaurus Linguae Latinae, II., Sp. 889 f. Für die Interpretation wesentlich Sic. Flacc. Grom. p. 154: *divisi et assignati agri (non) unius sunt condicionis. Nam et dividuntur sine assignatione, et redduntur sine divisione. Dividuntur ergo agri limitibus institutis per centurias, assignantur viritim nominibus*. — Diese Begriffsprägung ist bei J. Tomasz, a. O. S. 30 trefflich analysiert. — Die bei ihm S. 81 angeführte Stelle aus Sueton, Caes. 38 deutet auch auf *assignatio viritana*.

¹⁰ Vgl. J. Marquardt, Staatsverwaltung I², S. 101. (über alte Voraussetzungen).

^{10a} W. Kubitschek, PWRE. I, Sp. 428.

¹¹ S. Anm. 33.

Beispiel in Aquincum.^{11a} Dass aber die neue Kolonie deswegen, so gut wie es eben ging, an die alten Siedlungen, angestückelt und nicht mit einem Grundriss in Schachbrettmuster errichtet worden ist, ist nicht zu denken. Der Vorgang der *divisio* ist von dem der *adsignatio* sowieso zu trennen,¹² also musste die Anweisung an die einzelnen Siedler die Parzellierung des betreffenden Gebietes gar nicht stören. Da der Bodensteuer in Pannonien schon unter Tiberius auf Grund der Vermessung der *agrimensores* ausgeworfen worden ist, kann es nicht zweifelhaft sein, dass auch der Grundplan der neuen Kolonie in Savaria ebenfalls durch dieselben Feldmesser entworfen wurde.¹³

Die Siedlungsform der *colonia Claudia Savaria* wird uns etwas besser fassbar, wenn wir die, mit ihr benachbarten Städtegründungen ins Auge fassen. Unsere Kolonie lag entlang der grossen militärischen- und Handelsstrasse, die Norditalien durch Emona und Carnuntum mit der germanischen Welt verband.¹⁴ Am besten ist uns von den näher liegenden Städtegründungen die von Emona bekannt. An der Stelle des Legionslagers¹⁵ wurde im Jahre 14/15 n. Chr.¹⁶ der Mauerzug der neuen Kolonie aufgebaut; auch hier wurden Veteranen der *legio XV Apollinaris* angesiedelt. Die Grabungen haben gezeigt, dass diese Neugründung in rechteckiger Form und mit einem regelmässigen Strassennetz in Schachbrettmuster errichtet worden ist. Das zweite Beispiel aus der weiteren Umgebung von Savaria ist das norische Flavia Solva, die obwohl sie im Jahre 76/77 n. Chr. durch Vespasian als *municipium* gegründet,¹⁷ ebenfalls mit regelmässigem Grundplan ausgestattet wurde. (Sie bildete ein Viereck von nur 275 × 204 m.) Die klaudische Siedlung von Savaria musste also gleichfalls rechtwinklig gestaltet worden sein;¹⁸ leider steht die topographische Forschung daselbst noch in ihren Anfängen, doch möchten wir annehmen, dass das „Lager aus dem 1. Jh.“, (durch Prof. Paulovics so bezeichnet) mit der Kolonie identisch sein wird. Zur Erklärung des Lagerschemas genügt auch der Grundplan einer Kolonie und benötigt nicht die Beziehung zu einer Garnison.

Unsere inschriftlichen Zeugnisse deuten darauf hin — wie es auch natürlich ist — dass die Mehrzahl der angesiedelten Soldaten in Savaria verblieben ist. Es sei eine Vermutung gestattet, was für Leute am leichtesten die neue Stadt verlassen haben. Man weiss, dass in der Kaiserzeit die Abfertigung der Veteranen mit einer Geldsumme stets mehr ihrer Zufriedenstellung mit Ländereien verdrängt hat.¹⁹ Schon Augustus hat die *missio pecuniaria* vorgezogen.²⁰ In Pannonien ist uns nur die traianische *deductio* in-

^{11a} A. A. Budapest története, 1943.

¹² Siehe Anm. 9., weiterhin J. Tomasz, a. O. S. 49 und 50.

¹³ A. A., Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete, Századok LXX., 1936 Sonderabdruck S. 18.

¹⁴ Ebd. S. 36.

¹⁵ B. Saria, Laureae Aquincenses I, 1938, S. 253. — Ds., Emona ni bila vojaški tabor? S.—A. aus Glasnik Muzejskega Društva za Slovenijo 22, 1941.

¹⁶ Vgl. W. Schmid, Emona, Jb. f. Altertumskunde VII, Beibl. Sp. 68 und 195 und Taf. II.

¹⁷ W. Schmid, Flavia Solva, Graz 1915. — S.—A. aus der Festschrift des Flüchtlingslagers Wagna bei Leibnitz.

¹⁸ Die Übersicht der topographischen Forschungen in Savaria bietet jetzt St. Paulovics, Savaria—Szombathely topografiája (1938—41. évi kutatások eredményei), Szombathely, 1943.

¹⁹ E. Kornemann, PWRE., IV., Sp. 566.

²⁰ J. Marquardt, Staatsverwaltung I², S. 122.

Poetovio näher bekannt, wo mindestens zwei Gruppen von Veteranen ein Landgut erhalten haben, eine Gruppe aber die *missio nummaria*.²¹ Wir kennen den Veteranen *L. Gargilius, L. f., Quirina tribu, Felix*, dessen Entlassung mit *missus missione nummaria* bezeichnet worden ist. Auch in Savaria dürfte man mit solchen Abfertigungen in Bargeld rechnen und vielleicht ist es nicht allzu gewagt anzunehmen, dass eher diese Kolonisten nach Carnuntum zurückkehren konnten, die nicht Liegenschaften, sondern Geld erhielten.

Es ist noch zu fragen, wie die *adsignatio viritana* von Savaria sich in den allgemeinen Rahmen der Politik von Claudius bei den Städtegründungen und der Abfertigung der Veteranen fügt. Dieses Verfahren ist mehr individuell als die kollektive Ansiedlung, die es abgelöst hat; und dadurch, dass die Beschenkung des einzelnen unmittelbar durch die kaiserliche Verordnung bewirkt wurde, hilft es, die subjektive Bindung einer Gruppe der Untertanen zum Herrscher zu festigen; es bedeutet also einen kleinen Schritt auf dem Wege der Subjektivierung des Kaisertums, die schliesslich und endlich in den Dominat mündete.²² In der gleichen Zeit, als das Siedlungsverfahren diese neue Gestalt erhält, beginnt die Reihe der Bronzeurkunden, die das Bürgerrecht und die Befähigung zur rechtsmässigen Heirat für die ausgedienten Soldaten der Auxilien bekunden. Laut der ausgezeichneten Zusammenstellung von H. Nesselhauf stammt das früheste Militärdiplom aus 52 n. Chr. (CIL XVI 1). Der kaiserliche Entschluss, der die Ausgabe dieser Urkunden verordnete, behandelt auch die Auxiliare mehr persönlich, als früher, und zeigt so eine Verwandtschaft mit der neuen Form der Abfertigung der ausgedienten Legionare, die wir eben festgelegt haben. Beide Verfahren haben freilich auch Voraussetzungen und Folgen, die wir vielleicht ein andermal ausführen dürfen.

Es soll hier nur noch bemerkt werden, dass die Fürsorge des Claudius für die ausgedienten Soldaten nur ein kleines Kettenglied seiner Massnahmen bildet, durch welche er gegenüber der Politik seines Vorgänger die Zuneigung des Heeres für sich gewinnen will.²³

Es ist bekannt, dass Claudius in der Verleihung des Bürgerrechtes an romanisierte Provinzialen weitherzig gewesen ist.²⁴ Wir haben eine Reihe von Angaben dafür, dass er auch an Provinzialen gerne das Bürgerrecht *viritim* verliehen hat.²⁵

Individuen, die das Bürgerrecht schon besaßen, waren schon in der Zeit der Koloniegründung in Savaria reichlich vorhanden.²⁶ Es ist leicht möglich, dass bei der Konstituierung der Kolonie auch die romanisierten Eingeborenen die Privilegien der *civitas* erhalten hätten.

²¹ A. A., Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete, Századok LXX., 1936, S.—A. 20. Vgl. ebd. Anm. 5 (Literatur). — Die im Text erwähnte Inschrift wurde durch A. Rak— (W. Kubitschek), Jb. f. Altertumskunde III, 1909, Beibl. Sp. 169 publiziert.

²² Zu den frühen Wurzeln der subjektiven Kaiseridee vgl. A. Alföldi, Röm. Mitt. 50, 1935, S. 68 ff.

²³ Vgl. die treffende Charakteristik von A. Momigliano, Claudius, the Emperor and his Achievement, Oxford, 1934.

²⁴ Vgl. K. Vivell, Chronologisch-kritische Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Claudius. Diss. Heidelberg, 1911, S. 91. A. Alföldi, a. O., S. 33, Anm. 7.

²⁵ Vgl. jetzt darüber A. N. Sherwin—White, The Roman Citizenship, Oxford, 1939, 181 ff.

²⁶ Siehe Anm. 33.

In diesem Falle sieht man es gut, dass die Kolonisationspolitik des Claudius nicht so einseitig militärisch bestimmt gewesen ist, wie man es angenommen hat.²⁷ Rostovtzeff hat es im Zusammenhang mit anderen Problemen der Provinzen feinsinnig gezeigt, mit welchem Takt Claudius auch die lokalen Angelegenheiten seines Reiches behandelt hat.²⁸ So auch in diesem Falle. Wenn Savaria eine Kolonie nicht militärischen Charakters ist,²⁹ wenn in Noricum die romanisierten einheimischen *oppida* zu Municipien ohne Veteranensiedlungen erhoben werden,³⁰ wenn Camulodunum in Britannien und andere Gründungen von ihm aus rein militärischen Gesichtspunkten ins Leben gerufen wurden,³¹ sieht man eine weise Anpassung an die wirklichen Bedürfnisse, anstatt lebloser Schemata.

Noch ein Blick auf den Romanisierungsprozess von Savaria. Die Pannonischen Eingeborenen waren schon lange vor der Okkupation darauf vorbereitet.³² Gleich nach der Eroberung Pannoniens finden wir in Savaria die Spuren einer aus Norditalien spontan ausstrahlenden Romanisation. Und zwar haben die aus Emona übersiedelten Bürger hier schon in der vorklaudischen Zeit eine rechtlich konstituierte Sondergemeinde gehabt.³³ Dann erhielt Savaria mit den Veteranen der *legio XV Apollinaris* frische italische Elemente. So wird uns das starke römisch-italische Bewusstsein der hiesigen Leute verständlich, das auch auf die Eingeborenen übertragen worden ist. So versteht man es, dass auf dem Savarienser Grabstein des Quartus, Sohn des Adnamatus, die Wölfin mit den Zwillingen dargestellt werden konnte.³⁴ Und die Nachfolger der klaudischen Colonisten haben dem Reich gute Dienste geleistet. Im Jahre 148 finden wir schon den Marcus Licinius Victor aus Savaria in einem ritterlichem Kommando in der eigenen Heimat.³⁵

ANDREAS ALFÖLDI *iunior*.

²⁷ A. Momigliano, a. O. — A. N. Sherwin-White, a. O. 185 f.

²⁸ M. Rostovtzeff, Gesellschaft u. Wirtschaft im römischen Kaiserreich I., 1930, S. 67. Zur Beuteilung von Claudius s. noch L. Wickert, Klio 34, 1941, 133 f. (mit der neuesten Lit.)

²⁹ A. Alföldi, a. O. S. 30 (über die pannonischen Städtegründungen).

³⁰ Ebd. S. 30.

³¹ Tac. Ann. XII. 32, vgl. G. H. Stevenson, Roman Provincial Administration, Oxford 1939, S. 169.

³² A. Alföldi, Zur Geschichte des Karpatenbeckens im I. Jh. v. Chr. (Ostmitteleuropäische Bibliothek Nr. 37), 1942, S. 44 f; vgl. 41.

³³ A. Alföldi, Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete, Századok LXX., 1936, S. — A. S. 37. — T. A. Horváth, Annales Sabarienses 3, 1927—9, S. 96. — B. Saria, Eine Emonenser Landsmannschaft in Savaria, Pannonia könyvtár 8, Pécs 1935, S. 51.

³⁴ A. Alföldi, Gli studi romani nel mondo 2, 1935, S. 280.

³⁵ A. Alföldi, Arch. Ért. 1943, S. 108.

KIADATLAN RÓMAIKORI ERAVISZKUS SÍREMLEKEK SZENTENDRÉRŐL.

(Adatok az eraviszkus szobrászművészethez.)

Az eraviszkus civitas területén ezideig a legtöbb bennszülött síremlék Szentendrén (*Ulcisia castra*) került napfényre. A törzsi központ helyén, a Szent Gellért-hegy déli lejtőjén elterült temetőből, valamint Óbudáról csak egy pár emléket ismerünk. Ennek oka, hogy fővárosunk területén még nem került elő olyan nagykiterjedésű késő-római temető, amelyben a Kr. u. I. század és II. századeleji temetők már ledőlt bennszülött sírköveit használták volna fel másodlagosan földbeásott sírládák oldalául és fedésükre, s így már a római korban föld alá kerülve könnyebben kerülhették volna el a középkori és újkori építkezések következtében pusztulásukat. A Dunapenteléről (Intercisa) ismeretes nagyobb-számú bennszülöttek által készített sírköveket is későrómai temető sírjaiban találták. Igen gyakori eset, hogy egyes magányosan előforduló sírládát is bennszülöttek sírköveiből állítottak össze (Zsámbék, Tétény, Csobánka, Esztergom, Csákszentimre, Pusztasomodor stb.)

Szentendrén csak egy esetben találtam bennszülött sírkövet, mely nem a késő-római temetőből került elő, hanem a római tábor késői átalakítása alkalmával a toronyba falazták be építőanyagként.¹

A szentendrei későrómai temetőből már eddig is sok bennszülött sírkő került elő, így ötöt hoz a Corpus,² és újabban is ismertettek jó egynehányat.³ A most bemutatásra kerülő sírköveket a *Solia* sírkő kivételével 1929-ben ástam fel a római tábor közvetlen szomszédságában, annak déli oldalán Reichert István telkén (Római sánc-utca, 1448. helyrajzi szám). A temető képét bemutattam a *Pannonia Sacra* c. dolgozatomban, s ismertettem a késő római ókeresztény jellegű temetkezési szokásokat is.⁴

A sírkövek közül az 1–5. számúakat a szentendrei városháza előcsarnokában állítottam fel, a hatodikat dr. Péchy Henrik ny. ezredesorvos szerezte meg és háza udvarán őrzi.

1. *Verodubena* síremléke. A későrómai temető XVI. számú sírjában másodlagos felhasználásban talált sírkő anyaga szentendrei durva trachit-andezit. A sírkő elő-oldala nyers kidolgozású és több mezőre oszlik. Magassága 214 cm, oldalai nem adnak egyenesvonalban húzódó élt s így szélessége változó, átlagban 75 cm, vastagsága 22 cm.

¹ V. ö. Arch. Ért. 52, 1940, 141, 119 kép.

² CIL III 3546. 10.576 = 3644. 10.577. 10.578 = 3645. 15.173.

³ *Kuzsinszky*, Bud. Rég. 7, 1900, 61 sk, 68, 69, 71, 72 számok; Arch. Ért. 43, 1929, 52 sk; *Nagy Lajos*, Arch. Ért. 44, 1930, 242 sk; u. az, Asztrális szimbólumok a pannoniai bennszülött lakosság síremlékein. Pannonia Könyvtár, 6, 1935; u. az, Arch. Ért. 52, 1940, 141.

⁴ Szent István Emlékkönyv I, 1938, 128 sk, 82 kép.

A sírkő felső részét bemélyített szabálytalan négyszögű fülkében női mellkép tölti ki. A fülke magassága 70 cm, szélessége fent 32, lent 46 cm. Előnézetben kapjuk a bennszülött nő ábrázolását. Haja két oldalra van fésülve s jellemző a fej befedése, mely egyszerű fátyolkendőből állott.⁵ Ez jellemző Kelet-Pannoniára.⁶ Teljesen azonos hajviselete van annak a nőnek is, akit egy zsámbéki sírkövön örökítettek meg.⁷ Az elhunyt nő öltö-zete ujjas tunikából és a vállon átvetett s a kezeknél ráncokban leomló felső, durvább anyagú nehéz ruhából áll. Ruházatát két vállán nagy szárnyas, ú. n. norikumi—pannóniai fibulák tartják össze. A fibulák „szárnyas,” tütartó végei felfelé néznek, mert ez volt az általános viseleti módjuk. Nyakában sodrott torquest látunk, csuklóin két-két vízszintes vonalakkal gerezdereket osztott karperecet hord.⁸ Nyugodt tartású, kinyújtott ujjú balkezével szemben jobbát szíve felé emelve, sodrott kendőt tart benne, mely hozzá-tartozott a keletpannóniai előkelő női viselethez.⁹

A mellkép után következő képmező nélkülözi a keretet. Bal oldalon a nagyolva kidolgozott lapos, négykerekű kocsit két ló húzza. A kocsin elől ül a hajtó, egyik kezét felemeli s valószínűleg ostort tartott benne. A lószerszámból csak a lovak nyakán venni észre a nyaklót. A kocsi hátsó része felett kis, durván bemélyített fülke látható egy, a frizurája után női alak durvakivitelű mellképes ábrázolásával. A kocsi előtt a jobb oldalon balra lépő hosszú ruhájú nő. Ez a szolgálóleány, aki ez alkalommal egyedül helyettesíti a szokásos áldozati jelenetet.¹⁰ Ezt a durva kidolgozást és felületes vésést szépítette egykor a sírkő színezése. Ugyanis a női alakot tartalmazó fülkében stukkó-nyomok maradtak meg, amelyek a festés alapjául szolgáltak. A pannóniai sírkövek és domborműves jelenetek kifestése általános volt már az I. században. Ezt a szokást hamar átvették a bennszülöttek, s ez annál inkább is érthető, mert a Duna mentén puha követ használtak faragásra. A homok-trachit-kövek durvaságát, felületük érdességét a stukkó-alapozású festés enyhítette és a betűk mélyedésének sötétvörös színezése. — A feliratos

⁵ V. ö. M. Láng, Die pannonische Frauentracht. Öst. Jahreshefte 19—20, 1919, Beibl. 207 sk. Különösen 212, 238.

⁶ V. Geramb, Die norisch-pannonische Tracht, 189 ll. Alföldi, A pannóniai rómaiság kialakulása. Századok. 1936. 7 ll.

⁷ Hampel, Az eraviscus nép és emlékei. Bud. Rég. 4, 1892, 67 l.

⁸ Ez a vaskos, helyesebben nehézkes ékszerekből álló divat Aquincum és vidékére jellemző, bár láthatjuk Aicca Sárissápról származó sírkövén is, akinek neve mellett Asalia jelző szerepel (Schober, Die römische Grabsteine Noricum und Pannoniens, 71 l, 152 szám. 73 kép. Láng M., id. h. 246 l., 110 kép). Leggyakoribb azonban mégis csak Aquincum környékén (Láng, id. h., 108 kép; Bud. Rég. 5, 1897, 154 sk, 89—90 számok; Nagy L., Az Orsz. Magyar Régészeti Társulat Évkönyve 1, 1920-22, 45—46 l, 1—2 képek; Kuzsinszky, Öst. Jahreshefte 2, 1899, Beibl. 67). Szentendrei sírköveken is előfordul (Láng M., id. h. 239, 107 kép; Kuzsinszky, Bud. Rég. 7, 1900, 63 sk, 69, 71, 72 képek).

⁹ Ilyen kendőt tartanak kezükben a bennszülött asszonyok egy szomori síremléken. Hampel, Arch. Ért. R. F. 14, 1880, 311, XXXIX. tábla; u. az, Figurális domborművek a pannóniai síremlé-keken. Arch. Ért. 30, 1910, 325 l., 19 kép; Láng M., id. h. 215 l., 96 kép; Schober, id. m., 310 l., 282 szám. Később látjuk Tertio Noibionis f. sírkövén. Egy Kr. u. III. századi sírkövön Nonius Januarius emlékéen is az áldozati jelenet nőalakja kendőt tart, kéztörlőt (?); lásd Nagy Lajos, Aquincumi vonatkozású kiadatlan feliratos kőemlékek Szentendréről. Arch. Ért. 50, 1940, 102 sk l., 59 kép.

¹⁰ Ugyanilyen módon látjuk a leegyszerűsített áldozati jelenetet egy alakkal kétfogatú kocsi előtt egy zsámbéki síremléken. Hampel, Bud. Rég. 4, 1892, 67 l.

részt, amely a középső képmezőhöz képest kissé be van mélyítve, s magassága 36 cm, keret nem fogja körül (1. kép; XV. tábla 1. kép.)

Felirata: *Verodubena / Cesonis f(ilia) an(norum) / XXX, t(itulum) p(osuit) Maius / Cuci (filius).*

A *Verodubena* név még nem fordult elő Pannoniában, de a sírkő többi neveivel együtt kelta nevet ismerünk fel benne. *Verodumna* ismeretes egy nagytétényi (*Campona*) sírkőről (C I L III 3410). A *-bena* végződésre lásd *Holder*, *Alt-celtischer Sprachschatz* I, 397 l. *Cesonis f.* is először fordul elő *Ceso* alakból (v. ö. *Holder*, III, 1208 l.). A *Maius* név gyakori, kelta használatára lásd *Holder*, II, 393 l. Úgy szerepel itt, mint egy másik szentendrei kövön a *Marceius*,¹¹ mely *Marcusból* lett képezve, vagy felhozhatunk több más olyan római hangzású nevet

is, amelyek ily helyi képzésűek. A pannoniai bennszülöttek általános névhasználata meglegedett egy nomennel, melyhez még az atya megnevezése járult. Latin cognomenből képezett új nevek, *Latinius*, *Quintius* stb. gyakoriak a gallok elnevezéseinél¹² s ezért lehetett ez a szokás éppoly elterjedt Pannoniában is a Duna folyása mentén, *Aquincum* körül.

Cuci mellől hiányzik a *f(ilius)* kitétele. Előfordul *Virunumban* (C I L III 11518 = 4396; *Thes. linguae lat. Suppl.*, *Nom. propr. lat.* 739). Egy dunapentelei sírkövön *Couci f.* szerepel.¹³ A vele rokon *Coccu* névre. v. ö. C I L III 10949 = 4264.¹⁴

A *tp = t(itulum) p(osuit)* rövidítés ilyen mondat szerkesztésben a név előtt gyakori a pannoniai bennszülöttek sírkövein. Feliratunk betűtípusa és szövegezése is a Kr. u. I. századra vall s ezzel összefügg a sírkő figurális ábrázolása is. A fülkében ábrázolt mellkép, alatta keskeny képmező keret nélkül a pannoniai korai kelta-illyr kövek és a legkorábban itt megfordult segédcsoportok elhunyt katonáinak sírkövein megfigyelhető sajátosságok.

2. *Crispus sírköve.* Az előbb tárgyalt sírkővel együtt ugyancsak a XVI. számú sírból került elő még három darab töredék, amelyek a ládasír oldalait képező nagyobb kőlapok által üresen hagyott sarkok kitöltésére szolgáltak. A három darab közül kettő biztosan összetartozik. A sírkő anyaga helyi mészkő, megdolgozását tekintve az előbbi műkőtől eltér s rendesebb kőfaragómunkának látszik. A két összetartozó töredék magassága 26 cm, szélessége 52 cm. Felső részén láthatjuk az áldozati asztalnak, típusnak a maradványát. Így a már ismert gyakori ábrázolások nyomán egy áldozati jelenetre kell kiegészítenünk: közbül az étellel, itallal megrakott háromláb, amely felé két oldalról áldozati serleget és kancsót tartó férfi és nő közelednek. Így látjuk ezt a 3. számú sír-

VERODVBENNA
CESONIS F AN
XXXIPMAIVS
CVCI

1 kép.

¹¹ *Kuzsinszky*, kiadatlan római köemlékek Szentendrén. *Arch. Ért.* 43, 1929, 44 sk. l.

¹² *Krüger*, *Röm.-germ. Korrespondenzblatt* 1908, 7 l. *Kuzsinszky*, id. h. 46 l.

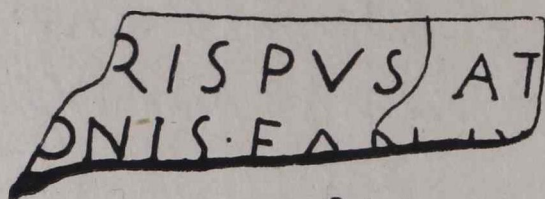
¹³ Jelentés a Nemz. Múzeum 1911. évi állapotáról. 157 l.; *Schober*, id. m. 119, 263 szám, 134 kép.

¹⁴ Ebben a feliratban a szereplő nevek közül az egyik *Teuriscu Tutiae f.* A kő Pannonia superiorból, Széplakról való.

kövünkénél. E töredékes jelenet alatt vékony lécpárkánnyal határolt keretben a felirat kétsoros töredékét olvashatjuk. A betűk mélyedését vörös színnel festették (2. kép).

Olvasása: *[C]rispus At/(t)onis f(ilius) an(norum) IX vagy LX /*

A harmadik darabon, mely a fenti két darabhoz is tartozhatik, de ugyanígy más sírkőből is származhatna, egy jobbra haladó kocsijelenet maradványa látható: megmaradt a lovak mellső része.

2 kép.

Crispus gyakori római cognomen, használatára v. ö. CIL III Suppl. p. 2387. Ismerünk azonban két esetet, mikor mellette az atya megnevezésekor tiszta kelta nevekkel találkozunk. (CIL III 4373 (Arrabona), 5789). *Atto* Holder szerint (I, 276 l.) részben kelta, részben germán név. Nagyon gyakori a kelta lakosságú Noricumban (v. ö. CIL III.

11534 = 6503. 11665. 11699 III, 4.).¹⁵

An(norum) mellett a számok IX vagy LX-ra egészítendők ki. Szerintem a LX biztosabbnak vehető. Sírkövünkön a betűtípus már eltér a korábbi sírkövek típusától, a névhasználat, a felirat szövegezése (nominativus, a *D(is) M(anibus)* kezdő formula hiánya a Kr. u. 100 körüli időre teszik állítása korát.

3. *Firmus és családja sírköve.* A XI. számú sírban másodlagos felhasználásban talált sírkő töredéke, mely helyi jobb mészkőből való és a sírkőnek a jobboldali részéből maradt fenn. Hiányzik így a baloldala, felső és alsó része. Csonka állapotában magassága 117 cm, legnagyobb szélessége 50 cm, vastagsága 18 cm (3. kép, XV. tábla, 2. kép).

A megmaradt rész csak annyit árul el, hogy a sírkő felső részén gazdag felépítésű csavarttörzsű oszlopok által szegélyezett aediculában három alaknak a mellképe szerepelt. Hogy e felett még valami lezárásnak is kell lenni, az természetes. Megmaradt ugyanis jobb oldalon egy férfialak töredékéből a balvállon lelógó köpeny darabja, mely a kőfaragó vonalas jelzése nyomán vastagabb posztó lehetett. Az alak jobbát mellére helyezi. A középső alaknak megmaradt felső öltözkéből csak kevés ráncot láthatunk. Hogy még legalább egy, a baloldalon ábrázolt alakot is felvegyünk, azt a következő képmező teszi szükségessé, ennek ugyanis ép fele maradt meg. Ezt a képmezőt egyszerű léckeret határolja; közepén egy nagy áldozati asztal, melynek a balfele hiányzik. Így a rajta elhelyezett áldozati tárgyakból jobb oldalon egy kétfülű kancsó, közbül pedig egy négy részre osztott kenyér maradt meg. E felé az asztal felé közeledik egy fiatal szolga, derekán átkötött és térdigérő tunikában, aki jobbával egy talpas serleget nyújt az asztal felé, baljában pedig egy tálcát s rajta további áldozati tárgyakat tart.¹⁶

¹⁵ *Atto*, *Attu* névre lásd még: *Kretschmer*, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, 356 l.; *Pauli*, *Die Veneter und ihre Schriftdenkmäler* = *Altital. Forschungen* III, 304 l. Az *Atta* névre, mely azonban különbözik az *Atto*-tól v. ö. *Gronovszky*, *Meghatározott nemzetiségű pannoniai személynevek. Nomina hominum Pannonica certis gentibus adsignata. Diss. Pann. Ser. I, fasc. 2, 1933, 5 l.*

¹⁶ A legszebb pannoniai áldozati jelenetet egy csákvári domborképes táblán látjuk. (Lásd: *Kuzsinszky*, *Római köemlékek Dunántúlról. Arch. Ért. 23, 1903, 229 old. 4 ábra*). — Ezen áldozati jelenet és a halottas lakoma ábrázolása közti összefüggésre rámutatott már *Oroszlán* (Mitológiai

A következő sírmező hasonlókép egyszerű keretezésű, megmaradt belőle egy jobbra haladó négykerekű kocsi a befogott két lóval. A kocsi lapos alsórésze díszített, s ennek tetején ül a kocsis, aki egyik kezében ostort tart, lábait egyszerűen a lovak közt lógatja le.¹⁷ A kocsi közepére állított támlásszékekben egy nőalak foglal helyet. Fejét lehajtva, bal kezére támasztja, jobbját térdein fekteti s így érzékelteti meghatódott szomorúságát. Hosszú ruházata a pannoniai bennszülött nők közismert viseletével egyezik meg;

és szimbólikus képtípusok a pannoniai síremlékeken, 8. köv. old.) és *Schober* (*Die römische Grabsteine* . . . 172—173, 203), akik Pannoniának Noricumnak Dalmáciával kapcsolatos részein a halotti lakoma leegyszerűsített, helyesebben azt pótló ábrázolását látják az áldozati jelenetben. A halotti lakoma Pannoniában előforduló kevés ábrázolása az Alduna-vidéki (Moesia) keleti típusokkal függ össze, s későbbi időkből valók, s kapcsolatuk van a dáciai példányokkal. — V. ö. *Láng M.*, Halotti lakomaábrázolások pannoniai és dáciai síremlékeken. Az Orsz. Magy. Régészeti Társulat Évkönyve II. 71 köv. old.-ain germániai kapcsolatot vesz észre a pannoniai példányokon, és egy aquincumi sírkövön. *Alföldi A.*, Pannonia rómaiságának kialakulása stb. (Századok 70, 1936, 47, 4 jz.)

¹⁷ Dunapenteléről (Intercisa) ismeretesek ilyen teljesen lapos felső részű kocsik, melyeken közbül egy támlás hátszéken egy vagy két alak ül (Budapest Régiségei IV (1892) 46 old.; *Hampel*, Arch. Ért. 26, 1906, 253 old. XII. tábla, 26, 27, 28 ábra; 257 old. XIV. tábla, 32. ábra.; *Láng M.*, Öst. Jahreshefte XIX—XX (1919) 243 mell. 109. ábra). Ugyanennek a kocsinak egy teljesen megegyező mása előjön egy szentendrei sírkövön is (Budapest Régiségei VII [1900] 64 old.), illet látunk egy Au am Leithaberg-i kövön (*Schober*, Öst. Jahreshefte XVII [1914] Beibl. 241 old. 204 ábra). — Ezeket a kocsijeleneteket általánosan a mindennapi életből kiragadott jelenet ábrázolásának tekintik (*Hampel*, *Oroszlán*, *Schober*), míg Br. *Schröder* (Bonn. Jahrb. 1902, 68 f.) igyekezett a lelkeknek a túlvilágra való utazásával kapcsolatba hozni. Valóban feltűnhetik, hogy kocsijelenetek között különbség van. A szentendrei ábrázolás a széken ülő szomorkodó asszony alakjával másképp néz ki, mint a vágatva haladó kocsi, melyeket lovasok kísérnek. *Schober* (id. m. 202 old.) idéz is egy belgrádi sírkövet Rostoffzev után (Röm. Mitt. 1911. 169. old. 1. ábra), mely kapcsolatba hozható az elhunyt speculator foglalkozásával. A kocsijelenetes pannoniai emlékek főleg az eraviscusok és azalusok által lakott területeken fordulnak elő legnagyobb számban, ott, ahol ép sírköveink állítása korában a gazdag bennszülötteknek kocsival együtt való eltemetése is divatos volt (Környe, Somodor, Zsámbék, Sár-Szent-Miklós, Nagy-Look, Tétény, Dunapentele stb.). Én a kocsijelenetes ábrázolásoknak a szentendreivel hasonló felfogásban való megörökítését a sepulchrális eszmekörrel hozom összefüggésbe, temetési menet, vagy széken ülő halott utolsó útja az eltemetés helyére vagy a túlvilágon. — Megemlítendőnek tartom, hogy Zsámbékon (Arch. Ért. 24, 1914, 150 old.) egy kétkerekű s háromfogatú kocsit találtak a sírban. Nem messze pedig a kocsi temetkezési helyétől későrómai sírok jöttek elő, melyek korábbi sírkövekből összerakott ládasírok voltak s az egyik sírkövön, mely egykor egy siraediculához tartozott, kocsifogatos jelenet is ábrázolva volt (lásd képét az Orsz. Magy. Régészeti Társulat II. 65. old. 6. ábra). Ezeknek a később felhasznált, bennszülötteket ábrázoló sírköveknek egykor a kocsiteemetkezés felett kellett állaniok, s később az aedícula összedőlése után használták fel újabbkori sírok építéséhez. Ez a temetési rítus sokáig élt. A Magyar Nemzeti Múzeumba került emlékek, kocsitemetikézek korára v. ö. *Paulovics*, Vezető a Régészeti Gyűjteményben 1938. 59 kk. 64 k. Ez a temetési forma Nyugaton is elterjedt volt, s onnan Galliából jött a Dunamellékére. Legszebb példája Nyugaton a frenzi kocsitemetikézés (*Lehner*, Bonner Jb. 128, 1923, 54.), melynek áttörtművű kocsidíszait nagyszámban találták meg Pannoniában is. Ezen kocsidíszekre v. ö. még *Alföldi*, Arch. Ért. 48, 1935, 190 kk.; u. az, Chars funéraires bacchiques dans les provinces occidentales de l'empire romain. L'antiquité Classique, 8, 1939, 347 kk. — Jelentés a Magy. Nemz. Múzeum 1911. évi állapotáról. 157 old.; *Schober*, id. m. 119—120 old. 263 sz. 134 ábra. *Sellye Ibolya*, A pannoniai áttört fémmunkák áttekintése I. Arch. Ért. III. F. 1940 236 ll. *Alföldi—Radnóti*: Zügelringe und Zierbeschläge von römischen Jochen und Kummerten aus Pannonien. Serta Hoffilleriana, 1940, 309 és köv. lapok.

egy finomabb szövetű alsóruhából áll, mely a bokáig ér s e felett egy durvább, vastagabb posztóból készült, valamivel rövidebb felsőruha szerepel. Ennek a képmezőnek hiányzó baloldalán a kocsi után nyugodt lépésben menő lovasalakot kell elképzelnünk, amint azt legjobban egy hasonló felépítésű dunapentelei sírkövön, Demiuncus Cuoci f. és hozzátartozói sírkövén is láthatni.

A budapestkörnyéki eraviszкусok halotti kultuszára világítanak rá ezek a sírkövek. Ezeken ugyanis az áldozati jelenet mellett egy külön keskeny képmezőben kocsifogatot látunk. A kocsin kényelmes székben maga az elhúnyt ül, rendesen pannoniai jellegű ruhákba burkolva. Ezen ábrázolások a Közép-Duna mentén mindenütt előfordulnak a már említett eraviszкусok, valamint az azalusok települési helyein. Az elhúnytakat, az előkelőbb bennszülötteket gyakran díszes, külön e célra készített két, illetőleg négykerekű kocsikban temették el díszesen felszerszámozott lovakkal és gazdag mellékletekkel (áldozati háromláb, szék, serpenyők, díszes bronzkancsók stb.) egyetemben. Aquincum területén ilyen sírokra még nem akadtak. Hogy a temetkezés ezen divatja azonban itt is elterjedt volt, azt a dák származású *Scorilo*, *Ressatus* libertusának síremléke is bizonyítja, amelyen, valamint több szentendrei és dunapentelei kőemléken ilyen kocsitemetkezés jeleneteivel találkoztunk. A temetkezés ezen szokására és őseredetére valamint továbbélésére nézve v. ö. *Klauser*, „Die Cathedra im Totenkult der heidnischen und christlichen Antike“, 1927.

E S · FLAO · F
ET · FIRMVS
A V
3. kép

A következő feliratos mezőből kevés maradt. Ezt a mezőt egykor kettős léckeret határolta, s ezen kívül a két függőleges oldalán keskeny sáv szerepelt, melyet indadíszítés töltött ki. A felirat megmaradt része a következő:

A felirat elejének kiegészítése következőképpen lehetséges:

(.....)pes Flao(nis)
f(ilius) (an. ...) et Firmus
(.....) f(ilius) a(nnorum) V.

Mivel a feliratos mezőnek a közepe az első sor *E* betűjénél van, s ettől balra hét betűt vehetünk fel általában, így az első sor *pes* végződése egy kilenc betűs személynév vége. *Flao* vagy *Flao(nis)*f. név nem ismeretes a pannoniai kelta nevek között. A következő sor elejére az elhúnyt éveinek száma jön, majd a másik elhúnyt *Firmus*nak a neve. A harmadik sor elején ki volt téve *Firmus* apjának neve genitivusban s mellette az *f*, a filius rövidítése, s utána jött az elhúnyt gyermek éveinek száma *a(nnorum)* V. Ezután még több sor következhetett. Kövünk így, töredékes állapotában csak annyit árul el, hogy a szentendrei korai II. század eleji barbár sírkövek gondosabban, már tapasztaltabb római kőfaragók kezéből kikerült példányai közé tartozhatott. Ennek a kőfaragónak a műhelyéből maradt ránk egy teljesebb, a mienkkel felépítés, díszítés és technikai kivitelben megegyező másik példány *Ava Magimari* f. és családjának sírköve, mely ma az Aquincumi Múzeumban van.¹⁸ (XV. tábla, 3. kép.)

¹⁸ C I L. III. 3644 = 10.576; Arch. Közl. 4 (1864) 51. *Kuzsinszky*, Újabb kőemlékek az Aquincumi Múzeumban. Budapest Régiségei 7 (1900) 64. Az *Ava* név *ANA* is lehet.

Ezeknek a már fejlettebb technikával rendelkező kőfaragóknak nem kellett éppen a szomszédos Aquincumból feljönni *Ulcisia Castra*-ba. A szentendrei helyi anyagú, s kelta lakosság számára készült sírkövek közt megvan a mi kövünk típusához s fejlettebb technikájához a fokozatos átmenet, mely lépést tartott a vidék sírkőművészetének fejlődésével. Az is nyomon követhető, mint alakul át ez a típus majd a III. század folyamán tiszta római jellegű sírkövekké. A szentendrei sírkövek fejlődésének menete azonos a közeli főváros, Aquincum kőfaragó iparának fejlődésével és szorosan ahhoz ragaszkodik. Hogy ez a viszony megvan más helyekkel kapcsolatban is, azt az intercisai sírkövek is mutatják. A mi sírkövünkkel felépítés, díszítés tekintetében azonos a már említett *Demiuncus Cuoci* f. sírköve Dunapenteletről.¹⁹ Ez az aquincumi műhelyektől való függés a Közép-Duna folyásánál igen erős, egész sor egykori bennszülött sírkövön végig kísérelhető, amelyeknek nem egyike valószínűleg aquincumi helyi műhelyekből került a vidékre.

4. *Tertio sírköve.* A XVIII. számú sírban másodlagos felhasználásban találtuk. Környéki mészkőből faragták; magassága 250 cm, szélessége 89 cm, vastagsága 22 és 25 cm közt váltakozik. (XVI. tábla, 3. kép.) A sírkő felső lezárását háromszögalakú orom alkotja, mely kétoldalt sarok-akroterionokkal díszített. A léctagokkal keretezett oromban fekvő levelek sorát látjuk, amelyek az egész mezőt kitöltik. Az akroterionokban félpalmetta díszítés, a harmadik alsó szárnál elálló levélszerű térkitöltéssel. A jobboldali akroterion sérült. A következő mezőt, amelynek magassága 78 cm, két oszlop keretezi. A képmező homorúan bemélyedő, s két álló alakot foglal magában. Balra egy nőalak a közismert bennszülött viseletben; az arca és jobb válla erősen sérült. Magas frizurát visel, amelyről fátyol lóg le, vállain a ruháját két nagy noricum-pannoniai fibula tartja össze. Két vastag szövethől készült ruha van rajta, melyek közül az alsó hosszabb, vállain kétoldalt lelógó köpeny. Jobb kezében kis orsót tart, csuklóin vastag karperecek nyomai látszanak. Balkezének mutatóujját kinyújtja, s ebben a kezében is tartott valamit, valószínűleg kis kendőt, mint azt Verodubena sírkövén láthattuk. Férfi a nő baloldalán foglal helyet, bal lábára nehezedő helyzetben, így jobb lába gyengén meg van hajtva. Feje erősen sérült, de megállapítható, hogy szakállat hordott. Rövid, térdig érő, derékban átkötött tunikát viselt. Jobb vállán kerek fibula tartja össze rövid felső köpenyének két végét, ezenfelül a balvállán egy vastagszövetű rövid köpenyféle lóg le. Jobb kezét a mellére helyezi, s a szíve felé mutat, míg bal kezében irattekercset (?) tart. A következő beiktatott kis képmező keret nélküli, s magassága 17 cm. Baloldalon egy jobbra lépő lovasalak, majd egy áldozati jelenet jön: háromláb áldozati tárgyakkal, amelynek bal oldalán egy szolgáló leány tállal, jobb oldalon egy szolga, kezében pohárral látható. A feliratos mezőt hármasszögletes keret határolja, magassága 54.5 cm, szélessége 52 cm. Felső részében egy vízszintes vonal felett jobbra haladó, két lótól húzott négykerekű lapos kocsis, rajta széken egy női alak ül. A kocsis alakja letörött, de a körvonalai kivehetők. A feliratos mezőt kétoldalt borostyáninda-díszítés vette körül. A feliratos mezőbe iktatott kocsijelenetek előfordulnak más pannoniai sírköveken is.²⁰ Jelen esetben azonban

¹⁹ Schober, id. m. Abb. 134.

²⁰ Ilyen pl. *Basta Arionis* dunapentelei síremléke (Arch. Ért. 30, 1910, 535 l., 32 kép); *M. Ulp. Provincialis* Tabajdon talált sírköve (CIL III 10.342 = 3375; Hampel, A Nemzeti Múzeum legrégebbi sírtáblái. 40 l., 31 szám, XI tábla).

a feliratos mező ábrázolása és a kis képmező ábrázolása összetartozik. A kis beiktatott képmezőnek épp a közepén foglal helyet az áldozati jelenet a háromlábbal. Az ettől balra ábrázolt lovas a kocsijelenethez tartozik, s rendszeren az előtt is halad. Ezt bizonyítja az is, hogy az áldozati jelenet jobb oldalán, a bal oldalon lévő lovasnak megfelelő helyet a feliratos mezőt keretező borostyáninda ide behajló 13 cm hosszú része tölti ki.²¹ A feliratos mező kőanyaga hibás volt, s ezt a betűk vésésénél tekintetbe kellett venni. Ezért van az egyes szavak betűi között néha nagyobb távolság (4. kép).

TE RTIO
NOIBIONIS
FANXL
SATIMARA
ATRE SI
MAR CARO
ESBIVIVA F C

4 kép.

Felirata : *Tertio / Noibionis / f(i)lius ann(or)um) XL / Satimara / Atresi [f(i)lia]] / mar(ito) caro et s(i)bi viva f(aciendum) c(uravit).*

Az első sor *Tertio*-ját kétféleképpen értelmezhetjük. Lehet ez a név nominativusban is. Ez megfelelne a sírkő korai voltának, mert hiányzik előtte a *D(is) M(anibus)* bekezdés, mely után dativusban szokott következni az elhunyt neve. Viszont előfordul elég korán, hogy a *DM* formula mellett is nominativust találunk még. *Tertio* név dativusban *Tertioni Mannonis f.* előfordul Virunumban (CIL III. 4908a), ismeretes Ancyrából is (CIL III. 266). Ha dativus esetet tételezünk fel, akkor az elhunyt neve a gyakori *Tertius* volt (v. ö. CIL III. p. 2414. 2636). A kelta nevek használata a Kr. u. I. évszázad végére tennék a készítés korát. Az elhunytaknak teljes alakban való ábrázolása gyakori a bennszülöttek sírkövein már az I. században is, különösen a tartomány északnyugati részén.²² Az oszlopokkal szegélyezett fülke, a borostyáninda és áldozati jelenet, valamint a palmetta díszes akroterionok használata azonban már azt a római ízlést árulják el, melynek sajátos jegyei vidékünkön az I. és II. század fordulóján honosodnak meg. Így sírkövünk is legfeljebb csak a II. század első felében készülhetett, de az elhunytaknak ily alakban való ábrázolása miatt Kelet-Pannoniában a legkorábbi ilyen sírkövek közé számítható.²³

5. *Ursus* sírköve. A XVIII. számú sírban másodlagos felhasználásban talált sírkő töredéke. Magassága 97 cm, szélessége 90 cm, legnagyobb vastagsága 23 cm. A sírkőnek csak a feliratos mezője maradt meg épen. A felette levő részre a megmaradt kevés nyom nem ad felvilágosítást.

Felirata (XVI. tábla, 2. kép) : *Urso marito pi / entissimo et Ter / tio nepoti eius / Tacattu uxor / vivae sibi et e / is faciendum / curavit.*

Ursus gyakori név. V. ö. CIL III p. 2419, 2637. Kelta nevekkel kapcsolatban előjön többször pl. CIL III 4785 és 14368²². Nem hiányzik azonban az illyr és thrák neveket tartalmazó feliratokról sem, így nem határozható meg pontosan, hogy melyik nyelvből való fordítás (*Gronovszky*, id. m. 43 l., 80. szám). *Tertius*ra lásd a 4. számú

²¹ Ismeretes olyan síremlék is, amelyen az áldozati asztal mellett lovát vezető lovász látható. Arch. Ért. 26, 1906, 263 l.; 30, 1910, 339 l., 36 kép; *Schober*, id. m. 112 l., 246 szám, 127 kép. — Áldozati oltár felé közeledő és vágató lovas látható még a következő síremlékeken: *Mahler*, Arch. Ért. 26, 1906, 158 l.; 27, 1907, 145 l.; 28, 1908, 347 l.

²² V. ö. *Schober*, Öst. Jahreshfte 17, 1914, Beibl. 233 sk. l.; u. az, Grabsteine ... 67, 175, 208, 222 ll.

²³ V. ö. Arch. Ért. 27, 1907, 319 l., 32 és 34 képek; 30, 1910, 329 l., 23 kép.

sírkövünknel elmondottakat. A sírkövet állíttató feleségnek neve Tacattu. Előttém ismeretlen, de valószínűleg a *Ta* és *Cattu* összetétele lesz. Ezekre v. ö. Holder, II 1688 l. és I 847 l. *Cattu* név előjön egy St. Veit-i feliratban (CIL III 504²), s kelta eredetét valószínűnek tartja Schultze²⁴ és Krahe²⁵ is. Gyakori kelta használatára, amit más kelta nevekkal való kapcsolata tesz indokolttá lásd Holder, id. m. II 1800 l., Gronovszky, id. m. 22, 44, 60, 63, 66, 80.

Az elhunyt atyjának neve Noibio(n). Ez a név ilyen alakban most fordul elő először. De ismeretes volt már *Noeibio(on)* Virunumból (CIL III 11558, Holder, id. m. II, 755 l.), *Noiibio* Flavia Solvából (CIL III 11733; Holder, II, 756 l.) és *Noebia* Virunumból (CIL III 4990a; Holder, II, 755 l.). Így a mi nevünk is eredeti kelta név.

A sírkövet az elhunyt felesége *Satimara* állíttatta. Neve teljesen új. Végződésére v. ö. a Retdimara nevet ugyanezen temetőből.²⁶ A feleség apjának neve *Atresus*. Gyakoribb kelta név; *Atressus* és *Atressa* alakban Pannonia inferiorban Aquincum környékén előfordul kétszer is (CIL III 10362 = 3380 (Törökbálint) és 10354 = 3373 (Tabajd), míg a 3687 sz. lelhelye ismeretlen). Noricumból is ismeretes (CIL III 5275 (Celeia), 5498 (Pischelsdorf), v. ö. Holder, II, 271 l.; Gronovszky, 57.

Sírkövünk feliratának szövegezése, a *D(is) M(anibus)* formula hiánya, a felirat betűtípusa, szövegezése, az elhunytak egy névből álló barbár nevei, s ezeknek dativusba tévése a felirat korát a II. század első felébe helyezik. Azonban nincsen kizárva annak a lehetősége, hogy a *D(is) M(anibus)* a felirat sérült állapotú keretének felső részén elő is fordulhatott.

6. *Sep. Solia sírköve.* (XVII. tábla, 1. kép.) Ezen emlékünknél az előbbi sírkövektől eltérőleg a Római temető-utca 13. számú ház udvarán került elő egy későrómai sírból, ahol másodlagosan volt felhasználva. A sír oldalai peremes téglákból állottak, kövünk feliratával lefelé a fedelet képezte, de megállapítható volt, hogy már a sírbahelyezéskor kettétörött. Magassága 242 cm, szélessége 78 cm, anyaga helyi mészkő. Felsőrésze egyenes lezárású. A háromszögű lezárásnak közepén négyszirmú rozettát kapunk, két oldalt a sarkokat egy körívvel határolt háromágú palmettából képezett dísz tölti ki. A sírkő ezen felső részét a sírkő egész szélességében végighaladó sáv választja el a középrésztől, amelyet két oldalt egy-egy négyszögű félpillér határol. A pillérek lábai egy négyszögű plinthus, s az erre jövő kerek tagból állanak, fejei pedig egymás felett háromágú levéldísz mutatnak. A középrészt egy koszorú tölti ki, amely azonban elüt a pannoniai sírkövek szokott koszorú-típusaitól.²⁷ A koszorú egymásután sorakozó hármásával álló levelekből áll, közepén fent és lent egy szalag köti át, s a koszorú közepe teljesen ki van töltve akanthusz-levelekből álló rozettával. Ezután jön a feliratos mező,

²⁴ Schultze, Zur Geschichte lateinischer Eigennamen. 39 l., 7 jegyzet.

²⁵ Krahe, Lexikon altillyrischer Personennamen (Indogermanische Bibliothek 9 sz.) 29 l.

²⁶ Nagy L., Asztrális szimbólumok... Pannonia Könyvtár 6, 1935, 4 l. Legújabbban a regölyi diplomán találkozunk *Reidomarus Siuppi f. Eraviscus* névvel. Alföldi prof. közlése, aki Csalog Józseffel publikálja az Arch. Ért. 1943. évi kötetében ezt az új elbocsájtó okmányt.

²⁷ Más pannoniai sírköveken a koszorúnál fent tojásalakú clipeust, lent rendes kétágú kötést látunk, melyből a szalag végei szétágaznak. V. ö. Schober, id. m. 46, 48, 51, 53, 58 képek. A 126. számú intercisai sírkő és a vele rokon aquincumi koszorúkat ábrázoló sírkövek korára v. ö. Nagy L., Arch. Ért. 40, 1923—26, 40 sk. l.

amelyet egyszerű bemélyedő kettősvonalú keret határol. A felíratos mező magassága 75 cm, szélessége 62 cm.

A felirat szövege (5. kép): *D(is) M(anibus) / Sep(timia) / Solia an(norum) LX / Sep(timius) Sene / cio lib(e)r(tus) pa(tronae) / su(ae) ben(e)(merenti) pos(uit).*

D M
S E P.
SOL IA·NLX
S E P·SENE
CIO·LIBR·PA
SV·BE·POS

5 kép

A felirat mezőjében a betűket kifestették.

A harmadik sor *SO*, valamint a negyedik és ötödik sor első betűinél megmaradt a vörös festés nyoma, amely alatt vékony stukkó réteg volt. A harmadik sor *Solia* nevénél az *L* és *I* betűk közt azért van oly nagy távolság, mert ott a kőnek hibája volt, amit mészhabarccsal töltöttek ki.

Solia gyakori név, előfordul a keltáknál is. Így egy eggersdorfi sírkövön *Solia Loturi f.* olvasható (CIL III 5487: v. ö. Holder, II 1602 l., Krahe, Lexicon altillyrischer Personennamen, 106 l.). *Senecio* név gyakori a pannoniai feliratokon. V. ö. CIL III p. 2411. Holder szerint mint cognomen

talán kelta is (II, 1473 l.). A sírkövet *Sep. Senecio libertus* hálából emelte női patrónusának, akitől a nomenét is kapta.

A jelen alkalommal ismertetett felíratos köveink több értékes adatot nyújtottak Szentendre eraviszkus — római korának megismeréséhez, de sok kérdés vár még megoldásra.

A római kori eraviszkus telep helyét még pontosan nem ismerjük. Feltételezhető, hogy a szentendrei Főtér és az innen a Dunáig terjedő részen terült el. A Duna mentén a parti vágásban találtam olyan vermet, amellyel egyezőket Tabánban ástam fel, s onnan egy szürke színű besimított díszű nagy urna maradványát emeltem ki. Ugyancsak a Duna partján Nagy Miklós folyamőr százados már évekkel ezelőtt egy olyan fibulát talált, amelynek formája megelőzi a noricum-pannoniai név alatt ismeretes csoportot. Szorványos lelet egy késő La Tène-ízlésű kard áttört díszű hüvelyével együtt, melyet Péchy Henrik őrzött gyűjteményében. Ez utóbbival bővebben fog foglalkozni Tompa Ferenc *Budapest története* c. mű I. kötetében (sajtó alatt). Nem ismerjük az eraviszkus temető helyét sem. Korai sírköveink égetett temetkezésből származó sírok felett állottak egykoron. Eredeti helyén, esetleg egy égetett sír mellett ledőlve eddig eraviszkus sírkövet nem találtunk.

A megerősített oppidumnak legmegfelelőbb hely, hasonlóképp a Szent Gellért-hegyhez, az a domb volna, ahol a korai középkorban a római katolikus templomot építették fel. Innen uralhatták a közel folyó Duna környékét. Dr. Nagy Tibor 1940. őszén a templom melletti szabad téren egy-két próbaárkot húzott, de mint értesített, eddig nem találta meg a késő La Tène kultúra nyomait. A másik kiemelkedő hely, mely településre alkalmas volt, a római tábor területe, mert a Duna felőli keleti oldala meredek várszerű, természetes alakulatú. Ezek a most említett helyek csak a megerősített oppidum tekintetében jönnek számba, ahová ellenséges betörés, elemi csapások idején (árvíz, erős tél stb.) a lakosság visszahúzódhatott; egyébként a Duna partján tapaszthatta ki vályogházait a katolikus templom alatt és közelében. Itt kapott jó agyagot az edény-

égetéshez, a Duna pedig hallal táplálta. Szemben, a Szentendrei-sziget könnyen megközelíthető, s állandóan lakott terület az őskorban.; virágkora a bronz- és vaskor. Szentendrével szemben a szigeten eddig még nem találtunk késő La Tène-kori emléket, ami azonban nem zárja ki, hogy ilyenek még nagyobb számmal is előkerülhetnek. Különösen vadban való bősége csábíthatta oda az eraviszкусokat könnyen elérhető zsákmányra. Erre a vadbőségre utal a bronzkori és vaskori telepek nagyszámú és változatos állati csontanyaga.

Az illyr-kelta település topografiája még nyílt kérdés. Nevére (Ulcisia castra az ulk-tőből képezve),²⁸ népi összetételére, a lakosság neveire, vallására, temetkezési szokásaira, ruhaviseletére már kitértünk többször a szentendrei felíratok ismertetése során, így a jelen alkalommal is. Kulturájának fokára, s annak a gellérthegyi és más pannoniai telepekhez való viszonyára, függésére csak a sírkövek adnak útbaigazítást az említett egy-két szorványosan talált bronztárgytól eltekintve.

A sírkövek a kőfaragómesterség megítéléséhez nyújtanak hézagpótló felvilágosításokat, s jobban mutatnak reá stílusuk középdunamenti sajátosságaira, mint az óbudai, vagy a dunapentelei és más lelhelyek emlékei. A római foglалás korától a Kr. u. II. század közepéig vezetnek bennünket leleteink, s mutatják a stílus fejlődését, vagy a változásokat. Már megfigyelhető volt Nyugaton, így Galliában is, hogy a késő La Tène-stílus csak a belföldön jelentkezik a maga természetes megnyilatkozásában; így a katonai táborok mellett, vagy az új alapítású telepeken, városokban nem található fel.²⁹

Jelen alkalommal be kell mutatnom azt a szentendrei kerek szobrot is, mely az eraviszкусok területén eddig az egyedüli önálló szobrászati emlék (XVII. t., 2., 3. kép), s jelenleg a szentendrei városház előcsarnokában látható. Még évtizedekkel ezelőtt Moeller István mentette meg a Kossuth Lajos-utca egyik házából, ahol az utca felől kocsivetőkőnek használták. Ülő helyzetben lévő, stilizált állatot ábrázol; helyi trachitkőből kifaragva. Előnézetét olyan lapos síkban faragták ki, nemkülönben két oldalát is, minő stílus nyomai az ulcisiai sírköveken is fellelhetők. Valószínűleg egy bennszülött szentélyből származik, amelyben mint díszítés vagy kultusztárgy szerepelt úgy akárcsak a Nyugatról ismeretes kelta szentélyekben, amelyeknek emlékei újabban mind gyakrabban kerülnek elő, s ott névvel is ellátható.

A szentendrei eraviszкус sírkövek díszítése kezdetben vallásos szimbolumnak, az asztrális jelvények³⁰ bekarcolásából vagy a fafaragás vésettdíszű stílusának puha kőben való utánzásából állott. Ez arra utal, hogy a római foglалás előtt szobrászati tevékenységük csak a faanyagban érvényesült, s különben is ez a vésett technika bronzművességükre is jellemző s Nyugaton is fellelhető késő La Tène ízlésre utal. Csak az I. század elején új hatásképen veszik át a kemény kő használatát, de ekkor is még sokáig, több mint egy évszázadig ragaszkodnak a puha, könnyen véshető kőanyaghoz, nálunk a trachit-andezithez, másutt a puha homokkőhöz. A korai sírköveken egyenes vonalban tartott külső felületet kapunk; az előoldalon nem törekszenek a háttér kimélyítése által a harmadik dimenzió kiérettetésére.

²⁸ Krahe, Die alten balkanillyrischen geographischen Namen. (Indogerm. Bibl. 7) 1925, 101, 111 l.; Nagy L., Arch. Ért. 44, 1930, 243 l.

²⁹ Schober, Zur Entstehung der provinzialrömischen Kunst. Öst. Jahreshefte. 26, 1930, 14 ll.

³⁰ V. ö. Pannonia Könyvtár 6, 1935.

Így a legkorábbi sírköveken az elhunytak ábrázolását, a fejet, ruhát, kezeket vonalasan adták vissza. Ellapított képsík, rossz rajz, anatómiai hiányok mutatják a kezdeti kiindulást. Legszebb példái az Aquincumi Múzeumba került azok a sírkövek melyeken a felirat hiányzik. Ezeket ismertette már Kuzsinszky Bálint.³¹ Két ilyen síremléket mutatunk be. (XVI. tábla, 1, XVIII. tábla, 2. kép.)

A római hódítás ismerteti meg a bennszülöttekkel a kemény kőanyagot, a békásmegyeri és budakalászi mészkövek használatát, mely nehezebb feladatok elé állította a kőfaragókat, s hódító csoportokkal vagy nyomukban jövő katonai vagy római nemzetiségű polgári kőfaragók különben is a központi helyeken, a táborok közelségében kihálásra kényszerítik a bennszülött lapicidákat, vagy legalább is gyors alkalmazkodásra. Szentendréen is a II. század közepéig már változott viszonyok és újabb díszítő elemek átvételével él tovább a helyi műhelygyakorlat. Már a jelen alkalommal ismertetett sírkövek egyikén-másikán is ott a sírkő szokásos mezőkre való felosztása; oromzat, akroterion, keretező oszlopok, növénydíszítés, palmetták jelentkeznek. Keskeny képmezőben az áldozati jelenet a tripussal római minta átvétele, a kocsitemetkezés visszaadása azonban még kelta fogalmazás, de már római köntösben. A II. század elején az alakok ábrázolása veszít síkszerűségéből, lassan teltebbek a formák, s a harmadik dimenzió éreztetése megoldódott. *Tertio Noibionis filius* sírkövén egész alakos ábrázolást kapunk; az elhunyt házaspár bár még bennszülött viseletben jelenik meg, de a beállítás római és elűt pl. a nyugat-pannoniai bennszülött sírkövek egész alakos ábrázolásaitól, azoknak lapos síkban való tartásától.³²

Ami a II. század közepétől kezdve az eraviszkus vagy azalus jellegre utal a sírköveken, az csak az elhunytak illyr-kelta neve és a nők konzervatív ruha- és ékszer-viselete. A romanizálódás erős ütemben oly gyors léptekkel haladt előre, hogy mire a helyi, talán új jellegzetes formákat, s stílust kitermelő kőfaragóipar készsége számottevő fokra emelkedhetett volna, — a vezetést átvették a rómaiak, vagy a bennszülöttek olvadtak fel a római birodalmi művészet uniformizáló törekvéseiben.

Az eraviszkus kőfaragómesterség egy természetesen zárt jelleget mutat fel a Duna középfolyásánál. *Sisiu* sírkövén³³ az asztrális díszítések sajátos formái és elrendezése teljesen azonos a Csobánkán talált *Nemoratta* síremlék díszével. ³⁴ *Ava Magimari* f. sírkövénnek beosztása, díszei, jelenetei (v. ö. XV. tábla, 3. képünket) egy dunapentelei sírkövön is pontosan megtalálhatók.³⁵ Ezeket az egyezéseket még folytathatnánk több egymástól távolabb eső lelhely emlékanyagának bemutatásával.

Amennyire most látjuk, a római civilizáció nagy hatással volt a helyi iparosok összefogására és csak ezzel magyarázható, hogy mesterség, szakmaszerint csoportosultak ők is. Dunabogdányban került elő egy feliratos kőemlék, melyen az eraviszkus kőművesek

³¹ Kuzsinszky Bálint, Bud. Rég. 5, 1897, 155 l.

³² Schober, Grabsteine c. művében több példát találunk.

³³ Nagy L., Asztrális szimbolumok. 5 sk. l. 5 kép.

³⁴ C I L III 10.571; Hampel, Ókori világ Magyarhonban. Jelentés . . . 1905. évi állapotáról. 222—223; Hampel, A Nemzeti Múzeum legrégibb pannoniai sírtáblái 1906, 43; Hampel, Arch. Ért. 27, 1907, 297; Schober, id. m. 46, 40 kép.

³⁵ Demiuncus Cuoci f. sírköve a Nemz. Múzeumban.

magisteréről történik említés.³⁶ Az ilyen egyesülés jellegű összműködés mintalapokat patronokat adott tovább a távolabblakó kőfaragóknak is, s így a helyi kőfaragóiskolák műhelyek mellett nagy szerepük volt egy-egy közös stílus, egyazon technikai készséget mutató zártabb csoport kialakításában. Nem hallgathatjuk el azonban azt sem, hogy egy-egy műhely tevékenysége nemcsak egy telepre szorítkozott, szállítottak vidékre is, sőt néha nagyon is messze. Éppen Szentendréről ismerjük példáját annak, hogy az *aquincumi collegium fabrum et centonariorum* a szentendrei tűzoltó különítményében szolgáló és ott meghalt tagjainak sírjaira a Kr. u. II. század első felében egy aquincumi gyárból szállíttatott sírköveket.³⁷

Budapest, 1941. május havában.

NAGY LAJOS.

UNPUBLIZIERTE ERAWISKISCHE GRABDENKMÄLER DER RÖMERZEIT AUS SZENTENDRE-ULCISIA CASTRA.

(Beiträge zur Plastik der Erawisker).

Es sind in diesem Aufsatz folgende Denkmäler besprochen worden:

1. Grabdenkmal der Verodubena **Taf. XV, 1.** und S. 87. **Abb. 1.**
2. Grabstein des Crispus, S. 90. **Abb. 2.**
3. Grabmal des Firmus und seiner Familie, **Taf. XV, 2.** und S. 92. **Abb. 3.** Eine Analogie für den plastischen Schmuck bietet der Stein CIL III 10576, **Taf. XV, 3.**
4. Grabstein des Tertio, **Taf. XVI, 3.** und S. 94. **Abb. 4.**
5. Grabstein des Ursus, **Taf. XVI, 2.**
6. Grabstein der Solia, **Taf. XVII, 1.** und S. 96. **Abb. 5.**
7. Statue eines stilisierten Tieres **Taf. XVII, 2.** und 3.

Es werden noch frühe erawiskische Grabsteine erörtert, so **Taf. XVI, 1.** und **Taf. XVIII, 2.,** ferner ein verwandtes Stück aus **Ulcisia Castra Taf. XVIII, 1.**

LUDWIG NAGY.

³⁶ CIL III 13.389.

³⁷ V. ö. Nagy L., Arch. Ért. 50, 1939, 86 sk. ll. 52, 53 képek. Egy új sírkő a Tellér-villából még nincsen ismertetve. — Ilyen esetet ismerünk már Dunapenteléről, mikor az *aquincumi collegium cultorum* M. Herennius Pudens sírjára küld sírkövet. V. ö. Nagy L., Arch. Ért. 40, 1923—1926, 114 sk. ll.

KATONAI ELBOCSÁJTÓ-OKMÁNY REGÖLYBŐL

Az új okmány (XIX.—XXI. t.) leletkörülményeiről Csalog József a helyszínen végzendő ásatások kapcsán fog folyóiratunk legközelebbi számában beszámolni; most csak az epigraphiai publikációt tesszük közzé, hogy a pannoniai kutatás minél hamarabb felhasználhassa az új katonatörténeti adatokat.

Az új diploma bronzlapjai 14×10.5 cm nagyságnak, 0.8—0.9 cm vastagok. Az ép tábla súlya a rajta levő sodronydarabkával 98 gr., a másiké 89.5 gr. A felirat a következő:

A felső bronzlap külső oldalán: *Imp. Caes. divi Hadriani f. divi Traiani / Parthic. nep. divi Nervae pronep. T. Aeli / us Hadrianus Antoninus Aug. pius pont. / max. trib. pot. XI imp. II cos. IIII p. p. / equitib. et pedit. qui milit. in alis V et coh. XIII / quae appel. I Flav. Britan. ∞ et I Thr. vet. sag. / et I Britton. c. R. et I praet. c. R. et I Aug. Itur, et / III Batav. ∞ vex. et I Alpin. equit. et I Thr. Germ. / et I Alpin. pedit. et I Noric. et III Lusit. et II / Nervior. et Callaec. et VII Breucor. et I Lusit. / et II Aug. Thr. et I Montan. et I Campan. vol. / c. R. et I Thrac. c. R. et sunt in Dannon. (sic!) in / fer. sub Cominio Secundo quinis et vi / cen. plurib(us)ve item classic. sex et viginti / stipend. emer. dimis. honest. miss. quor. / nomina subscript. sunt civit. Roman. / qui eor. non haber. dedit et conub. cum / uxor. quas tunc habuis. cum est civit. is dat. / aut cum is quas postea duxis. dumta / xat singulis a. d. VII id. Oct. / C. Fabio Agrippino / M. Antonio Zenone cos. / alae I Flav. Britan. ∞ cui praest / M. Licinius Victor Savar. / ex gregale / Reidomaro Siuppi f. Eravisc. / descript. et recognit. ex tabula aerea / quae fixa est Romae in muro post / templ. divi Aug. ad Minervam.*

Ugyane szöveget rövidítettebb és nem teljesen egyező alakban megtaláljuk hebe-hurgyán bevésve a két összedrótózt bronztábla belső oldalain. Mégpedig a szöveg első fele a felső tábla belső oldalán a következőképen rövidült meg:

Imp. Caes. divi Hadriani f. divi Traiani / Parth. n. divi Nervae pron. T. Aelius / Hadrianus Antoninus Aug. pius p. m. / tr. pot. XI imp. II cos. IIII p. p. / eq. et ped. q. m. in al. V et coh. XIII et sunt / in Pann. infer. sub Cominio Secundo / XXV plur. item clas. XXVI st. em. dim. hon. / mis. quor. nom. subscr. sunt civ. Rom. / qui eor. non hab. item filis class. ded. / et con. cum ux. quas tunc hab. cum est / civ. is dat. aut cum is quas post dux. / dt. sing.

A folytatás a hátsó tábla felső lapján:

a. d. VII id. Oct. / Agrippino et Zenone cos. / alae I Flav. Brittan. (sic!) ∞ cui praest / M. Licinius Victor Savar. / ex gregale / Reidomaro Siuppi f. Eravisc.

A hátsó tábla hátlapján a hét tanú neve:

L. Pulli. Daphni. / M. Servili. Getae. / L. Pulli. Chresimi. / M. Ulpi. Blasti. / Ti. Iuli. Felicis. / C. Iuli. Silvani. / P. Ocili. Prisci.

Az elbocsájtó okmány szövege magyarul a következőképpen hangzik:

„Imperator Caesar Titus Aelius Hadrianus Antoninus Őfelsége, a megdicsőült Hadrianus fia, a megdicsőült parthus-verő Traianus unokája, a megdicsőült Nerva dédunokája, akit kegyesnek neveznek, a pontifex-papok feje, néptribuni hatalma tizenegyedszer való ráruházásának évében, akit másodszor kiáltottak ki imperator-nak, aki négyszer viselte a konzulsgot, a haza atyja,

azoknak a lovasoknak és gyalogosoknak, akik öt lovas- és tizenhárom gyalogos csapatban szolgáltak, mely csapatoknak a neve: a Flavia nevet viselő első britanniai ezres lovascsapat, a 'veterán' jelzőjű első thrák lovas íjjászcsapat, a brittonok első, római polgárokból álló lovascsapata, a római polgárokból álló első praetoria nevű lovascsapat és az ituraeusok első, Augusta jelzőjű lovascsapata,

a batavusok harmadik számú ezres gyalogcsapata, különítményben távol, az alpesiek első, lovassággal kiegészített gyalogcsapata, a thrákok első, germániai nevű gyalogcsapata, az alpesiek első, csupán gyalogos csapata, a noricumiai első gyalogcsapata, a lusitanusok harmadik számú gyalogcsapata, a nerviusok és callaecusok második gyalogcsapata, a breucusok hetedik gyalogcsapata, a thrákok második számú, Augusta jelzőjű gyalogcsapata, a montanusok első gyalogcsapata, a campanusok első, római polgárokból álló, 'önkéntes' nevű gyalogcsapata, a thrákok első számú, római polgárokból álló gyalogcsapata

és amely (csapatok) Alsó-Pannoniában állomásoznak Cominius Secundus (parancsnoksága) alatt,

akik huszonöt vagy több szolgálati évet töltöttek ki, a hajóskatonák közül pedig azoknak, akik huszonhat szolgálati évet érdemesen szolgáltak, s akiket megbecsüléssel bocsájtottak el s akiknek a neve alább fel van tüntetve, római polgárjogot adott azoknak, akiknek közülük nem volt még meg, továbbá jogérvényes házasságot azokkal az asszonyokkal, akiket abban az időpontban bírtak, vagy pedig olyanokkal, akiket később vettek feleségül, de csupán csak egyvel.

Caius Fabius Agrippinus és Marcus Antonius Zeno konzulsga alatt (= Kr. u. 148-ban), október hó 9-én

a Flavius nevet viselő első britanniai ezres gyalogcsapat, amelynek a Savariából (Szombathely) való Marcus Licinius Victor a parancsnoka, volt gyalogosának, Reidomarusnak, Siuppus fiának, az eraviscusok törzséből.

Leiratott arról az ércabláról és ellenőriztetett, amely Rómában, a megdicsőült Augustus császár azon temploma mögötti falon van felerősítve, amely a Minerva-szentély mellett fekszik. — A két összedrótzott bronzlap egymásnak fordított belső oldalain sebbel-lobbal felírt rövidebb szöveg annyiban különbözik ettől, hogy a „hajóskatonák fiainak” is felemlíti a polgárjog megadását.

Nézzük most az új okmány adatainak tanulságait.

Annak a 148 október 9-én kelt császári rendeletnek, amelyen okmányunk alapszik, ismerjük már a szövegezését egy másik diplomából, mely a felső-pannoniai csapatok számára adott változatban ugyanezt az alapszöveget nyújtja. Ez az aszári diploma

(CIL XVI 96), mely az azalus törzsből való *Atta*-nak, *Nivio* fiának van kiállítva. Csak egy eltérés van a kétfő között: a belső oldalak szövegébe beszúrt *item fili(i)s class(icorum)*. A hét tanú nevei is ugyanazok, kivéve a negyediket, akit az aszári okmányon *M. Sentilius Iasus*-nak hívnak, míg a miénken *M. Ulpus Blastus* szerepel.

Értékes adatot szolgáltat a pannoniai katonák emelkedésének történetéhez a római seregben diplománk azon adata, mely szerint egy savariai származású ember a II. század közepén már lovagrendű katonai parancsnokságokat töltött be. Ez a *M. Licinius Victor* minden bizonnyal azoknak az italikus veteránusoknak az utódai közül való, akiket száz esztendővel azelőtt I. Claudius telepített be az általa alapított új kolóniába.

Az elbocsájtó-okmány tulajdonosának neve, *Reidomarus*, nem ismeretlen az eraviszкусok személynevei között. Nagy Lajos *Retdomara* formában találta nőnemű alakját egy szentendrei kövön.¹ Szentendréről ismert egy *Retimarus* (CIL. III. 10578) is, amely talán ugyane név más változata lesz. Különböztetésül általánosan elterjedt kelta név, a Nyugaton *Ritomarus* formában is előfordul — így híttak egy I. századi La Graufesenque-i fazekasmestert.² De bármily gyakori is a kelta névadás az eraviszкусok között, biztosan tudjuk, hogy e nép illyr származású volt.³ Ismeretes, hogy törzsi szervezetük központja Budán, a Gellérthegyen volt;⁴ civitasuk délfelé való kiterjedéséről annyi volt idáig bizonyos, hogy Dunaföldvár környékéig ért el a településük. Diplománk alapján először valószínűnek látszott, hogy *Reidomarus* Regöly környékéről való volt s hosszú katonai szolgálata után hazatért oda; ha pedig ez így lett volna, akkor meglepően kitolódik e törzs déli határa.

Érdekes probléma vetődött fel ezzel kapcsolatban. Az eraviszкусok kutatásaink szerint⁵ Kr. e. 70 körül költöztek be a Dunántúlra, míg azelőtt minden valószínűség szerint a Dunakönyökkel szemben a balparton foglaltak helyet a velük rokon ózok (*Osi*) szomszédjában. Másfelől jól ismerjük Regöly környékének leletanyagát a Kr. e. I. században, mely a boszniai-délpannoniai illyrség erősen ósdi színezetű, régi etruszk és hallstatti elemeket őrző kultúráját egyesíti „modern” kelta elemekkel.⁶ Az a kérdés tehát, hogy ha 70 körül odaköltöztek az eraviszкусok, vajjon már az ő emlékeik-e a szárazd-regölyi emlékesoport tárgyai, vagy még az általuk elűzött előző lakosságtól származnak-e? Csakhogy e mérlegeléseket felborította egy újabb regölyi diploma, melyet folyóiratunk következő kötetében fogunk ismertetni. Ez t. i. egy ugyane császári rendelettel elbocsájtott *azalus* veteránusé volt. Így valószínűbb, hogy a két különböző törzsbeli ember a csapatuk tábora mellett telepedett meg s nem eraviszкус földön.

¹ Nagy Lajos, Pannonia-könyvtár 6, 1915, 4.

² F. Oswald, Index of Potters' Stamps on Terra Sigillata, 1931, 266. — A *Reitu-genus* ugyane töből képzett név Hispániában gyakori, lásd a CIL III 4368 felirathoz fűzött jegyzetet; *Rito-genus* alakban Galliából is ismerjük (F. Oswald, id. m. 265 egy Lezoux-i edénykészítő neve) A. Holder, Der altceltische Sprachschatz, 1897, 1115. 1196, *Ritumara* (CIL III 11654). *Reita* (CIL V 3743). A *ritu-*, *retu-* ige = 'futni' a keltában (A Holder, id. m. 1194).

³ Alföldi A., Budapest története 1, 1942, 156 skk.

⁴ Alföldi A., Arch. Értesítő 1939, 108 skk.

⁵ Budapest története 1, 1942, 147 skk.

⁶ Alföldi A., Numizmatikai Közöny 28/29, 1933, 13 skk.

Talán legnagyobb értéke e bronztábláknak, hogy Alsó-Pannonia megszálló-csapatait a Kr. e. II. század közepén az eddiginél sokkal pontosabban megismerteti velünk. Eddigi ismereteink főleg a 151–160 évekre datálható és egy 167-ből való elbocsájtó-okmányra voltak építve; tanulságos lesz ezeknek csapatfelsorolását a mi új diplománkéval összehasonlítani. Alábbi táblázatunk megkönnyítheti ezt az egybevetést; a sorszámok a csapatnevek előtt azt jelzik, hogy a felsorolás sorrendjében hanyadiknak vannak feltüntetve.

148 p. Chr. n. (exemplar nostrum)	151/160 p. Chr. n. (CIL XVI 112—113)	167 p. Chr. n. (CIL XVI 123)
<i>Alae quinque:</i>	<i>Alae quinque:</i>	<i>Alae tres:</i>
1. Flav. Britan. ∞	1. [.....]	2. I. Britan. ∞ c. R.
2. I. Thr. vet. sag.	2. I. Thr. vet. sag.	1. I. Thrac. veter.
3. I. Britton. c. R.	5. I. Britt. c. R.
4. I. praet. c. R.	4. [.....] c. R.
5. Aug. Itur.	3. I. Aug. Itur.	3. I. Aug. Itur.
<i>Cohortes tredecim:</i>	<i>Cohortes tredecim:</i>	<i>Cohortes decem:</i>
1. III. Batav. ∞ vex.	10. III. Batav.
2. I. Alpin. equit.	12. (I. Alp.) equ.
3. I. Thr. Germ.	9. (I. Thr. Germ.)	1. I. Thr. Germ. c. R.
4. I. Alpin. pedit.	13. I. Alp. ped.	2. I. Alpin. ped.
5. I. Noric.	[.....]	3. I. Noricor.
6. III. Lusit.	5. III. Lusit.	4. III. Lusit.
7. II. Nervior. et Callaec.	3. II. Ast. et Call.	5. II. Astur et Callaec.
8. VII. Breucor.	4. VII. Breuc.	6. VII. Breucor.
9. I. Lusit.	2. I. Lusit.	7. I. Lusit.
10. II. Aug. Thr.	6. II. Aug. Thr.	8. II. Aug. Thrac.
11. I. Montan.	[.....]	9. I. Montan.
12. I. Campan. vol. c. R.	8. I. Camp. vol. c. R.
13. I. Thrac. c. R.	11. I. Thr. eq.	10. I. Aug. Thrac. c. R.

Vegyük most röviden sorra a felsorolt segédcsapatokat.

a) Lovas szárnycsapatok:

1. *Ala prima Flavia Augusta Britannica milliaria civium Romanorum*. Állandó állomáshelye gyanánt *Alta ripa* (Tolna) jöhet számításba, azonban lehet, hogy az erről tanúskodó fogadalmi oltárt nem ennek az *ala*-nak tizedese emelte, hanem egy rokon hangzású nevű csapaté.⁷ Eddig ugyanis összetévesztették a 3. sz. alatt felsorolt csapattal, amiről lásd alább. — Állomáshelyének megállapítására még két más eshetőség is

⁷ W. Wagner, Die Dislokation der röm. Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus (Neue deutsche Forschungen Bd. 203), 1938, 23. — E művet ezentúl csak a szerző nevével idézzük.

kinálkozik. Az egyik az, hogy a CIL XVI 49 diploma tanúsága szerint egy 105-ben elbocsájtott katonája Brigetio-ban telepedett meg s odavaló azalus nő a felesége, — tehát esetleg a csapatot magát is itt kereshetnénk. Viszont a regölyi diploma lelhelye épp így számba jöhet ezen ala táborának meghatározása szempontjából, — annál inkább, mert utólag egy második regölyi diploma felbukkanását is hírül adhatjuk, mely ugyanezen időpontból, ugyanezen csapattest egy másik katonájától való.

2. *Ala I. Thracum veterana sagittariorum.* — Intercisa (Dunapentele) és Campona (Nagytétény) a táborhelyei.⁸

3. *Ala I. Brittonum civium Romanorum.* — Eddig nem ismerték ezt a csapatot. A Tolna környékén talált Hercules-oltár, melyet egy *dec(urio) al(ae) Bri(.)* emelt, lehet az *ala I. Britannica* és az *ala I. Brittonum* emléke is (CIL III 3305). Így még nem biztos, hogy melyikük állomáshelye lehetett Alta ripa.

4. *Ala I. praetoria civium Romanorum.* — A keleti provinciákban is feltűnik egy ilyneví csapat s idáig azt hitték, hogy a kettő ugyanaz, mégpedig úgy, hogy a Rajnától jövő és Pannoniában 85 óta megtalálható *ala praetoria* Traianus parthus háborújának résztvevői között elkerült volna Keletre s ott ragadt volna.⁹ A regölyi diploma azonban megmutatja e nézet helytelen voltát és most már csak afelől lehet kétség, hogy vajjon a pannoniái csapat került-e el mégis Marcus és Verus parthus háborúja folytán keletre, vagy különböző *ala*-e a kettő. Mindenesetre bizonyos, hogy M. Statius Priscus, aki Antoninus Pius uralma elején vezényelte az *ala I. praetoria*-t (Dess. 1092), nem Kappadociában szolgált e lovascsapattal,¹⁰ hanem Pannoniában, mert e megbízatása szervesen csatlakozik a *legio I. adiutrix*-nak a pannoniái *Brigetio*-ban viselt tribunátusához, melyet közvetlenül ezelőtt töltött be. Ugyancsak Pannoniában volt *praefectus*-a e lovasosztálynak T. Annius Maximus Pomponianus (Dess. 2725)¹¹, nem pedig a Keleten, mert az *ala I. Ulpia contariorum*, melynek élén ez előtt állott, a pannoniái Arrabona helyőrsége s így igen valószínű, hogy ismert terepen nyerte — mint az általános gyakorlat volt — következő alkalmaztatását is. Sőt az is valószínűnek látszik — az eddigi véleményekkel szemben —, hogy M. Rossius Vitulus is Pannoniában volt az *ala praetoria civium Romanorum* parancsnoka.¹² Ez a lovagrendű tiszt Marcus és Commodus alatt szolgált a seregnél, mégpedig először a Rajnánál, majd az aquincumi *II. adiutrix* legióhoz került és egyúttal a dunabalparti ózok felügyelője (*praepositus gentis Onsorum*) volt; majd hosszabb ideig az *ala praetoria* élén állott és úgy látszik, hogy közvetlenül ehhez a beosztásához csatlakozott új megbízatása s innen indult Septimius Severus-szal Itáliába 193-ban, mint az új császár seregének főintendánsa (*praepositus annonae expeditionis felicis urticae*). Nem

⁸ W. Wagner, 69. Szilágyi J., Tanulmányok Budapest múltjából 9, 1941, 234.

⁹ K. Cichorius, Realenc. d. class. Altertumswissenschaft (ezentúl: RE.) 1, 1258. — E. Ritterling, Festheft der Wiener Studien zum 60. Geburtstage E. Bormanns, 1902, 130 Anm. 4. W. Wagner, 64.

¹⁰ Így például F. Miltner is, RE. 3A, 2219. — W. Wagner, id. h.

¹¹ Keletre teszi Wagner 64 a következővel együtt.

¹² Année epigr. 1911, nr. 7 = Á. Dobó, Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes², 1940 (Diss. Pann. I, 1), nr. 414; année epigr. 1914, nr. 248 = Á. Dobó, id. m. nr. 415. E. Ritterling, Germania 1, 1917, 133 sk. — Alföldi A., Századok 1936, 22, 7. jz. (További irodalom Dobónál.)

valószínű ugyanis, hogy a Pannoniában proklamált Severus akár a Keletről (ahol vele szemben más imperatort kiáltottak ki), akár a még pártjára nem állott Itáliából kérethetett vagy kaphatott volna hadsereg-élelmező főnököt; sokkal több a valószínűsége annak, hogy Pannoniában válogatott ki erre a kényes bizalmi állásra egy tapasztalt és megbízható tisztet. Ha pedig ez így van, akkor a szíriai és kappadóciai *ala praetoria* a mienktől egészen különböző csapat. — Pannoniai állomáshelye e lovascsapatnak *Teutiburgium* (Dálja) volt.¹³

5. *Ala I. Augusta Ituraeorum*. — Jól ismert alsópannoniai csapat, melynek először a tartomány déli részén, majd *Aquincum* környékén vannak nyomai.¹⁴

b) Gyalogcsapatok:

1. *Cohors III. Batavorum milliaria*. — Ezt is jól ismerjük provinciánkban, ahol *Vetus Salinae* (Adony) erődjében táborozott.¹⁵ A neve mellett álló *vex(illatione)* kifejezés kétségtelenül arra vonatkozik, hogy számos más pannoniai csapategységgel együtt e batavus *cohors*-ot is elküldték Észak-Afrikába a 147/148–150 években lejátszódott nagy mór felkelés leverésére.¹⁶

2. *Cohors I. Alpinorum equitata*. — Alsópannoniai táborhelye *Lussonium* (Kömlöd).¹⁷

3. *Cohors I. Thracum Germanica*. — W. Wagner úgy vélte, hogy ez Kr. u. 154 és 160 közt jön át Felső-Pannoniából Alsó-Pannoniába,¹⁸ de feltevését megcáfolja új okmányunk. Ugyanis az a *cohors I. Thracum civium Romanorum*, amelyet ő evvel azonosítani akart, még Kr. u. 148 után is *Pannonia superior*-ban maradt s így ettől különböző. Sőt nem is két, hanem három pannoniai thrák *cohors* létezése bizonyul be most egy helyett. Az első a *Germanica* jelzőjű *cohors I. Thracum* Alsó-Pannoniában, amely onnan kapta ezt az elnevezést, hogy előzőleg a rajnai Germániában állomásozott. A második a felsőpannoniai *cohors I. Thracum civium Romanorum*, amely a 133, 138, 148, 149 és 154 években kiállított katonai elbocsájtó-okmányokon szerepel (CIL XVI, 76., 77., 84., 96., 97., 104.). Ez is Germániából jöhetett. Már Wagner figyelmeztet rá ugyanis, hogy a 138 június 16-án kiállított felsőpannoniai diploma e csapat trieri származú lovasának van kiállítva, akit legkésőbb 113-ban sorozhattak be még a Rajnánál.¹⁹ A *cohors* tehát akkor még ott volt; ez lehet még a 116-ból való germániai diplomán említett *cohors I. Thracum civium Romanorum* is (CIL XVI 62). A harmadik thrák csapattest azonos nevű e felsőpannoniai *cohors*-szal, de vele egyidejűleg *Pannonia inferior* hadseregében található: ez a regölyi diplomán regisztrált *cohors I. Thracum civium Romanorum*. — Vajjon az utóbbi kettő közül melyik volt az a *cohors I. Thracum civium Romanorum*, amely Kr. u. 100-ban Moesia superiorban állt a Domitianus által a dákok ellen összevont csapatok között²⁰ s melyik azonos azzal az ilynevű segédcsapattal, amely 110-ben az új Dácia tartományának megszállói között

¹³ CIL III 10257 = Dess. 2539. W. Wagner 63.

¹⁴ W. Wagner, 54. — Szilágyi J., id. m. 234.

¹⁵ W. Wagner, 95.

¹⁶ Lásd erről H. Dessau, *Geschichte der röm. Kaiserzeit* 2, 1926, 42. — W. Hüttl, *Antoninus Pius* 2, 1933, 116. — H. Nesselhauf, CIL XVI, nr. 99 (p. 90). — W. Wagner, 23.

¹⁷ W. Wagner, 81 sk. — Szilágyi J., id. m. 235.

¹⁸ W. Wagner, 189 sk.

¹⁹ Uo. (CIL XVI 84).

²⁰ CIL XVI 46, H. Nesselhauf jegyzetével.

(CIL XVI 57) van felsorolva? Ezt ma még nehéz eldönteni. — Mivel így magában Alsó-Pannoniában több thrák gyalogsapat volt elhelyezve, nem tudjuk azt sem, hogy a rájuk vonatkozó emlékek lelőhelyei közül melyiket melyikre vonatkoztassuk.²¹ Megnehezíti még helyhezkötésüket, hogy bélyeges tégláik nem okvetlenül jelzik állomáshelyüket, hanem esetleg csak építőtevékenységük nyomai. (Lásd még alább a 13. sz.-hoz fűzött megjegyzéseinket!)

4. *Cohors I. Alpinorum peditata*. — Egy 163-ból származó feliratos kővének tanúsága szerint²² Bölcskén, (Tolna m.) vagy ennek szomszédjában volt a tábora.

5. *Cohors I. Noricorum*. — Eddig azt tudtuk róla, hogy 167-ben már át volt helyezve Alsó-Pannoniába; most kiviláglik, hogy már 148-ban is itt van. Táborát Öcsény-Szigetpusztán kell keresnünk.²³

6. *Cohors III. Lusitanorum*. — Táborhelyét nem ismerjük.²⁴

7. *Cohors II. Nerviorum et Callaecorum*. Ezen a néven eddig nem ismertük ezt a cohors-ot, de táblázatos összeállításunk megmutatta, hogy ez nem más, mint a nálunk jól ismert cohors II. Asturum et Callaecorum. Táborhelyét még nem állapította meg biztosan a kutatás.²⁵

8. *Cohors VII. Breucorum*. Diplománk a legkorábbi dátumot nyújtja arra nézve hogy mikor tért vissza a Keletről ez a pannon *Breucus*-okból álló gyalogsapat, mely *Lugio*-ban (Dunaszekcsőn) táborozott.²⁶

9. *Cohors I. Lusitanorum*. Pontosabb állomáshelyét nem tudjuk.²⁷

10. *Cohors II. Augusta Thracum*. Ez a legkorábbi emléke Alsó-Pannoniában, Táborhelyét nem ismerjük.²⁸

11. *Cohors I. Montanorum*. Ennek sem ismerjük még közelebbi helyét.²⁹

12. *Cohors I. Campanorum voluntaria civium Romanorum*. — A provincia dél-keleti csücskében állomásozó, régen és sokáig nálunk alkalmazott segédsapat.³⁰

13. *Cohors I. Thracum civium Romanorum*. — Fenti párhuzamosításunkból kiderül, hogy ez azonos azzal a cohors-szal, amelyet a 151/160 években kelt diplomában *I. Thracum equitata*³¹ és a 167-ben kelt diplomán *I. Augusta Thracum civium Romanorum* néven említenek az illető császári rendeletek. Fentebb láthattuk, hogy viszont a *cohors I. Thracum Germanica*-val nem azonos ez.

c) Hajóskatonák.

A csak futólag említett *classici* természetesen a *classis Flavia Pannonica* katonái.

Nem érdektelen az sem, hogy a diplománkban lefektetett alsópannoniai hadrenddel szemben 167-ben (CIL XVI 123) két ala és három cohors hiányzik. Éspedig az *ala*

²¹ W. Wagner, 188 és 190. — Szilágyi J., id. m. 235 sk.

²² CIL III 3318. W. Wagner, 84.

²³ Nagy Tibor, Arch. Ért. 1940, 50 (Wosinszky M. és Gráf A. nyomán), W. Wagner, 173 ellenében.

²⁴ A rávonatkozó diploma-adatokat összeállítja W. Wagner, 164.

²⁵ W. Wagner, 91. — A cohortes Nerviorum-hoz: K. Cichorius, RE. 4, 319.

²⁶ W. Wagner, 102.

²⁷ W. Wagner, 162.

²⁸ W. Wagner, 192 sk.

²⁹ W. Wagner, 170 sk. — Szilágyi J., id. m. 234 sk.

³⁰ W. Wagner, 114 skk.

³¹ W. Wagner, 188.

I. Brittonum c. R. és az *ala I. praetoria c. R.*, továbbá a *Coros III. Batavorum, I. Alpinorum equitata* és a *I. Campanorum*. Mindezek a nagy szváb-szarmata háború folytán szükségessé vált csapatmozdulatok miatt hagyták el a provinciát, — úgy látszik, hogy mind csak rövidebb időre.

A regölyi diploma számos új katonatörténeti adatát itt csak röviden jeleztük; részletes értékesítésüket az erre illetékes szakemberektől várjuk. *CSALOG JÓZSEF,*
ALFÖLDI ANDRÁS

EIN NEUES MILITÄRDIPLOM AUS REGÖLY (KOMITAT TOLNA, UNGARN).

Auf die näheren Fundumstände des neuen Diploms wird J. Csalog an der Hand von neuen Untersuchungen im Terrain bald zurückkommen. Wir wollen diesmal nur den Text selbst mit einigen Bemerkungen veröffentlichen, um dessen wertvolle Militärgeschichtliche Angaben für die pannonische Forschung so bald, wie möglich zugänglich zu machen.

Es sind beide Bronzetafelchen des Diploms (Taf. XIX—XXI.) erhalten geblieben; ihre Ausmassen sind 14×10.5 cm und sie sind 0.8—0.9 cm dick. Das Gewicht der ganz intakten Tafel mit dem kleinen Stück Drahte, das noch darauf haftet, ist 98 gr, das des anderen 89.5 gr. Die Inschrift lautet, wie folgt.

Auf der Aussenseite der oberen Bronzetafel:

Imp. Caes. divi Hadriani f. divi Traiani | Parthic. nep. divi Nervae pronep. T. Aeli | us Hadrianus Antoninus Aug. pius pont. | max. trib. pot. XI imp. II cos. IIII p. p. | equitib. et pedit. qui milit. in alis V et coh. XIII | quae appel. I Flav. Britan. ∞ et I Thr. vet. sag. | et I Britton. c. R. et I praet. c. R. et I Aug. Itur. et | III Batav. ∞ vex. et I Alpin. equit. et I Thr. Germ. | et I Alpin. pedit. et I Noric. et III Lusit. et II | Nervior. et Callaec. et VII Breucor. et I Lusit. | et II Aug. Thr. et I Montan. et I Campan. vol. | c. R. et I Thrac. c. R. et sunt in Dannon. (sic!) in | fer. sub Cominio Secundo quinis et vi | cen. plurib(us)ve item classic. sex et viginti | stipend. emer. dimis. honest. miss. quor. | nomina subscript. sunt civit. Roman. | qui eor. non haber. dedit et conub. cum | uxor. quas tunc habuis. cum est civit. is dat. | aut cum is quas postea duxis. dumta | xat singulis a. d. VII id. Oct. | C. Fabio Agrippino | M. Antonio Zenone cos. | alae I Flav Britan. ∞ cui praest | M. Licinius Victor Savar. | ex gregale | Reidomaro Siuppi f. Eravisc. | descript. et recognit. ex tabula aerea | quae fixa est Romae in muro post | templ. divi Aug. ad Minervam.

Denselben Text finden wir in einer nicht gänzlich identischen Form auf den nach innen gekehrten Seiten der beiden zusammengehefteten Tafelchen vor:

Imp. Caes. divi Hadriani f. divi Triani | Parth. n. divi Nervae pron. T. Aelius | Hadrianus Antoninus Aug. pius p. m. | tr. pot. XI imp. II cos. IIII p. p. | eq. et ped. q. m. in al. V et coh. XIII et sunt | in Pann. infer. sub Cominio Secundo | XXV plur. item clas. XXVI st. em. dim. | hon. mis. quor. nom. subscr. sunt civ. Rom. | qui eor. non hab. item filis class. ded. | et con. cum ux. quas tunc hab. cum est | civ. is dat. aut cum is quas post dux. | dt. sing.

Die Fortsetzung auf der Vorderseite der zweiten Tafelchens:

a. d. VII id. Oct. | Agrippino et Zenone cos. | alae I Flav. Brittan. (sic!) ∞ cui praest | M. Licinius Victor Savar. | ex gregale | Reidomaro Siuppi f. Eravisc.

Auf der Rückseite der hinteren Tafel die Namen der sieben Zeugen:

L. Pulli Daphni. | M. Servili. Getae. | | L. Pulli. Chresimi. | M. Ulpi. Blasti. | Ti. Iuli. Felicis. | C. Iuli. Silvani. | P. Ocili. Prisci.

Eine andere Fassung des kaiserlichen Ediktes, auf welchem unsere Urkunde fusst, ist uns aus dem Diplom von Aszár (CIL XVI 96) schon bekannt, welches die für die oberpannonischen Truppen verwendete Variante des selben Grundtextes bietet. Eine Abweichung zwischen dem Wortlaut der beiden Ausfertigungen ist nur durch die Zutat geboten, die in der Wiederholung der Verfügungen an den nach innen gekehrten Seiten des Diploms von Regöly zu finden ist, nämlich: *item fili(i)s class(icorum)*. Auch die Namen der sieben Zeugen sind die gleichen, mit Ausnahme des vierten, der auf der Urkunde von Aszár *M. Sentilius Iasus* heisst, während auf der von Regöly *M. Ulpus Blastus* genannt wird.

Eine wertvolle Angabe für das Emporkommen der Pannonier im Reichsheer bietet der Umstand, dass Mitte des zweiten Jahrhunderts ein aus Savaria stammender Mann schon ritterliche Kommandostellen besetzt hat. Dieser *M. Licinius Victor* stammt vermutlich von den italischen Veteranen ab, die vor hundert Jahren durch Claudius I. in seiner neuen Kolonie angesiedelt worden sind.

Der Inhaber des Diploms heisst *Reidomarus*, und stammt aus dem Volke der Erawisker, deren Zentrum Aquincum gewesen ist.¹ Varianten dieses Namens sind schon bei diesem Stamme bekannt. So eine *Retdomara* auf einer Inschrift von Szentendre,² dann ein *Retimarus* (CIL III 10578) von daselbst. Im Westen finden wir die Namensform *Ritomarus*³; Holder⁴ verzeichnet auch *Ritumara* (CIL III 11654) und *Reita* (CIL V 3743). Aus demselben Wortstamm ist auch *Reitugenus* gebildet, welcher in Hispanien oft vorkommt,⁵ wir finden ihn in der Form *Ritogenus* in Gallien wieder.⁶ Das Zeitwort *ritu-*, *retu-* bedeutet in keltischen „laufen“. Die keltische Namengebung ist bei den Erawiskern auch sonst häufig, aber wir wissen, dass sie Illyrier gewesen sind. Der Mittelpunkt ihrer in der Kaiserzeit staatlich überwachten Stammesorganisation lag neben der Römerstadt Aquincum in Buda, auf dem Gellértberg;⁷ über ihre Ausbreitung nach südlicher Richtung hin haben wir bisher nur soviel gewusst, dass ihre Ansiedlungen bis zur Gegend von Dunaföldvár sich erstreckt hatten. Es schien uns aber wahrscheinlich, dass *Reidomarus* aus der Umgegend von Regöly herstammte, und dass er nach seiner langen Militärdienst in seine Heimat zurückgekehrt ist; wenn dies so gewesen wäre, würden wir die Südgrenze der Erawisker weiter entfernt, als noch südlich von Regöly verlaufend neu bestimmen können.

Es würde sich ein interessantes Problem durch die Wahrscheinlichkeit, dass das Gebiet von Regöly den Erawiskern gehört hat, eröffnen. Nach unseren Forschungen⁸ haben

¹ S. meine Abhandlung: Zur Geschichte des Karpatenbeckens im I. Jahrhundert v. Chr. (Ostmitteleuropäische Bibliothek, No 37.), 1942.

² L. Nagy, Pannonia Könyvtár 6, 1915, 4.

³ F. Oswald, Index of Potter's Stamps on Terra Sigillata, 1931, 266.

⁴ A. Holder, Der Alteceltische Sprachschatz, 1897, 1115, 1196.

⁵ Vgl. die Anmerkungen zu CIL III 4368.

⁶ A. Holder, a. O. 1194.

⁷ A. Alföldi, Arch. Értésítő 1939, 108 ff.

⁸ S. Anm. I.

sich die Erawisker um 70 vor Christus im Dunántúl (Nordostpannonien) angesiedelt, während sie bishin auf dem linken Ufer in der Nachbarschaft der mit ihnen verwandten *Osi* gewohnt haben. Andererseits kennen wir ziemlich genau das Fundmaterial von Regöly aus dem I. Jh. v. Chr., welches die merkwürdig rückständige, etruskische und hallstättische Elemente mit neueren keltischen vermischende Kultur der bosnisch-südpannonischen Illyrier spiegelt.⁹ Es fragt sich also, wenn die Erawisker um 70 nach Regöly gelangt sind, ob die eben gekennzeichnete Fundgruppe *schon* ihnen gehört hat, oder *noch* dem von ihnen vertriebenen Volke? Doch hat diese Erwägungen die Auffindung eines zweiten Diploms in Regöly zunichte gemacht, das wir im folgenden Band dieser Zeitschrift veröffentlichen werden. Es ist eine weitere Ausfertigung des selben kaiserlichen Erlasses für einen *sesquiplicarius* der selben Truppe. Dieser Mann ist aber ein Azaler aus Nordpannonien und so müssen wir in Regöly eher den Standort der Truppe, als das Stammesgebiet einer der beiden Veteranen suchen.

Was dem neuen Diplom einen besonderen Wert verleiht, ist die vollständige Liste der niederpannonischen Auxilien aus der Mitte des II. Jh. Unsere bisherige Kenntnisse waren auf die Urkunden basiert, die aus den Jahren 151—160 und 167 stammen; es ist lehrreich die Aufzählung der Truppen in diesen Diplomen mit den Angaben unseres neuen Diploms zu vergleichen. Die folgende Tabelle erleichtert diese Konkordanz; die Zahlen vor den Truppennahmen bezeichnen die Stelle, an welcher sie in der betreffenden Aufzählung ursprünglich stehen.

148 p. Chr. n. (exemplar nostrum)	151/160 p. Chr. n. (CIL XVI 112—113)	167 p. Chr. n. (CIL XVI 123)
<i>Alae quinque:</i>	<i>Alae quinque:</i>	<i>Alae tres:</i>
1. I. Flav. Britan. ∞	1. [.....]	2. I. Britan. ∞ c. R.
2. I. Thr. vet. sag.	2. I. Thr. vet. sag.	1. I. Thrac. veter.
3. I. Britton. c. R.	5. I. Britt. c. R.
4. I. praet. c. R.	4. [....] c. R.
5. I. Aug. Itur.	3. I. Aug. Itur.	3. I. Aug. Itur.
<i>Cohortes tredecim:</i>	<i>Cohortes tredecim:</i>	<i>Cohortes decem:</i>
1. III. Batav. ∞ vex.	10. III. Batav.
2. I. Alpin. equit.	12. [I. Alp.] equ.
3. I. Thr. Germ.	9. (I. Thr. Germ.)	1. I. Thr. Germ. c. R.
4. I. Alpin. pedit.	13. I. Alp. ped.	2. I. Alpin. ped.
5. I. Noric.	[.....]	3. I. Noricor.
6. III. Lusit.	5. III. Lusit.	4. III. Lusit.
7. II. Nervior. et Callaec.	3. II. Ast. et Call.	5. II. Astur. et Callaec.
8. VII. Breucor.	4. VII. Breuc.	6. VII. Breucor.
9. I. Lusit.	2. I. Lusit.	7. I. Lusit.
10. II. Aug. Thr.	6. II. Aug. Thr.	8. II. Aug. Thrac.
11. I. Montan.	[.....]	9. I. Montan.
12. I. Campan. vol. e. R.	8. I. Camp. vol. c. R.
13. I. Thrac. c. R.	11. I. Thr. eq.	10. I. Aug. Thrac. c. R.

⁹ A. Alföldi, Numizmatikai Közlöny 28—29, 1933, 13 ff.

Nachdem die Forschungen von W. Wagner¹⁰ und die ergänzenden Bemerkungen von J. Szilágyi¹¹ neuerdings alles zusammengefasst haben, was von den niederpannonischen Hilfstruppen bis jetzt ermittelt werden konnte, möchten wir nur bei denjenigen Truppen kurz verweilen, deren Schicksale durch die Angaben des neuen Diploms neu beleuchtet werden.

1. *Ala prima Flavia Augusta Britannica milliaria civium Romanorum*. Bisher wurde sie mit der gleich zu benennenden Truppeneinheit zusammengeworfen und so ist es nicht sicher, welcher der beiden der Altar CIL III 3305 aus der Umgegend von *Alta ripa* (Tolna) geweiht worden ist.¹² Da der Inhaber des Diploms CIL XVI 49 während seiner Dienstzeit in dieser *ala Britannica* ein azalisches Mädchen aus Brigetio geheiratet hat, ist es nicht ausgeschlossen, dass diese Reitertruppe in diesem Frontabschnitt aufgestellt gewesen ist; in diesem Falle könnte der genannte Hercules-Altar der folgenden Ala angehören. Doch haben wir schon oben auch die Möglichkeit erwogen, dass diese Truppe in Regöly selbst stand, wo auch der Inhaber des Ende 1943. gefundenen, unpublizierten Diploms *Fuscus, Luci f.*, sich niederliess.

2. *Ala prima Brittonum civium Romanorum*. Bisher nicht erkannt, bzw. bekannt gewesen.

3. *Ala prima praetoria civium Romanorum*. Eine Reiterabteilung dieses Namens taucht auch in den orientalischen Provinzen auf und man glaubte bisher, dass die beiden identisch seien, und zwar sollte die vom Rhein nach Pannonien versetzte und hier seit 85 feststellbare *ala praetoria* mit dem Expeditionsheer Traians gegen die Parther nach dem Orient verschlagen worden und dortselbst verblieben sein.¹³ Durch das Diplom von Regöly wird jedoch diese Ansicht widerlegt, nur ist es noch fraglich, ob die pannonische Ala aus dem Anlass des Partherkrieges von Verus nach dem Osten kam, oder dass die beiden Truppen im Osten und Westen miteinander nichts zu tun haben. Wir möchten jetzt als sicher annehmen, dass *M. Statius Priscus*, der unter Pius die *ala praetoria* befehligt hat (Dess. 1092), diese Kommandostelle nicht in Kappadozien innehatte,¹⁴ sondern vielmehr in Pannonien, da er unmittelbar vorher Tribun der *legio I. adiutrix* in Brigetio gewesen und wie so oft ist seine nächste Dienststelle in der selben Provinz zu suchen, wo sein Legionstribunat. Auch *T. Annius Maximus Pomponianus* ist in Pannonien Präfekt dieser Ala gewesen (Dess. 2725), und nicht im Osten, wie man meinte;¹⁵ denn vorher stand er an der Spitze der pannonischen *ala I. Ulpia contariorum* und nach der üblichen Praxis hat man ihn m. E. nochmals im wohlbekannten Gelände verwendet. Es scheint sogar gegenüber der bisherigen Auffassung wahrscheinlich zu sein, dass auch

¹⁰ W. Wagner, Die Disklokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus (Neue deutsche Forschungen Bd. 203), 1938.

¹¹ J. Szilágyi, Tanulmányok Budapest multjából 9, 1941, 234.

¹² Vgl. W. Wagner, a. O. 23. J. Szilágyi, Arch. Ért. 1938, 46.

¹³ C. Cichorius, RE. I, 1258. E. Ritterling, Festheft der Wiener Studien zum 60. Geburtstage E. Bormanns, 1902, 130, Anm. 4. W. Wagner, a. O. 64.

¹⁴ So neuerdings F. Miltner, RE. 3 A, 2219. W. Wagner, a. O.

¹⁵ So W. Wagner, a. O. 64.

*M. Rossius Vitulus*¹⁶ in Pannonien diese Truppe befehligt hat. Dieser Offizier diente unter Marcus und Commodus im Heere, und zwar zuerst am Rhein, dann bei der *legio II. adiutrix* in Aquincum, wo er zugleich die Aufsicht des illyrischen Stammes der *Osi* am linken Donauufer zu versehen hatte. Dann war er längere Zeit hindurch Präfekt der *ala praetoria* und es scheint wahrscheinlich, dass sein neuer Posten, die Oberintendatur des Expeditionsheeres von Septimius Severus bei dessen Feldzug nach Italien in 193, direkt an dieses Kommando sich angeschlossen hat. Denn es ist kaum zu glauben, dass Severus für diese verantwortungsvolle Stellung einen Mann aus dem Orient hergeholt hätte, wo ein anderer Anwärter des Throns auftrat, oder aus Italien, das für ihn noch nicht gewonnen war; es ist viel natürlicher anzunehmen, dass er als oberpannonischer Statthalter, aus den eigenen Untergebenen einen bewährten Offizier für diese Aufgabe auserwählt hat. Wenn dies aber richtig ist, muss die syrische und kappadozische *ala praetoria* von der unsrigen verschieden sein.

4. *Cohors tertia Batavorum milliaria*. Diese Kohorte ist in Pannonien wohl bekannt.¹⁷ Der Ausdruck *vex(illatione)* neben ihrem Namen bedeutet, dass sie mit zahlreichen anderen pannonischen Einheiten nach Nord-Afrika versendet worden ist, um dort den grossen maurischen Aufstand der Jahre 147/148—150 niederzuhalten.¹⁸

5. *Cohors prima Thracum Germanica*. Wagner meinte, dass diese Fusstruppe zwischen 154 und 160 aus Oberpannonien nach Niederpannonien versetzt worden ist; diese Annahme ist durch das neue Diplom widerlegt. Die *cohors I. Thracum civium Romanorum*, die er mit dieser Kohorte gleichsetzen wollte, verbleibt nämlich auch nach 148 in *Pannonia superior* und so ist von der unsrigen verschieden. Wir haben daher nicht einmal nur zwei, sondern drei thrakischen Kohorten in Pannonien zu gleicher Zeit. Und zwar zuerst die *cohors I. Thracum* mit dem Beinamen *Germanica* — so genannt vermutlich mit Bezug auf ihre frühere Garnison im rheinischen Germanien. Dann die *cohors I. Thracum* von Oberpannonien, die auf den Bronzeurkunden der Jahre 133, 138, 148, 149 und 154 zu belegen ist (CIL XVI 76. 77. 84. 96. 97. 104). Auch diese scheint aus dem rheinischen Germanien nach der Donaufront versetzt worden zu sein.¹⁹ Und drittens die gleichnamige Truppe von Niederpannonien, die auf dem Diplom von Regöly aufgezählt ist. Es ist freilich schwer zu entscheiden, welcher der beiden gleichnamigen Truppen in 100 n. Chr. in Moesia superior stand, wo Domitian ein Heer gegen die Daker zusammengezogen hat,²⁰ oder welcher der beiden ist es, welches unter den Besatzungen des traianischen Daziens auftritt?²¹ Die pannonischen Standorte der drei *cohortes Thracum* festzustellen ist heute desto schwerer, als ihre Ziegelstempel nicht unbedingt ihren Garnisons-

¹⁶ Année epigr. 1911, Nr. 7 und 1914, Nr. 248. E. Ritterling, Germania 1, 1917, 133 f. A. Alföldi, Századok 1936, 22, Anm. 7. Á. Dobó, Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes ², 1940 (Diss. Pann. I, 1), Nr. 414 und 415 (mit weiterer Literatur).

¹⁷ W. Wagner, a. O. 95.

¹⁸ Über diesen Aufstand: H. Dessau, Geschichte der röm. Kaiserzeit 2, 1926, 42. W. Hüttl, Antoninus Pius 2, 1933, 116. H. Nesselhauf, CIL XVI 99 (p. 90). W. Wagner, a. O. 23.

¹⁹ W. Wagner, a. O. 189.

²⁰ CIL XVI 46, mit der Bemerkung von H. Nesselhauf.

²¹ CIL XVI 57.

ort, sondern eventuell nur die Spur der Bautätigkeit von ihnen bezeichnen können.²²

6. *Cohors prima Noricorum*. Bisher wusste man, dass diese Fusstruppe sich in 167 schon in Niederpannonien befand;²³ jetzt stellt es sich heraus, dass sie schon in 148 hier war. Ihr Lager muss in Öcsény-Szigetpuszta gesucht werden.²⁴

7. *Cohors secunda Nerviorum et Callaecorum*. Unsere Tabelle erweist es, dass dieser bisher unbekannte Truppenname mit der *cohors II. Asturum et Callaecorum* gleich ist.²⁵

8. Für die *cohors VII. Breucorum*²⁶ bietet unser Diplom das früheste Datum nach ihrer Rückkehr vom Osten.

9. Für die *cohors secunda Augusta Thracum* bietet unsere Urkunde den frühesten Zeitansatz.²⁷

Es ist noch zu bemerken, dass durch die Konfrontierung der neuen Urkunde mit derjenigen aus 167 es erhellt, wonach im letzteren Zeitpunkt folgende Hilfstruppen von der Provinz zeitweilig entfernt gewesen sind: *ala I. Brittonum c. R.*, *ala I. praetoria c. R.*, *cohors III. Batavorum*, *I. Alpinorum equitata* und *I. Campanorum*. Sie waren wegen den Umgruppierungen, die durch den grossen suebisch-sarmatischen Krieg nötig geworden sind, anderswo verwendet.

Eine eingehende Auswertung der neuen Angaben erwarten wir von den Spezialisten; wir wollten sie nur so rasch, wie möglich der Forschung zur Verfügung stellen.

J. CSALOG

A. ALFÖLDI

²² Vgl. W. Wagner, a. O. 188 und 190. J. Szilágyi, a. O. 235.

²³ W. Wagner, a. O. 173.

²⁴ So Tibor Nagy, Arch. Ért. 1940, 50 nach M. Wosinszky und A. Gráf, gegen Wagner a. O.

²⁵ Vgl. W. Wagner, a. O. 91. C. Cichorius, RE. 4, 319.

²⁶ W. Wagner, a. O. 102.

²⁷ Ebd. 192 f.

CSÁSZÁRKORI TUMULUSOK PANNÓNIABAN.

A római császárkor első két századában Kis-Ázsiától Dél-Angliáig megtaláljuk a birodalom északi felének kelta, illyr és thrák lakta provinciáiban a halomsíros (tumulus) temetkezés szokását.¹ Ebbe a nagy keretbe tartoznak bele Pannonia tumulusai is. A pannóniai tumulusokról Gárdonyi² és O. Menghin³ írtak összefoglaló ismertetést. Összefoglalásaik megjelenése óta számos császárkori tumulust és tumulustemetőt tárt fel a kutatás. Ezek az új eredmények teszik szükségessé, hogy a kérdéssel foglalkozzunk.

Az őskori és a császárkori tumulusok közt csupán térbeli kapcsolatot találunk, s úgy látjuk, hogy az időbeli összefüggést a kelták megjelenése vágta szét. Márton Lajos szerint Magyarország területén „Börzsönyi tápszentmiklósi ásatása az egyetlen, amely kétségtelenül La Tène-kori halmos temetőről szolgáltatott adatokat”.⁴ A Börzsönyi által ismertett síroknál a halomnak semmi megfogható nyoma sem volt, csupán a lelőhely „Halom-szer-dűlő” elnevezéséből következtettek ilyenekre; a leleteket sem ásatás, hanem a föld forgatása hozta napvilágra,⁵ tehát ezt az adatot is kellő óvatossággal kell kezelnünk. A tumulustemetkezésben nemcsak Pannonia területén áll be szakadás, amire egyébként a kérdéssel foglalkozók közül már többen utaltak,⁶ hanem a császárkori tumulussírok nagy elterjedési területén másutt is. „Now neither in this country nor in Gaul is there any effective continuity with the widespread mound-burials of prehistoric times” állapítja meg két angol kutató az angliai és az ezekkel kapcsolódó, kontinensen fekvő tumulusokról.⁷ A tumulustemetkezésben beállt törést a vallás és temetkezés szoros kapcsolatával magyarázhatjuk meg. A temetkezés ugyanis nem külsőséges szertartás csupán, hanem a túlvilági élet fogalmával összefüggő, vallási parancsok által szabályozott cselekmény kifejezési formája. Azok a népek, amelyek a kelták jövetelének hírére nem hagyták el lakóhelyüket, a La Tène korai szakaszában egy ideig még ősi vallásukat követik, annak megfelelő rítus szerint temetkeznek és pedig ha az úgy írja elő, tumulusok alá, aztán

¹ H. Koethe, *Trierer Zeitschrift* 14, 1939, S. 113. — Koethe az egyes provinciák tumulusainak legfontosabb irodalmát is megadja itt.

² Gárdonyi, A magyarországi halmok kérdéséhez. *Arch. Ért. U. F.* XXXIV, 1914, 231 skk.

³ O. Menghin, *Zur Kenntnis der frühkaiserzeitlichen Hügelgräber im norisch-pannonischen Grenzgebiet. Jahrbuch des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich* 1928, S. 30 ff. — A továbbiakban csak O. Menghin.

⁴ Márton Lajos, *Arch. Hungarica* XI, 1933, 25. l.

⁵ Börzsönyi Arnold, *Arch. Ért. U. F.* XXXI, 1911, 358. l.

⁶ Reinecke, *Arch. Ért. U. F.* XVIII, 1898, 316. l. — O. Menghin, S. 33. — A. Barb, *MAG. LXVII*, 1937, S. 111. — J. Caspart, *MAG. LXVIII*, 1938, S. 186.

⁷ G. C. Dunning and R. F. Jessup, *Antiquity* X, 1936, p. 45.

fokozatosan átveszik a hódítók hitét, s az új vallás lesz a temetkezés irányítója is.⁸ Az illyrek és kelták eltérő temetkezésére Brelich is utal, s azt a két nép különböző vallásával magyarázza.⁹ A tumulus feledésbe merül, és csak a császárkorban találkozunk ismét ezzel a sírtípussal.

A Balkán-félsziget illyr-lakta részein tovább él a tumulus,¹⁰ s ez könnyen arra vezethet bennünket, ha a császárkori tumulusok eredetének kérdését csak Pannonia szempontjából vizsgáljuk, hogy ezeket az őskor tumulussírjából igyekezzünk levezetni. Ezzel a megoldási lehetőséggel azonban nem tudnánk megmagyarázni azt a jelenséget, hogy a pannóniaiakkal egyidőben Britanniában, Belgicában, Germaniában, Noricumban és Thraciában is keletkeznek tumulustemetők. Azért nem fogadhatjuk el A. Barb¹¹ és H. Koethe¹² nézetét a császárkori halomsír típusának eredetére vonatkozóan, mivel elméletüket csak az általuk tárgyalt provincia sírjai alapján állították fel, és nem vették figyelembe a sírforma nagy elterjedési területét. Olyan megoldási lehetőséget kell keresnünk, ami nemcsak egyes véletlenül kiragadott provinciára, hanem az egész elterjedési terület többi részeire is érvényes. Mielőtt azonban erre rátérnénk, Pannonia tumulusaival kell foglalkoznunk, mivel ezekből is szűrhetünk le olyan eredményeket, amelyek a kérdés megoldását megkönnyítik.

Legkorábbi császárkori tumulusaink a Fertő-tó északi peremvidékén és a Lajtahegység környékén zárt csoportban helyezkednek el. A póvidéki sigilláták elterjedése¹³ azt mutatja, ez a terület egyike azoknak, amelyik elsőnek kapcsolódott be Róma gazdasági életének vérkeringésébe. A most említett itáliai kapcsolat arra utal, hogy az őskor elfelejtett sírformájának újraéledésében Róma szerepét kell keresnünk. Ezen megállapításunkat erősítik a Fertő északkeleti partvidékén fekvő védenyi tumulusok, amelyeknek keletkezési korát póvidéki sigilláták határozzák meg.¹⁴ Ezek a halmok egy itáliai sírtípussal, a körsírral (Rundgrab) tartanak rokonságot. A védenyi síroknál talált lekerekített sarkú falnégyyszög¹⁵ a körsír kockakövekből megépített falgyűrűjét¹⁶ helyettesíti.

A halomsíros temetkezés az I. század ötvenes éveiben indult meg az említett területen; a Wienerwald északi részében és Nyugat-Pannoniában a 70-es években, Pannonia keleti részében a II. század elején keletkeztek tumulustemetők. Ezt a fokozatos terjedést a provincia romanizálásával kell összekapcsolnunk, illetőleg a romanizáció hordozóinak,

⁸ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az őskori tumulusok kérdése meglehetősen elhanyagolt probléma, s így lehetséges, hogy a rendszerezőbb ásatások ezt a képet módosítani fogják.

⁹ Brelich Angelo, Aquincum vallásos élete. Diss. Pann. II. 10., 35 sk.

¹⁰ O. Menghin, S. 33.

¹¹ A. Barb, i. h., S. 111., Vasi Szemle V, 1938, 227. l.

¹² H. Koethe, i. h., S. 115 f.

¹³ Juhász Györgyi, A brigetioi terra sigilláták. Diss. Pann. II. 3., 6. l.

¹⁴ Radnóti Aladár, A pannóniai római bronzedények. Diss. Pann. II. 6., 33 sk.

¹⁵ Fr. Mühlhofer, Sitzungsberichte der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Jg. 1926—27, S. 195 ff., Abb. 12., 13., 14. — A. Barb, Frühromische Gräber von Burgenland. Diss. Pann. II. 6., S. 177 ff.

¹⁶ B. Götze, Das Rundgrab in Falerii, S. 9.

az italikus polgári lakosságnak és a katonaságnak szerepét kell vizsgálnunk a sírtípussal kapcsolatban.

Elterjedési térképünk vallomása (2 kép.) szerint Pannonia városainak temetőiben nem találkozunk tumulussal, tehát az Itáliából származó városi lakosság nem játszott szerepet a sírtípus elterjesztésében. A városi lakosság kikapcsolása révén a katonaság szerepe lép előtérbe.

Bár a katonák sírjai mellékletekben nem különböznek a polgári lakosságtól, egyik oberwaldbauerni tumulusban talált sírkő mégis elárulja, hogy a katonák sírjai fölé is állítottak tumulusokat.¹⁷ Hogy a császárkori tumulustemetkezés megindulása nálunk a katonasággal van összefüggésben az is elárulja, hogy a legkorábbi tumulustemetőket, az au-am-leithabergit, katzelsdorfit, nagyhöflányit, védenyit, a markomannok által veszélyeztetett limes-szakasz fontos katonai táborának, Carnuntumnak közvetlen szomszédságában emelték. Carnuntum helyőrségéről, a Legio XV Apollinarisról¹⁸ tudjuk, hogy a legtöbb veteránust, tehát a legtöbb italikus vért ez adta Pannóniának s a legio kiszolgált katonái közül sokan Carnuntum környékén telepedtek le.¹⁹ Juhász Györgyi a póvidéki sigilláták elterjedése alapján a limest megszálló auxiliák operációs bázisát Carnuntum és Scarabantia között keresi,²⁰ ami csak nézetünk helyességét igazolja.

Jóllehet Pannonia nyugati felében az első tumulustemetők a katonaság révén keletkeztek, Kelet-Pannonia tumulusait létrehozó erők meghatározása meglehetősen nehéznek látszik. A Budapest, Székesfehérvár, Pécs és Kaposvár által bezárt négyszögben, a Duna jobb partjának közelében olyan tumuluscsoporttal találkozunk, amelynek keletkezési ideje a II. század elejére tehető, tehát csaknem egybeesik a szarmata front erődsorának kiépítésével és Aquincum legiós-táborának Domitianus uralkodása idejében történt keletkezésével.²¹ Az a kérdés, itt is a katonaság szerepe hat-e, vagy a nyugati kisugárzás játszik közre a csoport létesülésénél? A tumulusok elterjedési térképe nem tüntet fel ugyan kapcsolatot nyugat és kelet között, nagy valószínűséggel mondhatjuk azonban, hogy a Dunántúl déli részén át a kettő összefüggött egymással. Dél-Dunántúl meglehetősen terra incognita régészeti szempontból. Az itteni tumulusokat egyedül Rómer Flóris Őstörténelmi Térképéből²² ismerjük, amelyik Cifraházán, Zimányban, Desedán és Szalacskapusztán tüntet fel tumulusokat. A két utóbbi helyről tudjuk, hogy ott rómaikori tumulusok is vannak, a másik két hely tumulusainak korát ásatások hiányában nem határozhatjuk meg. Ha ezek is császárkoriaknak bizonyulnak, a két tumulusvidék közt megtaláljuk a keresett kapcsolatot. Ez a nagy valószínűséggel feltételezhető kapcsolat ugyan azt mutatná, hogy ezt a tumulusvidéket a nyugati kisugárzási területé-

¹⁷ CIL III 5520. — A. Barb, MAG. LXVII, 1937, S. 105 f.

¹⁸ A legióra vonatkozóan v. ö.: Ritterling, Legio. R. E., Sp. 1747 ff.

¹⁹ Alföldi András, Századok LXX, 1936, 20. l., és a 3. jegyzet.

²⁰ Juhász Györgyi, i. h., 6. l.

²¹ Szilágyi János, Az aquincumi helyőrség csapattestei, 3. l., Különnyomat Tanulmányok Budapest multjából IX, 1941.

²² Carte préhistorique de Hongrie. Compte-rendu II. — Ugyanezzel találkozunk a Pulszky-féle Magyarország Archaeológiája I. kötetében is.

nek tekintsük, azonban az a tény, hogy itt a II. század elején egyszerre nagy területen lép fel a tumulus, arra utal, hogy a katonaság szerepe itt sem hanyagolható el. Kétségtelen azonban, hogy ekkor már a sírtípus terjedésének szokásával is számolnunk kell.

Érdekes kettősséget veszünk észre az elhunytak ábrázolásában a pannóniai provinciális lakosság sírkövein. Ezeknek sírköveinél azt látjuk, hogy a férfiakat római, a nőket ősi viseletükben ábrázolták. Ez már Hampelnek is feltűnt, aki a jelenséget a katonaság hatására vezette vissza.²³ Alföldi András is utal erre a tényre²⁴ s ezt azzal magyarázza, hogy a férfiak a katonaság révén kiszakadva ősi környezetükből, a hadsereg keretein belül annyira magukba szívják Róma szellemét és szokásait, hogy midőn ismét szülőföldjükre kerültek vissza, már nem tudnak annak szelleméhez hasonlítani.²⁵ Ez a kiragadott példa is azt mutatja, milyen fontos szerepe volt a katonaságnak provinciánk romanizálásában.

Ha a császárkori tumulussírt a nagy elterjedési terület többi részein is a romanizáció hatásának tulajdonítjuk, világos lesz a kérdés, miért lép fel a polgárháborúk zavarait átélő Róma újonnan meghódított provinciáiban egymástól függetlenül, egy időben, akkora területen sírtípusunk.

A tumulussír újraeledése és a romanizáció közt feltételezett összefüggés csak akkor helyes, ha a sírforma előzményeit megtaláljuk a romanizáció kisugárzási központjában, Itáliában. A már említett védenyi tumulusok tényleg Itália felé mutatnak, s egyúttal megjelölik azt a sírtípust is, amiben a tumulus előzményeit kereshetjük. Pannóniában a védenyi halmokon kívül Oberwaldbauernben²⁶ és Kerschbaumban²⁷ találkozunk még a tumulus földjét körülölelő falgyűrűvel, vagyis a körsírral. A tumulus és az itáliai körsír közt Menghin is kapcsolatot lát.²⁸ Nézetét az Altenmarktban (Noricum) kiásott sírokra²⁹ alapítja, amelyeknél négyszögletes, vagy köralakú fal fogta körül a földhalmot. G. C. Dunning és R. F. Jessup még tovább mennek és a császárkori tumulusokat a körsír provinciális utánozatának tartják.³⁰

A tumulustemetkezéssel kapcsolatban azt is vizsgálnunk kell, összekapcsolható-e a sokrétű római vallás valamelyik irányzatával, vagy ez is egyike annak a sok más sírformának, amit a lakosság ízlése indokolatlanul megkedvelt, aztán elfelejtett? A pannóniai tumulusok leletanyaga az általános római túlvilág-elképzelést tükrözi. Érmek, a Földközi-tenger népeinek életét a túlvilággal összekötő csónak-utazásának később Charonnal kapcsolt elkésett nyomai³¹ nemcsak tumulusokban vannak meg, hanem a birodalom többi

²³ Hampel József, Bp. Rég. IV, 1892, 64. l.

²⁴ Alföldi András, i. h., 7. l.

²⁵ Alföldi András, i. h., 130. l.

²⁶ A. Barb, MAG. LXVII, 1937, S. 106 ff.

²⁷ Radimsky und Szombathy, MAG. XVIII, 1888, S. 98.

²⁸ O. Menghin, S. 33.

²⁹ R. Egger, JOeAI. XVII, 1914, Sp. 74 ff.

³⁰ G. C. Dunning and R. F. Jessup, i. h., 46 sqq.

³¹ M. Ebert, Praehistorische Zeitschrift XI/XII, 1919, 1920, S. 186.

sírtípusaiban is. Ugyanez áll a túlvilági élet fogalmával összefüggő ételmellékletekre is. A pannoniai tumulusokkal kapcsolatos temetkezési szokások is általánosnak mondhatók, a vallási háttérrel ezek sem árulnak el különösebbet. A halmokat sírkővel jelölik meg,³² a mellékletek közt gyakori a mécses, az örök világosság szimbóluma. Az edények egy része sértetlenül került a sírba, ezekben ételt vagy italt helyeztek el a halott mellett, másik részüket azonban összetörték. Az edények összetörése az alvilági isteneknek hozott áldozatokkal hozható kapcsolatba, ahol szokás volt az áldozó-edényeket is a tűzbe vetni.³³ Az a jelenség, hogy Belgium egyes tumulusai a kocsitemetkezés révén³⁴ a dionysikus megváltógondolattal hozhatók összefüggésbe, azt árulja el, hogy mindig a helyi vallás uralkodó tényezőit kell a tumulustemetkezés hátterében keresnünk. Brelich Aquincum lakóinak vallását két összetevőre bontja fel: a helyi elemek hitvilága az egyik komponens, a római vallás a másik.³⁵ Ez a tétel nemcsak Aquincum, hanem a provincia lakóinak vallására is áll. Az őskori nyomok a tumulustemetkezéseknél tapasztalt szokásoknál is kimutathatók, ami nem az őskori és a császárkori tumulusok kontinuitását bizonyítja, hanem Brelich nézetének helyességét.

Koepp szerint a római katonák sírjaiban nem találunk fegyvereket.³⁶ Caspart római hatásnak tulajdonítja, hogy a Wienerwald tumulusaiban sem szerepelnek ilyenek.³⁷ Tudva, hogy az őskori sírokban milyen gyakoriak a fegyvermellékletek, ahol ilyenekkel találkozunk, nyugodtan számolhatunk őskori szokás továbbélésével. Katzelsdorfbán a II. csoport 2. számú halmában vas pajzsdudort és kardot találtak.³⁸ Az alsószentiváni 5. számú halomban vas lándzsa került elő.³⁹ A katzelsdorfi kard össze is volt hajtogatva, ami azt bizonyítja, még mindig él az az őskori temetkezési szokás, hogy a halott mellé adott tárgyakat megrongálják, nehogy azt a sír kirablása esetén más is használhassa. Ez a magyarázata a védenyi tumulusban talált bronz serpenyőnyélnek is, amelyen Radnóti Aladár erőszakos görbítés nyomait találta meg.⁴⁰ Ezek az őskori maradványok függetlenek a tumulustól, amit egy lajtafalusi égetéses sírban talált bronzveder is bizonyít, amelyen Barb figyelte meg a céltudatos törés nyomait.⁴¹

A sírok ételmellékleteiből származó csontokon kívül gyakran találkozunk olyanokkal is, amelyek nem az utolsó útravalóból maradtak vissza, hanem valószínű valamilyen babonás elgondolás folyományaként kerültek oda. Rendeltetésüket és eredetüket a további kutatásnak kell tisztáznia. Tumulusainkból előkerülő, nem ételmellékletből származó csontokat az alábbi táblázat mutatja:

³² Ahol sírkövet találtam, a lelőhelyek felsorolásában utalok rá. Meg kell azonban jegyezni, hogy csak az in situ találtakat tüntetem fel.

³³ Serv. ad. Aen. 6, 635.

³⁴ A. Alföldi, L'Antiquité Classique 8, 1939, 347 sqq.

³⁵ Brelich Angelo, i. h., 25. l.

³⁶ Fr. Koepp, Die Römer in Deutschland, S. 155.

³⁷ J. Caspart, i. h., S. 181.

³⁸ M. Baillou, MAG. XXXIV, 1904, S. (32) f.

³⁹ Nagy Géza, Arch. Ért. U. F. XIII, 1883, 34. l.

⁴⁰ Radnóti Aladár, i. h., 33. l.

⁴¹ A. Barb, Frühromische Gräber von Burgenland. Diss. Pann. II. 6., S. 196.

Lelőhely- szám az el- terjedési térképen	Lelőhely	Sír száma	Állatfaj	Irodalom
5.	Au am Kraking	B. 11.	8 drb mezeieger 4 drb erdeieger 1 drb házieger 6 drb zöldbeka	J. Caspart, MAG. LXVIII, 1938, S. 130.
5.	Au am Kraking	B. 13.	Canis sp. iuv., humerus és femurtöredék. — Lupus euro- peus, 1—1 drb tibia négy különböző korú állatból.	J. Caspart, i. h., 131 f.
8.	Borostyán- kő	—	Egércsontok	A. Barb, Vasi Szemle V, 1938, 222. l.
13.	Deseda- puszta	—	Lócsontváz	Ipolyi, Arch. Közl. II, 1861, 294. l.
50.	Ivanc	II.	12 drb csikófog	Publikálatlan
80.	Neudorf	—	Lócsontváz	Pichler, MAG. LVII, 1887, S. (76).
86.	Felsőszén- égető	2.	Egérkoponyák	A Barb, Vasi Szemle V, 1938, 222 l.
114.	Rödöny	IV.	Lócsontok	J. Caspart, Bgld. Heimat- blätter II, 1933, S. 134.
144.	Szilas- balhás	II.	1 drb ló, 4 drb kutya és 2 drb madár lábszárcsont	Németh József, Arch. Ért. U. F. XXIV, 1904, 247. l.
157.	Védeny	II.	Lócsontok	A. Barb, Diss. Pann. II. 6., S. 181.
160.	Winten	D. 20.	Rágcsáló csontjai	J. Caspart, MAG. LXVIII, 1938, S. 139 f.

Barb szerint az egér a lelket szimbolizálja, s mint ilyen kerülhetett a sírba.⁴² Őskori sírokat nem ismerünk, ahol tudatosan egeret temettek volna el a halottal együtt. A korai-vaskor fiatal szakaszából származó maria-rasti temető egyik urnájában talált egércsontokról az Müllner véleménye, hogy az egér később jutott be a hamvak közé és ott elpusztult.⁴³ Az urna száját kőlap zárta ugyan le, de a föld nyomása összezúzta az edényt, így az egér tényleg bejuthatott oda. Müllner megjegyzi, hogy 1 m mélységben négy fiatal egér csontvázát találta meg,⁴⁴ tehát az ottani 80—100 cm-es sírmélységet elérhették ezek a rágcsá-

⁴² A. Barb, Vasi Szemle V, 1938, 222. l.

⁴³ Müllner, MZK. N. F. I, 1875, S. 60.

⁴⁴ Müllner, i. h., Anm. 1.

lók. A maria-rasti példa azt mutatja, a kérdéssel óvatosan kell bánnunk, a kérdés végleges megoldásához még a további ásatások adatait is meg kell várnunk. Ugyanez áll egyik nagyszentmihályi⁴⁵ és altenmarkti⁴⁶ tumulusban talált hegyikristály darabra is, valamint az abaligeti tumulusban lelt cseppkődarabra,⁴⁷ amelyek tartozhatnak a lélekszimbolika körébe is, de lehet, hogy a véletlen játékáról van velük kapcsolatban szó.

Ételmellékletekből visszamaradó kutyaesontokkal már a fiatalabb kőkor sírjaiban is találkozunk.⁴⁸ Kutyaesontok gyakoriak a koraivaskor tumulussírjaiban, ahová ez az állat a gazdájához való ragaszkodás révén kerülhetett.⁴⁹ Rómaikori tumulusainknál már valamilyen babonás elgondolás is szerepelhetett a kutyával kapcsolatban, mert a szilas-balhási tumulusban csak négy darab lábszárcsontját találták meg ló és madár lábszárcsontok társaságában. Az au-am-krakingi B. 13. számú tumulusból előkerült négy különböző korú farkasból származó lábszárcsont hasonló babonával lehetett kapcsolatos. A koraivaskor tumulusaiban gyakran találkozunk lóból származó csontokkal.⁵⁰ A császárkori tumulusok leletanyagában is gyakoriak a ló csontjai. Az ivánci II. számú tumulusban talált csikófogak tanúsága szerint nemcsak ételmellékletként kerültek a ló egyes részei a sírba, hanem más rendeltetésük is volt. Ha a sírba helyezett lófogaknak babonás rendeltetést tulajdonítunk, akkor a szokás gyökerei a koraivaskorba nyúlnak vissza, mivel a Hugflingnél talált Hallstatt C csontvázas sír mellékletei közt is szerepelnek ilyenek.⁵¹

A gyorsan terjedő sírtípus életében a II. század második felében váratlan hanyatlás állt be, amely rövidesen a tumulus halálát is okozta.⁵² A tumulustemetkezésben tapasztalható hanyatlás a csontvázas temetkezés bevezetésével hozható kapcsolatba. A tumulusal rokon, égetéshez kötött körsírról tudjuk, hogy amikor a temetkezés a II. században Rómában átalakul és csontvázas lesz, a körsír jelentőségét veszítette.⁵³ Hasonló hatása lehetett a csontvázas temetkezés bevezetésének a tumulusra is. A markomann háborúk folytán beállt gazdasági romlásnak nem volt oly döntő szerepe sírtípusunk megszűnésében, mint azt Barb gondolja,⁵⁴ mivel Dél-Angliában és Európa nyugati felében is akkor szűnik meg a tumulustemetkezés, amikor Pannoniában.⁵⁵

Az eléggé nem tisztázott kérdések megoldásának könnyebbítése szempontjából szükségesnek tartjuk, hogy az eddig feltárt lelőhelyeket vonatkozó irodalmuk felsorolásával az alábbiakban ismertessük:

⁴⁵ A. Barb, FaÖ. I, 1931, S. 42.

⁴⁶ Radimsky und Szombathy, i. h., 105.

⁴⁷ Wosinsky Mór, Arch. Ért. U. F. XII, 1892, 412. l.

⁴⁸ Schötensack, Zeitschrift für Ethn. 1897, S. (473).

⁴⁹ W. Koreisl, MAG. LXIV, 1934, S. 247.

⁵⁰ W. Koreisl idézett munkájában találunk erre sok adatot.

⁵¹ W. Koreisl, i. h., S. 234.

⁵² W. Schmid, BdRGK. 1923/24, S. 230. — O. Menghin, S. 33. — A. Barb, Burgenland-Führer 1936, S. 5., MAG. LXVII, 1937, S. 111. — J. Caspart, MAG. LXVIII, 1938, S. 165.

⁵³ B. Götze, i. h., S. 19.

⁵⁴ A. Barb, Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts und Altertumsvereine 1930, Sp. 259.

⁵⁵ G. C. Dunning and R. F. Jessup, i. h., 41 sqq.

1. Abaliget, Baranya megye.

Wosinsky Mór, Arch. Ért. U. F. XII, 1892, 410 skk., Tolnavármegye II, 765. l. — II. század.

2. Aling bei Wetzelsdorf.

Dworschak, MAG. XIV, 1884, S. (25). — *Pichler*, MAG. XVII, 1887, S. (75).

2a. Alsólendva, Zala megye.

Freiherr von Sacken, JZK. I, 1856, S. 82., Arch. Közl. II, 1861, 277. l. — *Dervarics Kálmán*, Zala vármegye évkönyve 1896, 203 skk. — *A. Graf*, Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Diss. Pann. I. 5., S. 69.

Alsólövő = Unterschützen (154).

3. Alsószentiván, Fejér megye.

Hattyuffy Dezső, Arch. Ért. IV, 1870, 160. l., Arch. Ért. V., 1871, 214. l. — *Höke Lajos*, Életképek, I, 1876, 81. l. — *Fl. Römer*, Comptes-rendu II, p. 156. — *Szendrei János*, Arch. Ért. U. F. XII, 1892, 371. l. — *Nagy Géza*, Arch. Ért. U. F. XIII, 1893, 28 skk. — *Gárdonyi*, Arch. Ért. U. F. XXXIV, 1914, 391. l. — II. század eleje.

Alsószénégető = Unterkohlstätten (150).

4. Altenmarkt, GB. Eibiswald.

Radimsky, MAG. XIII, 1883, S. 60. — *Radimsky und Szombathy*, MAG. XVIII, 1888, S. 104 ff. — *O. Menghin*, S. 44. — II. század.

5. Au am Kraking, GB. Purkersdorf.

J. Caspart, MAG. LXVIII, 1938, S. 125ff. 155 ff., a korábbi irodalommal. — A B. 1—7 halmok kora Kr. u. 70—90, B. 11—12 halmok kora Kr. u. 80—100, B. 13 halom kora Kr. u. 160—166, C halomcsoport kora Kr. u. 80—110, P halomcsoport kora Kr. u. 70—90 közötti évekre tehető.

6. Au am Leithaberg, GB. Mödling.

W. Kubitschek, JfA. V, 1911, Sp. 231 ff. — *A. Schober*, JOeAI, XVII, 1914, Sp. 205 ff. — *O. Menghin*, S. 40. — *Nagy Lajos*, Arch. Ért. U. F. XLII, 1928, I. 217. l. — *Kovrig Ilona*, A császárkori fibulák főformái Pannoniában. Diss. Pann. II. 4., 10 sk. — Az 51. és 52. számú tumulusokban sírkőtöredéket találtak. — Az I. század közepétől a II. század második feléig használták a temetőt.

Árokszállás = Grafenschachen (32).

7. Balf, Sopron megye.

Bella Lajos, A sopronmegyei Régészeti Társulat második évkönyve 1892, 59 sk. — *Radnóti Aladár*, A pannoniiai római bronzedények. Diss. Pann. II. 6., 44. l.

Barabás = Kerkabarabás (56).

8. Bernstein (Borostyánkő), BH. Oberwart.

Lipp Vilmos, A vasmegyei Régészeti Egylet évi jelentése IV, 1876, 70. l. — *Fl. Römer*, Comptes-rendu II, p. 158. — *F. Hautmann*, FaÖ. I, 1930, S. 2. — *A. Barb*, FaÖ. I, 1931, S. 41. — *K. Homma*, FaÖ. I, 1933, S. 159. — *K. Homma und K. Willvonseder*, FaÖ. I, 1934, S. 211 — *A. Barb*, Bgld. Heimatbl. VI, 1937, S. 56., MAG. LXVII, 1937, S. 118⁹⁰, FaÖ. II, 1938, S. 220., Vasi Szemle V, 1938, 222. l. — II. század. — A mellékletek közt germán jellegű tárgyak is voltak.

Békató = Krottendorf (62).

Borostyánkő = Bernstein (8).

9. Brezula, BH. Maribor.

Klemenc-Saria, Blatt Rogatec, S. 16.

10. Črešnjec (Kerschbach), BH. Maribor.
Klemenc-Saria, Blatt Rogatec, S. 19, a korábbi irodalommal.
11. Csehipusztá, Tengőd határában, Tolna megye.
Wosinsky Mór, Tolnavármegye II, 764. l. — II. század.
Csém = Schandorf (130).
12. Csurgópusztá, Tevel határában, Tolna megye.
Wosinsky Mór, Tolnavármegye II, 764. skk. — II. század.
13. Desedapusztá, Somogyaszaló határában, Somogy megye.
Ipolyi Arnold, Arch. Közl. II, 1861, 294 sk. — Rómer Flóris, Műrégészeti Kalauz I, 121. l., — Comptes-rendu II, p. 157.
14. Dietersdorf, GB. Graz-Umgebung.
MZK. N. F. VIII, 1882, S. CVI f. — M. Grubinger, FaÖ. II, 1936, S. 100. — I. század vége, II. század eleje.
15. Dietmannsdorf, BH. Deutschlandsberg.
O. Menghin, S. 59, a korábbi irodalommal.
16. Drumling (Drumoly), BH. Oberwart.
A. Barb, FaÖ. I, 1931, S. 42. — M. Bothar, FaÖ. I, 1932, S. 90.
Drumoly = Drumling (16).
17. Eggendorf, BH. Hartberg.
O. Menghin, S. 44, a korábbi irodalommal.
Egyházasküzes = Kirchfidisch (57).
18. Eibiswald, GB. Eibiswald.
O. Menghin, S. 44, a korábbi irodalommal.
Eichberg = St. Johann (122).
19. Eisenzicken (Németciklén), BH. Oberwart.
Fl. Rómer, Comptes-rendu II, p. 159. — Sziklay és Borovszky, Vasvármegye, 162. l. — K. Halaunbrenner, FaÖ. I, 1933, S. 160.
20. Eitzendorf, GB. Herzogenburg.
FaÖ. II, 1936, S. 74.
21. Felsőcikola, Fejér megye.
Fl. Rómer, Comptes-rendu II, p. 156. — Höke Lajos, Életképek VI, 1881, 80. l. — Gárdonyi, Arch. Ért. U. F. XXXIV, 1914, 391. l. — Marosi Arnold, Székesfehérvári Szemle 3, 1933, 33. l. — II. század.
Felsőlövő = Oberschützen (90).
Felsőszénégető = Oberkohlstätten (86).
22. Formin, BH. Ptuj.
Klemenc-Saria, Blatt Ptuj, S. 5.
23. Forst, GB. Graz-Umgebung.
M. Grubinger, FaÖ. II, 1935, S. 45 f.

24. Fürth bei Stainz.

Pichler, MAG. XVII, 1887, S. (75), a korábbi irodalommal. — *K. Toldt*, MAG. XXXIII, 1903, S. (65) ff.

25. Giggling, GB. Kirchbach.

M. Grubinger, FaÖ. II, 1936, S. 100.

26. Goberling (Góborfalva), BH. Oberwart.

M. Bothar, FaÖ. I, 1932, S. 91. — *A. Barb*, Vasi Szemle V, 1938, 220^s. l.

27. Gleinstätten, Goldes határa, GB. Arnfels.

Radimsky, MAG. XIII, 1883, S. 57. — *Radimsky und Szombathy*, MAG. XVIII, 1888, S. 80 ff. — *Szombathy*, MAG. XX, 1890, S. 184 f. — *O. Menghin*, S. 46. — II. század. Góborfalva = Goberling (26).

28. Godeninci (Godeninzen), BH. Ptuj.

Klemenc-Saria, Blatt Ptuj, S. 5 f., a korábbi irodalommal. — *A. Barb*, MAG. LXVII, 1937, S. 118.

Godeninzen = Godeninci (28).

Goldes = Gleinstätten (27).

29. Gomilsko.

MZK. N. F. X, 1884, S. CLVI. — MZK. N. F. XI, 1885, S. XVII, XIX. — Arch. epig. Mitt. VIII, 1884, S. 91 f. — Bolygatott folyosós tumulus, II. század közepe.

30. Götzwiesen, GB. Neulegenbach.

J. Caspart, MAG. LXVIII, 1938, S. 153 ff., a korábbi irodalommal. — A K. I halom kora Kr. u. 150—166 közé tehető. A K. I halomban sírkő.

31. Grafendorf, BH. Hartberg.

O. Menghin, S. 44, a korábbi irodalommal. — *M. Grubinger*, FaÖ. II, 1935, S. 45., JOeAI. XXIX, 1935, Sp. 249., FaÖ. II, 1936, S. 100. — FaÖ. II, 1938, S. 258. — A II. század eleje.

32. Grafenschachen (Árokszállás), BH. Oberwart.

O. Menghin, S. 48, a korábbi irodalommal. — *K. Homma*, FaÖ. I, 1931, S. 42.

33. Graz.

Pichler, MZK. N. F. VIII, 1882, S. 6 ff. — II. század.

34. Grosshöflein (Nagyhöflány), BH. Eisenstadt.

A. Barb und F. Hautmann, FaÖ. I, 1933, S. 160. — *A. Barb*, FaÖ. I, 1934, S. 213. — *L. Seitschek*, FaÖ. II, 1935, S. 2. — *A. Barb*, FaÖ. II, 1936, S. 62. — *F. Tömördy*, Bgld. Heimatbl. V, 1936, S. 74 ff. — *A. Barb*, FaÖ. II, 1937, S. 128., Bgld. Heimatbl. VI, 1937, S. 56., Frühromische Gräber von Burgenland. Diss. Pann. II. 6., S. 198 ff. — *Radmóti Aladár*, A pannoniai római bronzedények. Diss. Pann. II. 6., 49. l. — *F. Tömördy*, FaÖ. II, 1938, S. 222.

Nagyhöflány község Föllik nevű határrészén körülbelül 20 égetéses sírt találtak. A sírok egy része felett halmok állhattak, a tumulusok azonban az idők folyamán ellaposodtak. A sírok egy kivételével publikálatlanok. Az ismertetett sír anyagában germán jellegű kerámia is előfordult. — Az I. század első felétől a II. század második feléig használták a temetőt.

35. Grosspetersdorf (Nagyszentmihály), BH. Oberwart.

A. Barb, FaÖ. I, 1931, S. 42., FaÖ. I., 1932, S. 91., *Phoenix*, Blätter für wahlfreien Feuerbestattung XLVI, 1933, Sp. 7., MAG. LXVII, 1937, S. 118⁹⁰. — II. század közepe. Gyepűfüzes = Kohfidisch (59).

36. Hainberg, BG. Mank.

MAG. XV, 1885, S. (43). — *O. Menghin*, S. 40. — *E. Beninger*, Die Germanenzeit in Niederösterreich, S. 38.

37. Hajndl, BH. Ptuj.

Klemenc-Saria, Blatt ptuj, S. 7.

38. Hant, Tolna megye.

Wosinsky Mór, Tolnavármegye II, 777. l.

39. Hardek, BH. Ptuj.

Klemenc-Saria, Blatt Ptuj, S. 7.

40. Hart, GB. Neulegenbach.

J. Caspart, MAG. LXVIII, 1938, S. 148 ff., a korábbi irodalommal. — A halmok kora Kr. u. 140—166 közé tehető.

41. Hartberg, GB. Hartberg.

M. Grubinger, JOeAI. XXIX, 1935, Sp. 246 f., FaÖ. II, 1936, S. 100. — II. század.

42. Harterschlössel bei Garz.

Pichler, MAG. XVII, 1887, S. (75), a korábbi irodalommal.

43. Háshágy, Zala megye.

Freiherr von Sacken, JZK. I, 1856, S. 77., Arch. Közl. II, 1861, 271. l.

44. Herbersdorf bei Stainz.

Pichler, MAG. XVII, 1887, S. (75), a korábbi irodalommal.

45. Holzberg bei Steinberg.

Pichler, MAG. XVII, 1887, S. (75), a korábbi irodalommal.

46. Holzschlag (Vágod), BH. Oberwart.

A. Barb, FaÖ. I, 1932, S. 91. — *K. Homma*, FaÖ. I, 1933, S. 160. — *A. Barb*, Bgld. Heimatbl. VI, 1937, S. 55., FaÖ. II, 1938, S. 222.

47. Hopfau, BH. Hartberg.

O. Menghin, S. 44.

48. Hornstein (Szarvkő).

A. Barb, Frühromische Gräber von Burgenland. Diss. Pann. II. 6., S. 197 f.

49. Hövej, Sopron megye.

Fl. Römer, Compte-rendu II, p. 157. — A sopronmegyei Régészeti Társulat második évkönyve 1892, 62. l. — *Pasteiner*, Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen IV, 89. l.

50. Ivánc, Vas megye.

1931-ben feltárt 7 tumulus leletanyaga került innét a Magyar Nemzeti Múzeumba. A tumulusok egyszerű földhányásból állottak, belsejükben kőépítmény nem volt. A halmokat a hullaégetés helye fölé emelték. Az I. számú tumulus ki volt már rabolva. A 9/1931, 5. számú

ellentett élű vascákány a sír kirablóinak hagyatéka. — II. számú tumulus: 9/1931, 6: Ovális testű, pirosas színű agyagedény. Összeszűkülő nyakán zsinórdísz fut körbe. Szájpereme csonka. Magassága 34 cm, talpának átmérője 12·9 cm — 9/1931, 7: Sárgásbarna színű háromlábú agyagtálacska. Magassága 6·4 cm, szájának átmérője 12·9 cm. — 9/1931, 8: Nagyobb üvegurna és egy kisebb üvegedény szilánkjai. — 9/1931, 9: Üvegedény (Faltenbecher) töredékei. Az edény egykori magassága körülbelül 9·5 cm lehetett. — 9/1931, 10: 12 darab csikófog. — 9/1931, 11: Különböző edények cserepei, melyeket elszórtan találtak a halom földjében. A cserepek közt őskoriak is vannak. — III. számú tumulus; 9/1931, 13: Különböző edények cserepei, melyeket a halom földjében elszórtan találtak. — A IV. és V. számú tumulusban nem találtak mellékletet. — VI. számú tumulus; 9/1931, 14: Meghatározhatatlan, erősen megégetett érem. Középbronz. — VII. számú tumulus; 9/1931, 15: Üvegurna felsőrészének darabjai. Az egyes darabokon megfigyelhető égésnyom, különösen az edény hasi részéhez tartozó darabokon erős. — 9/1931, 16: Négyszögletes testű, szalagfűlű üvegkorsó töredékei. 9/1937, 17: Kékesszürke színű agyagtálacska. Magassága 3·4 cm, szájának átmérője 14 cm. — 9/1931, 18: Vörösbarna színű agyagtálacska. Magassága 3·4 cm, szájátmérője 14 cm. — 9/1931, 19: Marcus Aurelius középbronza. — A tumulusok korát a kerámiai anyag és a VII. számú tumulusban talált érem a II. század közepére helyezi.

Jobbágyfalu = Rohrbach a. d. Teich (115).

51. Jobst bei Fürstenfeld, BH. Feldbach.

K. Pucks, FaÖ. I, 1931, S. 73. — II. század közepe.

52. Jois (Nyulas), BH. Neusiedl am See.

Der Freie Burgenländer 6. IV. 1930. — *Neues Wiener Extrablatt* 1. XI. 1930. — *A. Barb*, FaÖ. I, 1931, S. 42. — *A. Seracsin*, Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit VII, 1931, S. 22., Forschungen und Fortschritte VII, 1931, S. 194 f. — *A. Barb*, FaÖ. I, 1934, S. 214. — *H. Walter*, FaÖ. II, 1935, S. 3. — II. század.

53. Katafa, Vas megye.

Turcsányi Andor, Arch. Ért. I, 1869, 137., 198. l. — *Fl. Römer*, Compte-rendu II, p. 159. — II. század közepe.

54. Katzelsdorf, BH. Wienerneustadt.

Baillou, MAG. XXXIV, 1904, S. (30) ff. — *O. Menghin*, WPZ. II, 1915, S. 63. — *L. Franz*, BdRGK. 1928, S. 138. — *O. Menghin*, S. 33, 41. — FaÖ. I, 1930, S. 8. — FaÖ. I, 1931, S. 54. — *E. Beninger*, Die Germanenzeit in Niederösterreich, S. 58, 66. — *A. Barb*, Frühromische Gräber von Burgenland. Diss. Pann. II. 6., S. 203⁵². — Az első század első felétől a II. század második feléig használták a temetőt. — A mellékletek közt germán jellegű is mutatkozik.

55. Kälberhart, GB. Mank.

MAG. XV, 1885, S. (43). — *O. Menghin*, S. 40. — *E. Beninger*, Die Germanenzeit in Niederösterreich, S. 38.

56. Kerkabarabás (Barabás), Zala megye.

Rómer Flóris, Műrégészeti Kalauz, I, 216. l., a korábbi irodalommal.

Kerschbach = Črešnjevec (10).

Kerschbaum = St. Peter (126).

Királyfalva = Königsdorf (61).

57. Kirchfidisch (Egyházassfüzes), BH. Güssing.

A. Barb, Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine 1930, Sp. 260¹, FaÖ. I, 1931, S. 43. — *Dóra Iványi*, Die pannonischen Lampen. Diss. Pann. II, 2., S. 260, Nr. 3619. — II. század közepe.

58. Klein, Mantrach határa, BH. Leibnitz.

Radimsky, MAG. XIII, 1883, S. 56. — *Radimsky und Szombathy*, MAG. XVIII, 1888, S. 86 ff. — *Szombathy*, MAG. XX, 1890, S. 185. — *O. Menghin*, S. 46.

59. Kohfidisch (Gyepüfüzes), BH. Oberwart.

A. Barb, FaÖ. I, 1931, S. 43., MAG. LXVII, 1937, S. 118⁹⁰.

60. Kotzicken (Sárosszék), BH. Oberwart.

K. Halaunbrenner, FaÖ. I, 1932, S. 92.

61. Königsdorf (Királyfalva), BH. Jennersdorf.

Fl. Römer, Comptes-rendu II, p. 159. — *Lipp Vilmos*, A vasmegyei Régészeti Egylet évi jelentése 1875, 81. l. — *Kámeter József*, Arch. Ért. IV, 1870, 128. l. — *K. Pucks*, Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark XX, 1924, S. 5 ff. — *O. Menghin*, S. 48. — *A. Barb*, FaÖ. I, 1931, S. 43., Phoenix, Blätter für wahlfreien Feuerbestattung XLVI, 1933, Sp. 9., MAG. LXVII, 1937, S. 118⁹⁰. — II. század közepe.

Krainischfeld = Rače (108).

62. Krottendorf (Békató), BH. Güssing.

FaÖ. II, 1937, S. 129. — FaÖ. II, 1938, S. 161.

63. Laa, GB. Graz-Umgebung.

M. Grubinger, FaÖ. II, 1935, S. 46. — II. század.

Laak bei Pettau = Loka (69).

Lajtafalu = Potzneusiedl (105)

64. Langenwang.

Gurlitt, MZK. N. F. XVII, 1891, S. 131.

65. Leitersdorf, BH. Hartberg.

O. Menghin, S. 45.

Lehomér, Zala megye = Lemerje (66).

66. Lemerje (Lehomér).

Turcsányi Andor, Arch. Ért. V, 1871, 131. l.

67. Lemsitz bei Stainz.

Pichler, MAG. XVII, 1887, S. (76), a korábbi irodalommal.

68. Litzelsdorf (Lödös), BH. Oberwart.

Fl. Römer, Comptes-rendu II, p. 159. — *Burányi Gergely*, A vasmegyei Régészeti Egylet évkönyve XVII—XVIII, 1889—1890, 121. l. — *Sziklay és Borovszky*, Vas vármegye, 162. l. — *Kubitschek und Frankfurter*, Arch.-epig. Mitt. XVI, S. 28. — CIL III 13.426. — *A. Barb*, Bgld. Heimatbl. I, 1932, S. 77. — *M. Eigl*, FaÖ. II, 1936, S. 63. — Sírkő.

69. Loka (Laak bei Pettau), BH. Ptuj.

Jenny, MZK. N. F. XIX, 1893, S. 185, 247 ff. — 82. Bericht Landesmus. Graz 1894, S. 43. — *W. Schmid*, BdRGK. 1923/24, S. 231¹⁴⁹. — *Klemenc—Saria*, Blatt Rogatec, S. 37 f. — II. század közepe.

70. Lödersdorf bei Feldbach.

Gurlitt, MZK. N. F. XVIII, 1892, S. 245. — *J. Caspart*, MAG. LXVIII, 1938, S. 167. — II. század.

Lödös = Litzelsdorf (68).

71. Löffelbach, BH. Hartberg.

O. Menghin, S. 44, a korábbi irodalommal. — *M. Grubinger*, JOeAI. XXIX, 1935, Sp. 252 ff., FaÖ. II, 1936, S. 100. — II. század közepe.

Lunaberg = Lunovec (72).

72. Lunovec (Lunaberg), BH. Ptuj.

Klemenc—Saria, Blatt Ptuj, S. 18.

73. Mank, BH. Melk.

Dungel, MZK. N. F. X, 1884, S. XXXV. — *MAG.* XV, 1885, S. (43) ff. — *O. Menghin*, S. 40.

74. Mannersdorf a. d. Leithagebirge, BH. Bruck a. d. L.

W. Kubitschek, JfA. V, 1911, Sp. 247a, 248 f., a korábbi irodalommal. — *A. Seracsin*, WPZ. X, 1923, S. 70. — *L. Franz*, BdRGK. 1928, S. 138. — *O. Menghin*, S. 33, 38. — *E. Beninger*, *MAG.* LXII, 1932, S. 79. — I. század második fele. — A mellékletek közt germán jellegű kerámia is volt.

Mantrach = Klein (158).

75. Margarethen a. d. Moos, BH. Bruck a. d. Leitha.

O. Menghin, S. 38.

76. Margarethen a. d. Sierning, BH. St. Pölten.

O. Menghin, S. 41.

77. Mariasdorf (Máriafalva), BH. Oberwart.

K. Halaunbrenner, FaÖ. I, 1933, S. 161. — *K. Homma*, FaÖ. I, 1934, S. 215. — *A. Barb*, Bgld. Heimatbl. VI, 1937, S. 55., FaÖ. II. 1938, S. 224.

Máriafalva = Mariasdorf (77).

Mezőszilas = Szilasbalhás (144).

78. Moosbrunn, GB. Ebreichsdorf.

O. Menghin, S. 40.

Mosontétény = Tadtén (145).

Nagyberki = Szalacskapuszta (143).

Nagyhöflány = Grosshöflein (34).

Nagyszentmihály = Grosspetersdorf (35).

79. Nassenfuss.

Dessmann, MZK. N. F. XI, 1885, S. LXXVII.

80. Neudau, BH. Hartberg.

O. Menghin, S. 45, a korábbi irodalommal.

81. Neudorf im Stainzthale.

Pichler, *MAG.* XVII, 1887, S. (76), a korábbi irodalommal.

82. Niederschöckel, GB. Graz-Umgebung.

M. Grubinger, FaÖ. II, 1936, S. 100 f.

Németcikény = Eisenzicken (19).

Nyulas = Jois (52).

83. Oberbergen, GB. Krems.

O. Menghin, S. 39, a korábbi irodalommal. — *E. Beninger*, *Die Germanenzeit in Niederösterreich*, S. 38.

84. Obergnas, BH. Feldbach.

J. Tomanitsch, FaÖ. I, 1934, S. 250a, a korábbi irodalommal.

85. Oberhaag, GB. Arnfels.

O. Menghin, S. 56, a korábbi irodalommal.

86. Oberkohlstetten (Felsőszénégető), BH. Oberwart.

Lakner, Arch. Ért. VI, 1872, 11. és 12. l. — *Fl. Römer*, Comptes-rendu II, p. 159. — *L(ipp) V(ilmos)*, A vas megyei Régészeti Egylet évi jelentése 1875, 114. l. — A vas megyei Régészeti Egylet évi jelentése 1876, 58. l. — *Sziklay és Borovszky*, Vasvármegye, 162. l. — CIL III 4224. — Oberwarter Sonntagszeitung 1 und 22. IX, 1929. — *A. Barb*, FaÖ. I, 1931, S. 44., FaÖ. I, 1932, S. 93., Bgld. Heimatbl. I, 1932, S. 78. — *Gronovszky Iván*, Meghatározott nemzetiségű pannoniáisi személynevek. Diss. Pann. I. 2., 26., 1., 61. szám. — *A. Barb*, MAG. LXVII, 1937, S. 117⁸⁵, Vasi Szemle V, 1938, 128. skk. — *A. Graf*, Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Diss. Pann. I. 6., S. 35⁴. — Egyik tumulusban a múlt század közepén sírkövet találtak. — I. század végétől a II. század elejéig használták a temetőt.

87. Oberlungitz, BH. Hartberg.

O. Menghin, S. 45, a korábbi irodalommal.

88. Oberpikern bei Marburg.

Gurlitt, MZK. N. F. XVII, 1891, S. 128.

89. Oberneuberg, GB. Pöllau.

O. Menghin, S. 46.

90. Oberschützen (Felsőlövé), BH. Oberwart.

H. Paitner und F. Hautmann, FaÖ. I, 1931, S. 44. — *J. Caspart*, Bgld. Heimatbl. II, 1933, S. 132, 134.

91. Oberwaldbauern, BH. Hartberg.

Rosenblük Gellért levele az Arch. Közl. szerkesztőjéhez. Magyar Tudományos Akadémia irattára 31/1866. szám. — *Römer Flóris*, Arch. Közl. VI, 1866, 185 sk. — CIL III 5520. — *G. Wilmann*, Grazer Tagespost 22. IV, 1866. — *Kenner*, MZK. XI, 1866, S. XCIX., Mitteilungen des historischen Vereins für Steiermark XVI, 1876, S. 202., Archiv für Kunde österr. Geschichtsq. XXXVIII, 1867, S. 71. — *Kárpáti Kelemen*, A vas megyei Régészeti Egylet évkönyve XXIII—XXIV, 1895—1896, 55. l. — *K. Homma*, FaÖ. I, 1931, S. 44., FaÖ. I, 1934, S. 250a. — *F. X. Reiterer*, Geschichte der Stadt und des Bezirkes Friedberg I, S. 25. — *A. Barb*, MAG. LXVII, 1937, S. 105 ff. — Egyik tumulusban sírkövet találtak. — II. század.

92. Oedt, BH. Feldbach.

W. Schmid, FaÖ. I, 1931, S. 74.

93. Ormož, BH. Ptuj.

Klemenc-Saria, Blatt Ptuj, S. 23.

94. Otterniz, BH. Deutschlandsberg.

O. Menghin, S. 43, a korábbi irodalommal.

95. Pátka, Fejér megye.

Henszlmann, Arch. Ért. IX, 1875, 73., 77. l. — *Hampel József*, Bp. Rég. IV, 1892. 56. l. — *Fl. Römer*, Comptes-rendu II, 141 skk. — *Kuzsinszky Bálint*, Magyar Nemzet Története I, CCXIII. l. — *Pasteiner*, Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen IV. 89. l. — *Gárdonyi*, Arch. Ért. U. F. XXXIV, 1914, 390 sk. — *Nagy Lajos*, Arch. Ért. U. F. XLII, 1928, 112. l. — II. század eleje.

96. Penzendorf, BH. Hartberg.

M. Macher, Mitteilungen des historischen Vereins für Steiermark II, 1851, S. 107 ff.
 — *J. Schimmeler*, Geschichte der Stadt, der Pfarre und des Bezirkes Hartberg, S. 47. — *O. Menghin*, S. 45. — *W. Semetkowski*, FaÖ. I, 1934, S. 250a. — *M. Grubinger*, JOeAI. XXIX, 1935, Sp. 239 ff., FaÖ. II, 1936, S. 101. — Egy 1835-ben elhordott tumulusban feliratos követ találtak. A kö elveszett. — I. század végétől a II. század második feléig használták a temetőt.

97. Pichling bei Stainz.

Pichler, MAG. XVII, 1887, S. (76), a korábbi irodalommal.

98. Pikerndorf bei Marburg.

Gurlitt, MZK. N. F. XVII, 1891, S. 128.

99. Pincehely, Tolna megye.

Wosinsky Mór, Tolnavármegye II, 790. l. — II. század.

100. Pinkafeld (Pinkafő), BH. Oberwart.

Fl. Römer, Comptes-rendu II, p. 159. — *Kárpáti Kelemen*, A vas megyei Régészeti Egylet évkönyve XXIII—XXIV, 1895—1896, 54. l. — *Sziklay és Borovszky*, Vasvármegye, 162. l. — *J. Perlaschek*, Tumulifunde bei Pinkafeld. Grazer Tagespost 9. VII. 1922. — Mitteilungen des Burgenländischen Heimat-Schutzvereins II, 1928, S. 46. — *O. Menghin*, S. 48. — *K. Homma*, FaÖ. I, 1931, S. 44. — *A. Barb*, MAG. LXVII, 1937, S. 102 ff. — II. sz. Pinkafő = Pinkafeld (100).

101. Pistorf, GB. Arnfels.

Radimsky, MAG. XIII, 1883, S. 58. — *Radimsky und Szombathy*, MAG. XVIII, 1888, S. 90. — *O. Menghin*, S. 47.

102. Pitschgau, GB. Eibiswald.

O. Menghin, S. 44, a korábbi irodalommal.

103. Podlož (Unterpodlosch), BH. Ptuj.

Skrabar, MZK. III. F. V, 1901, Sp. 363. — *Klemenc und Saria*, Blatt Rogatec, S. 47.

104. Pola, Zala megye.

Fl. Römer, Comptes-rendu II, p. 154. — *Gárdonyi*, Arch. Ért. U. F. XXXIV, 1914, 391. l.

105. Potzneusiedl (Lajtafalu), GB. Neusiedl am See.

A. Barb und F. Tömördy FaÖ. II, 1937, S. 227 f.

106. Prätis, BH. Hartberg.

G. Kyrle, Mitteilungen der Staatsdenkmalamtes I, 1919, S. 64. — *O. Menghin*, S. 46.

107. Rabnitz bei Kumberg.

W. Schmid, JOeAI. XXV, 1929, Sp. 91 ff. — *W. Schmid* egy 3 m hosszú, 2 m széles kis, négyszögletes helyiség alapfalait tárta fel, amelyhez még egy 3.35 m hosszú, 0.8 m széles folyosó is csatlakozott. Schmid szerint kultikus épületről, „valamilyen ismeretlen isztenség” szentélyéről van itt szó. Cikkében közölt alaprajz (Abb. 74) teljesen azonos a folyosós tumulusok belső építményeinek alaprajzával. Más jel is a mellett szól, hogy egy alapozásáig lepusztult folyosós tumulussal van dolgunk. A tumulusok kőkamráit néha a hullaégetés helye fölé emelték. Ilyen a helyzet a csémi X. számú folyosós tumulusnál is, ahol az égésréteg és az elszórt cserepek a falak alatt is megtalálhatók. Cserepek és égésnyomok a rabnitzi épület falai alatt is előkerültek. Elősegíthette a halom lepusztulását az a nagyméretű bolygatás, aminek a falak egy része is áldozatul esett. — Schmid szerint a falak kora az I. századra tehető. Datálását korainak tartom.

108. Rače (Krainischfeld), BH. Maribor.

Klemenc—Saria, Blatt Rogatec, S. 51.

109. Radoboj-Podostinje, BH. Krapina.

Arkiv za provesnicu Jugoslavensku. Zagreb IV, 1851, 236. l. — Archiv für Kunde österr. Geschichtsq. XXIV, S. 331. — Viestnik II, 1880, 119. l., XII, 1890, 215. l., N. S. XIII, 1914, 104. l. — *Klemenc und Saria*, Blatt Ptuj, S. 64.

Raks = Rax (111).

110. Rappoltenkirchen, GB. Tulln.

J. Caspart, MAG. LXVIII, 1938, S. 156, a korábbi irodalommal.

111. Rax (Raks), BH. Jennersdorf.

Pichler, Grazer Tagespost 29. V, 1873., MZK. XVIII, 1873, S. 298. — *Lipp Vilmos*, A vármegyei Régészeti Egylet évi jelentése 1874, 84. l. — CIL III 10895. — *A. Schober*, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, S. 43, Nr. 88. — *A. Barb*, FaÖ. I, 1932, S. 95., Bgld. Heimatbl. I, 1932, S. 80, Taf. XII. — *K. Halaunbrenner*, FaÖ. I, 1934, S. 216. — FaÖ. II, 1937, S. 133. — Egyik tumulusban sírkövet találtak. — II. század.

112. Rechnitz (Rohonc), BH. Oberwart.

K. Halaunbrenner, FaÖ. II, 1936, S. 66.

113. Rekawinkel, GB. Purkersdorf.

J. Caspart, MAG. LXVIII, 1938, S. 146 ff., 154 ff., a korábbi irodalommal. — A G halomesoport kora Kr. u. 80—130, M. I halom kora Kr. 150—166.

114. Riedlingsdorf (Rödöny), BH. Oberwart.

O. Menghin, S. 48, a korábbi irodalommal. — *F. Hautmann*, FaÖ. I. 1931, S. 44. — *J. Caspart*, Bgld. Heimatbl. II, 1933, S. 132 ff. — *K. Homma*, FaÖ. I, 1933, S. 163. — *A. Barb*, FaÖ. II, 1936, S. 66.

Rohonc = Rechnitz (112).

115. Rohrbach a. d. Teich (Jobbágyfalu), BH. Oberwart.

A. Barb, FaÖ. I, 1932, S. 95.

116. Rotenturm a. d. Pinka (Vörösvár), BH. Oberwart.

Fl. Römer, Compte-rendu II, p. 159. — *Sziklay és Borovszky*, Vasvármegye, 162. l. — N. Wiener Journal 17. V. 1928. — *O. Menghin*, S. 48. — *A. Barb*, FaÖ. I, 1931, S. 44.

117. Rothwein bei Marburg.

A. Müllner, MZK. N. F. IV, 1878, S. LXXXIII.

Rödöny = Riedlingsdorf (114).

118. Sachsenfeld im Sannthale.

MZK. N. F. XII, 1886, S. CLXXXI. — A leírásból a tumulus római volta nem állapítható pontosan meg.

119. Safenau, BH. Hartberg.

J. Schimmler, Geschichte der Stadt, der Pfarre und des Bezirkes Hartberg, S. 46. — *O. Menghin*, S. 45.

120. Sankt Andrä, BH. Deutschlandsberg.

Radimsky, MAG. XIII, 1883, S. 58. — *Pichler*, MAG. XVII, 1887, S. (75), a korábbi irodalommal. — *Radimsky und Szombathy*, MAG. XVIII, 1888, S. 90 f. — *Szombathy*, MAG. XX, 1890, S. 185.

121. Sankt Florian, BH. Deutschlandsberg.

Pichler, MAG. XVII, 1887, S. (77), a korábbi irodalommal. — II. század eleje.

122. Sankt Johann. Eichberg határa, BH. Leibnitz.

Radimsky, MAG. XIII, 1883, S. 56. — *Radimsky* und *Szombathy*, MAG. XVIII, 1888, S. 78 ff. — *Szombathy*, MAG. XX, 1890, S. 184, 185. — *O. Menghin*, S. 47.

123. Sankt Johann in Engstetten, BH. Amstetten.

O. Menghin, S. 37, a korábbi irodalommal.

124. Sankt Johann in der Heide, BH. Hartberg.

M. Macher, Mitteilungen des historischen Vereins für Steiermark II, 1851, S. 120 f. — *J. Schimmler*, Geschichte der Stadt, der Pfarre und des Bezirkes Hartberg, S. 46. — *O. Menghin*, S. 45. — *R. Pittioni*, FaÖ. I, 1931, S. 74. — *M. Grubinger*, JOeAI. XXIX, 1935, Sp. 251 f., FaÖ. II, 1936, S. 101.

125. Sankt Martin, BH. Deutschlandsberg.

O. Menghin, S. 43, a korábbi irodalommal.

126. Sankt Peter, Kerschbaum határa, BH. Deutschlandsberg.

Radimsky, MAG. XIII, 1883, S. 60. — *Radimsky* und *Szombathy*, MAG. XVIII, 1888, S. 93 ff. — *Szombathy*, MAG. XX, 1890, S. 185. — *O. Menghin*, S. 43. — *Nagy Lajos*, Arch. Ért. U. F. XLII, 1928, 220. l. — *Kovrig Ilona*, A császárkori fibulák főformái Pannóniában. Diss. Pann. II. 4., 10. l. — II. század eleje.

127. Sankt Stephan bei Stainz.

Pichler, MAG. XVII, 1887, S. (77), a korábbi irodalommal. — I. század vége.

128. Sankt Thomas, BH. Wolfsberg.

F. Jantsch, FaÖ. I, 1932, S. 35, a korábbi irodalommal. — Sirkő. — II. század közepe.

129. Sárvár, Vas megye.

A vasmegyei Régészeti Egylet évi jelentése 1880, 97. l.

130. Schandorf (Csém), BH. Oberwart.

Fl. Römer, Compte-rendu II, p. 158. — A vasmegyei Régészeti Egylet évi jelentése 1881, 15. l. — *P. Karnitsch*, FaÖ. I, 1934, S. 218. — *A. Barb*, MAG. LXVII, 1937, S. 78 ff. — *Dóra Iványi*, Die pannonischen Lampen. Diss. Pann. II. 2., S. 152, Nr. 1726, S. 259, Nr. 3615, 3617, 3618. — I. század végétől a II. század második feléig használták a temetőt.

131. Schildbach, BH. Hartberg.

M. Macher, Mitteilungen des historischen Vereins für Steiermark II, 1851, S. 113. — *O. Menghin*, S. 45. — *R. Pittioni*, FaÖ. I, 1931, S. 75.

Sleinitz = Slivnica (134).

132. Schönbichl, GB. Amstetten.

O. Menghin, S. 35, a korábbi irodalommal. — *E. Beninger*, Die Germanenzeit in Niederösterreich, S. 36.

133. Siegendorf, GB. Mank.

MAG. XV. 1885, S. (43). — *O. Menghin*, S. 40.

134. Slivnica (Schleinitz), BH. Maribor.

Klemenc—Saria, Blatt Rogatec, Š. 56, a korábbi irodalommal.

135. Sommerein a. d. Loithagebirge.

O. Menghin, S. 38. — *O. Menghin* und *A. Seracsin*, JOeAI. XXIV, 1929, Sp. 74 f., 76 f. — *E. Beninger*, Die Germanenzeit in Niederösterreich, S. 40. — I. század végétől a II. század második feléig használták a temetőt.
Somogyaszaló = Desedapuszta (13).

136. Stainz.

Pichler, MAG. XVII, 1887, S. (76), a korábbi irodalommal.

137. Staudach, BH. Hartberg.

J. Schimmler, Geschichte der Stadt, der Pfarre und des Bezirkes Hartberg, S. 48. — *O. Menghin*, S. 46. — *R. Pittioni*, FaÖ. I, 1931, S. 75.

138. Stegersbach (Szentelek), BH. Güssing.

K. Homma, FaÖ. I, 1931, S. 44. — *M. Eigl*, FaÖ. II, 1936, S. 66. — *A. Barb* und *M. Eigl*, FaÖ. II, 1937, S. 134. — *A. Barb*, MAG. LXVII, 1937, S. 105.

139. Stražgonjci (Stassgeintzen), BH. Ptuj.

Klemenc—Saria, Blatt Rogatec, S. 61, a korábbi irodalommal.

Strassgeintzen = Stražgojnci (139)

140. Strem (Strém), BH. Güssing.

A. Barb, FaÖ. I, 1932, S. 97.

Strém = Strem (140).

141. Sulz, BH. Deutschlandsberg.

Pichler, MAG. XVII, 1887, S. (77), a korábbi irodalommal.

142. Sv. Miklavž na Dravskem polju, BH. Maribor.

Klemenc—Saria, Blatt Rogatec, S. 41.

143. Szalackapuszta, Nagyberki határa, Somogy megye.

Fl. Rómer, Compte-rendu II, 115 sqq. — *Pasteiner*, Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képen IV, 89. l. — *Darnay Kálmán*, MésKÉ. IV, 1910, 22, 24 l. — *Gárdonyi*, Arch. Ért. U. F. XXXIV, 1914, 390. l. — II. század?

Szarvkő = Hornstein (48).

Szentelek = Stegersbach (138).

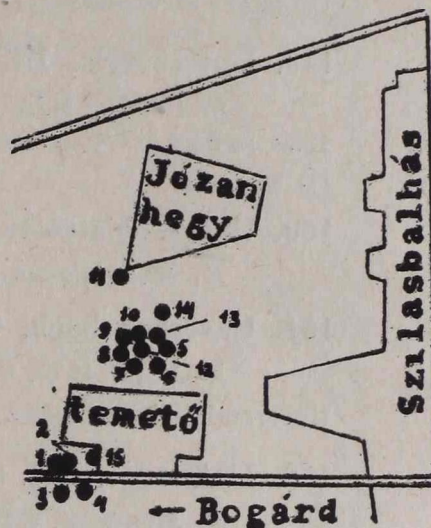
144. Szilasbalhás (1942. szept. óta Mezőszilas), Veszprém megye.

Fl. Rómer, Compte-rendu II, p. 157. — *Németh József*, Arch. Ért. U. F. XXIV, 1904, 246 skk. — Arch. Ért. U. F. XXIV, 1904, 347. l. — *Laczkó Dezső*, A Veszprémmegyei Múzeum feljegyzései 1904-ről, Római telepnyomok és útirányok Veszprém vármegye déli felében. Balácsa 1912, 17. l. — *Nagy Lajos*, Arch. Ért. U. F. XLII, 1928, 96 skk. — A szilasbalhási tumulusok közül az 1., 2., 3., számú halmot Németh József ásatta fel, a 4., 7. és 8. számú halmot a Veszprémmegyei Múzeum kutatta át. A halmok számozását Laczkó Dezső vázlata alapján adjuk. (1. kép.) — I. század vége, II. század eleje.

145. Tadten (Mosontétény).

A. Barb, Frühromische Gräber von Burgenland. Diss. Pann. II. 6., S. 189.

Tengőd = Csehipuszta (11).

1. kép. A szilasbalhási tumulusok számozása.

146. Teufelsdorf, GB. Mank.

MAG. XV, 1885 S. (43). — *O. Menghin*, S. 40. — *E. Beninger*, Die Germanenzeit in Niederösterreich, S. 38.

Tevel = Csurgópuszta (12).

147. Thalerhof, GB. Gaz-Umgebung.

M. Grubinger, FaÖ. II, 1936, S. 101.

148. Troppberg.

J. Caspart, MAG. LXVIII, 1938, S. 156 ff., a korábbi irodalommal. — A Z. 3 halom kora Kr. u. 70—100, a Z. 4 halom kora Kr. u. 100 körül, a Z. 7 halom Kr. u. 100 körül, a Z. 11 halom Kr. u. 120—140, a Z. 15 halom Kr. u. 110—120.

Újrétfalú = Wiesfleck (158).

149. Unterbergla, BH. Deutschlandsberg.

Radimsky, MAG. XIII, 1883, S. 59. — *Radimsky* und *Szombathy*, MAG. XVIII, 1888, S. 91 f. — *Szombathy*, MAG. XX, 1890, S. 184. — *O. Menghin*, S. 44. — I. század vége, II. század.

150. Unterkohlstätten (Alsószénégető), BH. Oberwart.

K. Halaubrenner, FaÖ. I, 1933, S. 164.

151. Unterkornbach, GB. Feldbach.

FaÖ. II, 1938, S. 286.

Unterpodlosch = Podlož (103).

152. Unterradl, BH. St. Pölten.

O. Menghin, WPZ. VII/VIII, 1925—26, S. 55.

153. Unterrohr, BH. Hartberg.

O. Menghin, S. 46, a korábbi irodalommal.

154. Unterschützen (Alsólövő), BH. Oberwart.

A. Barb, FaÖ. I, 1932, S. 98. — *J. Caspart*, Bgld. Heimatbl. II, 1933, S. 132, 134.

155. Unterwaldbauern, BH. Hartberg.

A. Barb, MAG. LXVII, 1937, S. 104.

Vasfarkasfa = Wolfau (161).

Vágod = Holzschlag (46).

156. Vornau, GB. Vornau.

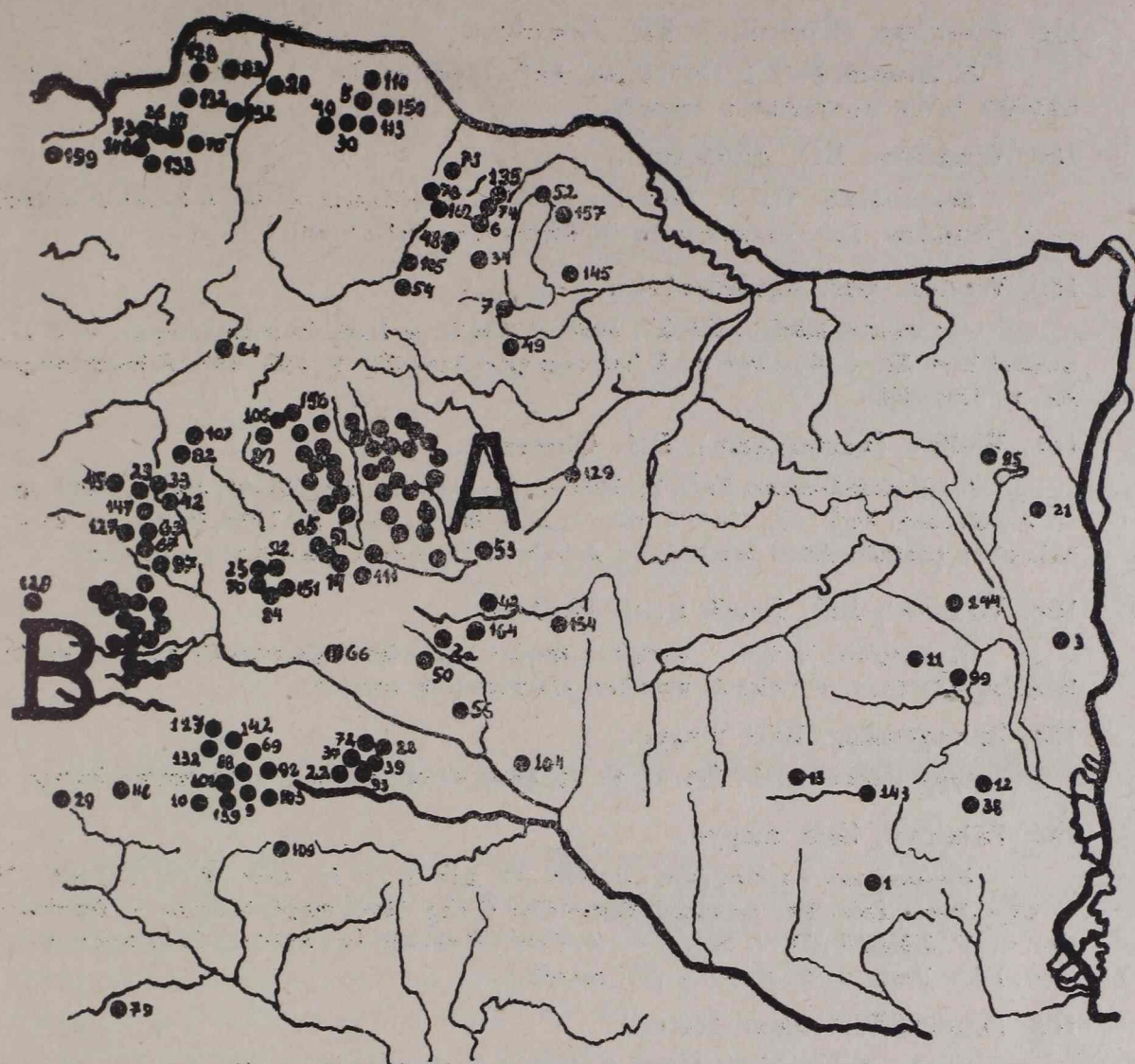
O. Menghin, S. 46, a korábbi irodalommal.

Vörösvár = Rotenturm a. d. Pinka (116).

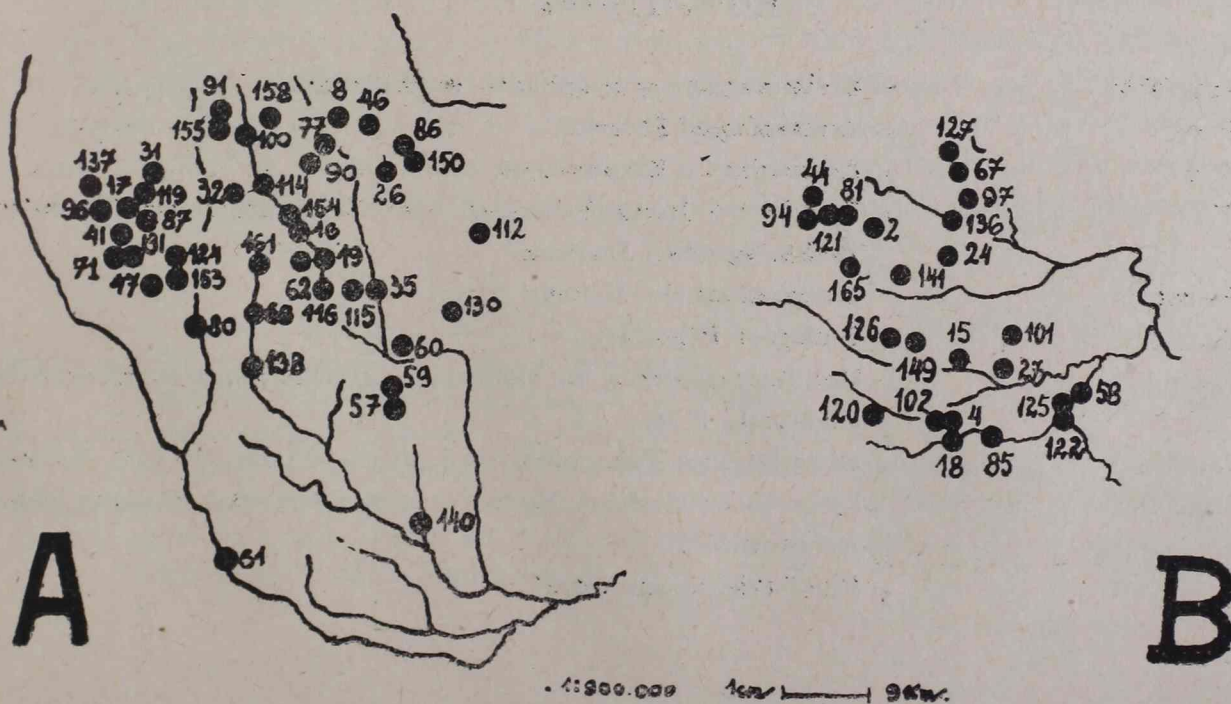
157. Weiden am See (Védeny), BH. Neusiedl am See.

Sötér, A mosonmegyei Történeti és Régészeti Egylet emlékkönyve 1882—1896. 231. l. — *Fr. Mühlhofer*, Sitzungsberichte der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, 1926—27, S. 186 ff. — *O. Menghin*, S. 48. — *Fr. Mühlhofer*, FaÖ. I, 1931, S. 45. — *A. Barb*, Frühromische Gräber von Burgenland. Diss. Pann. II. 6., S. 177 ff. — *Radnóti Aladár*, A pannoniai római bronzedények. Diss. Pann. II. 6., 33., 73., 86., 95⁸⁵. l. — I. század első felétől a század végéig használták a temetőt.

Védeny = Weiden am See (157).

1:2 500.000 1 cm — 25 km

1:300.000 1 cm — 3 km

2. kép. A pannoniai császárkori tumulusok elterjedési térképe.

158. Wiesfleck (Újrétfalú), BH. Oberwart.

K. Homma, FaÖ. I, 1931, S. 45., FaÖ. I, 1932, S. 98. — I. század végétől a II. század második feléig használták a temetőt.

159. Winklarn, BG. Amstetten.

Blank, MZK. III. F. 1905, Sp. 463. — *O. Menghin*, S. 36, a korábbi irodalommal. — *E. Beninger*, Die Germanenzeit in Niederösterreich, S. 36.

160. Winten, GB. Neulegenbach.

J. Caspart, MAG. LXVIII, 1938, S. 134 ff., a korábbi irodalommal. — A D halomcsoport kora Kr. u. 80—140, az E halomcsoport kora Kr. u. 150—166, F halomcsoport kora Kr. u. 130—150.

161. Wolfau (Vasfarkasfa), BH. Oberwart.

K. Halasznbrenner, FaÖ. II, 1935, S. 8. — *K. Ulbrich*, JOeAI. XXIX, 1935, Sp. 235 ff. — *K. Homma*, FaÖ. II, 1936, S. 67. — *K. Ulbrich*, FaÖ. II, 1936, S. 67. — Az I. számú halomban sírkőtöredéket találtak. — A halmok kora az I. század végére tehető.

162. Wolfstal, BH. Bruck a. d. Leitha.

O. Menghin, S. 38. — Menghin szerint több olyan égetéses sír volt itt, amely fölött tumulus állhatott, a halmok azonban ellaposodtak szerinte.

163. Zalaegerszeg, Zala megye.

Lipp Vilmos, Arch. Ért. U. F. VI, 1886, 41 sk., 350 sk. — II. század közepe.

164. Zala-lövő, Zala megye.

Freiherr von Sacken, JZK. I, 1856, II. Abt. S. 73 ff., Arch. Közl. II, 1861, 266 skk. — *Sági János*, Zala-lövő ősi sírjai. Keszthelyi Hírlap 1905, szept. 3. szám. — *Gárdonyi*, Arch. Ért. U. F. XXXIV, 1914, 391. l. — *A. Graf*, Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Diss. Pann. I. 5., S. 69. — II. század.

165. Zendorf-Wettmannstetten.

Pichler, MAG. XVII, 1887, S. (77), a korábbi irodalommal.

RÖVIDÍTÉSEK:

Arch.-epig. Mitt.	= Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen.
Arch. Ért.	= Archaeologiai Értesítő.
Arch. Közl.	= Archaeologiai Közlemények.
BdRGK.	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Institutes.
Bgld. Heimatbl.	= Burgenländische Heimatblätter.
Bp. Rég.	= Budapest Régiségei.
Compte-rendu II.	= Resultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie II. Budapest, 1878.
Diss. Pann.	= Dissertationes Pannonicae, ex Instituto Numismatico et Archaeologico Universitatis de Petro Pázmány nominatae Budapestinensis provenientes.
FÖa.	= Fundberichte aus Oesterreich.

JfA.	= Jahrbuch für Altertumskunde.
JOeAI.	= Jahreshefte des Oesterreichischen Archäologischen Institutes in Wien.
JZK.	= Jahrbuch der K. K. Zentralkommission.
Klemenc und Saria, Blatt ...	= Klemenc und Saria, Archaeologische Karte von Jugoslavien; Blatt ...
MAG.	= Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien.
O. Menghin.	= O. Menghin, Zur Kenntnis der frühkaiserzeitlichen Hügelgräber im norisch-pannonischen Grenzgebiet. Jahrbuch des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich 1928, S. 30. ff.
MésKÉ.	= Múzeumi és Könyvtári Értesítő.
MZK.	= Mitteilungen der K. K. Zentralkommission.
Wosinsky, Tolnavármegye II.	= Wosinsky Mór, Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig II. Budapest, 1896.
WPZ.	= Wiener Prähistorische Zeitschrift.

SÁGI KÁROLY.

TUMULI DELL'ETÀ IMPERIALE NELLA PANNONIA

Nei primi due secoli dell'età imperiale romana, dall'Asia Minore alla Britannia Meridionale, nelle provincie celtiche, illiriche e traci della parte settentrionale dell'Impero s'incontra dappertutto l'uso funerario dei tumuli (*tumulus*)¹. In questo grande ambito territoriale rientrano anche i tumuli della Pannonia. I tumuli pannoni li fecero conoscere sinteticamente il Gárdonyi² e O. Menghin.³ Ma dopo la pubblicazione delle loro ricerche gli scavi hanno condotto alla scoperta di parecchi tumuli e cimiteri di tumuli dell'età imperiale. Queste scoperte recenti rendono indispensabile di occuparci nuovamente della questione dei tumuli.

Fra i tumuli dei tempi preistorici e dell'età imperiale esiste un rapporto puramente di territorio, e sembra che la continuità cronologica sia stata interrotta dall'apparizione dei Celti. Secondo Luigi Márton nel territorio dell'Ungheria sono „gli scavi del Börzsönyi a Tápszentmiklós i soli che forniscono dati indiscutibili su un cimitero di tumuli appartenente all'epoca La Tène.⁴ I tumuli pubblicati dal Börzsönyi non portano alcuna traccia evidente del tumulo, la loro forma originale viene dedotta dal nome del luogo degli scavi

¹ H. Koethe, Trierer Zeitschrift 14, 1939, S. 113. — II. Koethe qui pubblica la bibliografia riguardante i tumuli delle singole provincie.

² Gárdonyi, A magyarországi halmok kérdéséhez (Contributi al problema dei tumuli in Ungheria). Archaeológiai Értesítő, U. F. XXXIV, 1914, pag. 231 segg.

³ O. Menghin, Zur Kenntnis der frühkaiserzeitlichen Hügelgräber im norisch-pannonischen Grenzgebiet. Jahrbuch des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich 1928, pag. 30 segg. Questa opera la citeremo semplicemente col nome dell'autore: O. Menghin.

⁴ Luigi Márton, Arch. Hungarica XI, 1933, pag. 25.

Halomszerdülő (poichè „halom“ vuol dire tumulo). Poiché le scoperte sono state fatte non in seguito a scavi regolari, ma solo rivoltando la terra,⁵ questi dati debbono essere considerati con la debita prudenza. Pertanto, nel seppellimento in tumulo questa discontinuità non si verifica soltanto nel territorio della Pannonia (al quale fatto accennavano già molti conoscitori della questione,⁶ bensì anche altrove nella grande sfera di estensione dei tumuli dell'età imperiale. „Now neither in this country nor in Gaulis there any effective continuity with the widespread mound-burials of prehistoric times,“ affermano due scienziati inglesi riguardo ai tumuli dell' Inghilterra e a quelli affini del continente.⁷ La discontinuità del seppellimento in tumulo viene spiegata con la stretta connessione della religione e del seppellimento. Il seppellimento non è un mero rito esteriore, ma l'espressione d'un atto connesso con la concezione della vita oltremondana e regolato dalle prescrizioni della religione. I popoli che all'arrivo dei Celti non sfollavano i loro luoghi di abitazione, nella prima fase dell'epoca La Tène seguirono per qualche tempo la propria religione, seppellirono secondo le prescrizioni ad essa corrispondenti, e se il rito lo prescriveva, seppellirono sotto tumuli; successivamente adottarono la religione dei conquistatori e la nuova religione dette norme anche per il seppellimento.⁸ Il Brelich rileva la diversità del seppellimento degli Illirici e dei Celti, spiegandola con la diversità della religione dei rispettivi popoli.⁹ Il tumulo viene dimenticato e questo tipo sepolcrale riappare soltanto nell'età dell'Impero.

Nella penisola dei Balcani, nelle parti abitate dagli Illirici, sopravvive il tumulo¹⁰ e questo fatto ci potrebbe indurre — qualora volessimo affrontare la questione dell'origine dei tumuli dell'età imperiale solo dal punto di vista della Pannonia — a spiegare tale sopravvivenza come diretta continuità del tumulo preistorico. Questa soluzione però non spiegherebbe il fenomeno per cui contemporaneamente si ebbero cimiteri a tumuli anche nella Britannia, nella Belgica, nella Germania, nel Norico e nella Tracia. E non possiamo ammettere neppure il parere di A. Barb¹¹ e di H. Koethe¹² sull'origine del tipo di tumulo nell'età imperiale, perchè la loro teoria si basa sulle tombe della provincia da essi trattata, non prendendo in considerazione la grande sfera di diffusione di questo tipo sepolcrale. Dobbiamo quindi trovare una soluzione che sia buona non soltanto per singole provincie, ma anche per tutte le parti dell'intero territorio di diffusione. Prima di incominciare la ricerca di questo punto di vista generale, dobbiamo occuparci dei tumuli della Pannonia, poichè anche essi ci forniranno dei dati che faciliteranno la soluzione del problema.

⁵ Arnoldo Börzsönyi, Arch. Ért. U. F. XXXI, 1911, pag. 358.

⁶ Reinecke, Arch. Ért. U. F. XVIII, 1898, pag. 316. — O. Menghin, pag. 33. — A. Barb, MAG. LXVII, 1937, pag. 111. — J. Caspart, MAG. LXVIII, 1938, p. 186.

⁷ G. C. Dunning and R. F. Jessup, Antiquity X, 1936, p. 45.

⁸ Si deve osservare che il problema dei tumuli preistorici è un poco trascurato, perciò è possibile che gli scavi regolari contribuiranno a modificare le nostre opinioni in proposito.

⁹ Angelo Brelich, Aquincum vallásos élete (La vita religiosa di Aquincum). Laureae Aquincenses II. (Diss. Pann. II. 10.) pag. 35 segg.

¹⁰ O. Menghin, p. 33.

¹¹ A. Barb, op. cit. p. 111; Vasi Szemle V, 1938, p. 227.

¹² H. Koethe, op. cit. p. 115 segg.

I più antichi tumuli nostri dell'età imperiale si trovano in un gruppo ristretto, sulla sponda settentrionale del lago di Fertő e nei dintorni del monte Lajta. La diffusione delle „terre sigillate“ padane¹³ dimostra che questo territorio fu uno dei primi, che si orientarono verso la vita economica di Roma. Questo rapporto con l'Italia ci fa supporre che nella rinascita della dimenticata forma sepolcrale dei tempi preistorici si deve ricercare l'influsso di Roma. Questa nostra affermazione viene consolidata dai tumuli di Védeny, sulla sponda nord-orientale del lago di Fertő. La datazione di questi tumuli è stabilita appunto dalle „terre sigillate“ padane.¹⁴ Questi tumuli sono affini ad un tipo di tomba italica, alla tomba rotonda (Rundgrab). Nel caso delle tombe di Védeny un quadrato di muro dagli angoli arrotondati¹⁵ viene sostituito all'anello murale costruito di pietre quadrate¹⁶ della tomba rotonda.

Il seppellimento in tumulo si inizia con la metà del secolo I nel territorio sopramenzionato, mentre invece nella parte superiore del Wienerwald e nella Pannonia Occidentale i primi tumuli appaiono verso il settimo decennio del secolo I, e nella Pannonia Orientale al principio del secolo II. Questa diffusione successiva dev'essere messa in rapporto con la romanizzazione della provincia, quindi dobbiamo esaminare in connessione con questo tipo di tomba l'influsso dei portatori della civiltà romana, quello della popolazione civile italica e quello dell'esercito.

Secondo la testimonianza della nostra carta topografica (fig. 2.) nei cimiteri delle città pannoniche non s'incontrano dei tumuli, conseguentemente la popolazione civile d'origine italica non ebbe parte nella diffusione di questo tipo di sepolcro. Eliminando così la popolazione civile, dobbiamo dare grande importanza all'esercito.

Sebbene le tombe dei soldati non differiscano da quelle dei borghesi, per quanto riguarda la suppellettile funeraria, una pietra tombale scoperta in uno dei tumuli di Oberwaldbauern rivela pure che anche le tombe dei soldati erano munite di tumuli.¹⁷ La connessione dell'inizio del seppellimento in tumulo nell'età imperiale con l'esercito risulta anche dal fatto che i cimiteri a tumulo più antichi, quelli di Au-am-Leithaberg, di Katzelsdorf, di Nagyhóflány e di Védeny furono costruiti nelle immediate vicinanze di Carnuntum, importante campo militare del „limes“ minacciato dai Marcomanni. È ovvio che fu il presidio di Carnuntum, la legio XV Apollinaris,¹⁸ che diede alla Pannonia la maggioranza dei veterani, quindi il più gran contributo di sangue italico; si sa poi che molti dei veterani si stabilirono nei dintorni di Carnuntum.¹⁹ La Sig. ina Giorgina

¹³ Giorgina Juhász, A brigetioi terra sigillaták (Le terre sigillate di Brigetio), Diss. Pann. II. 3. pag. 6.

¹⁴ Aladár Radnóti, A pannóniai római bronzedények (I vasi di bronzo romani della Pannonia), Diss. Pann. II. 6, pag. 33 e segg.

¹⁵ Fr. Mühlhofer, Sitzungsberichte der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Ann. 1926—1927, Pag. 195 segg., figg. 12—13—14. — A. Barb, Frühromische Gräber von Burgenland. Diss. Pann. II. 6., pag. 177 segg.

¹⁶ B. Götze, Das Rundgrab in Falerii, pag. 9.

¹⁷ CIL III 5520. — A. Barb, MAG. LXVII, 1937, p. 105 segg.

¹⁸ Per la regione cfr. Ritterling, R. E. s. v. Legio. Sp. 1747 segg.

¹⁹ Andrea Alföldi, Századok LXX, 1936, p. 20 e la nota 3.

Juhász, partendo dalla diffusione delle terre sigillate padane, cerca di indicare la base d'operazione degli „auxilia“ destinati alla difesa del „limes“ fra Carnuntum e Scarabantia.²⁰ E ciò sembra confermare la nostra opinione.

Sebbene nella parte occidentale della Pannonia i primi cimiteri a tumulo siano sorti per opera dell'esercito, sembra ben difficile di definire quali siano state le cause che diedero luogo ai tumuli della Pannonia Orientale. In vicinanza della riva destra del Danubio, nel quadrilatero Budapest, Székesfehérvár, Pécs e Kaposvár, s'incontra un gruppo di tumuli, la cui epoca può essere datata al principio del secolo II, ad un tempo cioè, nel quale fu condotta al termine la costruzione delle fortificazioni del fronte sarmatico e fu fondato il campo della legione in Aquincum, sotto Domiziano.²¹ La questione è la seguente: la creazione di questo gruppo di tumuli è in connessione con la presenza dell'esercito, o è dovuta all'irradiazione occidentale? Sebbene la carta topografica dei tumuli non riveli alcuna connessione fra l'Occidente e l'Oriente, tuttavia possiamo dire con molta probabilità che le due parti furono in contatto per mezzo della parte meridionale dell'Oltre Danubio. L'Oltre Danubio Meridionale è una terra piuttosto inesplorata dal punto di vista archeologico. I tumuli di questa regione sono noti soltanto dalla Carta Preistorica di Föris Römer,²² che ne indica la presenza a Cifraháza, a Zimány, a Deseda e a Szalacskapuszta. Per quanto si riferisce a questi ultimi due luoghi, si sa che vi si trovano anche dei tumuli romani, mentre l'età dei primi due luoghi non può essere stabilita per mancanza di scavi. Ma se anche questi risulteranno oriundi dell'età dell'Impero, avremo la ricercata relazione fra i due siti di tumuli. Sebbene tale probabilità facesse supporre che i tumuli di questa località appartengano al campo d'irradiazione del territorio occidentale, il fatto però che il tipo di tumulo apparisce al principio del secolo II contemporaneamente e in un vasto territorio, ci avverte che l'influsso dell'esercito non è trascurabile neppure in tale caso. Ma senza dubbio in questo periodo dobbiamo prendere in considerazione anche la diffusione dell'uso del tipo di tomba a tumulo.

Dobbiamo renderci conto d'una interessante peculiarità nella raffigurazione dei defunti sulle pietre funerarie della popolazione provinciale della Pannonia. Questa interessante peculiarità è che le pietre tombali rappresentano gli uomini in veste romana, mentre le donne sono raffigurate in antichi costumi provinciali. Questo fatto fu già rilevato dallo Hampel, che lo interpretò come l'influenza dell'esercito.²³ Anche Andrea Alföldi accenna a questo fatto²⁴ che spiega dicendo che gli uomini, grazie al servizio militare, si sono staccati dalle forme di vita antiche ed entro i quadri dell'esercito s'imbevono in tal modo dello spirito e dei costumi di Roma che, ritornando nella loro terra

²⁰ G. Juhász, op. cit. pag. 6.

²¹ Giovanni Szilágyi, Az aquincumi helyőrség csapattestei (Le truppe del presidio di Aquincum), pag. 3. — Estratto dai „Tanulmányok Budapest múltjából“ (Studi sul passato della città di Budapest“ IX, 1941.

²² Carte préhistorique de Hongrie, Compte rendu II. — Lo stesso risulta dal vol. I dell' Archeologia dell'Ungheria“ del Pulszky.

²³ Giuseppe Hampel, Bp. Rég. (Le antichità di Budapest) IV., 1892, pag. 64.

²⁴ Andrea Alföldi, op. cit. pag. 7.

nativa, non sono più capaci di adattarsi allo spirito di essa.²⁵ Anche quest'esempio scelto a casaccio dimostra quale funzione importante ebbe l'esercito nella romanizzazione della nostra provincia.

Se la moda della tomba a tumulo dell'età imperiale la facciamo derivare, anche nelle altre parti del grande territorio di diffusione di essa, dall'influenza della romanizzazione, si risolve automaticamente la questione perchè il detto tipo di tomba apparisca, indipendentemente nello stesso tempo, in un così vasto territorio nelle provincie recentemente conquistate da Roma tormentata dalle guerre civili.

La relazione supposta tra la rinascita della tomba a tumulo e la romanizzazione non sarebbe giustificata se non trovassimo i precedenti di questa forma sepolcrale nel centro d'irradiazione della romanizzazione, cioè in Italia. Infatti, i summenzionati tumuli di Védeny evocano l'Italia e nello stesso tempo indicano il tipo di tomba, nel quale sono da ricercare i precedenti della tomba a tumulo. Nella Pannonia, oltre ai tumuli di Védeny, il muro circolare che cinge la terra del tumulo stesso, cioè la tomba rotonda, s'incontra ancora in Oberwaldbauern²⁶ e a Kerschbaum.²⁷ Anche il Menghin s'avvide del rapporto fra il tumulo e la tomba rotonda italiana.²⁸ La sua opinione si basa su le tombe scavate ad Altenmarkt (Norico),²⁹ nelle quali il tumulo fu circondato da un muro quadrato o rotondo. G. C. Dunning e R. F. Jessup vanno oltre, considerando i tumuli dell'età imperiale come imitazioni provinciali della tomba rotonda.³⁰

In rapporto col seppellimento in tumulo dobbiamo esaminare la questione se esso fosse in stretta connessione con una delle tendenze della multiforme religione romana, o fosse una delle molte forme funerarie favorite, poi dimenticate senza ragione dalla popolazione? Le suppellettili sepolcrali dei tumuli pannonici rispecchiano la nota concezione dell'oltretomba dei Romani. Le monete che, come tracce sopravvivenenti dell'antica fede nella navigazione verso l'al di là dei popoli mediterranei (idea più tardi associata alla figura di Caronte,³¹ si trovano non solo nei tumuli, ma in tutti i tipi di tomba dell'Impero. Lo stesso vale per i cibi collocati nella tomba, i quali sono anche essi, a lor volta, in rapporto con la concezione della vita oltremondana. Pure gli usi funerari relativi a tumuli pannonici possono dirsi generalmente diffusi, e così nemmeno questi rivelano alcunchè di speciale intorno allo sfondo religioso. I tumuli sono segnati da pietre tombali,³² fra le suppellettili sono frequenti le lucerne, simboli della luce eterna. Una parte dei recipienti veniva collocata nella tomba intatta, contenente cibi e bevande per il defunto;

²⁵ Andrea Alföldi, op. cit. pag. 130.

²⁶ A. Barb, MAG, LXVII, 1937, p. 106 segg.

²⁷ Radimsky und Szombathy, MAG. XVIII, 1888, pag. 98.

²⁸ O. Menghin, pag. 33.

²⁹ R. Egger, JOeAI. XVII, 1914, Sp. 74 segg.

³⁰ G. C. Dunning and R. F. Jessup, op. cit. pag. 46 segg.

³¹ M. Ebert, Praehistorisches Zeitschrift XI/XII, 1919, 1920, p. 186.

³² Nel corso dell'enumerazione dei luoghi dei ritrovamenti segnalerò e pietre tombali, però soltanto quelle scoperte *in situ*.

mentre l'altra parte veniva rotta precedentemente. La rottura dei recipienti può essere messa in relazione con l'olocausto fatto agli dei infernali, nel corso del quale c'era l'uso di gettare alle fiamme anche i vasi da sacrificio.³³ Il fatto che alcuni tumuli del Belgio, per causa del seppellimento col cocchio,³⁴ sono in rapporto coll'idea di redenzione della religione dionisiaca, rivela che nel seppellimento in tumulo sono da ricercare sempre i fattori dominanti della religione locale. Il Brelich distingue due elementi costitutivi della religione della popolazione di Aquincum: uno dei quali consiste nei principi della concezione religiosa locale, l'altro nella religione romana.³⁵ Questa tesi vale non soltanto per la religione della popolazione di Aquincum, ma anche per quella di tutte le provincie. Le tracce preistoriche si possono provare anche nell'uso del seppellimento in tumuli, e ciò non conferma la continuità fra i tumuli preistorici e quelli dell'età imperiale, ma la giustezza dell'opinione del Brelich.

Secondo il Koepp nelle tombe dei soldati romani non si trovano delle armi.³⁶ Il Caspart attribuisce ad un influsso romano il fatto che delle armi non si trovano neppure nei tumuli di Wienerwald.³⁷ Essendoci noto che nelle tombe preistoriche sono frequenti le suppellettili costituite da armi, possiamo ben ravvisare la sopravvivenza di quest'uso preistorico ogni volta che se ne trovino nei tumuli dell'età imperiale. A Katzelsdorf, nel tumulo no. 2 del gruppo II, son venuti alla luce un „omphalos“ di scudo di ferro e una spada.³⁸ Nel tumulo no. 5 di Alsószentiván fu trovata una lancia di ferro.³⁹ La spada di Katzelsdorf fu intenzionalmente deteriorata, dimostrando che sopravviveva l'uso funerario preistorico di danneggiare gli arnesi destinati per il defunto, affinché nessuno li potesse adoperare nel caso di depredazione della tomba. La stessa spiegazione si può dare per il manico della padella di bronzo scoperta in un tumulo di Védeny: in questo arnese Aladár Radnóti ha osservato le tracce d'un deterioramento voluto.⁴⁰ Questi avanzi preistorici sono indipendenti dal tumulo stesso, ciò che vien dimostrato da una secchia di bronzo ritrovata in una tomba a cremazione a Lajtafalu; su questa secchia il Barb rilevò le tracce d'una rottura intenzionale.⁴¹

Oltre le ossa che restano quali avanzi della provvista alimentare delle tombe, s'incontrano spesso delle ossa, che evidentemente non sono avanzi del viatico, ma vi furono messe per una qualche concezione superstiziosa. La loro destinazione e le loro origini dovranno essere chiarite dall'indagine futura. La tavola seguente registra le ossa che sono state scoperte nei tumuli pannonici, ma non sono avanzi delle provviste alimentari:

³³ Serv. ad Aen., 6, 635.

³⁴ A. Alföldi, *L'Antiquité Classique* 8, 1939, p. 347 segg.

³⁵ Angelo Brelich, op. cit. pag. 25.

³⁶ Fr. Koepp, *Die Römer in Deutschland*, p. 155.

³⁷ J. Caspart, op. cit. pag. 181.

³⁸ M. Baillou, *MAG*, XXXIV, 1904, pag. (32) segg.

³⁹ Géza Nagy, *Arch. Ért. U. F.* XIII, 1883, pag. 34.

⁴⁰ Aladár Radnóti, op. cit. pag. 33.

⁴¹ A. Barb, *Frührömische Gräber von Burgenland*, Diss. Pann. II, 6. pag. 196.

Num. del sito sulla carta topografica	Nome del luogo dei ritrovamenti	Numero del tumulo	Appartenenza zoologica	Bibliografia
5.	Au-am-Kraking	B. 11.	8 topi campestri 1 topi di bosco 1 topo domestico 6 rane verdi	J. Caspart, MAG LXVIII, 1938 p. 130
5.	Au-am-Kraking	B. 13	Canis sp. iuv. frammento di omero e di femore. — Lupus europeus, 1—1 tibia di quattro lupi di età differenti	J. Caspart, op. cit. pag. 131 segg.
8.	Borostyánkő	—	Ossa di topi	A. Barb. Vasi Szemle V, 1938 p. 222
13.	Desedapuszta	—	Scheletro di cavallo	Ipolyi, Arch. Közl. II, 1861 pag. 294
50.	Ivánc	II.	12 denti di puledro	Impubblicato
80.	Neudorf	—	Scheletro di cavallo	Pichler, MAG LVII, 1887. pag. (76)
86.	Felsőszénégető	2.	Teschi di topi	A. Barb., Vasi Szemle V, 1938 pag. 222
114.	Rödöny	IV.	Ossa di cavallo	J. Caspart, Bgld. Heimatblätter II. 1933, pag. 134
144.	Szilasbalhás	II.	1 tibia di cavallo 4 tibie di cane 2 tibie di uccello	Giuseppe Németh, Arch. Ért. U. F. XXIV, 1904, p. 247
157.	Védeny	II.	Ossa di cavallo	A. Barb, Diss. Pann. II. 6, pag. 181
160.	Winten	D. 20.	Ossa di roditore	J. Caspart, MAG LXVIII, 1938, pag. 139 segg.

Secondo il Barb il topo è il simbolo dell'anima e in questa sua qualità fece parte della suppellettile sepolcrale.⁴² Non ci sono note tombe preistoriche, nelle quali siano stati sepolti dei topi insieme col defunto. Riguardo alle ossa di topo ritrovate in un'urna del cimitero di Maria-Rast, che rimonta alla fase prima del primo periodo dell'età del ferro, il Müllner opina che il topo sia entrato fra le ceneri soltanto dopo il seppellimento

⁴² A. Barb, Vasi Szemle V, 1938, pag. 222.

e che poi sia morto.⁴³ Originalmente la bocca dell'urna era coperta da una lastra di pietra, ma la pressione della terra ruppe l'urna e così il topo vi poté entrare. Il Müllner richiama l'attenzione sulla circostanza che alla profondità di 1 metro egli scoprì gli scheletri di quattro piccoli topi,⁴⁴ quindi questi roditori potevano ben raggiungere la profondità di 80—100 cm. della tomba in parola. L'esempio di Maria-Rast ci deve rendere prudenti di fronte alla questione, per giungere ad una soluzione definitiva bisogna aspettare i dati di ulteriori scavi. Lo stesso sia detto riguardo a due pezzi di cristallo di rocca, che erano venuti alla luce in un tumulo di Nagyszentmihály,⁴⁵ risp. in uno di quelli di Altenmarkt,⁴⁶ e così pure riguardo ad un pezzo di stalagmite del tumulo di Abaliget,⁴⁷ i quali possono appartenere alla sfera della simbologia dell'anima, ma posson essere altresì meri giuochi del caso.

Ossa di cane, come resti dei cibi racchiusi, s'incontrano già nelle tombe del primo eneolitico.⁴⁸ Ossa di cane sono frequenti nelle tombe a tumulo della prima età del ferro: in questi tumuli preistorici il cane poté entrare grazie ai suoi meriti di fedeltà che lo univa al suo padrone.⁴⁹ Quanto ai tumuli dell'età romana, il cane poté apparire a causa d'una concezione superstiziosa, dato che nel tumulo di Szilasbalhás sono venuti alla luce soltanto quattro tibie di cane in compagnia di tibie di cavallo e di uccello. Le quattro tibie appartenenti a quattro lupi d'età differenti, scoperti nel tumulo B. 13 di Au-am-Kraking, possono essere in rapporto a simili superstizioni. Nei tumuli della prima età del ferro s'incontrano spesso delle ossa di cavallo.⁵⁰ Anche fra le suppellettili dei tumuli dell'età imperiale sono frequenti le ossa di cavallo. Secondo la testimonianza dei denti di puledro ritrovati nel tumulo no. II di Ivánc, le singole parti del cavallo sono giunte nelle tombe non soltanto come cibi, ma anche con altre destinazioni. Se ai denti di cavallo deposti nelle tombe vogliamo attribuire una destinazione superstiziosa, allora le origini di questa usanza rimontano alla prima età del ferro, poichè anche fra le suppellettili della tomba Hallstatt C., scavata presso Hugfling e contenente uno scheletro, s'incontrarono dei denti di cavallo.⁵¹

Nella seconda metà del secolo II nella durata di questo tipo di tomba, che ebbe una sì rapida diffusione, si verifica una decadenza improvvisa, che fra poco cagionerà la fine dell'uso dei tumuli.⁵² La decadenza verificatasi nel seppellimento a tumulo è in rapporto con l'inizio del seppellimento dello scheletro. È noto nei riguardi della tomba rotonda affine al seppellimento a tumulo e connessa alla cremazione, che essa perde importanza allorchè il sistema di seppellimento, nel secolo II., si trasforma in Roma e si sotterrano gli scheletri.⁵³ L'inumazione dello scheletro poté avere un influsso identico anche sul

⁴³ Müllner, MZK. NF. I. 1875, 5. 60.

⁴⁴ Müllner, op. cit. nota 1.

⁴⁵ A. Barb, FaÖ. I, 1931, pag. 42.

⁴⁶ Radimsky und Szombathy, op. cit. p. 105.

⁴⁷ Maurizio Wosinsky, Arch. Ért. U. F. XII, 1892, pag. 412.

⁴⁸ Schötensack, Zeitschrift für Ethn. 1897, pag. (473).

⁴⁹ W. Koreisl, MAG. LXIV. 1934, pag. 247.

⁵⁰ Abbonda di dati relativi l'op. cit. di W. Koreisl.

⁵¹ W. Koreisl, op. cit. pag. 234.

⁵² W. Schmid, BdRGK, 1923/24, pag. 230. — O. Menghin, pag. 33. — A. Barb, Burgenland-Führer 1936, pag. 5; MAG. LXVII, 1937, pag. 111. — J. Caspart, MAG. LXVIII, 1938, pag. 156.

⁵³ B. Götze, op. cit. pag. 19.

seppellimento a tumulo. La crisi economica succeduta alle guerre marcomanne non potè avere una parte così importante nella soppressione del detto tipo di tomba, come lo suppone il Barb,⁵⁴ perchè anche nella Britannia Meridionale e nella parte occidentale dell'Europa il seppellimento in tumulo cessa contemporaneamente, come nella Pannonia.⁵⁵

Per facilitare le questioni ancora non risolte riteniamo indispensabile di far conoscere l'intera bibliografia riguardante i luoghi di ritrovamenti finora conosciuti, v. p. 120 sqq.

CARLO SÁGI.

⁵⁴ A. Barb, *Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts und Altertumsvereine* 1930, Sp. 259.

⁵⁵ G. C. Dunning and R. F. Jessup, *op. cit.* p. 41 segg.

LUPUS, AZ AQUINCUMI KÖLTŐ.

A Daru-utcában öt évvel ezelőtt talált szarkofág feliratával Nagy Lajos foglalkozott, két ízben is (AÉ 1939, 118—122 és Budapest története I 2, 555—556, 574 és LXXVIII. tábla). A felirat szövege, két hely kivételével, kifogástalanul olvasható. Olvashatatlan a katona neve (nyilván a szarkofág erőszakos feltörésekor pattantak le a betűi, csak az első maradt meg és a három utolsó), a Q és az ONI genitivus-végződés. Valószínűnek látszik, hogy az ismeretlen szír katonának Quintus volt a praenomene, cognomene pedig Apollonius; erre mutat az ONI genitivus-végződés. De azt hiszem, hogy nomene is megegyezett anyjáéval és hugáéval. Epigrafikai akadály a sincs ennek a megoldásnak, mert a lacunában pontosan elférne a neve, ilyen alakban: Q · AELI · APOLLONI. E megoldás mellett szól az is, hogy az Apollonius nevet a szírek szívesen használták; Pannonia területéről is ismerünk ilyen nevű szír íjászt az I. ezres íjászcohorsból, ez T. Aurelius Apollonius, s mint felirata megjegyzi: natione Surus (CIL III 2006). Egyáltalán nem meglepő, hogy egészen latinos volt a neve, mint Aelia Marciáé; talán már itt született Aquincumban és családja romanizálódott. Erre mutat esetleg az is, hogy koporsója családi sírkertből került elő, azon a helyen, ahol Nagy Lajos az aquincumi szír telepet sejtí. Aelia Marcia itt lakott Aquincumban, leányával, Aelia Apolloniával, fia pedig Ulcisia Castra táborában szolgált az újjászervezett szír íjászezredben. Nagy Lajos feltevése szerint a fiatal katona megbetegedett, hazajött Aquincumba és itt halt meg. Gyászba borult anyja 10 soros verset vésetett sírkövére. (XXI. t. 2.)

Ennek a versnek hetedik sora hozza a felirat másik olvashatatlan szavát. Nagy Lajos kérdőjeles *fuisti* lectiót iktat a szövegbe; itt a kérdőjel igazán jogosult. A rejtély helyes megoldása a felirat alapos vizsgálata nélkül nem is remélhető, mindössze annak a feltevésnek kívánok hangot adni, hogy a kérdéses helyre vagy olyan szó kívánczik, amely szorosan összefügg a Minervae-vel, vagy pedig az *ama* és a *carpe* mintájára imperativus.

Könnyebb eligazodás céljából ideiktatom a verset:

Lubrica, quassa, levis, fragilis, bona vel mala, fallax
Vita data est homini, non certo limite cretae,
Per varios casus, tenuato stamine pendes.
Vivito mortalis dum dant tibi tempora Parcae,
Seu te rura tenent, urbes, seu castra vel aequor.
Flores ama Veneris, Cereris bona munera carpe,
Et larga et pinguis dona Minervae
Candida vita cole, iustissima mente, serenus,
Iam puer et iuvenis, iam vir et fessus ab annis:
Talis eris tumulo superumque oblitus honores.

Ez az epikureista hangulatú vers kezdetétől fogva érdekelt és éppen ezért kissé hosszasan foglalkoztam vele, főképpen a kritikus hetedik sorral; Köteles óvatsággal megvizsgáltam a verset, szabad-e változtatnom a verssor kezdőbetűjén, vagyis nem akrostichon-e a vers. Amint megakadt szemem a szókezdő betűkön, egyszerre egészen más világosság gyúlt ki bennem: a sorkezdő betűkből ez a mondat világított szemembe: LUPUS FECIT. Nem a lappangó szót találtam meg, hanem a vers szerzőjének nevét. Íme, Lupus a költő egyszerre kilépett a több mint ezerhétsházszázéves ismeretlenségéből és sírversével bemutatkozik Aquincum késői utódainak. Aelius Justus orgonaművész és Aelia Sabina hangversenyékesnő mellett kibontakozik a mult ködéből a harmadik név szerint ismert aquincumi művész-személyiség: Lupus.

Az akrostichon vezetett rá a költő nevére; jó ismerősünk ez a művészkedés a keresztény költészetből, főleg a versfaragó Commodianus révén, aki minden versének a címét akrostichonban adja meg, sőt az egyikben magát is megnevezi (instr. II 39): Commodianus mendicus Christi. (Az akrostichonról bőven tájékoztat Graf cikke: PWRE I 1200 s. v. Akrostichis). A sírfeliratokon is eléggé gyakran előfordul, de majdnem mindig a halott nevét mondja meg, nem pedig a vers szerzőjét; néha még figyelmezteti is az olvasót: nomen si quaeris, iunge versum exordia (CE 109), vagy: inspicies lector primordia versiculorum (CE 511). A szerző nevét a CE-ban mindössze két feliraton találtam meg: az egyiket a CE 935 verses sírfelirat közepe táján külön sorban: Tiburtinus epoese; a másikat a CIL VIII 7156 (CE 512) verses feliratban: H. L. P. Fortunatus. Ez a Praecilius Fortunatus maga írta meg a sírversét s még életében fel is vésette (v. 11: titulos quos legis vivus mee morti paravi); szerzősége kiderül a vers első sorából: Hic ego quitaceo, versibus mea(m) vita(m) demonstro. A derék cirtái ezüstműves igen-igen megdicséri önmagát: boldogan élt 100 esztendő, jószívű, becsületes ember volt, szép házaseletet élt, de hozzáteszi azt is, hogy barátaival fenéig élvezte az életet: risus luxuria (m) semper fruitus cum caris amicis. Ez az epikureista hangulatú afrikai sírvers egyebekben is méltó párja a mi akrostichonunknak. De bátran mellé állíthatjuk azt a viminaciumi verses feliratot is, amely ugyan nem hoz akrostichont, de hozza a szinte már megmerevedett epikureista sírfelirat-formulát; quod comedi mecum habeo. Az is érdekes, hogy ennek a halottnak éppen Lupus a neve (CIL III 14524-CE 2207).

Ki lehet a mi Lupusunk? A *Corpus* sok Lupust ismer s köztük sok a pannoniai. Van egy sirmiumi M. Aurelius Lupus, aki Rómában halt meg (CIL VI 32627 v. 7), van egy savariai C. Valerius Lupus, akinek a sírköve ugyancsak Rómában került elő (CIL VI 32627 v. 8), van egy Sextus Caelidius Lupus (CIL III 8203), de ezekre alig gyanakodhatunk. Mindössze két Lupus van, akiket a szír katona sírversével kapcsolatba hozhatunk; egyik az a Lupus, akit Ulcisia Castrából ismerünk, a másik pedig az a Lupus centurio, akinek nevét már Rómer felfedezte egy hajógyárszigeti falkarcolaton (Nagy Lajos szíves közlése). Mivel Aelius Apollonius Szentendrén szolgált, legszívesebben az ulcisiacastrabeli Lupus szerzőségére gondolnék. A szentendrei Lupus-sírkő feliratát Nagy Lajos adta ki (Aquincumi vonatkozású kiadatlan felírtas emlékek Szentendréről: AÉ 1936:106-107). Az elhalt Aelius Lupus azonban mindössze 9 éves volt, ez tehát aligha írhatta a verset; ellenben írhatta az apja, akinek a nevéből a sírkövön csak az Aelius, név és betűtöredékek maradtak meg, de megmaradt a cognomen VS végződése, tehát

ő is Aelius Lupus lehetett: Nagy Lajos szerint a leg. II. adi. decuriója, vagyis altisztje lehetett.

Hogy milyen költő volt Lupus, azt ebből a tíz sorból meglehetősen bizonyossággal megállapíthatjuk. Igaza van Nagy Lajosnak: a vers tákolmány, kifejezései mesterkélték (*certo limite cretae; tenuato stamine pendes; talis eris tumulo, fessus ab annis*) hemzsegek benne a közhelyek, sőt bizonyos zűrzavar is észrevehető a költői reminiscenciák felhasználásában. Nyilván Ceresről jutott eszébe az istennő állandó jelzője (CE 1181 *sic tibi dona Ceres larga det*; CE 346 *mater larga Ceres*; CE 249 *largae Cereris messes*) és ezt alkalmazta Minerva ajándékaira. Egyúttal azonban kövéreknek is nevezi Minerva ajándékait, mert nyilván eszébe jutott a közmondásos „*pinguis Minerva*“ kifejezés (Cic. Lael. 5, 19 *pingui ut aiunt Minerva*); csak éppen elfelejtette (vagy már nem tudta?), hogy a *pinguis Minerva* paraszti észt jelent. Kétségtelen, hogy minden sorához meg lehet találni a megfelelő párhuzamokat: közhely, hogy az élet bizonytalan, csalóka, röpké, törékeny, se jó se rossz; (CE 1497 *vita bonum est et vita malum*), minden a Parcáktól függ, élvezzük hát, amíg megtehetjük (CE 805 *vivite felices quibus est fortuna beata*); v. ö. Petr. 64, 10 *ergo vivamus, dum licet esse bene*) amíg a Parca időt enged rá (CE 1144 *tempus mihi Parca praecepit*); mindegy, hogy valaki paraszt-e, vagy városlakó, katona-e vagy kereskedő: élvezze az élet örömeit; szeresd Venus virágait, mondja Lupus, aki bizonyára olvasta Ovidiust is (*remed. am. 103 delectat Veneris decerpere flores*). De meggyőződésem, hogy ebben a tíz sorban könnyű szerrel felfedezhetnők Lucretius és Horatius áruló nyomait is. Lupus versében tulajdonképpen a halott szól az élőkhöz és azzal vigasztalja őket, hogy aki élvezte az élet örömeit és szépségeit, az boldogan és derűsen pihen meg a sír mélyén és elfeledkezik minden földi élvezetről és dicsőségről (mert a *superi* = az élők, akik idefönt maradtak: CIL VI 2939 *vivite felices superi*). Csak ez lehet a magyarázata annak, hogy a fiatal katona koporsójára ilyen általános értelmű filozófiai jellegű költeményt vésettek, amely nyilván semmiféle személyes vonatkozásban sincs vele.

De azért Lupus nem volt ügyetlen költő; hajlékonyan illesztette össze a fejében kóválygó közhelyeket, az értelem csak néha sántít, a verselés pedig mindössze két helyen (7. és 8. sor). Mindenesetre érdemes volna közelebbről megismerkedni vele; szemügyre kellene venni a pannoniai verses feliratokat és stíluskritikai vizsgálattal meg kellene állapítani: vajon nincs-e több verses felirata is a mi derék költőnknek? Talán személyének döntő azonosítása sem kerülne nagy fáradságba. Annyit máris tudunk, hogy a III. sz. első felében élt: szír íjászokról a III. sz. harmadik évtizedén túl nem történik említés, mert Alexander Severus császár a harmincas években magával vitte az ulcisiacastrabeli íjászezredet testőrségnek (Nagy Lajos szíves közlése). Vagy talán arra kell gondolnunk, hogy egy-egy sírvers eljuthatott a birodalom távoli részeibe is, akár Rómából, akár máshonnan? Ebben az esetben is érdemes volna tisztázni Lupus költői munkásságát és egyéniségét.

RÉVAY JÓZSEF.

LUPUS, IL POETA DI AQUINCUM.

Nei pressi dell'anfiteatro militare di Buda Vecchia fu trovato cinque anni fa un sarcofago (sec. III.) con una bella epigrafe poetica di dieci versi. L'epigrafe fu pubblicata da L. Nagy (*Archaeologiai Értésítő* = Rassegna Archeologica 1939, 118—122, e poi *Budapest története* = Storia di Budapest I 2, 555—556 e 574, anche la fototipia, tav. LXVIII). Sul sarcofago è ben leggibile la solita dedicazione in prosa, salvo appunto il nome del defunto, di cui sono rimaste quattro sole lettere, il Q iniziale e le ultime tre: ONI. Si apprende invece, che lui fu gregario della coorte I. dei Siri sagittari, residente nella guarnigione di Ulcisia Castra (Szentendre). Prestava servizio militare per soli tre anni e moriva ventenne. L'epigrafe fu dedicata al „filio dulcissimo“ dalla madre Aelia Marcia e dalla sorella Aelia Apollonia. Questi nomi romanizzati ci danno l'idea di scoprire il nome del giovane soldato (tav. XXI, 2).

All'inizio della formola di dedicazione (Memoriae Q. oni) la lettera Q vuol dire senza dubbio: Quintus; e il nome terminante in ONI può esser integrato con grande probabilità in APOLLONI, mentre lo spazio di circa quattro lettere fra il Q e APOLLONI vien riempito correttamente con AELI. E così si forma il nome del rimpianto gregario: QUINTUS AELIUS APOLLONIUS. Apparteneva senza dubbio alla tribù Aelia e da qui il suo nome Aelius. Apollonius invece è un cognome usitatissimo dai Siri (CIL III. 2006: T. Aurelius. Apollonius, natione Surus); e inoltre anche la sorella si chiamava Apollonia.

Ecco il testo poetico dell' epigrafe:

Lubrica, quassa, levis, fragilis, bona vel mala, fallax
 Vita data est homini, non certo limite cretae,
 Per varios casus tenuato stamine pendes.
 Vivito mortalis dum dant tibi tempora Parcae.
 Seu te rura tenent, urbes, seu castra vel aequor,
 Flores ama Veneris, Cereris bona munera carpe,
 Et . . . larga et pingua dona Minervae
 Candida vita cole, iustissima mente, serenus,
 Iam puer et iuvenis, iam vir et fessus ab annis:
 Talis eris tumulo superumque oblitus honores.

Questi versi sepolcrali di contenuto chiaramente epicureo mi attraevano straordinariamente, parte per i luoghi comuni della filosofia epicurea conosciuti copiosamente da Lucrezio, Orazio e dalle epigrafi sepolcrali, parte per la corruttela del verso 7., nel quale il secondo vocabolo è tanto corrotto da non poter leggerlo assolutamente. Cercando dunque di correggerlo sulla base delle poche lettere rimaste integre, dopo alcuni tentativi infruttuosi pensavo di sostituirlo con un altro, corrispondente al metro dattilico dei versi. Ma prima di far questo nuovo tentativo, esaminavo le lettere iniziali dei versi, da trattenermi d'ogni cambiamento, se le iniziali per caso formassero un acrostico.

Ed ecco, ad un tratto le iniziali risplendono e davanti ai miei occhi stupefatti si formano i vocaboli: LUPUS FECIT. Invece di trovare il giusto vocabolo in luogo della corruttela del verso 7., mi è riuscito di trovare il nome del poeta. Ecco, il poeta Lupus emerge dalle nebbie di più di millesettecento anni e colla sua bella epigrafe si presenta

alla postèrità di Aquincum e della romanità. Accanto all'organista della II. legione Elio Giusto e sua moglie la cantatrice Elia Sabina ecco il terzo artista di Aquincum conosciuto anche di nome: Lupus, il poeta.

L'acrostico, come strumento della tecnica poetica, è ben conosciuto dalla poesia cristiana e anche dalle iscrizioni sepolcrali (Pauly-Wissowa: Realenzyklopädie I 1200 s. v. Akrostichis), ma di solito indica il nome del defunto e rarissimamente il nome del poeta. Nei Carmina Epigraphica Latina di Buecheler trovavo soltanto due volte il nome del poeta: CE 935 (questa volta fuori dell'acrostico) e CE 512 = CIL VIII 7156: Fortunatus. L'epigrafe di questo Fortunatus appartiene parimente al genere letterario della poesia epicurea (risus luxuriam semper fruitus cum caris amicus).

Chi è questo Lupus? Il Corpus conosce molti Lupus, e fra loro più di uno è pannonic. C'è uno di Savaria, un altro di Sirmium, un terzo dei dintorni del Lacus Pelso (Balaton). Ma sono due soli, i quali questa volta possono esser presi in considerazione: l'uno è il centurio Lupus, di cui il nome graffito (già scomparso) fu scoperto sulla parete del palazzo del procuratore (oggi: Isola dei Cantieri Navali di Óbuda), l'altro, un tale Aelius Lupus, si presenta su una epigrafe (sec. III.) di Ulcisia Castra. (*L. Nagy: Aquincumi vonatkozású kiadatlan kőemlékek Szentendréről* = Pietre sepolcrali inedite di Ulcisia Castra riferentisi ad Aquincum. *Archaeologiai Értesítő* 1936, 106—107.) Peccato che questo Lupus moriva novenne e quindi non può esser stato l'autore dei nostri versi; ma sarebbe possibile, che il suo padre, essendo decurione, cioè uomo istruito, faceva i versi della nostra epigrafe. Ci rincresce infinitamente di non poter leggere chiaramente il suo nome sulla pietra, perchè ne figurano soltanto alcune lettere, forse IN e poi le ultime due: VS. Ma la pietra è così miseramente rovinata che il nome del padre sarà in più illegibile per sempre. Ci rimane dunque il nome del figliuolo e ne possiamo concludere al nome del padre: il quale per conseguenza si sarebbe chiamato lo stesso Aelius Lupus. Appartenendo anche lui alla tribù Aelia, è stato forse anche parente del giovine defunto.

Il nostro Lupus contaminava i versi dell'epigrafe con una destrezza assai abile, ma ci sono anche delle inettitudini, c'è una confusione delle reminiscenze poetiche e dei luoghi comuni. Nondimeno l'epigrafe è in generale simpatica, prima di tutto per la sua serenità e moderazione. Se lo stile respira qualche volta un certo sapore barocco, ne siamo compensati per il genio irreprensibilmente romano della piccola poesia.

Varrebbe la pena di metter in chiaro (per un esame comparativo di stile), se si trovassero fra le iscrizioni sepolcrali altre epigrafi poetiche del nostro poeta, o se forse queste epigrafi fossero state redatte altrove e importate qui sia da Roma sia da un'altra parte dell'impero. Si vede, che anche avendo scoperto la persona del defunto e del poeta, ci rimangono nell'epigrafe sempre problemi da risolvere, prima di tutto il vocabolo mistico del verso 7. Il quale sarebbe o un attributo della Minerva, ovvero un imperativo corrispondente agli altri due precedenti (ama, carpe). Per me, in nome della concinnità, preferirei qui un attributo.

Ma oltre i problemi particolari c'è l'importantissimo risultato dell'esame di questi versi malinconici e nondimeno sorridenti: *Lupus, il poeta di Aquincum.*

GIUSEPPE RÉVAY

NÉPVÁNDORLÁSKORI AKASZTÓHORGOK ÉS VERETEK

Népvándorlaskori sírok mellékletei között gyakran fordulnak elő különböző horgok, kampók, füles veretek, amelyekre az eltemetett fegyvereit, valamint használati eszközeit akasztotta. Alakjukat a szükségszerűségek határozták meg, anyaguk igen különböző: arany, ezüst, bronz, vas és csont.

A rendelkezésünkre álló leletanyag bő változatban tárja elénk az akasztóhorgok, veretek legkülönbözőbb formáit, amikből rendszerbeállításuk eredményeképpen hét csoportot különböztetünk meg.

Az ásatási eredmények feldolgozásából, különösen a régebbi anyag közül igen kevés esetben kapunk támpontot a felől, hogy ezek a horgok, veretek, a csontváz melyik oldaláról, milyen részéről, továbbá milyen fegyver vagy használati tárgy maradványai mellől kerültek napvilágra.

Az I. A. csoportba sorozható kétágú függesztő horgok rövid nyakúak, fordított címerpajzs-alakú tövük révén vannak az övre szegezelve. A nyak alatt attól mindkét oldalra elálló fordított T-alakú horoggal vannak ellátva.

A felfüggesztendő tárgyat zsinór- vagy bőrhurokkal hurkolták a nyakra. Az ezen csoportba tartozó példányok lényegileg azonos külsejűek, amennyiben a veret tövek alatt mindegyiken megtaláljuk a rövid nyakon ülő keresztthorgot, mindössze anyagukban és felületi díszítésükben térnek el egymástól.

A legegyszerűbb példányok, minden díszítés nélküliek a mezőberényi öntött arany¹ (XXIII. tábla, 1. kép) a keszthelyi² (XXIII. tábla, 2. kép) és a pusztatóti (XXIII. tábla, 3. kép) öntött bronzveretek.³ Horguk síma, minden tagozás nélküli pálcátág-alakú, csupán a pusztatóti példánynál figyelhetünk meg némi elszélesedést.

Még díszítetlen külsővel ugyan, azonban már préselt ezüst lemezből készültek a keceli⁴ (XXIII. tábla, 4. kép), a fenéki páros⁵ (XXIII. tábla, 5. kép) és a jutasi 122. számú sírból származó horgok,⁶ amik annyiban térnek el az előbb felsoroltaktól, hogy

¹ Joseph Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Budapest, 1905., III. kötet, 38. tábla, 6. rajz.

² Hampel, i. m. III. kötet, 163. t. 13. r.

³ Hampel, i. m. III. kötet, 266. t. 11. r.

⁴ Posta Béla, Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. Budapest 1905., III. k. 139. l.)

⁵ Hampel, i. m. III. k. 180. t., 9. r., v. ö. Posta, i. m. 139. l., v. ö. továbbá Fettich Nándor, *A honfoglaló magyarság fémművészete*, Budapest, 1937, *Archeologia Hungarica*, XXI. k., 5. t. 6—7. kép.

⁶ G. Rhé u. N. Fettich, *Jutas und Öskü*, Prague, 1931, VI. t. 10. kép.

horogjuk nem vékony síma túske, vagy lapos lemezrész, hanem tagolt. A nyak alatti részen préselt csatornák tagolják a horog testét, végüket golyóalak zárja le. Külföldi leletből származó ezekkel összefüggő példány az olbiai horog⁷ (XXIII. tábla, 6. kép).

A fenéki leletből előkerült III. Valentinianus császár (425—455) érme alapján a sír kora az V. századnál fiatalabb nem lehet egyéb mellékletek alapján a VI. századra tehető.

Ismételten találjuk a fordított címerpajzs-alakú horogtő közepén annak körvonalait követő kisebbméretű áttörtművű díszítést. Különösen az oroszországi leletanyagban gyakori ez a díszítési mód. Így találjuk ezt a saraji ezüst⁸ (XXIII. tábla, 7. kép), majd az ezzel összefüggő borkowski⁹ (XXIII. tábla, 8. kép), továbbá az egyik Kaukázusból származó (XXIII. tábla, 9. kép) példányon.¹⁰

Mindezek a példányok a hazai avar periódus leletek analógiái.

Háromszögű áttörést találunk a chaczki ezüsthorgon (XXIII. tábla, 10. kép), ami a kísérő leletek alapján a pusztatóti lelettel függ össze.¹¹

A koudirghei horog tövét négyszögű áttörés díszíti.¹² (XXIII. tábla, 11. kép).

Félköralakú áttörés látható az egyik csmi-i (XXIII. tábla, 12. kép) bronzhorgon, ennél azonban nemcsak a tő lapja, hanem a horog ágainak közepe, illetve vége is áttört díszítésűek. A nyak alatt a középrészen háromszögalakú az ágak végén köralakúak az áttörések.¹³

A sadovetzi (Sofia) horog tövének lapját kétféle áttörés díszíti (XXIII. tábla, 13. kép) egy nagyobb, ami két egymásba folyó köralakból, majd ezalatt két kis köralakú áttörésből áll.¹⁴

A két kis köralakú áttörést egy másik csmi-i bronzhorog tövének lapján is megtaláljuk (XXIII. tábla, 14. kép) ugyancsak egy csmi-i bronzhorgon már az arcábrázolás is megjelenik¹⁵ (XXIII. tábla, 15. kép).

Ez az utóbbi csmi-i példány igazolja feltevésünket, hogy ezek a horgok kereszt-szárúkkal lefelé voltak az övre szegecselve, az ismertetések azonban majdnem minden esetben fordított helyzetben ábrázolják e horgokat.

E két utóbb tárgyalt veret kuturgur származású, keletkezésük korát a VI—VII. századra tehetjük.

Az egyik koudirghei (XXIII. tábla, 16. kép), a podbolotjei (XXIII. tábla, 17. kép) és saraji (XXIII. tábla, 18. kép) példányok külseje már elveti az előbbieket fordított címerpajzs alakját, felső szintjük kettős karéjúvá alakul.

⁷ *Posta*, i. m. 390. l.

⁸ *Posta*, i. m. 543. l.

⁹ *Posta*, i. m. 582. l.

¹⁰ *Posta*, i. m. 312. l.

¹¹ *Posta*, i. m. 555. l.

¹² *N. Mavrodinov*, Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós, Arch. Hung. XXIX. k. sajtó alatt.

¹³ *L. A. Maculevič*, Grande boucle du trésor de Perehtepina et les pseudoboucles. *Seminarium Kondakovianum*. I. Praga 1927, IX. t. 5. kép.

¹⁴ *Fettich Nándor*, A honfoglaló magyarság fémművészete i. m. CXV. T. 10. kép.

¹⁵ *Maculevič*, i. m. IX. T. 6—7. kép.

A podbolotjei 220. számú sírban talált példány hasonlóan az előbb említett egyik csmi-i horoghoz, két kis köralakú áttöréssel díszített.¹⁶

A saraji ezüsthorog hasonló díszítését egy-egy vízszintes csatorna köti össze az oldalvonalakkal.¹⁷

Véssett szalagfonadékos díszítésű a két bpest-farkasréti (XXIII. tábla, 19., 20. kép) és az ismeretlen magyarországi lelőhelyről származó példány¹⁸ (XXIII. tábla, 21. kép).

Ezek a példányok az avar fogazásos csoportba tartoznak.

A jutasi horog négyszögletes lapját préselt pápaszemalak díszíti¹⁹ (XXIII. tábla, 22. kép).

Hármas kör-körös díszítésű az adonyi préselő minta lapja; felső szintje félköralakban lezárt. Ennél a példánynál úgy a nyak, mint a horog megnyúlását figyelhetjük meg²⁰ (XXIII. tábla, 23. kép).

A némedi ezüstlemezből préselt példány lapjának áttörését recézett keretezésű, domborított közepű préselt aranylemez-betét tölti ki²¹ (XXIII. tábla, 24. kép).

A VII. század első harmadából származik a két bócsai aranyhorog (XXIV. tábla, 1. kép) és az ezekkel analóg Fleissig-gyűjteményben őrzött ismeretlen dunántúli lelőhelyről származó aranyhorog (XXIV. tábla, 2. kép).

A bócsai példány lapját préselt gyöngysorszegély keretezi, közepét pedig a veret körvonalainak megfelelő alakú mezőben rekeszes gránátkő berakás ékíti. A nyakat domborított recézés szegélyezi, amely a horog közepén is keresztül halad. Hasonló recézés ismétlődik a horog szárait lezáró golyóalakú domborítás tövéénél is, miáltal a zsinórhúrok csatornáját a recézett díszítés határolja.

A Fleissig-gyűjtemény példányát a bócsaihoz hasonlóan préselt gyöngysor keretezi, közepét egy nagyobb csiszolt gránátkő ékíti.

A gránátot recézett szegély keretezi. A zsinórhúrok csatornáját hasonlóan a bócsai példányhoz domborított recézés veszi közre. A nyak recézése azonban nem folytatódik a lap alsó szintjén végig egészen a sarkokig, hanem a nyak kiindulási pontjánál abbamarad.

E két utóbbi példához kapcsolódik a VII. század elejéről származó Malaja-Perescsepina aranyhorog²² (XXIV. tábla, 3. kép). A horog lapját itt is domború préselt gyöngysor keretezi, belső mezejét fordított helyzetű, szétálló oldalcsúcsú, granulált szegélyű címerpajzs-alak tölti ki, aminek közepén granulált rekeszű kőbetét foglal helyet.

Az Åberg által bizáncinak nevezett övgarnitúrához tartoznak a luccai aranyhorgok (XXIV. tábla 4., 5. kép). Amint látjuk, ezek az akasztóhorgok az álcathoz hasonlóan álhoroggá, díszítő veretté alakultak át. A belső mezőt delfinalakok töltik ki.²³

¹⁶ *Fettich*, i. m. CXX. T. 3. kép.

¹⁷ *Posta* i. m. 541. l.

¹⁸ *Fettich Nándor*, Az avarkori műipar Magyarországon. Arch. Hung. I. k. 16. l. I. T. 16. kép és VII. T. 5. kép.

¹⁹ (Veszprém, múzeum.)

²⁰ *Hampel*, i. m. III. k. 284. T. 1. kép, v. ö. *Posta* i. m. 141. l., v. ö. továbbá *Fettich* i. m. Arch. Hung. I. k. VI. T. 12. kép.

²¹ *Fettich*, i. m. Arch. Hung. XXI. k. CXXVIII. T. 14. kép.

²² *Maculevič* i. m. IX. T. 11. kép.

²³ *Nils Åberg*, Die Gothen und Langobarden in Italien. Upsala, 1923, 122. l.

Díszveret jelleget tételezünk fel különben a bócsai és a perescsepinaí példányoknál is. A rendestől elütő horgot találunk a nocera-umbrai I. számú sír (XXIV. tábla, 6. kép) és a törökországi akalani aranyveretnél (XXVI. tábla, 7. kép). A horog ballusztorszerű tagokból áll. Erősen tagozott oldalakkal, áttöréssel díszített a nocera-umbrai 18. számú sír ezüsthorogja (XXIX. tábla, 8. kép). A casteltrosinoi 178. számú sír bronz (XXIV. tábla, 9. kép) és a 37. számú sír ezüstpéldányai vonalakkal vésett díszítésűek²⁴ (XXIV. tábla, 10. kép).

Ha az eddig letárgyalt függesztő horgok felett szemlét tartunk, úgy találjuk, hogy ezen csoport oroszországi része főként öntött ezüst anyagú, síma, vagy arcábrázolásos vagy ennek elemeivel díszítettek. Koruk a VI. század első felére helyezhető, de amint a Suuk—Su-i analóg leletdarabok mutatják a VI. század végén is használatban voltak.

Az arcábrázolásos vagy síma, díszítetlen, öntött ezüstnek a préselt ezüstlemezes változatai kerültek Oroszországból Magyarországra. Ezekbe az ezüstlemezekből álló veretekbe a régebbi, az ismert oroszországi motívumokat préselték be.

A sadovetzi példány a Balkánon került napvilágra, mintegy összekötő kapocsként Dél-Oroszország felé, részben a bizánci birodalom felé, ahol szintén számos arcábrázolásos övveret ismeretes. A körül-gömbösoros felrakás, a bócsai párhuzamos példányok, a perescsepinaí kürt, kard, álcasat mutatja, hogy a bócsai leletanyag a perescsepinaí körből szakadt ki. Mind a kettő fogazásos, álcasatos csoportbeli.

Ez a horogtípus főként a fogazásos és álcasatos népeknél ismeretes. A bócsai, keceli, szeged-csengelei lelet kardtípusai nemcsak egymás között, hanem a perescsepinaí és az arcábrázolásos csoporttal is összefüggnek. A horog kíséző leletei főleg az álcasatos és fogazásos csoportba tartoznak.

Az övre szegecselt akasztóhorgok népi hátterét a Dél-Oroszországból bejövő hún-bolgár népek körében kell keresnünk és nem az avar néppel, hanem az avarok által Dél-Oroszországból behozott kuturgur-uturgur bolgárokkal, késői húnokkal állanak összefüggésben.

A mezőberényi példány a legkorábbi a magyarországi ilyen horgok között, a késői húnokkal függ össze.

Az I. B. csoportba oszthatók be a szintén *kétágú, övre köthető függesztő horgok*. Az ezen csoportbeliek nem voltak az övre szegecselve, hanem az övről lelógó szíjra voltak felkötve. A horog szárai nem egyenesek, hanem a korábbi származású példányoknál kisebb, későbbben pedig nagyobb ívben felhajlítottak.

Korai avar eredetű a Deszk-Barát 2. számú fülkesírből származó bronzhorog (XXIV. tábla, 11. kép). Szíjtartó füle téglalapalakú, rövid nyakából szétágazó két horogja csekély ívben hajlanak felfelé. A sírban az íj középső részénél feküdt.²⁵

Hasonló alkatú, azonban díszesebb kivitelű a bócsai leletből származó öntött ezüstpéldány. Füle nyomottabb, mint a deszkié, horogja hajlottesőrű griff-fejekből kialakított (XXIV. tábla, 12. kép).

A szintén kora-avar származású Csákberény 215. számú sír bronzhorogja is szíjra köthető példány, azonban nem áttört füllel készült, a füle a veret hátlapján van kiképezve (XXIV. tábla, 13. kép).

²⁴ Aberg, i. m. 123. l.

²⁵ Csallány Dezső, Kora avarkori sírleletek. Folia Arch. I—II. 147. l.

A jutasi 144. számú sír bronzhorogja kisméretű négyszögletes füllel van ellátva, megnyúlt nyakából félkörívben ágaznak felfelé a karikában végződő horogszárok (XXIV. tábla, 14. kép).

A váz jobboldalán találták a comb alatt, ahol egy ovális, felső részen nyakszerűen összeszűkülő bőrzacsó maradványai feküdtek, abban acél, kova és tapló, tűzkészítéshez szükséges eszközök.

A jutasi horoggal csaknem azonos a verchne-saltovoi horog, végei azonban nem karikában, hanem madárcsőrzerű nyulványban végződnek. Egyéb eltérést a nyak alatt a szétágazásnál kiképzett összekötő nyulványnál figyelhetünk meg²⁷ (XXIV. tábla, 15. kép).

Fejlettebb technikával készült a kishegyesi horog. A szíjtartó fül elvesztette ugyan négyszögletességét, a horog nyakának finoman ívelő vonalvezetése háromszögűvé alakította azt ki. A horogszárok lófejalakban végződnek. Díszítő elemmé alakult át a nyak tövében a horogszárok szétágazását összekötő ívrész²⁸ (XXIV. tábla, 16. kép).

A váz jobboldalán a derékon került elő a szebényi 6. számú sír horogja (XXIV. tábla, 17. kép), a jobb medence külső szélénél pedig a cselegörcsönyi 42. számú sír horogja (XXIV. tábla, 18. kép). A nagypalli 97. számú feldúlt sírből hasonló példány került napfényre (XXIV. tábla, 19. kép).

A szebényi példány primitív kivitelben jelentkezik, meghajlított vasdrót hurok ez, felhajló végekkel. A cselegörcsönyi és nagypalli példányok végei vissza kunkorodóak.²⁹

A II. A. csoportba tartoznak az *övre szegecselt, hosszúnyakú, kétágú függesztő horgok*. Ezt a csoportot a megnyúlt, hosszú nyak és az aránylag kisméretű horogrész jellemzik. A bócsai, ezüstműöntött példánynál a horog egymást érintő, két kisméretű, lapos, köralakú tárcsából áll (XXV. tábla, 1. kép).

A II. B. csoportot képviselik az *övre köthető hosszúnyakú függesztő horgok*. A Deszk-Barát 1. számú sír horogja csontból faragott, az íj középrésze mellett feküdt. Nyílásába fűzött szíj segítségével volt az övre kötve. Horogja lapos, háromszögalakú³⁰ (XXV. tábla, 2. kép).

A szeged-csengelei 1. számú sírből az íjtegez mellől előkerült horog vasból készült, felső részén ovális fülnyílása a szíjra való felfüggesztésre szolgál, lapos megnyúlt nyaka a végen elkeskenyedve előrehajlik, majd két oldalhoroggá alakul³¹ (XXV. tábla, 3. kép).

A III. csoport példányai *övre szegecselt akasztóhorgok*. Az e csoportbeli darabok között is megfigyelhetünk egy bizonyos fejlődési sorrendet. A legegyszerűbb példányok címerpajzsalakú veretek; a felső szintjükből rendszerint megvastagodott végű hajlott horog ágazik felfelé.

A szeged-csengelei 1. számú sír bronzlemezéből készült példánya csúcsos talpú pajzsalak, két szegeccsel az övre szegecselve, lapos horogja kissé előre ívelve halad felfelé, vége lapos kissé meggörbített³² (XXV. tábla, 6. kép).

²⁶ Rhé—Fettich, i. m. VII. t. 13. kép.

²⁷ N. Fettich, Bronzeguss und Nomadenkunst. Prague, 1929, XIV., T. 21. kép.

²⁸ Gubitz Kálmán, A kishegyesi régibb középkori temető. Arch. Értesítő. 1907, 363. l.

²⁹ Pécs, Baranyamegyei Múzeum.

³⁰ Csallány D., i. m. 27. l.

²¹ Csallány D., i. m. 27. l.

³² Csallány, D., i. m. VII. T. 34. kép.

Az igari lelet horogja bronzból öntött. Veretének alja félkörívben záródik, két szegeccsel volt az övre szegecselve. Hengeres nyakú horogja a végén bunkószerűen megvastagszik³³ (XXV. tábla, 7. kép).

Szorosan kapcsolódik ehhez a példányhoz a nevolinoi (Káma vidék) G. 15. számú sírból származó horog. A kissé csúcsos talpú pajzsveret a hátlapjára forrasztott szegecsekkel volt az övre szegecselve. Golyós végű horogja ívben hajlított³⁴ (XXV. tábla, 8. kép).

A váz baloldalán találták, a bordacsontok között, 5 darab háromélű nyílcsúccsal együtt.

A bócsai aranyveret csúcsos talpú, karcsú oldalú pajzsalak, horogja végén kis-méretű gombbal, aminek tövénél mindkét oldalon egy-egy sekélyméretű kidudorodás figyelhető meg (XXV. tábla, 9. kép).

A griffes-indás csoportot két példány képviseli, a mártélyi és a mosonszentpéteri horgok. A mártélyi öntött bronzhorog csúcsos talpú, pajzsalakú verettel bír, erősen meghajlott horogja közepe táján mindkét oldalon egy-egy erősen kihangsúlyozott oldalfül van kialakítva (XXV. tábla, 10. kép).³⁵

A mosonszentpéteri öntött bronzveret a mártélyihoz hasonló pajzsalakkal bír azonban áttört művű. A pajzs csupán a gyöngysorból kialakított keretből áll, horogjának vége hármalevélkeszerűen kiképzett (XXV. tábla, 11. kép).

Hasonló végződést találunk a keceli 32. számú sír horogján is (XXV. tábla, 5. kép).

A kiskörösi 20. számú sír verete vékony aranyozott bronzlemezéből van kivágva, két szegeccsel volt az övre szegecselve. Lapos, rövidnyakú horogja erős ívben hajlott, vége köralakban szélesedik ki, aminek felső szintjéből kis csúcs nő ki (III. tábla, 12. kép).

A IV. A. csoportba tartoznak az *övre szegecselt függesztő fülek*. Anyaguk öntött bronz. A csoport legkorábbi példánya a korai avar eredetű szentes-lapistói fül. A gyűrűalakú fül rovátkolt nyulványa révén két szegeccsel volt az övre szegecselve. A rovátkolás arra szolgált, hogy az övre még külön zsinórral is lekötözhatték³⁶ (XXV. tábla, 13. kép).

A griffes-indás csoporthoz tartoznak a keszthelyi³⁷ (XXV. tábla, 14. kép), a szebényi 286. számú sír (XXV. tábla, 15. kép) és a gátéri 123. számú sír bronzfüggesztő fülei (XXV. tábla, 16. kép).³⁸

Az övre síma fordított címerpajzs-alakú verete révén szegecselték fel ezeket a füleket.

A IV. B. csoport az *övre köthető függesztő füleket* tartalmazza. Anyaguk túlnyomórésztben faragott csont. A ferencszállási 3. számú sír kora-avar példánya környílású, alul csúcsosodó gyűrűs fülből áll — a csúcsosodást különben a szentes-lapistói fülön is megfigyelhetjük — amihez nagyjában félhengeralakú szintén köralakú nyílással ellátott

³³ Fettich Nándor, Adatok az ősgermán állat ornamentumok II. stílusának eredetkérdéséhez. Arch. Ért. 1929, IX. T. 22. kép.

³⁴ Marosi Andor—Fettich Nándor, Dunapentelei avar sírleletek. Arch. Hung. XVIII. K. 86. l.

³⁵ Fettich, A honfoglaló Magyarság fémművészete, i. m. Arch. Hung. XXI. K. X. T. 9. kép.

³⁶ Csallány Dezső, Szentes—Lapistó-i népvándorláskori sírlelet Dolgozatok, Szeged, 1933—34, 207. l.

³⁷ Hampel, i. m. III. K. 163. T. 10. kép.

³⁸ Kada Elek, Gátéri temető a régibb középkorból. Arch. Ért. 1906. 138. l.

felkötőréssz tartozik. A felkötő rész felső szintjének közepe a szíj szélességnek megfelelő méretben ki van vágva. A külső felületet bekarcolt körök díszítik (XXV. tábla, 17. kép).

Csatlakozik e példányhoz a hódmezővásárhelyi Szárazér-dűlő fülkesíros korai-avar lovassírból előkerült csontfűl. Feltűnő egyezést különben a felső szint kivágásánál találunk³⁹ (XXV. tábla, 18. kép).

A jánoshidai 179. számú sír megnyúlt testű, az övre való akasztásra szolgáló felső fülrész négyszögletes, míg az alsó rész ovális, közepén köralakú nyílással (XXV. tábla, 19. kép).

Még megnyultabb testű a győri 495. számú sír csontfüle. Felső része négyszögletes, alsó része ovális, a két részt összekötő középső tagjának oldalai szárnyszerűen szélesednek ki. Nyílásai köralakúak (XXVI. tábla, 1. kép).⁴⁰

A győri 707. számú sír csontfüle alul kihangsúlyozott gyűrűs fülben végződik (XXVI. tábla, 2. kép).⁴¹

Az Alattyán—Tulát-i 458. számú sír csontfüle nyolcasalakú, aminek a felső része egyenesre van vágva. Nyílásai köralakúak (XXVI. tábla, 3. kép). Ugyancsak nyolcasalakú a győri 678. számú sír öntött ezüst füle (XXVI. tábla, 5. kép). Az alsó gyűrű alján kis csúcs van kiképezve.⁴²

Bronzból öntött a szobi 103. számú sír kisméretű függesztő füle, eltérést az előbbi példakkal kapcsolatban abban találunk, hogy a felső fülrésze négyszögletes, míg az alsó, kissé megnyúlt hurkot alkot (XXVI. tábla, 4. kép).

Az V. A. csoportot képviseli a *hosszú nyakú, övre szegecselhető függesztő fülpár* a blatniczai leletből⁴³ (XXV. tábla, 4. kép).

Az aranyozott bronzfülek felső része álló téglalapalakú, trébelt díszítésű, megnyúlt nyaka hengeres, nyomott köralakú füle felső szintjén a nyak tövében egy-egy bevágott horony látható ami zsinór használatát teszi valószínűvé.

Az V. B. csoportbeliek a *hosszúnyakú övre köthető függesztő fülek*. A vörösmarti ezüsfül felső része négyszögletes nyílású, a nyílás oldalait határoló keretrészek a felső szinten túlnőnek, miáltal a szíjszélességnek megfelelő nyílás alakul ki. Ezt a megoldást az előbb tárgyalt hódmezővásárhelyi és ferencszállási csontfüleknél is megfigyeltük. Nyaka rövidebb mint a blatniczaié, alsó fülnyílása azonban itt is nyomott köralakú, alsó szintjén kiugró csúccsal (XXVI. tábla, 6. kép).⁴⁴

A regőlyi 63. számú lovassírban talált bronzfülnél elmarad a felső szint két oldalsó kiugrása, az alsó fülnyílása sem nyomott köralakú, hanem felül két konkáv ívrésszel határolt. A felső fülnyílásában lévő U alakú lemezpánt arra enged következtetni, hogy nem csupán függesztve volt a tartószíjra, hanem szegecselve is⁴⁵ (XXVI. tábla, 7. kép).

³⁹ Korek József, A szárazér-dűlői avar lovassír. Dolgozatok, Szeged, 1942, 156. l.

⁴⁰ Börzsönyi Arnold, Győri sírmező a régibb középkorból. Arch. Ért. 1905, 19. l.

⁴¹ Börzsönyi, i. m. 316. l.

⁴² Börzsönyi, i. m. Arch. Ért. 1906, 309. l.

⁴³ Hampel, i. m. III. K. 321. T. 1, 2 kép; v. ö. Fettich i. m. Arch. Hung. XXI. K.

⁴⁴ Hampel, i. m. III. K. 498. T. 8. kép.

⁴⁵ Hampel, i. m. III. K. 197. T. 19. kép.

A VI. csoport anyaga a *függesztő fülnyílású övre szegecselt veretek*. A legegyszerűbb példány a nevolinói G. 15. számú sír négyszögletes övverete, felső sarkaiban egy-egy szegeccsel, alsó részén keskeny nyílással⁴⁶ (XXVI. tábla, 8. kép).

Díszesebb külsőt mutat az ugyanazon lelőhelyről származó két másik veret, hétkaréjú levélalakban kiképezve, ovális nyílással. Az egyik veret nyílásában megmaradt a függesztő szíj egy darabja is (XXVI. tábla, 9., 10. kép).⁴⁷

Külön kiképzett füllel készült a regőlyi veret. Felső része lapos négyoldalú csonka gúlaalakú, aminek az alsó szegélyéhez a négyszögletes fül záródik (IV. tábla, 12. kép).

Gyakoribb előfordulásúak a négyszirmú virágot utánzó öntött bronzvezrétek, mint pl. a palánkai (XXVI. tábla, 11. kép) a debrecen-ondódi (XXVI. tábla, 13. kép) és a pozsonyi stb. példányok. Ezen csoport darabjai már későbbi, VIII. századi származásúak.

A VII. A. csoportot példázza a gátéri 212 b. számú sír (XXVI. tábla, 18. kép) és a szeged-átokházi arányozott bronz *övre szegecselhető kampós függesztő horogja* (XXVI. tábla, 19. kép). A gátéri példány felső keskeny veretrésze hasonló méretű alátét lemezével együtt három szegeccsel volt az övre szegecselve. Alsó része megnyúlt nyakú kampós horog.⁴⁸

A VII. B. csoportot az *övre felköthető kampós függesztő horgok* képviselik. A szebényi 176. számú sír mellékleteként szereplő példány vasból készült, elszélesedő fején köralakú nyílás szolgál a szíjra való fűzésre (XXIV. tábla, 16. kép).

A Fleissig-gyűjtemény ismeretlen dunántúli lelőhelyről származó hasonló vaspéldányának feje közel háromszög alakban kialakított (XXVI. tábla, 17. kép). Mindkét példány megnyúlt nyakkal készült.

A jutasi 130. számú sír függesztő horogja széles ovális füllel bír, alsó szintjéből félköralakú fogasszerű horog áll ki, végén kis gombbal. Anyaga bronz (XXVI. tábla, 14. kép). A jutasi függesztő horoggal megegyezik a Csallány Dezső által kiásott, de még közzé nem tett klárafalvai B.60. számú sír négyszögletes fülű vashorogja (XXVI. tábla, 15. kép). Mindkét legutóbb tárgyalt horog a test baloldalán feküdt, a jutasi horog mellett íjtegez, csontlemezeik is előkerültek.

*

Hogy az övre szegecselt, illetve kötött akasztók, horgok veretek alkalmazásának körülményeit tárgyalhassuk, meg kell figyelni a leletanyagban, hogy az eltemetett milyen fegyvereket, illetve felszerelési tárgyakat viselt.

Övre függesztve hordta a kardot, tört, kést, íjat, íjtartótegezt, nyíltegezt, ajzó-szarvat, továbbá korbácsot, tülköt, ivószarut, fésűt, bőrzacskót stb.

A jobboldalon viselte minden esetben a kést, nyíltartótegezt, ajzót, fésűt, valószínűleg a tűzkészítés eszközeit tartalmazó bőrzacskót és a korbácsot, a baloldalon pedig a kardot, tört, íjat és az íjtartótegezt.

A felfüggesztésre szánt használati tárgyak közül ez esetben el kell vetnünk a kést, mivel annak felfüggesztésére az öv jobboldalán közvetlenül a csat gátló-verete mögött felszegecselt vagy szíjhurokra fűzött tartókarika szokott szolgálni.

⁴⁶ Marosi—Fettich, i. m. Arch. Hung. XVIII. K. 86. 1.

⁴⁷ Marosi—Fettich, i. m. u. ott.

⁴⁸ Kada Elek, Gátéri (kún-kisszállási) temető a régibb középkorból. Arch. Ért. 1906, 217. 1.

A forgónak, „propeller”- vagy „piskóta”-alakú tagnak nevezett gátló-veret nézetünk szerint arra szolgált, hogy az öv derékra kötésekor a túlhúzásnak határt szabjon. A megterhelt övet erőteljes rántással kellett a derékra felcsatolni. Megtörténhetett, hogy a csat túlhaladt a megengedett határon és besodorta leszakította az övre szegecselt vereteket. Az öv megrántásánál a csatnak tehát gátat vetett az övre keresztbe helyezett gátló-veret.⁴⁹

László Gyula ebben a piskóta-alakú tagban a kés-akasztó veretét vélte felismerni.⁵⁰

A veretnek László által megfigyelt, a rendesnél kétszer olyan hosszú szegecse arra szolgált, hogy ne csupán az övet, hanem a belső felére helyezett vastag bőralátétet is összefogja, ami a veret kiszakítását és a szükség nélküli elfordulását gátolta meg. A gátló-veret közepén egy szegeccsel van az övre szegecselve, hogy elfordíthassák azt olyan esetben, ha a késtok nyelvét visszavarrták és úgy húzták rá az övre.

Az akasztó-veret hossza is kizárja a László által feltételezett felhasználást, másrészt pedig a veret nem mindig piskótaalakú, hanem C-alakban meghajlított és állatfej végződésekké díszített, ami még inkább alkalmasabbá teszi a csat megakasztására, azonban az öv behasított nyílásán való átfűzésnél akadályul szolgál (XXVI. tábla, 20. kép).

Az I. A. csoportbeliek horgára bőr- vagy zsinórhurkot hurkoltak. A hurok használatát nem tételezzük fel a kardnál, tőrnel, késnél, de valószínűnek találjuk a nyíltegeznél. A két ponton felfüggesztett tegezre következtetünk a párosan előforduló horgok miatt is. (Fenek, Farkasrét, Bócsa.)

A bócsai aranyhorgokat az arany nyíltegez melléklettel is összefüggésbe hozhatjuk.

Az I. B. csoportbeli, Deszk-Barát 2. számú sírban talált horog az íj középső részénél került elő. Az íjat ajzott állapotban nem az íjtegezbe helyezték, hanem a baloldalon elhelyezett horogra hurkolták fel. A hurok az íjközép táján lehetett elhelyezve, miáltal leakasztáskor az ív közepe közvetlenül került a kézbe. Ezt a célt szolgálta a bócsai horog is.

A jutasi horog a jobboldalon került elő a comb alól, mellette ovális bőrzacskó maradványaival, aminek a felső része nyakszerűen volt összeszűkítve. A zacskó tűzkészítéshez szükséges eszközöket, acélt, kovát és taplót tartalmazott. A kishegyesi lófejvégződésű horog gyermeksírból került napfényre és feltehető, hogy hasonlóan zacskó, vagy efféle gyermek számára ártalmatlan tárgy, tehát nem fegyver ráakasztására szolgált. Mindkét példányt a combnál találták, tehát az övről mélyen lecsüngve, hosszabb szíjra voltak kötve. A verchne-saltovoi és szebényi horgokat is bőrzacskó felfüggesztésére használhatták.

A II. csoport horogjai szintén az íj, valamint az íjtegez felfüggesztésére szolgáltak. A Deszk-Barát 1. számú sír csonthorogját az íj közepén találták. Ugyanúgy erre a célra szolgálhatott a bócsai ezüsthorog is. A Szeged-Csengele-i 1. számú sír vashorogját Csallány az íjtegezzel hozza összefüggésbe.

A III. csoport fogasszerű horogja a mellettük talált nyílhegyek miatt a nyíltartótegezzel lehettek összeköttesbe. Ezt a feltevést az I. csoportbeli aranyhorgokkal együtt a bócsai arany fogashorog és az aranytegez is alátámasztja. Ugyanis a bócsai leletből öt

⁴⁹ Csallány Dezső, A Deszk D. számú temető avar sírjai. Arch. Ért. 1943, 160 skk.

⁵⁰ László Gyula, Adatok az avarok néprajzához. I. Az avarok késviselése. Arch. Ért. 1941, 175—186. l.

horog került napfényre, két I. A. csoportbeli aranypéldány, egy I. B. csoportbeli ezüst, egy II. A. csoportbeli ezüst, és egy III. csoportbeli arany. Úgy találjuk tehát, hogy ezen három aranyhorog példány az ugyancsak aranyból való nyíltegezhez tartozhatott, mégpedig két aranyhorgon függött a tegez, az ezüsthorgora az íjat akasztották, míg a másik ezüsthorgon az íjtegez függött, a fogasalakú aranyhorgot ezután tárgyaljuk.

Hogy a III. csoportbeli horgokon nem függött súlyosabb tárgy, azt a meglehetősen vékony és hajlékony kiskörösi horognál tételezhetjük fel.

A nevolinoi bronzhorgot a bordacsontok között öt darab háromszárnyú nyílheggyel együtt találtak, tehát az övre lehetett szegecselve és nem szíjon függött alá. A szeged-csengelei horog szintén az övre volt szegecselve, jobboldalon nyíltartó-tegez mellett tehát lehetségesnek tartjuk, hogy erre a fogasszerű horogra a nyíltartó-tegez felhajtott ajtaját akasztották, harc vagy íjazás közben, hogy a tegez szájnyílása nyitva maradjon.

A IV. csoportbeli füleken bőr- vagy zsinórhurkot húztak át, tehát rövid tárgyak felkötéséhez alkalmazták és nem gyors akasztó műveletnél vették igénybe. A bőr- vagy zsinórhurokra kötött tárgyat — ajzót, fésűt stb. — a fülön áthúzott hurkon átvetették. Csupán időszakos nem állandó jellegű használatú tárgyaknál tételezhetjük fel ezeket a füleket, tehát olyanoknál, amiket nem viseltek állandóan az övre kötve.

Az A. csoportbelieket az övre szegecselték, a B. csoportbeli győri származású fülek azonban az ágyék tájáról kerültek elő, tehát az övről szíjon függtek alá. Ezen csoport nagyrészt csontból készült példányaiból arra is következtethetünk, hogy nem súlyosabb tárgyak hordására szolgáltak.

Az V. csoport fülei bronzból készültek, tehát már súlyosabb tárgyak hordására is alkalmasak voltak. A blatniczai övre szegecselt két fülpéldánynál a kardtartó fülekre gondolunk.

A későbbi származású VI. csoport vereteit állandó helyzetű tárgyak felfüggesztéséhez használták fel, amit ha rákötöttek, az rajta is maradt. Az állandó jellegű felkötésre vall a nevolinoi veret is, amiben az átszegecselt szíjrész máig megmaradt. Esetleg késhez vagy más állandóan viselt eszközhöz használták.

A VII. A. csoport kampós-horogjai közül csupán két példánynak ismerjük a leletkörülményeit. A gátéri horog a jobb kézszárcsont és a medencecsont között feküdt, vasnyílheggyekkel és ajzóval egyetemben. Az átokházi példány az öv baloldalán került elő. Véleményünk szerint ezeket a kampós-horgokat átmeneti jellegű akasztásra, úgy mondva a kéz szabaddá tételének pillanatában használták fel.

A VII. B. csoportbeliek a jutasi, a klárafalvai szíjon függő kampóshorgok a balkéz és térd között függtek. A jutasi kampó mellett talált íjtegezcsontok miatt ismét a tegez felakasztására gondolunk.

Az ásatási eredmények között nem mindig találjuk feltüntetve ezeknek a horgoknak, vereteknek a helyzetét, így végleges véleményt nem alkothatunk felhasználásukról. Reméljük azonban, hogy a jövőbeli sírbontásoknál megfigyelik régészeink mindazokat a körülményeket, amik ezekkel a horgokkal összefüggésben állhatnak, a testhez viszonyított helyzetüket és a mellettük talált kísérő leleteket, ami alapján eldönthető lesz ezeknek a tárgyaknak pontos rendeltetése.

KALMÁR JÁNOS

METALLHAKEN UND BESCHLÄGE DER UNGARLÄNDISCHEN VÖLKER-
WANDERUNGSZEIT (TAF XXIII—XXVI.).

Sieben Gruppen dieser Metallbeschläge werden besprochen und ihre praktische Anwendung wird erörtert. Die meisten stammen aus der Awarenzeit.

J. KALMÁR

A DESZK D. SZÁMÚ TEMETŐ AVAR SÍRJAI.

A Szeged Városi Múzeum igazgatósága két alkalommal végzett a Deszk D. számú temetőben, özv. Simon Józsefné halmán és a környező földparcellákon, régészeti ásatásokat. Az első feltárásokat Móra Ferenc eszközölte, 1931. augusztus 29—október 8. közötti időben, amikor is 206 sírt bontott ki. A második ásatást a lelőhely keleti szélén, 1937. július 23—24. napján magam végeztem. Az eredmény újabb 10 sír anyagának megmentése volt.

A temető nem egy nép emlékanyagát takarja, mert a 216 sírből 204 főként Szent István és Szent László érmeivel datált magyar sír, 12 pedig avar. A lelőhely keleti (magyar) része befejezetlen, a leletek nagyrészt publikálatlanok. Néhány íj- és nyílmaradványt Sebestyén Károly ismertetett.¹

Itt csupán a temető avar sírjait: az 53., 60., 65a., 89., 101., 106., 113., 116., 128., 159., 170., 175. számúakat, valamint szórványdarabjait ismertetem, a magyar sírok összefoglaló közlését a szegedi egyetem régészeti intézetének gyakor-noka adja.

A Deszk D. számú temető avar sírjai² a halom közepe körül helyezkedtek el, a magyar sírok pedig minden irányban, a halom lábán túl is terjeszkedtek.

A legközelebbi, Kiszombor O. számú kora-avar halmos temető alig pár száz méter távolságra fekszik, idejét Phokas aranyérme (Kr. u. 602—610) határozza meg.³

A SÍROK ÉS LELET-DARABOK LEÍRÁSA.

53. sír. Mélysége 80 cm. Hanyatt fekvő, kinyújtott karú gyermek csontváza, valószínűleg lábbal DK felé irányult. Lábánál birka, fejénél sertés csontjai voltak. A koponya baloldalánál kis fülesbögrefeküdt. A bögre (XXIX. t. 5.) korongon készült, finom iszapolású, sárgásbarna. Magassága 10, szájbőssége 6, hasátm. 10·5, talpátm. 5 cm. Szájpereme kihajló, legnagyobb szélessége az alsó részéhez van közel. Kicsiny, kerek füle a has felett emelkedik ki. Díszítése nincs.

60. sír. Mélysége 90 cm. A női csontváz H. 157 cm. Az 59. számú magyar sír alatt feküdt, mit Szt. László ezüstérme (C. N. H. 25) datált. Lábánál lapos, szürke orsókarika

¹ Cs. Sebestyén Károly, A magyarok íja és nyila: Dolgozatok, 1932, 167—255. ll. — A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai, V. 1933.

² Csallány Dezső, Kora-avarkori sírleletek: A Szeged Városi Múzeum Kiadványai, 1939, II. sorozat 1, 1. kép 5. — Folia Archaeologica I—II, 1939, 121. old. 1. kép 5.

³ Csallány, i. m., 1. kép 26.

(XXVII. t. 6.), 4.1×1.2 cm méretű, a medencében 3.4×3.5 cm-es vascsat (XXVII. t. 7.), a fejtől jobbra rosszégetésű széthullott bögre feküdt. A feketésszürke edény (XXIX. t. 2.) kézzel formált, M. 16, szájbősége 11, legnagyobb derékátm. 13, talpátm. 10 cm. Szájpereme kissé kihajlik; felülete díszítetlen.

65/a. sír. A 65. számú magyar sírral teljesen feldúlták, úgyhogy a magyar leletanyaggal a sír földjéből, csak két szem sávós-bütykös kora-avarkori típusú gyöngy (I. t. 4—5.) került elő. Az egyik piros, a másik szürkészínű, fehér sávval.

89. sír. Mélysége 100, a kinyújtott karú, hanyatt fekvő női csontváz H. 160 cm. Lábbal valószínűleg DK felé irányult. Balhalántékán bronzfüggőtöredéke (XXXI. t. 3.), balkar mellett 3×2 cm méretű orsógom (XXXI. t. 1.) szürke agyagból, jobbkönyöknél birkafej, a jobbkarnál 110.7 cm H. vaseszköz (XXXI. t. 2.), valószínűleg csiholóvas töredéke, feküdtek. A koponya mellett fülesbögre (XXIX. t. 4.) volt, hasonló kivitelű és formájú, mint az 53. sírban. M. 10, szájbőség 7, hasátm. 10.5, talpátm. 6 cm; színe sárgásbarna.

101. sír. Mélysége 110 cm. A női csontváz ÉNY-DK irányában fekszik H. 160 cm. A nyakán különböző színű, 33 szem üvegpassztagyöngy volt (XXXI. t. 11—39.) ezek fekete dinnyemagalakúak (11—18.); hasonlók ezüstösszürke színben (20—23.); korongalakúak zöldes színben (28—30); ugyanilyen nagyobb, zöldes, sárga sávokkal; fehérés hármassgerezdűek (31—35.); különböző színű hasábosok (25—27., 37—39.); fehérés hengeralakú (36.) és barnás kettőscsonkakúp formájú (24.). A mellen szürke agyagorsógombot (XXXI. t. 4.), 3×2.3 cm-es mérettel és barázda dísszel; a medencecsont jobbszárnyán 8 cm. H. faragott csonthengert (tűtartót, XXXI. t. 40.), a medencében 2.6 cm H. és 2.3—2.2 cm Sz. bronzcsatot (XXXI. t. 7.) vastüsketötöredékkel, a far alatt két összerozsdásodott vaslemeztöredéket (páncéllapocskát, XXXI. t. 5.), a fejnél bögrét (XXVIII. t. 7.) leltek. Az edény eredetileg füles volt. Kivitele és alakja az 53. és 89. sírok bögréivel egyezik. M. 12.5, szájbősége 8.5, hasátm. 12, talpátm. 6.5 cm. Dereán barázdadíz fut körül.

106. sír. Mélysége 70, a férfi csontváz H. 175 cm. Iránya ÉNY-DK. Koponyánál vasmorzsa. A sírból csirkelebecsontok jöttek elő.

113. sír. Mélysége 80, a női csontváz H. 148 cm. Melléklete összetört fülesbögre (XXIX. t. 6.). Színe barna, kivitele és formája az 53, 89 és 101. sír edényeivel azonos. M. 12, szájbőség 9, hasátm. 12.5, talpátm. 6 cm.

116. sír. Mélysége 70, csontváz H. 115 cm. A bordákon csirkecsontok feküdtek. Melléklete nincs.

128. sír. Mélysége 100, hossza 185, szélessége 65 cm. A férfi csontváz H. 175 cm, hanyatt feküdt, lábbal délnek, karjai alá voltak nyújtva. Jobbmarkában 20 cm H. egyélű vaskés (XXVIII. t. 4.), a dereka körül 34 darabból álló indadíszes, tömör bronzövdíszgarnitúra (XXX. t.). Tartozékai: 1 nagyszíjvég (XXX. t. 10.) tömör bronzból; két üregesöntésű lapból, 3 szögecs segítségével állították össze. H. 8.9, Sz. 2.4, V. 0.7 cm. Felülete áttört, benne indadíz négy lapos levéllel. Felső végén összenéző madárfejpár nyúlik ki. Csuklós csat (XXX. t. 9.) ovális karikával. A vájulatra ráhajló tüskén, kiálló taraj látszik. A csatet 3 bronzszögeccsel erősítették az övszíjhoz, felületét laposlevelű inda borítja. Teljes H. 4.5, Sz. 3.2—2.2, V. 0.6—0.3 cm. Bujtató (XXX. t. 8.) bronzlemezről, a nagyszíjvég számára szolgál. H. 2.8, Sz. 1.9, V. 1.1 cm. Díszítése nincs, az övre 3 szeggel rögzítették fel. Körtealakú 7 darab csuklós övcsüngő-dísz (XXX. t. 1—7.), alsó végén függesztési célra szolgáló négyszögű kerettel. A két szeggel felerősített felső részen, szimmetrikus elhelyezésben áttört négylevelű indadíz van. Együttes H. 3.7, Sz. 2.9—1.9, V. 0.3—0.2 cm. Övtág (XXX. t. 11.), alsó lapja síma, felső lapja girlandszerű keretben kidomborodó piskótadísz mutat. Középe szögfejet utánoz. Az övre egy szögeccsel rögzítették. H. 6.8, Sz. 1.5—1, V. 0.3—0.2 cm. Övlyukvédők (XXX. t. 27—31.) öntött bronzból. Az áttört test növényi motívumot mutat; alakja csaknem háromszögű, mérete 2.4×2.1 cm. Az övre 3 szögeccsel erősítették fel. Az övről lecsüngő 3 mellékszíjon, az övlyukvédők leegyszerűsített mintázatát hordó 5—5, összesen 15 lyukvédőt (XXX. t. 12—26.) találunk, két-két szögeccsel. Méretük 1.6×1.6 cm. A három mellékszíj egy-egy kettőslapú kissetíj végben (XXX. t.

32—34.) végződött. Felülete áttört, rajta az ismert indamotívum; felső végén a két kiugró tag szőlőfürtszerű díszet ábrázol. H. 3·6, Sz. 1·5, V. 0·5 cm.

159. sír. Mélysége 60, H. 180, Sz. 60, a férfi csontváz H. 165 cm. ÉNY-DK irányában feküdt. Melléklete nincs.

170. sír. Mélysége 120, H. 190, Sz. 65, a női csontváz H. 165 cm. K-NY irányban feküdt, lábbal nyugatnak. A koponya baloldalánál avar aranyfüggő volt. A tárgy hiányzott a leletekből. A különleltár ásatásból származó avar aranyfülbevalója (XXVII. t. 2.), valószínűleg azonos a 170. sír hiányzó függőjével. Gúlaalakú préselt aranyfüggő. Fülkarikája valószínűleg vékony ezüst- vagy bronzkarika lehetett, mert elpusztult. Akasztója árktolt aranylemezből alakított hurok. Fedőlapját, az éleket, a három oldalfelületet és az alsócsúcsot öntött gömböcskével díszítették. Végére nagyobb préselt gömb került. A darab H. 3·8, Sz. (fent) 2·5 cm. Belseje üres. Súlya 9·4 gr. Nyakánál gyöngyök (XXVII. t. 3.), 1 hasábalakú barnásszínű borostyán, 5 korongos fehér, 1 hasonló sárgáspiros sávokkal, 1 kettőskorongú barnás, 3 hengeres fehér, 1 sokszögű fehér, 1 ezüstös színű kettősgúlaalakú, üvegpasztából. A mellen U-alakú préselt ezüstdísz, 1·7 × 2 cm. Elpusztult. Préselt ezüstrozetta (XXVII. t. 1.) ólombéléssel, melybe középen és felül hurkosodó bronzakasztó van beágyazva, 2·9 cm átm. Domborodó préselt ezüstlemez, átm. 1·1 cm, ólombélése van; szögfejnek látszik. Ezüstkanál (XXVII. t. 8.), feje öblös, 5 helyen átlukasztott, hurokban végződő nyele hiányos, két darabra tört; a fej 3 cm átmérőjű. A balkönyöknél 8 szemből álló bronzlánc, mindegyik 2 cm hosszú (XXVII. t. 9.). Alatta széthullott tubus vékony bronzlemez-ből; fedele füllel ellátott lemezkorong. A ballábnál 21 cm H. töryszerű vaseszköz (XXVII. t. 10.), felső vége kiszélesedik, az alsó kerekített, hegyes. Felső végéig fakorhadékok borítják, tehát fatokja volt. A koponyánál szürkésbarna, félig kormos, kézzel formált bögre (XXIX. t. 1.). Szájpereme kihajló; M. 17, szájátm. 11·5, derékátm. 13, talpátm. 9 cm.

175. sír. Mélysége 130, H. 180, Sz. 100, férfi csontváz H. 160 cm. Iránya K-NY, lábbal nyugatnak feküdt. A csontváz felett a 171. számú magyar sír volt. A koponyától jobbra zablás lófej feküdt, rajta a lebunkózás nyomai látszottak. A másik lófejen, mely az emberi koponya baloldalánál volt, ez nincs meg. A lópaták elvert élűek, az első lófej mellett heverték. A vasszabla (XXVIII. t. 1.) rossz állapotban maradt meg. A hurkosfülű kengyel (XXVIII. t. 2.) a jobbkezfő körül feküdt. A másik kengyel (XXVIII. t. 3.) valószínűleg a sír földjéből került elő, a feljegyzésben nem szerepel. A préselt lemezű ezüst övdíszgarnitúrából csak töredékek, egy bronzelemzpánt és a nagyszíjvég maradtak meg. A nagyszíjvég (XXVII. t. 11.) H. 7·7, Sz. 2—2·2, V. 0·5 cm. Az U-alakú keretre forrasztották a bronz- és ezüstlemez-ből készült síma fedőlapokat, melyeket fent barázdált bronzszegélydísz kötött össze. A bőrszík rögzítése 1 bronzszegecsel történt. A 3·6 cm H. bronzlemezpánt (XXVII. t. 18.) egyik végébe kampósszeget vertek. Az ezüstlemez-ből préselt övdíszek (kisszíjvégek) felső szegélye barázdált, felületükön — ahogyan a kicsiny töredékeken kivehető — az arcábrázolás ismert díszítőelemei jelennek meg: félholdalakú és háromszögű díszek. Belsejüket ólommal bélelték, melyekbe nittszögeket erősítettek. Három ilyen szeg és több övdísz törmeléke maradt meg. A far alatt vascsat volt. A sírban lelt 2 vascsat közül az egyik 4·7 cm H., körtealakú, a másik 2·7 cm H., négyszögű. Volt még a sírban 5 kovakő (XXVII. t. 13—17.) és csiholóvasnak használt páncéllapocska vaslemez-ből (XXVII. t. 12.). Továbbá nyílhegy szárára emlékeztető vasdara b fakorhadékkal és a nagyszíjvéget kitöltő falemez maradványa. Marha- és birkacsontok voltak még szétszórva a sír földjében.

Szórványok:

1. Feketésszürke bögre (XXIX. t. 3.), kézzel formált, durva iszapolású. M. 9·2, szájátm. 8, derékátm. 9, fenékátm. 7 cm.

2. Trapézidomú bronzcsat (XXXI. t. 10.) tüske nélkül. H. 2·3, Sz. 2—1·9, V. 0·4 cm.

3. Bronzkisszíjvég (XXXI. t. 9.), öntés útján készült, kettős lapból áll. Az alsó lapja nagyrészt áttört. H. 2·5, Sz. 1·2, V. 0·6 cm. Három szögeccsel rögzítették; felső végén összeharapó állatfejpár van. Díszítőmotívuma S-alakú inda 2 lapos levéllel.

4. A mellékszíj lyukvédője bronzból (XXXI. t. 8.). Alja üreges öntésű, felerősítése két szögeccsel történt. Csorba; H. 1.7 cm.

5. Csuklós, tömör bronzcsat (XXXI. t. 6.). Karikája ovális alakú, tüskéje ráhajló, a csattest áttört, növénymintás. A szíjhoz 3 nittszeggel rögzítették. A csukló tengelye vasból készült. A csat H. 5, Sz. 3.3—2.2, V. 0.7—0.4 cm.

6—7. I. Justinianus bizánci császár (Kr. u. 527—566) két bronzérme.

Az egyik (XXIX. t. 8—8a.) 2.9 cm átmérőjű, 16 gr súlyú.

A) DNIVSTINI ANVS·P·P·AVG felirattal és a császár jobbranéző mellképével.

R) A mezőt betöltő aláhúzott M betűs monogrammmal, balra tőle csillag, jobbra és felette kereszt, alatta középen A betű, a vonal alatt CON felirat.

A másik (XXIX. t. 9—9a.) 3 cm átmérőjű, 16.80 gr súlyú.

A) DN//////////VSPPAVG felirattal és a császár jobbranéző mellképével.

R) A mezőt betöltő aláhúzott M betűs monogrammmal, balra csillag, jobbra és fent kereszt, alatta középen kopott A betű, a vonal alatt kopott CON felirat.

*

A magyarországi avarkori temetők publikációinál, nem igen találunk kísérletet arra, hogy az előkerült sírleleteket időrendi csoportokba osztanák. A temetők anyaga így a legnagyobb összevisszaságban, a sírok véletlenadta sorszáma szerint, nem pedig időrendi egymásutániségben tagozódik. A sírok sorszáma sohasem követi a temetkezés sorrendjét. Ezzel a módszerrel tipológiai csoportokat összeállíthatunk ugyan, de megfigyelés hiányában, az avar emlékanyag szerves fejlődéséről tiszta képet nem kaphatunk.

Minden temetőnek van időbeli kezdete és vége, tehát mindenik, egy vagy több régészeti periódus anyagának, stílusfejlődésének hű tükre.

Azoknál a nagy sírmezőknél, ahol semmiféle természeti akadály nem gátolja a sírok terjeszkedését, a leletcsoportok időbeli egymásutániségét nehéz megfogni, mert az átmenet egyik periódusból a másikba szinte észrevétlen. Ha azonban a temető kezdetének és végének emlékanyagát hasonlítjuk össze, az időbeli különbség az így vizsgált régiségeknél már erősen szembetűnő. Minél távolabbi időszakok azonos népi emlékeit állítjuk egymás mellé, annál nagyobb a régiségek stílusa közt az eltávolodás és az emlékanyag is annál jobban széttagolható. Egy-egy ép avar temető teljes feltárása a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, így a legrégibb és legújabb részének ilyen úton való megállapítása nem mindig sikerül.

Vannak temetők, melyek mocsaras, vizes vidéken emelkedő halmokon, vagy földhátakon terülnek el. Az ilyen helyek különböző korok, népek temetkezését szolgálják és mivel ezeken a zárt emelkedéseken már terjeszkedni nem lehet, az újabb sírok a korábbiakra kerülnek. Néha 5—6 temetkezési réteg is megfigyelhető. Szakértő-feltárás esetén, a különböző korok síranyaga egymástól élesen különválasztható. A halmos temetőknél lehet legjobban az avar emlékanyag időbeli tagoltságát, fejlődési mozzanatait megfigyelni, mert itt az egymásutáni csoportok rétegződése sűrűbb és gyorsabb ütemű, míg a nyílt terepen a sírok rétegződés nélkül terülnek szét.

A Deszk D. számú halmostemető avar sírjainak leletanyaga chronológiai és tipológiai szempontból is szétválk. Bár helyszínrajz az avar sírokról nincs, a különválasztást a marosvidéki rátemetkezési halomsírok leletanyaga⁴ és bizonyos mértékig a temetési rítusa is támogatja.

⁴ Folia Archaeologica I—II, 1939, 132—134. o.

Az elmondottak szerint korai és késői csoportot kell megkülönböztetnünk.

A k o r a - a v a r (VI—VII. sz.) csoporthoz: a 60., 65a., 170., 175. számú sírokat és a szórványdarabok közül az 1., 6—7. sorszámúakat veszem fel.

A k é s ő - a v a r (VIII. sz. második fele) csoporthoz: az 53., 89., 101., 106., 113., 116., 128., 159. számú sírok és a szórványdarabok közül a 2—5. sorszámúak tartoznak.

KORA-AVAR SÍRLELETEK.

A Deszk D. temető kora-avar sírjaira jellemző a hanyatt fektetett csontvázak lábbal nyugat felé való irányítása (170., 175. sír), a lovastemetkezés (175.), lófejeknek, marha- és birkaesontoknak, mint a halotttitor maradványainak a sírba való helyezése (175.). Női síroknál a bögrék (étellel-itallal) letevése (60., 170.). A leletek férfi (175.) és női sírok (60., 65a., 170.) tartozékai.

A korai csoport leletanyaga (XXVII—XXVIII. t., XXIX. t. 1—3., 8—9.): préselt- és síma ezüstlemezről kinyírt, arcábrázolásos övdíszgarnitúra maradványai; lószerszámok, tűzcsiholókésztség, toilette-garnitúra, ezüst-díszek, aranyfülbevaló, bűtykös-gyöngyök, lapos orsógomb és kézzel formált bögrék.

A temetési rítus és leletanyag, a kora-avar fülkesírokhoz és azok emlékeihez kapcsolódik.

A férfi és női sírnak mindig meg van a maga jellemző kísérő anyaga, aminek alapján a sírok nemek szerint is könnyen elkülöníthetők.

KORA-AVAR FÉRFISÍROK MELLÉKLETEI.

A 175. sír nagyszíjvége (XXVII. t. 11.) összeállításában a Deszk G. 8.⁵ és Kiszombor-O 2. számú⁶ kora-avar sír övdíszgarnitúráinak kerekvégű nagyszíjvégeivel teljesen egyezik. A síma ezüst-fedőlemez, az alsó bronzlemez, az U-alakú keretléc, szegélydész, szegecs, falemezbélés, sőt a deszki analóg példánynak még a hosszúsága és vastagsága is, milliméternyire azonos. A három lelet területileg, időbelileg teljesen összefügg és ugyanazon műhelyből került ki. Úgy látszik, hogy ez a nagyszíjvégtípus a kora-avarkornak jellemzője.

Az elpusztult övdíszek és kisszíjvégek a fegyveröv tartozékai voltak. Az ólommal bélelt, félholdalakú és háromszögű mintákkal, mint az arcábrázolás elemeivel díszített préselt ezüstlemeztöredékek, a kisszíjvégek maradványai. Rongált, de még felismerhető analógiáikat ugyancsak a deszki és kiszombori sírleletek adják.⁷

Ennek a kora-avar emlékesoportnak a hurkosfülű kengyel (XXVIII. t. 2—3.) a jellemzője, nem pedig a hosszúkás négyszögfülű kengyel, amely a hún-bolgár népcsoport sajátjának látszik. Természetesen ez az elkülönülés csak a korai időkre vonatkoztatható, a griffes-indás bronzöntvények korában a két kengyelvastípus népi használatát illetőleg már határvonalat vonni nem lehet. Az avarok keletről a hurkosfülű kengyelvasat hozták

⁵ Fol. Arch. 1939, 136. old., IV. tábla 4.

⁶ Fol. Arch. 1939, 135. old., III. tábla 4.

⁷ Fol. Arch. 1939, 136. old., IV. tábla 5—7., 18—21. ábra. — Övdíszek és egyéb sírmellékek: 141. sk. oldalon.

magukkal. A két kengyelvas- és zablatípus ellentétét jól mutatják a Deszk-G. 8. sír és a szeged-csengelei sírlelet⁸ darabjai.⁸

A tűzcsiholókészésnél (XXVII. t. 12., 13–17.) a csiholóvasat néha páncéllemezekkel helyettesítik.⁹ A páncéllapocskákat behatóbban más munkában tárgyalom.

KORA-AVAR NŐI SÍROK MELLÉKLETEI.

A gúla- (XXVII. t. 2.)¹⁰ és gömbalakú¹¹ préselt ezüst- és aranyfülbevalók, a bütökös-sávos üvegpasztagyönggyekkel (XXVII. t. 4–5.)¹² együtt, a kora-avarkori női leletanyagra a legjellemzőbbek. A gúlaalakú fülbevalót egy erre a célra készített préselőmintamagon verik.¹³ Az összehajtott oldallapokat élükön illesztették össze, majd ráhelyezték a fedőlapot, a fület, az öntött aprógömböcsdíszeket, végül a két préselt félből összetett nagy gömböt. A majdáni¹⁴ és két publikálatlan deszki aranyfülbevaló-pár¹⁵ áll hozzá legközelebb. A gömbös fülbevalót férfiak is gyakran használták,¹⁶ de a gúlaalakút valószínűleg nem. Erre eddig nem találtam példát.

A nyakgyöngyök között, elől felfűzve, préselt csüngődíszeket gyakran használnak az avar nők. Ilyen rendeltetése lehetett a függesztőfüllel ellátott ezüstrozettának (XXVII. t. 1.).

A kora-avarkori lapos orsókarika (XXVII. t. 6.) típusa mindig élesen elkülöníthető a késői avar leletek kettőskúpalakú agyagorsógombjaitól (XXXI. t. 1–4.).

A Deszk-D. 170. számú női sírból az ismert „pipere“-garnitúra darabjai: az ezüstkanál (XXVII. t. 8.), a törszerű vaseszköz (XXVII. t. 10.), a széthullott bronzlemez-tubus fedővel és a velük együtt futó bronzlánc (XXVII. t. 9.) jöttek elő. A szokásos hat darabból álló teljes garnitúrából a szőrcsíptető és a kanálynyszerű eszköz hiányzik. Ezek, valamint a tubus alakját a Kiszombor-O 6. sírből ismerhetjük meg.¹⁷ Ugyanott utalok a népvándorlaskori kapcsolataira. A tárgyak nagy részének rendeltetése ma még biztosan nem állapítható meg.

Temetőnkben a korai kerámiát három, kézzel formált bögre (XXIX. t. 1–3.) képviseli. A kora-avari agyagedények mind kézzel formáltak és súlypontjuk a derékra esik, ellentétben a griffes-indás csoportú késői avar leletekkel, amelyeknél a korongon készült és hasasidomú agyagedények vezetnek (XXIX. t. 4–7.).¹⁸

*

⁸ Fol. Arch. 1939, 147. old., VIII. t. — *Hampel*, i. m. I., 510–521. (hurkos), 499–508. (hosszúkás négyszögű).

⁹ Fol. Arch. 1939, 143. old., V. t. 5.

¹⁰ *Hampel*, I, 946–952. ábra.

¹¹ *Hampel*, I, 937–938. ábra.

¹² *Hampel*, I, 1475–1478. ábra. Fol. Arch. 1939, 143. old., V. t. 11.

¹³ *Csallány D.*, A kunszentmártoni avarkori ötvössír. Szentés 1933, I. tábla 15.; 25–26. old.

¹⁴ *Reizner J.*, A majdáni aranyelet: Arch. Ért. 1895, 381. old. 1. a.

¹⁵ Fol. Arch. 1939, 121. old., 1. kép 8, 18. A szegedi múzeumban.

¹⁶ Fol. Arch. 1939, 135. old., III. tábla 2., IV. tábla 1–2.

¹⁷ Fol. Arch. 1939, V. tábla 16, 13, 10 és 12, 17. sz.; 148. old. 11. A lánc a törszerű vaseszköz végére (17.) volt rozsdásodva.

¹⁸ *Csallány D.*, Kora-avarkori edények Magyarországon: Dolgozatok 1940, 118–144. old., XIII–XX. tábla. Szeged Városi Múzeum kiadványai 1940. I. sor. 10.

Érmek, úgy férfi mind női sírokban, előfordulhatnak.

Justinianus két bronzérme (527—566.) együttesen a *Deszk D* avar temető halmából, valószínűleg sírból került elő (XXIX. t. 8—8a, 9—9a). Kétségtelenül összefügg az itt tárgyalt kora-avar régiségekkel. Ugyanis pár száz méter távolságra, a Kiszombor-O számú kora-avar temetőben, Phokas aranyérmét a deszkihez hasonló leletanyaggal találtam együtt.¹⁹

A magyarországi avar sírokból ismeretes érmek mind a VI—VII. századból származnak:

1. *Kunágota* (Csanád vármegye). I. Justinianus (K. u. 527—566). aranyérme.²⁰
2. *Szentendre* (Pest megye). I. Justinus (518-527.) és Phokas (602—610.) aranyérme.²¹
3. *Ozora* (=Pusztá-Tóti), (Fejér megye). Constantinus IV. Pogonatus (669—670.) aranyérme.²²
4. *Ókeresztúr* (Torontál vármegye). I. Heraclius (610—641.) aranyérme.²³
5. *Mezőberény Nemeskereki* (Békés vármegye). I. Heraclius és Heraclius-Constantinus (641.) aranyérme.²⁴
6. *Szeghegy* (Bács-Bogrog vármegye). Heraclius és Heraclius-Constantinus (613—641.) aranyérme.²⁵
7. *Jutas* (Veszprém vármegye). 116. sír. Maur. Tiberius (582—602.) bronzérmére Phokas (602—610.) képét verték.²⁶
8. *Kunszentmárton* (Szolnok vármegye). Bizánci pénzsúlyok üvegből és bronzból (kb. 582—639.).²⁷
9. *Dunapentele* (Fejér vármegye). 7 sír. Bizánci aranyérem-utánzat.²⁸ A 650—680. körüli évekre tehető.
10. *Kiskörös* (Pest vármegye). Hazai verésű két ezüstpénz²⁹ (kb. 650—680.).
11. *Kiszombor* (Torontál vármegye). O. 2. sír. Phokas (602—610.) aranyérme.³⁰
12. *Deszk* (Torontál vármegye). G. 30. sír. Aranylemez, mely lenyomat egy bizánci VI—VII. századi solidust utánzó avar utánveretű solidusról. A temető publikálatlan.³¹
13. *Szeged—Makkoserdő* (Csongrád vármegye). 24. sír. II. Contans és IV. Constantinus (654—659.) aranyérme. A temető publikálatlan.³²

¹⁹ Fol. Arch. 1939, 135. old., III. t., IV. t., 18—35., I. t. 1—1/a.

²⁰ Hampel, III, 261. t. 9.; II, 342. old. A lelet azonban a VII. század első feléhez tartozik.

²¹ Hampel, II, 344. old.; III, 263 t. 9, 10.

²² Hampel, II, 349. old.; III, 266, t. 1.

²³ Milleker B., Délmagyarország régiségleletei, II. rész, Temesvár, 1898, 123—124. old. — Arch. Ért. 1893, 305. old.

²⁴ Arch. Ért. 1896, 371. old. MNM, 40/1861. lelt. sz.

²⁵ Hampel, II, 842. old.

²⁶ Gy. Rhé und N. Fettich, Jutas u. Öskú, Prag, 1931, 25. old.; 3 t. 14.

²⁷ Csallány D., A kunszentmártoni avarkori ötvössír. Szentes, 1933, II. tábla 23—25, III. t. 6, IV. t. 7—10, VI. t. 12; 41, 47. old.

²⁸ Marosi Arnold és Fettich Nándor, Dunapentelei avar sírleletek: Arch. Hung. XVIII, 1936, 52—53. old.; I. t. 3—3/a.

²⁹ László Gyula, Adatok az avarkori műipar ó-keresztény kapcsolataihoz. Budapest 1935, 28—30. old.; X. t. 4—5.

³⁰ Csallány D., Kora-avarkori sírleletek: Folia Arch. I—II. Budapest 1939, 125 old.; III. t. 1.

³¹ Fol. Arch. 1939, 133. old.

³² Fol. Arch. 1939, 133. old.

14. *Szeged—Fehértó* (Csongrád vármegye). B. 82. sír. Contantinus Pogonatus (668—685.) érmének arannyal bevont hamisítványa. A temető publikálatlan.

15. *Nyíregyháza* (Szabolcs vm.) Avar sírl. t, Mauritius Tiberius (582—602) aranyérmével.³³ A nyíregyházai múzeumban.

16. *Orczfalva* (Temes vm.). Ezüstcsat, Constans és Constantinus Poganatus (654—659) 2 aranyával. A temesvári múzeumban.³⁴

17. *Hódmezővásárhely—Kardoskút* (Csongrád vm.). Korai avar sírlelet, állatcsontokkal és I. Justinianus (527—566) bronzérmével. A szegedi múzeumban.

KÉSŐ-AVAR SÍRLELETEK.

A Deszk-D. temető késői avar sírjainál már nem találjuk meg a korai időkre jellemző temetési módot: a lábbal nyugat felé való fektetést és vele kapcsolatos rézsútos-fülkesíros temetkezést. Az ásatási adatokból megállapítható, hogy a késői sírok csontvázai kinyújtott karokkal, hanyatt feküdtek és lábbal DK és D felé irányultak. A deszkvidéki halmos temetőknél a kora-avar sírokra rátemetkező griffes-indás díszítményekkel jelzett késői avar csoport csontvázai általánosságban lábbal DDK, DK és K irányában feküdtek. A férfi és női csontvázak irányítási módjában eltérés nincs, inkább a sírmellékletekben találunk nemek szerint különbségeket. A korai sírok: ló-, marha- és birkacsontjai helyett, a kisebb állatok maradványai vannak túlsúlyban: a birka-, sertés- és csirkecsontok. Ezek már az állandóbb letelepülés következményei. A késői avar leletanyag (XXVIII t. 4., XXIX. t. 4—7., XXX—XXXI. t.), férfi (106., 128., 159. sír) és női (gyerek) sírok (53., 89., 101., 113.) szerint oszlik meg; mindegyiknek megvan a maga jellemző kísérője.

KÉSŐ-AVAR FÉRFI SÍRMELLÉKLETEK.

Egy teljes (35 drb.) indadíszes bronzövdísz-garnitúra (128. sír) (XXX. t., XXVIII. t. 4.) és más három garnitúra szórványdarabjai (XXXI. t. 6.; XXXI. t. 7., 9., 8.; XXXI. t. 10.) tartoznak ide. Egy teljes veretű, hasonló összetételű övgarnitúra a következő darabokból áll: egy kettős-lapú öv-, illetve nagyszíjvégből (XXX. t. 10.), mely a derékszíz jobb-végéhez kapcsolódik; egy csuklós bronzcsatból (XXX. t. 9.), mely a derékszíz balvé-gére van felerősítve. Ezen vezetik át a nagy szíjvéget, melynek tartására a bronzlemez-bujtató (XXX. t. 8.) szolgál. Mivel a csattüske a hosszú használat miatt felszakítja az övlyukakat, azért öt lyukvédőt (XXX. t. 27—31.) szögeltek a bőrre. Ezeket a nagyszíj-véghez erősített övrészen helyezték el; csúcsukkal a bronzszíjvég felé néztek. A csattüske irányával szemben, a test jobboldalán a piskótaalakú csatakasztót (XXX. t. 11.) találjuk. Az öv jobbfelén felfüggesztett használati tárgyakat védte meg a túlcsatolás lesodró veszélyétől. A körtealakú övveretek száma rendszerint 7 (XXX. t. 1—7.). Az egyikre a késtokot függesztették fel, a többinek is rokon a rendeltetése. Más gar-

³³ Kiss Lajos feldolgozásában az Arch. Hung.-ban jelenik meg.

³⁴ Milleker B., i. m., II. rész, 172. l.

nitúrákon rendszerint a csuklóstag nélküli veret³⁵ alá varrják fel a késtok szíját, vagy pedig külön karikát biztosítanak a számára.³⁶

A VI–VII. századi leletek azt mutatják, hogy a legszükségesebb tárgyakat, készségeket, nem az övveretekre füglesztették fel, hanem azokat részben az övre felkötött külön karikákra, hurkokra akasztották, részben pedig a fémkisszíjvégekbe bűjtatott, átluggatott csüngőszíjakra csatolták fel. A baloldali kisszíz az íjtegez, a jobb oldali pedig a nyíltegez számára is készült.

Az övdíszeknek függesztésre való felhasználása, az avar bronzöntést megelőző átmeneti periódusban indul meg.

A bronzöntés első szakaszában ez a szokás folytatódik; használatosak a mellékszíjak is, de a kislyukvédők³⁷ ezeken még nem jelennek meg.

A következő periódusban, úgy az övdíszeket, mind a kislyukvédős mellékszíjakat felhasználják függesztésekre.

A későbbiek folyamán az övveretek tartó-szerepe megszűnik, a súlypont teljesen a mellékszíjakra terelődik át.

A három kisszíjvég (XXX. t. 12–34.) három csüngőszíjat jelez. A mellékszíjak lyukvédői (XXX. t. 12–26.) mindig a kisszíjvégek és övlyukvédők (XXX. t. 27–31.) számához és többnyire utóbbiak alakjához is igazodtak, de méretben ezeknél kisebbek. Így egy-egy csüngőszíjra öt-öt apró veret esik.

A garnitúra jellemző vonásai: az öntött bronzsízjvégek kettős lapja, a kisszíjvégek felső részének szőlőfürtöt utánzó díszítése, az övveretek körtealakja, az övforgó csipkézett szegélye és a mellékszíjak lyukvédő-vereteinek megjelenése, valamint az indadíszítés. A szórványdarabok közül az XXXI. t. 6. alatti bronzcsatnál és az XXXI. t. 9. alatti kisszíjvégnél ugyancsak indadíszítést látunk.

KÉSŐ-AVAR NŐI (GYERMEK) SÍRMELLÉKLETEK.

A bronzfülkarika (XXXI. t. 3.) típusa a griffes-indás korszak állandó kísérője. A késő-avarkori női sírokra legjellemzőbbek a dinnyemagalakú üvegpaszta-gyöngyök különböző változatai (XXXI. t. 11–23.). Az orsógombok alakja (XXXI. t. 1., 4.) is elüt a korai korongos típustól. A 101. sírból való két összerozsdásodott vaslemez (XXXI. t. 5.), mellpáncél kiszakított része. Az adott esetben nem az eltemetett nő hordott páncélt, hanem valószínűleg a harcos férj, aki gyászának jeléül vértetének szegélyéről egy-két lapocskát tépett le és dobott a sírgödörbe. Páncéllapocskák másodlagos felhasználása is gyakori.

A faragott csonthenger (XXXI. t. 40.) két vége belül középfelé tölcészerűen szűkül, tehát tokszerűen kimélyítve nincs. A tárgy főrendeltetése nem is a tűk tartása volt, bár többnyire mindegyikből elrozsdásodott túmaradék kerül elő. A faragott csonthengert elsősorban eszköznek, nyélnek használták, olyképen, mint ma a fatokos horgolótűt. A tű, ár, vagy kampósvégű horgolótű egyik végét fa-, vagy szarudugóba erősítették,

³⁵ *Hampel*, III, 232 t. 9/a (Czikó 504 sír); 209 t. 7/a és 18. ábra (Czikó 183 sír).

³⁶ *Hampel*, III, 129 t. 11 ábra (Csúny 92 sír).— *László Gyula*, Avar kori pásztorkészleteink: *Arch. Ért.* 1940, 96. old. 2. kép.

³⁷ *Arch. Hungarica* 1935, VIII. t. 11–19; XII. t. 14–17; XXX. t. 21–27; XXXII. t. 25–48.

ezt pedig a csonthenger végébe. Használatkor a tű kifelé állt; használat után pedig tokjába visszafordították, úgyhogy a dugója volt kívül. Az egyik deszki avar sírban kampósvégű bronzhorgolótűt találtam, görbe végével a tok belseje felé fordítva. A szentesi múzeumból ismerek egy olyan példányt is, amelyikkel bronztű függött össze.

A korongon készített sárga bögrék (XXIX. t. 4—7.) mind női sírokból (89., 53., 113., 101. sír) valók. Valamennyi füles. Hasasidomuk³⁸ elüt a kora-avar kézzel formált edényektől, melyeknél a súlypont a deréktáján van.³⁹ A szűknyílású, hasasidomú, korongon készített edénytípus, a kora-avarkorból nem ismeretes. Gyökere a VII. század végéig nyúlik vissza és csupán a griffes-indás csoportú sírleletek jellemző kísérője.

*

A Deszk-D. avar temető két rétege, az elmondottak alapján: rítusban, leletanyagban, időben élesen különválnak.

A *korai csoport* időmeghatározása könnyű, mert Justinianus (527—566.) két bronzérmén kívül, segítségünkre van a pár száz méterrel távolabb fekvő Kiszombor-O. számú halmostemető Phokas (602—610) aranyérmével datált avar emlékanyaga⁴⁰ és a többi fülkés halomsír. Egyetlen olyan régiségünk sincs itt, aminek pontos megfelelőjét azokból ne ismernénk.

A szentendrei leletek rokon darabjai⁴¹ Phokas aranyával együtt bizonyítják, hogy a hivatkozott leletek és érmek közt nagyobb időbeli eltérés nincs.

A Deszk-D. temető korai része 590—620 között lehetett használatban. Az első honfoglaló avarok temetkezésének emlékei ezek a sírok. Hogy csakugyan avarok és nem a kísérő népek, vagy a bennszülött lakosság sírjai voltak itt, mutatja a lovas nomádokra valló leletanyag, a ló, a marha és a birkamaradványok sírba helyezése, a fülkesíros, halmos temetkezés előzmény nélküli megjelenése, a gepida sírokra való rátemetkezés, valamint keletről hozott temetési rítusokkal való összefüggése.⁴²

A *késői csoport* (griffes-indás) időbeli és népi kapcsolatainak meghatározása nehezebb, mert egyrészt hiányzanak a datáló érmek, másrészt a bronzöntés újabb fellendülése folytán, az avarság sokszínű emlékanyaga uniformizálódott. Míg a korai réteg préselt ezüstlemezes jellegű emlékanyaga szinte észrevétlenül kapcsolódik a következő régészeti periódus arany- és bronzlemez-díszes régiségeihez, addig a második réteggel (a griffes-indás csoporttal) a nagy időbeli távolság miatt már nincs meg sem a rítusbeli, sem a stílusbeli összefüggése és így a két leletcsoport éles különbségeket mutat. Ráadásul a kora-avar halmos temetők fülkesírsíraira, éppen a griffes-indás bronz-öntvényekkel jelzett régészeti csoport temetkezik rá.

Az avar fülkesíros temetkezés szokása a bronzöntés megindulásakor már kivesz. Ellenben követhető még a préselt bronz- és aranylemezes perióduson át, abba a préselt lemezdíszes jellegű átmeneti korba, amely a bronzöntést közvetlenül megelőzte. Fülkesírok legkésőbbi datálását Szeged—Makkorserdő 24. sírja adja, ahol II. Constans és IV. Constantinus (654—659) aranyérme feküdt, átmeneti-ízű övdíszek társaságában.

³⁸ Horváth T., Az üllői és a kiskőrösi avar temető: Arch. Hung. XIX, 1935, 67. skk.

³⁹ Csallány D., Kora-avarkori edények Magyarországon: Dolgozatok XVI, 1940, 118. sk. o.

⁴⁰ Fol. Arch. I—II, 1939, 125—126. o.

⁴¹ Hampel, III, 263—265. o.

⁴² Fol. Arch. 1939, 132—134. o.

Az átmeneti korszak időtartamához, támpontot: Szeged—Fehértó B. számú temető 82. sírja szolgáltat. Itt Constantinus Pogonatus (668—685) érmének aranylemezzel bevont hamisítványát találták átmeneti emlékanyaggal együtt, tehát a bronzöntés divatja a VII. században még nem indul meg. Az átmeneti periódus négyszögű övdíseit, a szögfejeket borító kupakokat, a téglalap alakú övlyukvédőket és egyéb díszítő motívumokat, a bronzöntés első idejében is meglegljük. Ezt az időszakot hozzávetőlegesen 30 esztendőre becsülhetjük. A bronzöntés második periódusában már fellépnek azok a csüngőszíjveretek, melyeket a Deszk-D. temető 128. sírjának övdíszgarnitúrájánál (XXX. t. 12—26.) láttunk. Ha a bronzöntés második szakát szintén mintegy 30 évi időtartamra becsüljük, úgy a Deszk-D. temető második rétegét, az indás övdíszek csoportját, legkorábbra a 730—760 körüli időre tehetjük.

Miként a régészeti emléanyag fejlődik, úgy a temetési rítusok is változnak. Azonban míg egyik periódusból a másikba szinte észrevehetetlen az átmenet, addig 150 esztendő távlatán át, csak olyan tárgyaknál találhatjuk meg a rokonságot, melyeknél a változás a kialakult formák miatt kisebb.

Az elmondottak után, a két réteg emléanyagának különbözőségét nem kell feltétlenül egy új nép érkezésének tulajdonítani, mivel azok csak egyszerű természetes fejlődés eredményeképpen távolodtak el egymástól.

A Deszk-D. temető bronzöntvényes csoportját is ugyanazon avar törzs hagyatékának tekintem, amelynek korai emléanyagát az első csoport tárgyalásakor ismertük meg. A késői emlékek uniformizálódása miatt, csak az összehasonlító anthropológiai vizsgálatok eredményei dönthetnék el végérvenyesen, a két deszki csoport ugyanazon avar néphez való tartozandóságát.

CSALLÁNY DEZSŐ

LES TOMBES AVARES DU CIMETIERE DE „DESZK D“

Sur les 216 tombes de la nécropole il y en a 204 qui sont hongroises et remontent au XIe siècle, et 12 qui sont avares. Je ne m'occuperai ici que des sépultures et des trouvailles sporadiques avares. Les tombes avares en question sont situées en deux couches d'ensevelissement différentes. Leurs mobiliers funéraires se divisent, tant du point de vue chronologique que du point de vue typologique, en deux classes. Leur séparation peut être motivée par les objets trouvés dans les tombes en forme de niches de l'époque avare ancienne des environs du Maros d'une part, et d'autre part par les trouvailles recueillies dans les tombes à puits caractérisées par les ornements à griffons et à rinceaux de l'époque avare récente, et, jusqu'à un certain point par leurs rites funéraires.

Je classe dans le *groupe avare ancien* (VIe et VIIe siècles) les tombes 60, 65a, 170, 175 et les trouvailles sporadiques nos 1, 6—7;

et dans le *groupe de l'époque avare récente* (deuxième moitié du VIIe siècle): les tombes nos 53, 89, 101, 106, 113, 116, 128, 159, et les trouvailles sporadiques numérotées de 2 à 5.

TROUVAILLES AVARES DE L'ÉPOQUE ANCIENNE.

Les tombes du groupe ancien sont caractérisées: par la situation des squelettes qui sont couchés sur le dos, les pieds orientés vers l'Ouest; par la présence de squelettes,

ou de têtes de chevaux, ainsi que d'ossement de boeuf, de mouton, restes des repas de funérailles. Les tombes des hommes, de même que celles de femmes ont toujours leur mobilier funéraire caractéristique, de sorte qu'il est aisé de les distinguer les unes des autres.

Les objets fournis par les tombes du groupe ancien sont: des restes d'une garniture de ceinture, coupée en feuilles d'argent pressées ou lisses, et ornée de figures humaines; des harnais; étrier à anse en forme de noeud; briquet; garniture de toilette; ornements en argent; pendants d'oreilles en or, des perles à rayures; bouton de fuseau plat, et des pots formés à la main.

Les rites et le mobilier funéraires de ces sépultures sont analogues à ceux des tombes en forme de niches de l'époque avare ancienne. Les deux médailles en bronze de Justinien (527—566), et la médaille en or de Phokas (602—610), trouvée dans la tombe „O“ du cimetière avare (époque ancienne) de Kiszombor, situé à quelques centaines de mètres de Deszk, donnent une unité chronologique aux trouvailles des environs de Deszk.

Toutes les médailles, provenant des sépultures avares de la Hongrie, sont des VIe-et VIIe-siècles. On connaît des médailles, remontant à cette époque, découvertes dans les cimetières avares des localités suivantes: Kunágota, Szentendre, Ozora, Ókeresztúr, Nemeskereki, Szeghegy, Jutas, Kunszentmárton, Dunapentele, Kiskőrös, Kiszombor O, Deszk G, Szeged-Makkoserdő, Szeged-Fehértó B, Nyíregyháza, Orczifalva, Hódmezővásárhely.

TROUVAILLES DE L'ÉPOQUE AVARE RÉCENTE.

Le mode d'ensevelissement typique à l'époque avare ancienne (corps orienté de l'Est à l'Ouest, les pieds tournés vers l'Ouest, tombes en forme de niches, creusées obliquement) ne s'observe pas dans les tombes avares récentes de Deszk D. Les indications — d'ailleurs assez incertaines — que nous avons sur les fouilles, nous permettent de supposer que les squelettes des sépultures de l'époque récente aussi étaient couchés sur le dos, les bras étendus le long du corps, les pieds tournés soit vers le Nord-Est, soit vers l'Est, ou vers le Sud. Dans les tumuli de l'époque avare ancienne des environs de Deszk, les squelettes des sépultures secondaires, appartenant à l'époque avare récente (ornementation caractéristique à griffons et à rinceaux) avaient les pieds orientés au Sud-Sudest, ou au Sud-Est, ou encore à l'Est. Il n'y a pas de divergence dans l'orientation des corps d'hommes et de femmes, mais nous trouvons des différences dans le mobilier funéraire des tombes des deux sexes. A la place des ossements de cheval, de boeuf et de mouton des anciennes sépultures avares nous trouvons les restes d'animaux plus petits: de mouton, de porc et de poulets. C'est une preuve d'un établissement plus durable. Les trouvailles archéologiques de l'époque avare récente de Deszk D. peuvent être donc classées d'après leur provenance de tombes d'hommes et de femmes (ou d'enfants). Chaque catégorie de tombes à son mobilier funéraire caractéristique.

Une garniture complète de ceinture d'homme, en bronze, se composait de 35 pièces. Ses traits caractéristiques sont les suivants: les bouts de courroie en bronze moulé se composent de deux plaques; la partie supérieure des bouts de courroie de petite dimension sont ornés de grappes de raisin; les ferrements de ceinture sont en forme de poire; les bord d'un ferrement spécial à forme de „langue-de-chat“ sont dentelés; on voit

paraître les ferrements de crans des courroies de suspension et les ornements à rinceaux. Le ferrement en forme de langue-de-chat ou d'hélice, ou plus précisément le „porte-boucle“ de la sépulture en forme d'une niche, mentionné ci-dessus était destiné à empêcher de tomber les objets usuels suspendus sur le côté droit du ceinturon, parfois trop serré. Les trouvailles des VIe-et VIIe-siècles permettent de supposer que les objets et instruments les plus nécessaires n'étaient pas suspendus directement aux ferrements de la ceinture, mais à des anneaux ou à des noeuds attachés à celle-ci, ou bien encore à des courroies de suspension perforées et liées aux bouts de courroie métalliques de petite dimension. On commençait à utiliser les ornements de la ceinture pour la suspension d'objets pendant la période de transition qui précédait l'époque du moulage du bronze. Dans la première phase du moulage du bronze cet usage persiste encore; les courroies accessoires sont aussi employées, mais elle ne sont pas munies encore de ferrements de cran de petite dimension. Dans la période suivante on suspend les objets d'usage et aux ornements de la ceinture et aux courroies accessoires munies de ferrements de cran de petite dimension. Encore plus tard, ce seront uniquement les courroies accessoires qui seront utilisées dans ce but.

Les annexes les plus caractéristiques des sépultures de femmes (et d'enfants) de l'époque avare récente sont les perles en forme de graines de melon et des pots à anses faits au tour. La forme de la panse est plus rebondie que celle des vases formés à la main de l'époque avare ancienne, dont la partie supérieure est plus large. Les vases à col étroit, à panse rebondie, et faits au tour ne se retrouvent pas parmi les trouvailles de l'époque avare ancienne. Ils doivent remonter à la fin du VIIe siècle et ils sont toujours associés à des trouvailles caractérisées par une ornementation à griffons et à rinceaux.

Les deux couches du cimetière de Deszk D. se distinguent nettement — d'après ce qui vient d'être exposé — et par les rites funéraires, et par les trouvailles, et par leur époque.

La datation du groupe ancien est facilitée par les médailles mentionnées plus haut. Et, d'autre part, chacune des trouvailles, appartenant à ce groupe a son pendant exact provenant des tombes en forme d'une niche des environs.

La partie ancienne du cimetière de Deszk D. doit remonter à 590—620. Ce cimetière a servi aux ensevelissement des premières hordes qui ont envahi la Hongrie actuelle. Beaucoup de faits attestent qu'il s'agit là d'un cimetière authentiquement avare et non pas de celui d'un peuple qui suivait les Avars ni de la nécropole d'un peuplade indigène. Ces faits sont d'abord: les objets mêmes, qui ne pouvaient appartenir qu'à un peuple de cavaliers et de nomades; ensuite la présence d'ossements de cheval, de boeuf et de mouton dans les sépultures; puis l'apparition subite et sans antécédent d'un nouveau mode d'ensevelissement qui consiste dans l'orientation des corps vers l'Ouest, dans des tombes en forme d'une niche oblique; les ensevelissements secondaires sur des tombes gépides et enfin des rapports avec les trouvailles et les rites funéraires sibériens.

La détermination chronologique et ethnologique du groupe récent (ornements à griffons et à rinceaux) est plus difficile, car les médailles, si utiles dans les recherches chronologiques, font défaut cette fois, et, d'autre part, parce que les trouvailles avares, de formes très nuancées auparavant, sont devenues plus uniformes par suite du développement du moulage du bronze. Tandis que les objets en feuille d'argent pressée de l'époque ancienne se rattachent, à travers des modifications à peine perceptibles, aux trouvailles

en feuille d'or et de bronze de l'époque archéologique suivante, ces mêmes objets ne semblent pas être en rapport de style et de rite avec les antiquités livrées par la deuxième couche du cimetière de Deszk D. (groupe caractérisé par l'ornementation à griffons et à rinceaux) à cause du long intervalle de temps qui les sépare. Ainsi les deux groupes de trouvailles montrent des différences très marquées. Le problème est compliqué encore par le fait que c'est justement un groupe caractérisé par des moulures de bronze à griffons et à rinceaux qui a laissé ses traces dans les sépultures secondaires des tumuli de Deszk D., creusées dans la couche qui couvrait les tombes en forme d'une niche de l'époque ancienne. Ces ensevelissements secondaires ne se pratiquaient pas seulement dans un territoire limité: on en trouve les traces dans de vastes régions.

L'usage des tombes en forme d'une niche disparaît au commencement de l'époque du moulage du bronze. Il est cependant en vigueur encore au courant de la période de transition qui a précédé immédiatement le moulage du bronze, et qui est caractérisée par des ornements en feuilles métalliques pressées. La date *usque ad quem* des tombes en forme d'une niche est fournie par la tombe no 24 en forme d'une niche de Szeged-Makkoserdő, où l'on a trouvé une médaille d'or de Costant II et de Constantin IV (654—689), associée à des décors de ceinture de style de transition. Quant à la durée de l'époque de transition, elle peut être déterminée à l'aide de la sépulture no 82 de Szeged-Fehértő B, où l'on a recueilli une contrefaçon d'une médaille de Constantinus Pogonatus (668—685), couverte de feuille d'or, dans un mobilier funéraire de l'époque de transition. Le moulage du bronze n'était donc pas en vogue encore au VIIe siècle. Nous retrouvons d'ailleurs les ornements de ceinture quadrangulaires, les capsules couvrant les têtes de clous, les ferrements de cran de ceinture rectangulaires et d'autres motifs ornementaux de l'époque de transition dans la première phase de l'époque du moulage du bronze aussi. Cette phase a pu durer environ au moins trente ans. Dans la deuxième période du moulage du bronze apparaissent les ferrements de courroies de suspension dont nous avons vu quelques spécimens dans la garniture de ceinture de la tombe no 128 du cimetière de Deszk D. Si nous supposons que la deuxième période du moulage du bronze a duré également une trentaine d'années, nous pouvons dater la deuxième couche du cimetière de Deszk D. (le groupe des décors de ceinture à rinceaux) à 730—760 au plus tôt.

Les rites funéraires changent tout comme les trouvailles montrent une certaine évolution. Mais, alors que, d'une époque à la suivante, la transition est presque imperceptible — après une lacune de 150 ans, la continuité de l'évolution ne se reconnaît que dans les objets dont la forme a déjà atteint un certain degré de perfection, et qui, par conséquent, n'ont pas changé beaucoup.

D'après ce qui vient d'être exposé, il n'est pas nécessaire de supposer l'apparition d'un peuple nouveau pour expliquer les différences des trouvailles des deux couches, puisque ces différences sont dues à une évolution simple et naturelle.

Je crois que les objets de bronze du cimetière de Deszk D furent fabriqués par la même tribu avare dont nous avons vu les monuments plus anciens dans notre premier groupe. Cependant, à cause de l'uniformité des trouvailles avares récentes, il faut attendre les résultats des recherches d'anthropologie comparée avant de répondre à la question de savoir si les deux groupes de Deszk appartiennent au même peuple avare.

DEZSŐ CSALLÁNY.

LA BOUCLE DE KÍGYÓSPUSZTA.

Le nombre des monuments figurés qui nous restent du moyen-âge hongrois est assez restreint. Quelques sceaux fendillés ou cassés qui ne nous donnent que des renseignements insuffisants sur les détails; les miniatures de la Chronique Enluminée; à peine une douzaine de peintures murales et une collection modeste de pierres tombales qui remontent en majeure partie au XVe siècle: voilà à peu près tout ce que l'histoire des arts hongrois peut fournir aux historiens comme compléments aux sources écrites. Il est d'autant plus important que les dates et la signification de ces rares objets figurés soient recherchées et définies avec autant d'exactitude que possible. Ce n'est qu'après ces recherches qu'on pourra leur attribuer une valeur documentaire sérieuse.

Quant à la recherche chronologique, c'est naturellement la sigillographie qui est dans la situation la plus favorable. Les dates des pierres tombales sont souvent effacées par le temps et par conséquent difficiles à distinguer; les manuscrits ne sont pas toujours datés; la détermination chronologique des peintures fait naître de fréquentes discussions, et enfin celle des autres monuments ou objets figurés exige des rapprochements tout à fait minutieux. C'est justement faute d'avoir fait ce travail de rapprochements que la boucle de Kígyóspuszta (déposée au Musée National Hongrois), cette trouvaille magnifique du moyen-âge hongrois, a été attribuée à l'époque de Louis le Grand (1342—1382). Une analyse critique et détaillée de cette pièce (pl. XXXII. 1) nous convaincra que cette datation est insoutenable.

Le dessin niellé — on en admirera la richesse — qui couvre la surface de la plaque est une espèce de miniature. L'orfèvre qui l'a exécutée a dû connaître l'art de la miniature. La question est de savoir à quelle époque cet objet a été fabriqué, et — ce qui nous intéresse encore plus — si on peut en tirer des renseignements sur le moyen-âge hongrois.

L'image représente une scène de bataille.¹ Quatre chevaliers — deux d'un côté et deux de l'autre — en armure complète, s'attaquent l'épée à la main. L'écuyer d'un des chevaliers se tient derrière son maître ayant à la main une lance dont la bannière porte la même pièce honorable qui orne le bouclier de son seigneur. Il est hors de doute que les deux figures en question vont ensemble; leur vêtement non plus ne montre qu'une seule différence: le chevalier porte un casque tandis que son écuyer a la tête couverte par une sorte de casquette formée de petites plaques de fer. Toutes les figures sont habillées de vêtements faits de la même matière, excepté les deux trompettes de

¹ Il s'agit d'un combat sérieux sans doute et non pas d'un tournoi, il suffit de remarquer que les chevaliers ont une épée à la main et non pas une lance.

l'arrière-plan et le tambour qui se trouve devant eux: trois figures qui — à ce qu'il paraît — ne sont pas armées. Mais notre reproduction (pl. XXXII 1) de la boucle, grossie trois fois, rend superflue toute description plus détaillée, et ainsi nous pouvons consacrer ces pages à l'éclaircissement de l'époque et de l'importance historique de l'objet.

Dans l'histoire des sciences — tout comme dans l'opinion publique — on voit souvent se transmettre, d'une génération d'érudits à l'autre, des conceptions erronées qui sont très difficiles à déraciner. Dans le cas de la boucle de Kígyópuszta — comme tant de fois — c'était l'autorité personnelle de l'érudit, ayant donné le premier son avis sur notre problème, qui a déterminé, dans une direction malheureusement fausse, le cours des recherches. Comme le premier descripteur de la boucle fut Fr. Bock, savant de grande renommée, spécialiste des emblèmes princiers allemands, l'opinion émise par lui s'est maintenue presque sans modification jusqu'à nos jours — mais seulement chez nous: la science allemande a révisé ses résultats et ses constatations à plusieurs reprises. Selon lui notre boucle — dont le nielle lui fait supposer une origine italienne — est de l'époque de Louis le Grand, c'est-à-dire des dernières décades du XIVe siècle.² Cette opinion fut adaptée par Ferenc Pulszky,³ par la direction de l'exposition d'orfèvrerie de 1883,⁴ et même par Hampel, bien que dans son entourage il se soit trouvé déjà quelqu'un qui avait douté au moins de la datation de Fr. Bock.

Ce qui a donné à réfléchir à Géza Nagy, c'était l'extérieur et l'armure des figures représentées sur l'objet. Sans entrer dans une analyse minutieuse, il a tout simplement refusé d'accepter la datation du savant allemand et il a indiqué — malheureusement d'une manière plutôt indécise — le tournant du XIIIe et du XIVe siècles comme la date approximative de l'objet. Il est impossible de ne pas s'apercevoir combien le parti pris de ses devanciers a pesé sur sa critique. Dans sa datation, il n'a pas osé remonter au-delà du XIVe siècle, et il a essayé de prouver la persistance de l'usage des cuirasses composées de plaques de fer au XIVe siècle, justement par la scène de bataille de notre plaque.⁵ Il nous semble que lui-même, il n'était pas entièrement sûr de ses conclusions, et cette indécision doit être la cause de ce que dans le dernier catalogue (rédigé par Hampel) de la section archéologique du Musée, où l'objet est déposé, on retrouve la datation de Bock, et l'unique conséquence des doutes que Géza Nagy a manifesté, était qu'on a mis le mot „probablement“ devant la date.⁶ Cela paraît en tous cas bien peu pour ceux qui se sentent obligés de partager les doutes de l'ancien conservateur de la collection d'armes du Musée.

La pièce peut être datée de toute évidence par la scène de bataille et par l'extérieur des figures qui la composent. Comme le style de la représentation est typiquement occidental, nous pouvons nous servir des riches collections d'images des pays occidentaux de l'Europe et des résultats définitifs de l'histoire des armes dans la critique rigoureuse

² Das Ung. Nat. Museum und Pest. Mittheilungen der k. k. Central-Commission XII. 1867. Wien, p. 101.

³ Magyarország archaeológiája (L'archéologie de la Hongrie), II; pp. 202—203.)

⁴ A magyar történeti ötvösmű-kiállítás lajstroma (Catalogue de l'exposition historique d'orfèvrerie hongroise). (1884.) Sallé III, pp. 17—18.

⁵ A magyar viseletek története (Histoire de costumes hongrois), pp. 115—116.

⁶ Kalauz a régiségtárban (Guide de la Section Archéologique), 1912. p. 225.

à laquelle nous devons soumettre sa datation qu'on a acceptée à peu près unanimement jusqu'à nos jours. Dans notre recherche touchant l'origine de la boucle, c'est sans doute l'histoire des costumes et des armes qui nous fournira les plus précieux renseignements. Il ne sera peut-être pas inutile de résumer brièvement tous les éclaircissements que le chercheur peut obtenir par une observation minutieuse des détails de costumes et d'armures représentés sur notre boucle.

Les chevaliers sont coiffés de heaumes à forme de pots et entièrement cylindriques, type de casques qui est en usage du milieu du XIIe siècle jusqu'à la première moitié du XIVe siècle. Ce modèle a été préféré, comme on sait, surtout par la chevalerie française et anglaise jusqu'à la deuxième moitié du XIIIe siècle. A cette époque le chevalier allemand portait déjà un casque pointu, duquel les coups de sabre glissaient plus facilement; et c'est peut-être cet avantage pratique qui fut la cause de ce que l'usage de ce type de casque s'est répandu dans toute l'Europe, malgré que c'est justement dans la deuxième moitié du XIIIe siècle que — grâce à l'issue des batailles de Bénévent et de Tagliacozzo — la chevalerie française c'est conquis la suprématie militaire en Europe. Depuis ce temps la partie supérieure du casque a la forme conique, et il peut être comparé ainsi — approximativement — à un pain de sucre. Les casques en usage à l'occasion des tournois ont gardé leur forme du XIIIe siècle (s'élargissant un peu vers le haut, avec le sommet presque plat) jusqu'au XIVe siècle. Cependant les expériences des batailles ont amené une évolution tout à fait différente. Sur les représentations très célèbres du Codex Balduini Trevirensis qui perpétue la „Romfahrt“ de l'empereur Henri VII et qui est contemporain à cet événement, les chevaliers portent des casques presque complètement arrondis.⁷ Ce sont à proprement parler des bacinets, type qui est déjà dominant (— et ceci est une preuve d'un parallélisme complet de l'évolution hongroise et étrangère —) sur les miniatures de notre Chronique Enluminée. Les casques des gens d'arme de notre boucle — rien que par leur forme — nous portent à croire que l'objet remonte au XIIIe siècle, comme d'ailleurs d'autres détails aussi nous interdisent de lui assigner une date plus récente. Tous les chevaliers de la boucle *luttent* le cimier au casque, fait qui ne s'observe que sur les miniatures représentant des tournois, et non pas des batailles, du Codex Balduini (1330). Notre artiste a considéré le cimier comme un emblème de combat — tout comme une charte de donation que Charles-Robert a livrée à l'ancêtre de la famille Enyerei Herczegh en 1326⁸ et qui appelle le cimier „crista quae vulgo cymer (cimier = blason) dicitur“. Ajoutons que naturellement ces cimiers de combats n'avaient point les dimensions démesurées de ceux qui se portaient dans les tournois du XIVe siècle. Vers la fin du XIIIe siècle on pratiqua une brèche dans la partie faciale du casque, qu'on couvrait à l'aide d'une visière à glissière qui se haussait et se baissait à volonté. Cependant les casques qu'on voit sur la boucle de Kígyóspuszta sont massifs, ils sont troués seulement par les fentes horizontales de la vue, et le bâtonnet de fer vertical, qui se trouve sur la partie de devant, servait justement à rendre cette partie plus solide.⁹

⁷ Boeheim, Handbuch der Waffenkunde, p. 137.

⁸ Fejérpataky, Monumenta Heraldica, I. p. 9.

⁹ Nous voyons un casque identique sur le sceau de Gauthier de Nemours (1260), — Demay, Le costume au moyen-âge d'après les sceaux. Paris, 1880. p. 182. — et en général sur tous les sceaux datés des environs de cette époque et publiés dans cet ouvrage. V. pp. 117, 143, etc.

Ces sasques ne sont pas appuyés sur les épaules — comme les heaumes très développés du XIVe siècle l'étaient probablement pour faciliter leur port — mais ils pèsent de tout leur poids sur le crâne et sur le front. Nous pouvons encore constater en étudiant l'armure des écuyers, dont les costumes sont identiques avec ceux de leurs maîtres — sauf qu'ils n'ont pas casques — que les heaumes ne couvraient pas des bassinets moulant la forme de la tête: le sommet de la tête était couvert par la même espèce de cuirasse dont était fait leur capuchon collant et serré au cou. Ce capuchon ne devient plus ample et librement tombant qu'au XIVe siècle. Cette forme collante du capuchon peut être également la base d'une détermination chronologique, sans fixer pourtant l'objet au XIIIe siècle. Cependant la forme des casques et le manque absolu d'armures en plaques nous ramène d'autant plus infailliblement au XIIIe siècle.

Les figures de la scène de bataille ne sont pas vêtues pour le combat dans des cottes de mailles, mais d'un vêtement en cuir parsemé de petites plaques de fer. Cet équipement défensif — les plaques pouvaient être remplacées par des anneaux — coûtait de beaucoup moins cher que les cottes de mailles, aussi était-il généralement usité longtemps avant les cuirasses en fil de fer. C'est cette armure à plaques métalliques que nous voyons sur la tapisserie de Bayeux (fin du XIe siècle). Au XIIe siècle on a essayé d'employer des plaques d'os au lieu des feuilles de fer, sans doute pour alléger l'armure. Il n'est pas impossible que l'armure de nos chevaliers sont couverts de plaques d'os: malheureusement les dimensions trop petites de la boucle ne nous permettent pas de conclure sur la matière des petits détails de vêtement et d'armure. Mais même si nous supposons que l'artiste ne pouvait pas représenter la cotte de mailles sur une surface si réduite — hypothèse qui d'ailleurs est contredite par la représentation conséquemment quadrangulaire des petits détails de l'armure — même en acceptant cette supposition nous ne pouvons sortir du XIIIe siècle, car c'est l'époque où on a commencé à employer les pièces de fer forgé destinées à protéger d'abord les genoux et plus tard les épaules aussi; pièces métalliques assez petites au commencement, mais qui, plus tard prennent des dimensions de plus en plus grandes. Nous sommes encore bien loin de l'armure complète du XVe siècle, mais nous devons bien chercher dans ces genouillères et épaulières primitives du XIIIe siècle le point de départ de l'évolution dont elle sortira. Or, puisque sur notre boucle, nous ne trouvons aucun signe qui témoignerait que cette évolution avait déjà commencé à la date où l'objet fut fabriqué, l'on se voit autorisé de supposer que cette date doit être fixée avant la fin du XIIIe siècle. Cette conclusion s'accorde avec celle que nous avons pu tirer de l'examen des casques.

Cette datation est corroborée par un argument plus concluant encore qui est fourni par le gambeson ample et de forme orientale que les chevaliers de la boucle portent par-dessus leur vêtement de cuir et de fer et qui est serré par un ceinturon. Vers le milieu du XIVe siècle le gambeson disparaît. On portera à sa place — il suffit encore de renvoyer à la Chronique Enluminée, quoique nous pourrions citer toute une série de documents — des surcots serrés et on laisse glisser le ceinturon jusqu'à l'aîne, et, comme „cingulum militare“, il sert plutôt d'ornement, car l'épée est supportée surtout par une chaîne qui est attachée à la poitrine. Or, la forme du gambeson que nous observons sur nos chevaliers n'est plus la même qui était en usage vers le milieu du XVIe siècle. Ces gambesons sont des espèces de burnous sans ornements, sans doute blancs, adoptés au

cours de la IIe croisade (en tout cas dans la deuxième moitié du XIIe siècle), ayant une destination purement pratique, notamment de protéger contre l'ardeur du soleil. Cependant dès le commencement du XIVe siècle, avant que le surcot fût entré en vogue, et même dès la fin du XIIIe siècle — du moins dans les milieux aristocratiques français, la mode héraldique s'emparera des gambeson aussi. Leurs couleurs seront les mêmes que celles des écus, et leur surface sera ornée — comme nous voyons sur la scène de bataille du Codex Balduini citée plus haut — du blason des chevaliers. Cette évolution a fait du gambeson un vêtement d'apparat, et a fait oublier sa destination primitive, préparant ainsi sa disparition complète. L'orfèvre qui a fait la scène de bataille de Kígyópuszta ignorait sans doute cette évolution: ces gambesons pourraient bien remonter même au début du XIIIe siècle, si cette datation n'était pas contredite par d'autres circonstances, surtout par les ornements des casques. Mais il est certain — et cela est affirmé par d'autres détails d'un témoignage sûr — que les gambesons ne permettent pas de fixer la date de l'objet dans le XIVe siècle. De tels détails absolument sûrs sont fournis avant tout par les écus (leurs formes sont très faciles à distinguer) à figures géométriques qui doivent remonter à l'époque initiale de la science du blason. Ces écus appartiennent au type dit normand, universel au milieu du moyen-âge, type qui est représenté dans sa forme la plus pure également sur la tapisserie de Bayeux. Armés de ferrement massif, ces énormes boucliers de bois, arrondis en haut, servaient à couvrir le corps de la tête jusqu'aux genoux. Ils commençaient à perdre de leur grandeur — mais très lentement — au cours du XIIe siècle, parallèlement avec le développement de l'armure en fer. A la fin du XIVe siècle le bord supérieur est devenu droit — la tête étant suffisamment protégée par le casque — et la surface bombée a épousé la forme du corps.¹⁰ Abstraction faite des dimensions, nous avons défini là le type des écus de Kígyópuszta. Leur forme est la même que celle que nous venons de décrire, mais ils ne couvrent que la taille et le ventre (du menton jusqu'au panneau de la Selle) et leurs ferrements ont donné place à des figures héraldiques dont nous reparlerons plus loin.

Or, ces écus sont encore assez lourds. On voit clairement sur la figure que les chevaliers les portaient accrochés à leur cou à l'aide de courroies; en tout cas ils sont encore analogues aux écus normands plutôt qu'aux targes paraissant à la fin du XIIIe siècle, qui, légères et droites, ayant la forme d'un triangle presque équilatéral, ne pouvaient couvrir que la moitié gauche de la poitrine et l'épaule gauche.¹¹ Donc les écus de notre boucle nous renvoient, tout comme les casques, les capuchons et les gambesons au milieu du XIIIe siècle. Ainsi tous ces détails nous ont permis de découvrir une erreur de 150 ans dans la datation de Bock et de Pulsky. Les épées de grandeur moyenne — qui sont encore bien proportionnées aux lourds écus, sont également du type général au XIIIe siècle. Elles sont en tout cas très différentes des épées plus longues, dites „à une main et demie" du XIVe siècle qui allait bien avec les targes. Le manque complet des branches est à remarquer, surtout par ceux qui tiennent absolument à chercher la date de l'objet au XIVe siècle. Et ces mêmes personnes seront étonnées de voir

¹⁰ Cf. *Bocheles*, o. c. p. 122.

¹¹ On peut voir une targe de cette forme sur le monument funéraire de Sir Johan d'Aubernon (1277). Alwin Schultz, *Das höfische Leben*. Leipzig, 1889. II, p. 26.

que les chevaliers portent des éperons en forme de piquant, type qui va disparaître très rapidement à la fin du XIIIe siècle. Le chevalier du XIVe siècle ne porte que des éperons à crête.

Conclusion: la boucle de Kígyópuszta fut fabriquée vers le milieu du XIIIe siècle. Nous pourrions même dire que celui qui la voudrait faire remonter un peu avant l'époque de l'invasion des Mongols, serrerait plus près la vérité que celui qui — contraint de renoncer au XIVe siècle — s'obstinerait à s'attacher à la fin du XIIIe siècle. Quelques détails (comme l'armement des figures, leurs attitudes et mouvements)¹² qui ont leurs analogies exactes sur des sceaux français nous décident à chercher la date de notre boucle aux environs de l'an 1260¹³. Cette boucle peut donc nous donner des renseignements très clairs sur la chevalerie hongroise du XIIIe siècle (et non pas du XIVe) qui a subi une profonde influence française. La condition de cette utilisation de l'objet est, naturellement, qu'on prouve d'abord qu'il a été fabriqué en Hongrie, — ce qui n'a pas été fait encore d'une manière satisfaisante. Bock a été influencé dans son jugement par le fait que la boucle a été trouvée en Hongrie; et Pulszky par l'inscription du nom de saint Étienne sur un des boutons niellés appartenant à la boucle. Or ces arguments, en eux-mêmes, ne sont pas assez convaincants.

L'inscription de chacun des boutons **pl. XXXII. 2**, est une invocation adressée à un saint (saint Étienne, saint Jacob, saint Barthélémy et sainte Marguerite). Tous les quatre sont des patrons de guerriers. Selon leur légende et la tradition, ils avaient chacun une qualité à cause de laquelle ils étaient particulièrement vénérés par les chevaliers du moyen-âge, ce qui faisait qu'on cherchait souvent leur protection. Sainte Marguerite réunit en elle les vertus de saint Georges, elle est pour ainsi dire un saint Georges féminin.¹⁴ La protection de saint Barthélémy était considérée comme très efficace surtout contre les maladies des nerfs et contre les douleurs de l'agonie.¹⁵ Et selon la légende de saint Jacob, cet apôtre monté sur un cheval et tenant un drapeau blanc à la main, a marché à la tête de l'armée chrétienne dans la bataille de Clarijo contre les Maures.¹⁶ Et saint Étienne ? si l'inscription se rapportait vraiment au roi hongrois, le problème de l'origine de la boucle serait résolu. Mais malheureusement cette supposition ne peut être aucunement confirmée, d'autant plus que le premier martyr appartient au nombre des saints souvent invoqués par le moyen-âge, étant considéré comme le protecteur des cheveux et le patron des mourants.¹⁷ Si l'on pouvait supposer que la miniature de la boucle représente une bataille historiquement et réellement livrée, on remarquerait que les fêtes des trois premiers saints tombent au 20 et au 25 juin et au 24 août. De là on arriverait facilement à croire que c'est bien du saint hongrois qu'il s'agit — car sa fête est le 20 août — non pas du

¹² Voir surtout le sceau de Pierre d'Alançon de 1271; *Demay*, o. c., p. p. 117 et — comme contraste — les sceaux de l'époque postérieure, rapportés par le même ouvrage.

¹³ Cette datation tient compte du rythme plus accéléré de l'évolution de la mode française. Les gambesons, que nous voyons sur la boucle de Kígyópuszta, ont été usités en France dès le commencement du siècle.

¹⁴ Sie Stellt einen weiblichen St. Georg dar — dit *Künstle*. *Ikonographie der Heiligen*. Freiburg im Breisgau, 1927. p. 758.

¹⁵ Franz v. Sales Doyé, *Heilige und Seelige*, Leipzig, 1929. I. p. 112.

¹⁶ *Liefmann*, *Kunst und Heilige*. Jena, 1921. p. 158. — *Künstle*, o. c. p. 319.

¹⁷ Franz v. Sales Doyé, o. c. II. p. 364.

martyr qu'on fête 26 décembre. Mais cette hypothèse serait par trop hasardée et en tout cas il semblerait étrange que le saint hongrois se trouve dans la compagnie de sainte Marguerite, de saint Jacob et de saint Barthélémy. Certes, ces noms de saints peuvent bien nous fournir quelques renseignements chronologiques ou géographiques, mais nous pouvons établir, croyons-nous, que ces noms contredisent l'hypothèse de l'origine hongroise de la boucle.

Nous avons insisté sur le caractère français de l'extérieur des figures de la boucle. Il est tout à fait sûr que ce caractère doit révéler quelques faits importants sur l'origine de l'objet. Celui-ci dut être fabriqué dans un milieu qui avait au moins des rapports avec la chevalerie française. En nous rappelant combien la figure de saint Etienne le martyr était affectionnée de l'art français des XIIe et XIIIe siècles¹⁸ — notre scepticisme ne fera que s'accroître envers l'hypothèse formulée ci-dessus, tandis que la datation de plus haut recevra un nouvel appui. Avec saint Jacob c'est la même chose. La mémoire de son rôle de guerrier tombe dans l'oubli à la fin du XIIIe siècle, ou du moins ce rôle passe au second plan, étant donné que Compostelle est considérée en premier lieu comme un lieu de pèlerinage. Sur les portails des cathédrales de Chartres, d'Amiens et de Reims on voit ses statues, provenant du XIIIe siècle, qui le représentent avec une épée à la main; jusqu'environ 1300 son emblème était une arme, et depuis cette date, l'arme est remplacée par un bâton de pèlerin, même sur les représentations du XIVe siècle, des mêmes cathédrales. Les quatre saints sont caractéristiques en premier lieu pour la France¹⁹ et surtout pour la France du XIIIe siècle et pour l'évolution des rites de ce pays. Malheureusement nous ne savons pas si le nombre des boutons n'était pas plus grand et si à l'aide de ceux qui sont peut-être perdus, il ne serait pas possible de compléter cette liste de saints et ainsi de donner une nouvelle direction à nos recherches.

Et c'est sur ce point-là que nous rencontrons un fait qui dirige notre attention de nouveau vers la Hongrie, sans nous forcer pourtant à nous cacher le caractère français de l'objet. Ce fait important est que, à part de la boucle de Kígyópuszta, nous avons à notre disposition une autre pièce similaire en argent, provenant d'une tombe complète de Kiskúnfélegyháza (pl. XXXII 3) qui, par conséquent, est d'une force probante irréfutable. Or, cette boucle de Kiskúnfélegyháza était accompagnée de quatre boutons tout comme celle de Kígyópuszta. Il paraît donc avéré que le nombre des boutons n'a jamais été plus de quatre, et ainsi nous ne devons pas modifier ce que nous avons exposé plus haut — et en même temps notre problème se trouve être mis sous un jour nouveau. Il est hors de doute que le squelette trouvé dans le tombeau de Kiskúnfélegyháza était celui d'un archer hongrois. Son casque était de forme orientale et son ceinturon était couvert d'ornements de style roman (époque romane avancée), ayant la même forme que celui que devait porter le propriétaire de la boucle de Kígyópuszta.²⁰

¹⁸ *Künstle*, o. c. p. 545.

¹⁹ S'il s'agit vraiment de saint Étienne le Martyr, cela ne signifie pas nécessairement que l'objet n'a pu être fabriqué en Hongrie. Beaucoup d'institutions et de fondations ecclésiastiques de Hongrie étaient mis sous le patronage de ce saint.

²⁰ Le mobilier de la tombe de Kiskunfélegyháza n'a pas été publié encore. Cette trouvaille était déposée — grâce à l'obligeance de M. Gyula Szalay, directeur du Musée de Kiskunfélegyháza — au Musée National Hongrois. Il est maintenant de nouveau dans le musée local de la cité mentionnée.

Ce type de boucle n'est pas inconnu devant les spécialistes de l'archéologie médiévale. On connaît beaucoup de spécimens d'une de ses variantes ayant la même structure, mais de forme moins oblongue, qui remonte à l'époque de la migration des peuples.²¹ Mais le type de boucle en vogue chez les peuples occidentaux du milieu du moyen-âge était bien différent de celui de Kígyóspuszta. La „tête de boucle“ — ayant une forme analogue — se retrouve encore, même à une époque assez avancée, sur certaines pièces de luxe, comme p. ex. sur le ceinturon de l'épée dite de „Mauritius“ de la Weltliche Schatzkammer de Vienne²², mais la plaque qui y appartient est de dimensions réduites. Donc, alors que les spécimens hongrois se sont agrandis depuis l'époque de la migration des peuples, ceux des pays occidentaux ont perdus de leurs dimensions. Dans les trouvailles de Hongrie les boucles sont plus fréquentes qu'en Occident, où les ceinturons et la manière dont on les portait sont devenus très simples. Le type de ceinturon le plus répandu était constitué d'uné courroie assez courte à deux trous par où l'on passait une autre, plus longue, à deux branches, qui pouvait être nouée.²³ Les Hongrois par contre ont toujours employé des boucles rondes, et plus tard de style gothique, à quatre ou à six arcs d'ogive,²⁴ que nos héraldistes connaissent bien du cimier et des pièces honorables du sceau (1354) de Nicolas Drugeth, Grand-Justicier hongrois.²⁵ Il nous semble que c'est justement au XIIIe siècle que le type de boucle, auquel appartient celle de Kígyóspuszta, jouissait d'une grande vogue. Mais naturellement on ne la retrouve que dans des garnitures de luxe. Une tête de boucle similaire fut découverte à Szabadbattyán.²⁶ La boucle hongroise dite de sainte Élisabeth qui est conservée actuellement dans un musée étranger, est également une pièce analogue. Bock la connaissait,²⁷ mais — fait surprenant — il n'a tiré aucune conclusion de l'époque de son propriétaire. Et enfin, on a retrouvé à Félégyháza un bout de courroie, de style très ancien, dont le pareil de Kígyóspuszta est malheureusement perdu, ou du moins n'est pas parvenu au Musée National de Budapest.

Ainsi ce type de boucle n'était plus en vogue dans les pays occidentaux à cette époque; et ce qui est plus, l'évolution occidentale n'a même pas atteint cette étape. Cette pièce ne peut donc pas provenir d'un pays étranger, ce qui revient à dire que naturel-

²¹ Cf. le chapitre concernant ces boucles de Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, I., pp. 287—306. On voit des boucles de ce modèle sur les assiettes du trésor de Nagyszentmiklós. Cf. *ibid.* III. Tafel 314—316.

²² Salle VI vitrine XVII, no. 3.

²³ Cf. W. M. Schmid, *Schwertscheide, samt Gürtel des XIII. Jahrhunderts*. *Zeitschrift für historische Waffenkunde*, IV, 253—254. Et en outre: Hefner-Altenneck, *Waffen*, planches 7, 9—10.

²⁴ On a découvert une boucle ronde dans la couche de 1077—1131 d'Orosháza (*Arch. Ért.* X. 1890. p. 418), dans la trouvaille de Halota du XIIe siècle (*ibid.* XIII. pp. 368—369) et même dans une trouvaille de Karcag des XIII—XIVe siècles (*ibid.* p. 248). Mais on en trouve quelques-unes de style gothique aussi: une de style gothique pur provient de la trouvaille de Sz.-battyán (*ibid.* p. 145, no. 7).

²⁵ *Thallóczy*, *Adalék a Drugeth-család történetéhez* (Contribution à l'histoire de la famille Drugeth), *Arch. Ért.* XIII, p. 185.

²⁶ „... pièces de monnaies d'après lesquelles il faut dater ces trouvailles au XIIIe siècle au plus tard“ — écrit Hampel: *Arch. Ért.* II, 1882, pp. 145—146.

²⁷ *Mitteilungen der k. k. Central-Kommission*. XI. p. 102.

lement la figure fut niellée en Hongrie. Et enfin, nous ne pouvons pas passer sous silence que l'invocation de sainte Marguerite aussi laisse supposer une origine plutôt hongroise que française. Je ne connais aucune église française qui soit mise sous le patronage de cette sainte. Chez nous, au contraire, elle est nommée dans des documents très importants, comme p. ex. dans la charte de Dömös où son nom figure à côté de celui de saint Étienne.²⁸ Donc en fin de compte, nous devons admettre l'opinion de Bock, de Pulszky et de Hampel quant à l'origine de l'objet, sans accepter toutefois leurs arguments ni leur datation. La boucle de Kígyóspuszta appartient au nombre des documents de l'histoire de la Hongrie.

La niellure elle-même exclut l'hypothèse d'une origine occidentale. Cette technique, comme on sait, très ancienne, fut pratiquée dans les pays occidentaux aussi, surtout au XIIe siècle. On en a orné des objets de dimensions plus grandes, comme des autels, des calices et des croix. Après le XIIe siècle, on ne la trouve que sur des objets plus petits. Nous devons cependant insister sur le fait que ce n'est pas *surtout* en Italie que le nielle est resté en vogue. Au contraire, nous ne connaissons aucun ouvrage italien niellé de l'époque qui précède la Renaissance, alors que — selon une opinion plus ancienne que Hampel partageait — c'était justement l'Italie qui était la patrie du nielle primitif. C'est ce qui a poussé Hampel à croire que la boucle de Kígyóspuszta est un ouvrage italien fait en Hongrie, opinion que la datation fautive (époque Anjou) de Bock semblait appuyer. Or, il est indubitable que la technique du nielle provient de l'Orient et il est tout à fait certain que la „Tuscia“ de Theophilus — qui a écrit autour de 1100 et qu'on cite si souvent — n'est pas à chercher en Italie. Selon lui cette Tuscia se caractérise par „electrorum operositas seu nigelli varietas“ en opposition à l'excellence en d'autres arts de la Grèce, de l'Arabie, de l'Italie, de la France et de l'Allemagne.²⁹ Mais pourquoi mentionnerait-il l'Italie et la Toscane séparément? Et d'ailleurs, — M. Rosenberg a raisonné sur ce point d'une manière convaincante — le groupement de ces noms de pays est aussi très significatif. Trois centres orientaux sont mis là en parallèle avec trois centres occidentaux, et ainsi Tuscia n'entre pas dans le groupe formé par la Grèce et l'Arabie. Et puisque dans quelques manuscrits nous voyons Ruscia au lieu de Tuscia, et d'autre part parce que nous connaissons des nielles russes du XIIe siècle, alors que nous n'en avons pas d'italiens d'avant la Renaissance, et enfin puisque c'était justement l'orfèvrerie russe qui a pratiqué, pour ainsi dire sans interruption, cette technique (c'est la ville de Tula de la Russie qui a donné son nom à technique de nielle dans l'époque plus moderne): nous pouvons affirmer avec certitude que Theophilus a pensé à Ruscia et non pas à la Toscane.³⁰ Toutes ces raisons nous empêchent de chercher le lieu de fabrication de la boucle de Kígyóspuszta dans un pays occidental. On sait que la Hongrie de l'époque arpadienne entretenait de multiples rapports avec la Russie, et il est très peu probable

²⁸ Cf. *Pauler, Magyarország története az árpádházi királyok alatt* (Histoire de la Hongrie à l'époque arpadienne), I., p. 249.

²⁹ *Quellenschriften für Kunstgeschichte*. Albert Ilg, Theophilus Presbyter *Schedula Diversarum Artium*. Liber I. Praefatio.

³⁰ *Geschichte der Goldschmiedekunst auf technischer Grundlage*. Abteilung. Niello, Frankfurt a/M. 1908. pp. 35—36.

que ces rapports aient été de caractère uniquement politique.³¹ Les boyards de Halics (Galicie), réfugiés chez nous, et leur escorte pouvaient importer chez nous le style de l'industrie d'art de leur patrie. Et d'autre part, les Français et Espagnols immigrés en Hongrie ont fait parfois des voyages au-delà des Carpathes, et il est très probable que l'attention de la belle dame Tota — femme d'origine espagnole du voïvode Korlátfia Benedek — fut attirée par les bijoux niellés des Russes, lors de la campagne de 1208 que dirigeait son mari. Nous insistons encore une fois sur le fait que c'est surtout la forme de la boucle qui doit décider dans notre recherche, mais, comme nous voyons, la technique aussi nous pousse à chercher l'origine de l'objet en Hongrie, pays qui était en rapport et avec la France et avec la Russie.

Et enfin — sans vouloir pourtant exagérer cette recherche d'identifications — nous devons remarquer que les blasons des chevaliers représentés sur la boucle de Kígyópuszta — à l'exception d'un seul — sont très connus de notre héraldique du XIIIe siècle, quoique les documents de cette science ne soient pas bien abondants: qui saurait dire le nombre des sceaux originaux qui sont perdus? Sur l'écu du chevalier qui brandit son épée et qui figure sur l'extrémité gauche de la scène de bataille, on reconnaît aisément le bande de la famille Pécz. La pièce honorable de l'écu du suivant est la même que celle de nos hauts dignitaires du XIIIe siècle, issus de la famille Aba³²; elle peut donc provenir des armoiries de la Hongrie; et il n'est pas impossible que c'est justement ceci que l'orfèvre de la boucle de Kígyópuszta voulait mettre en relief en modelant l'écuyer aussi de ce chevalier. Le blason à trois écus du premier chevalier du groupe ennemi (à droite) est identique à celui du sceau armorial du palatin Moys qu'il avait employé en 1272 et plus tôt, en 1264, à l'époque où il était comte de Somogy et de Varasd.³³ Ce n'est qu'au quatrième blason que je ne trouve pas d'analogie, sans doute à cause du petit nombre des documents qui sont à notre disposition. Ce blason n'est pas rare dans l'héraldique européenne. Ainsi parmi les sceaux — provenant pour la plupart d'une seule charte — que Schäfer a publiés, nous trouvons trois analogies de 1361, donc d'une époque plus récente.³⁴ On retrouve également trois spécimens de même type de blason dans la Wappenrolle de Zürich.³⁵

Selon le témoignage de la forme de la boucle et d'après les conclusions que nous avons pu tirer de la technique de nielle et des écus — nous pouvons affirmer que l'objet fut fabriqué en Hongrie, l'orfèvre a travaillé dans un milieu hongrois, et, dans les figures de la scène, il a imité l'extérieur des chevaliers hongrois du XIIIe siècle. Le caractère français de la scène et des chevaliers ne doit point étonner celui qui connaît bien cette

³¹ Tels étaient p. e. Volodislav et Sudislav — qui devint un des chefs du parti d'Endre — et d'autres. Cf. Pauler, o. c. II, pp. 50, 51, 105 etc. Notre chroniqueur Anonymus parle de selles et de mors ornés „more ruthenico“. Endlicher, Mon. Arpadiana, p. 11.

³² *Béla Majláth*, Mokyanus nádor pecsétje az 1286. évből (Le sceau du palatin Mokyanus de l'année 1286). Arch. Ért. (cours ancien), XIV, p. 9. *Imre Nagy*, Három XIII. századi pecsét (Trois sceaux du XIIIe siècle), Ibid. XI, p. 353.

³³ Hazai Okmánytár (Collection de chartes hongroises), I. p. 48; et Dl. 33211. Je peux citer cette charte grâce à l'amabilité de M. Elemér Varju, directeur de musée.

³⁴ Eine Wappenkubde deutscher Ritter in Italien. Paderborn, 1911. planche IX, nos 96, 97 et 103. Cf. ibid. les nos 5, 8 et 77.

³⁵ Die Wappenrolle von Zürich (Zürich 1860). Nos 59, 98 et 314.

époque. Ce sont les mêmes chevaliers qui, dans la bataille de Morvamezö, ont lutté „als si datz Francrichen hieten vehten gelernt“.³⁶ Et quand on aura rappelé que non seulement les grands seigneurs, comme p. ex. le palatin Imre Szapolyai, mais aussi le simple „strenuus miles“ Tamás Tarczay auraient pu combattre sur les champs de batailles rhénans — en ne trahissant leur nationalité hongroise que par leur langue; on pourra faire la même constatation par rapport à la chevalerie hongroise du XIIIe siècle. Le chevalier hongrois combattait dans une armure et selon une tactique de caractère parfaitement occidentales. La vieille tactique ne fut pratiquée que par des troupes de seconde importance des peuplades immigrées en Hongrie, des Pétchénergues, des Comans et des Sicules.

ZOLTÁN TÓTH.

³⁶ Ottokars Österreichische Reimchronik ed. Joseph Seemüller. M. G. Deutsche Chroniken. V. I. p. 215.

³⁷ Szendrei, Magyar Hadtörténelmi Emlékek (Documents de l'Histoire Militaire Hongroise). pp. 149 et 94.

ORATIO DECANI FACULTATIS PHILOSOPHICAE UNIVERSITATIS
PÁZMÁNYIANAE BUDAPESTINENSIS,

BOGDANUM FILOV, CUM CORONAE DOCTORUM HONORARIORUM
INSERETUR, CELEBRANTIS.

Primum volumen a Te, Vir Excellentissime, compositum, cui etiam hodie maximum statuitur pretium, de historia legionum a veteribus Romanis in Moesia constitutarum disseruit: de rebus igitur militaribus regionis illius quae mox Tuae clarissimae genti Dei providentia est donata. Posterioribus quoque temporibus nec minore proventu Te totum in rebus antiquis patriae terrae exquirendis collocasti, cum studiis Romanae rei militaris exactis non tantum litteras sed praecipue ex terrae visceribus effossa monumenta considerando artium aliisque humani ingenii reliquiis lumen adhibuisti.

Eo tempore, cum studia Tua ingressus es, nondum intellexerunt historiarum scriptores, quantum effossa monumenta provinciarum Romanarum ad incrementum imperii Romani mente comprehendendum valeant. Nec, qui archaeologiam classicam dictam profitebantur, senserunt se, qualibet natione ortos, expertes esse habendos illius late circumspiciendi libertatis, quae nulli alii nisi ex patria terra prospicienti contingat, si cogitatione atque animo semper intra fines antiquarum Athenarum vel Romae morantes non propria, sed — ut ita dicam — Graeca vel Romana mente oculisque vitae artiumque monumenta contemplantur. Atqui praeteritae aetatis viri archaeologiae studiosi magna ex parte ideo in dilaudandis tantum antiquorum monumentis perseverabant, quia illa propria rerum contemplatione atque ratione indigentes veterum monumenta non, nisi quadam nimia animi inflammatione ac admiratione spectare potuerunt; quae spectandi ratio licet honesta laudabilisque habeatur, verae tamen indagationis honorem certe ei deneges.

Sed ante hanc hominum aetatem ista vana antiquitatis admiratorum turba cedere cogeatur recentiori graviorique rerum antiquarum rationi, quae praeter alia praesertim ab illa causa profecta est, quod in pluribus orbis terrarum nationibus patriam terram cognoscendi cupiditas tantopere exarsit, ut iam praesentibus parum satiata ad priora, mox ad antiquissima regrediatur tempora.

Huius exercitus in Bulgaria militantis Tu, Vir Excellentissime, vexillarius ferebaris, quippe qui nimis artis finibus propriam tantum sedem investigandi perfractis antiquitatis investigatorum labores ad summam omnium nationum scientiarum dignitatem perduxisses.

Tum demum apparuit, quanta veterum monumentorum ubertate antiqua Thracum terra possit gloriari. Per totum terrarum orbem, ut exemplo utar, ingentem movit ad-

mirationem fama tumulos Trebenisteanos etiam temporibus imperii Athenarum gloriosissimis reliquias habitus morumque Mycenaeorum posteritati servasse, vel cum omnium oculos ad Scytharum vestigia in Bulgaria inventa convertisti et ex necropoli in pago Duvanlij eruta pretiosissima artis toreuticae Graecorum opera in lucem protulisti. Et hercle non ignoramus Instituti Archaeologiae Bulgarici collaboratores Tuo, Vir Excellentissime, consilio directos per Tuum, sociorum discipulorumque laborem Graecae antiquitatis imperiique Romani innumerabilia monumenta ex terrae sinu prolata communi gentis humanae utilitati tradidisse; Vos, vos, inquam, fuisse, qui propriam Thraciae gentis naturam habitumque, Graeci Romanique cultus humanitatisque in subactos populos diffuentes vires, mox his paullatim dilabentibus efflorescentis Christiani cultus monumenta illustraretis, qui res antiquas cognoscendi avidis viam ad architecturae Byzantiae ingentia opera patefaceretis et illa magnificentissima inclytorum Bulgariae regum aedificia in aspectum lucemque proferendo impediretis quominus abducerentur in oblivionem.

Itaque cum hodie Tibi, Vir Excellentissime, omnium Bulgariae archaeologorum praestantissimo, Facultas Philosophiae Universitatis de Petro Pázmány nuncupatae hoc pro sua parte maximi honoris testimonium tradit, simul illa cupiditate accensa Te coronae codicillis honorariis honestatorum inserit, quo artiora studiorum nostrae scientiae vincula contrahantur. Nostra enim studia laborumque fines paene innumerabilibus inter se coniunguntur vinculis. Monumenta Scythica a Te, Vir Excellentissime, in lucem prolata, non solum quasdam in Hungaria similitudines habere certum est, sed etiam haec in utraque regione a tali populo equestri pastorem vitam agente esse relicta, ex cuius vitae rationibus Hungarorum et novam patriam petentium Bulgarorum cultus deducantur. Sed archaeologiae in Hungaria studiosorum etiam veteres Bulgariae incolas, Thraces, quam accuratissime cognoscere maxime interest. Quippe in ipsa Carpathum convalle circa duo milia annorum a. Chr. n. ex diversis gentium cultuumque elementis exstiterunt Thraces, neque dubium est, quin hic maior eorum copia vixerit, dum Illyricis ad meridianam caeli partem migrantibus versus vestram regionem cessere. Neque tamen Thraces hanc totam reliquerunt regionem: pars enim, Daci, ex Transsylvaniae montibus nusquam longius vestigia moverunt. Qui in ipsos Bulgariae fines saepius irrumpebant, cum imperium Macedonum labefactatum cecidisset; deinde iis quoque temporibus, cum illa regio, quam nunc Vos Bulgariae septentrionalem partem possidetis, a Romanis in provinciae formam redacta est. Caesares primum multa Dacorum milia, ut limes Danubii inferioris tutus redderetur, in Moesiam traiecere, tum Sarmaticis Roxolanis in planitiem Vlachorum deductis viam in Moesiam illis intercludere conabantur, denique, cum haec minus prospere evenissent, Caesar Traianus illos ex Transsylvania extirpandos abducendosque curavit.

Nec religio Thraciae minoris erat momenti in vita Pannoniae Daciaeque formanda. Ille Thrax heros equester, tum Magna dea et duo illi divini equites eam petentes, deinde Diana Regina, sed ante omnes ipse Liber Thrax Liberaque maxime in religione Daciarum florebant. At Dionysos Thracum in Pannonia quoque summus sententiarum de inferis arbiter erat. Et nunc, cum pars septentrionalis Transsylvaniae vincula a Vlachis possessoribus imposita rupit, subito illuxit nostris archaeologiae studiosis Daciam non ex Italia Romanum cultum humanitatemque, ut Vlachi prae se ferunt, accepisse. Nam

illa aetate Italiae vires propagandi iam defecerunt et ita accidit, ut ex naturae locique conditionibus Daciae finitima Moesia Pannoniaque mores Romanos humanitatemque traderent. Moesia enim, quod ad cultum attinet, per minorem Vlachorum planitiem ex ipso situ cum Dacia coniuncta, prope maiores in vicinos populos exercebat vires, quam Jazygis interiacentibus separata Pannonia. Singulares in Bulgaria inventae sculpturae, sepulchrorum lapides, in quibus in cena ferali epulantes repraesentantur, et multa alia reddunt aperta manifesta haec momenta. Praeterea ex Moesia in Daciam traiectionum militum nomina, quae in lapidibus inscripta leguntur, ostendunt etiam illos, qui haec e manibus in manus tradiderint.

Sed rerum ab avis nostris gestarum cognoscendi studium cum simili Bulgarorum studio illarum Turcarum gentium reliquiis artissime coniunguntur, quae in ambobus populis regendis atque coalescendis primas partes egerunt. Cognati enim eius Turcicae propaginis, quae vestrae splendidissimae gentis statum ordinaverant, una cum victoribus Avaris saeculo sexto p. Chr. n. in Hungariam venerunt. Qui omni vita atque victu exculi Bulgari in Carpathum convalle gentes Sclavorum regebant ordinabantque aequae ac Onoguri in Bulgaria. Effossiones in Hungaria factae earumque descriptiones summum eorum cultus fastigium testantur. Rursus Hungari archaeologi admiratione affecti agnoverunt in veterum Bulgarorum reliquiis Hungarorum novam patriam quaerentium ornamenta illa quae hodie „palmetta“ nominantur et post Sassanidarum regnum florebant, et summo cum gaudio constituerunt illam artem, quam nos in exiguis tantum nostrorum avorum reliquiis cognovissemus, fraternae gentis ecclesiarum atque tantorum palatiorum parietes ornavisse, quantis eo tempore populi ad occasum habitantes superbire non potuerunt. In fraternae igitur gentis regno contigit nobis agnoscere, quanto cultu principes Onoguro-Bulgarici praediti fuerint, quo Hungarorum aequae ac Bulgarorum animi merito inflantur ad superbiam.

Horum multorum vitae humanitatisque studiorum societate iure in nobis inflammatur cupiditas, ut nostri populi in via communium indagationum una proficiscantur. Sit huius cupiditatis pignus hoc diploma, quod Tibi, Vir Doctissime et Excellentissime, nunc a nobis solemnitè traditur.

A. A.

OPERA PROFESSORIS BOGDANI FILOV.

1906. 1. *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian* (Klio, VI Beiheft). Leipzig, X. 1, 96 S. 8° x Karte.
 2. *Römische Herrschaft an der unteren Donau*. Bulgarska Sbirka XIII. 378—384, 422—427 S.
 3. *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Moesien*. Bull. de la société historique. Sofia II, 41—90 S.
 4. *Notizen über zwei unpublizierte antike Inschriften. Aus Sofia*. Sbornik za narodni umotvorenia XXII, 1—19 S.
1907. 5. *Zur Entstehungszeit des römischen Legionslagers in Troesmis*. Klio, VII, 455—457.
1909. 6. *Sodalicia vernaculorum*. Klio, IX, 253—259.
 7. *Eros-Statue aus Nicopolis ad Istrum*. Jahrb. des deutschen arch. Inst. XXIV, 60—73.
 8. *Alte Gräber in der Umgebung von Čirpan und Stara-Zagora*. Periodičesko Spisanie LXX, 589—602.

1910. 9. *Archäologische Parallelen. Studien zur Geschichte der antiken Kunst in Bulgarien.* Sbornik za nar. umotv. XXVI, 1—80.
10. *Archäologische Funde in Bulgarien.* Arch. Anzeiger XXV, 391—404.
11. *Ausgewählte Denkmäler der antiken Kunst in Bulgarien.* Bull. de la société arch. bulgare I, 1—22.
1911. 12. *Archäologische Funde in Bulgarien.* Arch. Anzeiger XXVI, 349—370.
13. *La forteresse de Hissar-Bania et sa Basilique.* Bull. de la société arch. bulgare II, 99—146.
1912. 14. *Die Teilung des aurelianismen Dakien.* Klio, XII, 234—239.
15. *Archäologische Funde in Bulgarien.* Arch. Anzeiger XXVII, 557—576.
16. *Antike Denkmäler im Nationalmuseum zu Sofia.* Bull. de la société arch. bulgare. III, 1—52.
1913. 17. *Sainte-Sophie de Sofia.* Matériaux pour l'histoire de la ville de Sofia. Livre IV, VIII + 172 S. 140 Abb. 21 Taf.
18. *Archäologische Funde in Bulgarien.* Arch. Anzeiger XXVIII, 344—363.
19. *Bague d'or avec inscription en langue Thrace.* Bull. de la société arch. bulg. III. 1912—13, 202—223.
1914. 20. *Archäologische Funde in Bulgarien.* Arch. Anzeiger XXIX, 416—429.
21. *Le trésor romain de Nicolaevo.* Bull. de la société arch. bulg. IV, 1—46.
1915. 22. *A propos d'une statuette en bronze d'Athéna-Niké.* Rev. archéol. 1915. I, 15—19.
23. *Archäologische Funde in Bulgarien.* Arch. Anzeiger XXX, 217—236.
24. *Imperator Traian und die heutigen bulgarischen Länder.* Bull. de la société arch. bulgare. V, 177—206.
1916. 25. *Denkmäler der thrakischen Kunst.* Bull. de la société arch. bulg. VI, 1—56.
1917. 26. *Denkmäler der thrakischen Kunst.* Röm. Mitteil. XXXII, 21—73.
1918. 27. *Hermesstatue auf einer Münze von Pautalia.* Wiener Numism. Zeitschrift, LI, 39—41.
1919. 28. *Die albulgarische Kunst.* Bern. Paul Haupt, VIII + 88 S. 58 Taf.
1920. 29. *Thrakisch-mykenische Beziehungen.* Sbornik zu Ehren von Prof. Schischmanov. Sofia, 40—53.
1922. 30. *L'ancien art Bulgare.* Paris. Alcan, 102 p. 8, 16 Taf.
31. *Deux statuettes en bronze D'Apollon.* Bull. de l'institut arch. bulgare, I, 1921—22, 1—20.
32. *Fouilles dans l'Eglise de St. Georges à Sofia.* Annuaire du Musée National de Sofia. 1921, 183—197.
1923. 33. *Altchristliches aus Mazedonien.* Studien zur Kunst des Ostens, J. Strzygowski gewidmet Wien, 33—39.
1924. 34. *Die albulgarische Kunst (bulgar).* Sofia, VIII + 128 S. 4. 85 Abb.
1925. 35. *Archéologie Byzantine en Bulgarie.* Byzantion I, 650—657. 58 Taf.
36. *Die altrömische und die albulgarische Kunst.* Zlatorog, VI, 190—200.
37. *L'art antique en Bulgarie.* Sofia. 76 p. 16.
38. *Bibliographie über die Archäologie in Bulgarien.* Annuaire du Musée National de Sofia, 1922/25, 613—649.
39. *Antike Skulpturen aus Plovdiv.* Sbornik B. Djakowitsch. Sofia, 111—120.
1927. 40. *Les miniatures de la Chronique de Manassès à la Bibliothèque du Vatican (bulg. et français).* Sofia, 86 p. 44 Taf.
41. *Neue Funde aus dem antiken Hügelgrabe bei Duwanli.* Bull. de l'Inst. arch. bulg. IV, 27—60.
42. *Die archaischen Nekropole von Trebenischte am Ochridasee.* Berlin, VIII + 110 S. 4, 15 Taf.
1928. 43. *Die römische Herrschaft in Bulgarien.* Bulg. Hist. Bibliothek I. 1. Heft, 22—48.
44. *Bronzestatue des Herakles aus Mazedonien.* Antike Plastik W. Amelung zum 60 Geburtstag. Berlin, 73—75.
45. *Das Evangelium Iwan Alexanders in London und seine Miniaturen.* Spisanie na bulgarskata Academia na Naukite. XXXVIII, 1—32.
1929. 46. *Tonstatuette der Artemis aus dem südlichen Thrakien.* Bull. de l'Institut arch. bulg. V, 1—12.
47. *Die Miniaturen des Evangeliums Iwan Alexanders in London.* Byzantion, IV, 313—319.

1930. 48. *L'arte in Bulgaria*. Enciclopedia Italiana VIII, 99—101.
 49. *Die altbulgarische Malerei im XIII. und XIV. Jahrhundert*. Bulg. histor. Bibliothek III, Heft 1, 52—95.
 50. *Der Ursprung der altbulgarischen Kunst*. Byzant. Zeitschr. XXX, 523—528.
 51. *Die Ausgrabungen des Bulgarischen Nationalmuseums in Madara und Pliska. Preslav*. Bericht über die Jahrhundertfeier des Deutschen arch. Instituts Berlin. 320—322.
 52. *Der Maler Nicolai Pavlovič*. Zlatorog XI, 247—253.
 53. *Les palais vieux Bulgares et les palais Sassanides*. Recueil Th. Uspenskij (= L'art byzantin chez les Slaves). Paris, I, 80—86.
 54. *Chapiteaux en marbre avec decorations de feuilles de vigne en Bulgarie*. Mélanges Ch. Diehl, Paris, II, 11—18.
 55. *Die altbulgarische Kirchenarchitektur*. Spisanie na bulgars. Akademia na Naukite. XLIII, 1—59.
 1931. 56. *Grabhügel funde aus Duvanlij in Südbulgarien*. Jahrb. d. Deutsch. Arch. Inst. XLV, 281—322.
 57. *Die Erforschung der altbulgarischen Kunst seit 1914*. Zeitschr. f. slav. Philol. VIII, 131—143.
 58. *La renaissance de l'art Bulgare*. Bulg. istor. Biblioteka, IV, 2/3, + 30—57.
 1932. 59. *Geschichte der bulgarischen Kunst*. 2 Bde. Berlin. W. de Gruyter X + 100, 48 Taf.; und Berlin 1933, IV + 94 S., 64 Taf.
 1933. 60. *L'église St. Georges de Sofia*. VIII + 80 S. 12 Taf.
 61. *Die Rundkirche von Preslav und ihre Vorläufer*. Spisanie na bulg. Akademia na Naukite, XLV, 1933, 75—106.
 1934. 62. *Les miniatures de l'Evangile du roi Jean Alexandre à Londres* (bulg. et français). XII. 56 p., 123 Pl. (Monumenta Artis Bulgariae III.)
 63. *Die Grabhügel nekropole bei Duvanlij in Südbulgarien*. Sofia 242 S. 16 Taf.
 1937. 64. *Die Kuppelgräber von Mezek*. Bull. de l'Inst. Arch. Bulg. XI.

AZ ORSZ. M. RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
HIVATALOS KÖZLEMÉNYEI.

A TÁRSULAT VÁLASZTMÁNYÁNAK JAVASLATA AZ IPOLYI ARNOLD- ÉS
RÓMER FLÓRIS-ÉRMEK MÁSODIK PÉLDÁNYAINAK ODAITÉLÉSÉRE A
KÖZGYŰLÉSHEZ

(Az évi rendes közgyűlésen előterjesztette a Főtitkár.)

Igen tisztelt Közgyűlés!

Országos Társulatunk választmánya f. évi június hó 8-án tartott ülésén foglalkozott a kiküldött hármass bizottság (dr. Láng Nándor tiszteleti, dr. Tompa Ferenc választmányi tag és dr. Oroszlán Zoltán főtitkár) javaslata alapján a Rómer Flóris kitüntető érmünk ez évi másodszori kiadásával és egyhangúlag úgy határozott, hogy az érmet dr. Alföldi András másodelnökünknek javasolja kiadni.

Éppen az idén lesz 25 éve annak, hogy Alföldi András életét a magyar föld honfoglaláskor előtti emlékei publikálásának és szintetikus összefoglalásának szentelte. S ennek az életnek eredménye ma nagy sereg önálló kötetben, értekezésben és tanulmányban áll előttünk, melyek alkotójuk nevét messze az ország határain túl tették ismertté és tiszteltté. Szintézisei, melyekben a magyar föld római kori emlékeit és görög s latin kútfőit hozta egy nevezőre, az ókorral foglalkozó történetírók között kiváltságos helyet biztosít számára. A sirmiumi és sisciai római pénzverdék emlékeinek legkiválóbb ismerője, akinek szava a római pénzverés és érmészet egész területén nagy súllyal esik a felmerülő problémák megoldásába. Római feliratpublikációiban a római élet egész sereg kérdését tisztázta és különösen hálás neki a magyar közélet azért a tudományosan kitűnően felvértezett és nagy eredményekkel járó kiállásáért, amellyel immár másfél évtizede harcol a dákok—román kontinuitás elméletének tarthatatlansága ellen. A magyar régészeti kutatás mindezekén kívül hálás neki még egyfelől a „Dissertationes Pannonicae“ gazdag sorozatának létrehozásáért, másfelől azért az értékes bibliográfiai munkáért is, mellyel immár közel tíz éve a magyar föld honfoglalás előtti korszakainak régészetére, érmészetére és történetére vonatkozó műveket ismerteti és röviden jellemzi, közzétéve ezeket a könyvészeti ismertetéseit részben külön füzetekben, részben az Archaeológiai Értesítő hasábjain. Szó sem lehet arról, hogy nagy kiterjedésű tudományos munkásságának minden fázisáról és összes eredményeiről számot adjunk, de mindezek mutatják, hogy választmányunk választása érdemes tudósra esett és közgyűlésünk önmagát tiszteli meg azzal, ha választ-

mányunk javaslatát egyhangúan elfogadva a Rómer Flóris érem második példányát dr. Alföldi Andrásnak ítéli oda.

Igen tisztelt Közgyűlés!

Ugyanazon ülésében foglalkozott választmányunk az Ipolyi Arnold kitüntető érmünk másodszori adományozásával is és dr. Gerevich Tibor elnökünk javaslata alapján egyhangúan úgy határozott, hogy azt Csányi Károly másodelnökünknek javasolja odaítélni.

Csányi Károly ebben az évben tölti bemunkás és alkotásokban gazdag életének 70. esztendejét. Mint fiatal építőművész Steindl adjunktusaként kezdi meg pályáját, foglalkozik műemlék restaurálásokkal is, de 1904-től kezdve az Iparművészeti Múzeumnak lesz az őre, ahol hamarosan az igazgatói méltóságig emelkedik. Az Iparművészeti Múzeum lett ettől kezdve közel harminc éven keresztül Csányi Károly munkájának színhelye. A múzeum csaknem minden gyűjteménye magán viseli részben még ma is Csányi Károly meghatározásainak és szeretetteljes rendezésének jeleit. A magyar és külföldi bútorok, a keleti és erdélyi szőnyegek, a magyar és külföldi porcellánok egyik legnagyobb ismerőjét tiszteljük benne, akinek a különböző kiállítások katalógusai elé írt előszavai, és az azokban adott emlékmeghatározásai számtalan műtárgyunknak határozták meg helyét egyszersmindenkorra a magyar iparművészet történetében. Mint műegyetemi tanár a középkori magyar építészet hivatott tanítómestere, kinek tanári munkásságát különösen értékesé teszik műemlék felvételei, melyeket szemináriumának tagjaival az ország különböző területein végzett és végez, amelyekben sok eddig kellőképpen le nem írt és fel nem mért műemlékünk jutott megillető helyére a magyar építészet történetében. Mindez az itt, sajnos, csak vázlataiban említhető sokirányú munkássága és a magyar művészeti kultúra alázatos szolgálatában eltöltött egész élete dokumentálja, hogy választmányunk ezen választása is érdemes tudósra esett és közgyűlésünk nyilván egyhangúlag tudomásul veszi választmányunk javaslatát és a második Ipolyi Arnold érmünket Csányi Károlynak fogja kiadni.

JELENTÉS AZ ORSZÁGOS MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZET-TÖRTÉNETI TÁRSULAT 1942—43. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL.

Az évi rendes közgyűlésen előterjesztette dr. Oroszlán Zoltán főtítkár.

Igen tisztelt Közgyűlés!

Ha a mai súlyos idők megengednék a kisebb jelentőségű jubileumok ülését, Országos Társulatunk ismét ünnepelhetne a mai közgyűlésen. Ünnepelhetné alapításának 65. esztendejét. Ez év novemberében lesz ugyanis 65. éve annak, hogy az arra hivatottak, az önálló Országos Magyar Régészeti és Embertani Társulatot létrehozták. Az azóta eltelt 65 év megmutatta ennek a Társulatnak életrevalóságát, megmutatta azt, hogy ennek a Társulatnak megteremtésére szükség volt és megmutatta azt, hogy nélküle a magyar régészet, embertan és művészettörténet nagy felvirágzása és népszerűvé válása egyszerűen elképzelhetetlen lenne. A nagy világégés közepette azonban csak egy pillanatra emlékezünk meg erről az eseményről, érdeklődésünket inkább Társulatunknak a mai időkkel kapcsolatos problémái kell, hogy elsősorban foglalkoztassák. Hála az Isteni Gondviselésnek, mely országunkat eddig megkímélte attól, hogy közeli és távoli szomszédaihoz hasonlóan nagy dúlások és borzasztó rombolások színhelye legyen, az elmúlt évben is sikerült Társulatunk működését, ha szabad e közkeletű és mindjobban elhasználódó kifejezéssel élnünk, békebeli szintentartani. Mutatja ezt üléseink száma, az azokon elhangzott előadások értéke, tagjaink számának gyarapodása és az Archaeologiai Értesítő 1942. évi kötete, — mely bizonyos hátráltató körülmények folytán csak most, frissen került ki a gépek alól — terjedelemben és tartalomban vetekedik e régi folyóiratunk bármelyik évfolyamával, aminem is csodálható, hiszen tanúsítania kellegyüttal azt a szeretetet és tiszteletet, mellyel Társulatunk illusztris elnökének személye iránt viseltetik, akinek nevét viseli az 1942. évi Archaeologiai Értesítő. Éssitt legyen szabad kifejeznünk Országos Társulatunk mélységes köszönetét azok iránt, akik a Másodelnök Úrral együttesen kifejtett akciónkat oly nagy megértéssel támogatták. Köszönetet mondunk a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi, valamint a Magyar Királyi Külügyminiszter Uraknak, Budapest Székesfőváros Polgármesterének, valamint a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Igazgatóságának, akik mind hozzájárultak az Értesítő e kötetének szebbé és nagyobbá tételéhez.

Hogyha most már statisztikai alapon kívánnók megvilágítani az elmúlt évet, elmondhatjuk, hogy tartottunk 7 felolvasó ülést, egyet a Szellemi Együtműködés Szövetsége Magyar Egyesületével közösen, melynek idegen szaktudós előadója volt, 3 választmányi ülést és 1 közgyűlést, valamint két igen jól sikerült kirándulást. Az utóbbiak közül az őszi kirándulás alkalmával az Aquincumban feltárt új Mithraeumot és városfal-

ásatásokat, valamint az előkerült apróbb leleteket tekintettük meg dr. Szilágyi János vál. és dr. Nagy Tibor rendes tagtársunk vezetésével, míg a június 18-i kirándulásunk Ráckeve művészeti emlékeinek megismerésére irányult dr. Ybl Ervin és dr. Lux Géza választmányi tagtársaink vezetésével. A 7 felolvasó ülésen és közgyűlésünkön elhangzott összesen 14 előadás. Ezek közül őskori tárgyú volt 2, római kori emlékekről szólt 3, a népvándorlás korával foglalkozott 2, a magyar középkor művészeti és régészeti emlékeit tárgyalta 5, ezek közül egy embertani vonatkozású volt, barokk művészeti kérdést választott tárgyául 1, a modern magyar festészet ismeretlen emlékeit tárta elénk 1. Előadókink a fenti korszakok sorrendjében: dr. Patay Pál: A rézkor és rézeszközök, dr. Gallus Sándor: A magyarországi vaskor diadémái és a szeppe őstörténete, dr. Bónis Éva: Egy aquincumi konyhaedénygyár, dr. Alföldi András: Római feliratok Dáciából és Pannóniából, dr. Dobrovits Aladár: Megjegyzések a thrák lovas kultuszához, Ludwig F. Fuchs: Die Glaskunst bei den Germanen, dr. Kalmár János: Pécsi koraközépkori sisak, dr. Nemeskéri János: Előzetes beszámoló a Dunántúlon ez évben végzett Árpádkori ásatások embertani eredményeiről, Pásztoryné dr. Alcsúti Katalin: Chele fia János pecsétgyűrűje, Bárányné dr. Oberschall Magda: Románkori magyar fészületek és körmeneti kereszték, dr. Gerevich László: Az elpusztult Chut falu maradványai, dr. Berkovits Ilona: Egy Corvin-codex származása, dr. Aggházy Mária: Egy barokk pieta-motívum, dr. Kopp Jenő: Névtelen festők — ismeretlen képek.

Választmányi üléseink Társulatunk folyó ügyeivel foglalkoztak. Ezeken az üléseinken főképpen arról tárgyaltunk, hogy a mai nehéz viszonyok között Társulatunk anyagi egyensúlyát valamiképpen biztosíthassuk. Az idei tagdíjfizetési felhívásokat a napokban fogjuk szétküldeni. Felhívjuk t. Tagtársaink figyelmét a választmányunk egyik tavaly hozott határozatára, mely szerint a jövőben a Társulatban tisztséget sem viselhet az a Tagtársunk, aki több évi tagdíjhátralékban van. Viszont Társulatunk minden lehető könnyítést meg akar adni azoknak a tagjainak, akik tagdíjhátralékuk kifizetését, ha részletekben is, vállalják. Ha meggondoljuk, hogy például a tavalyi tagilletményünknek, az Archaeologiai Értesítőnek bevezetőleg említett kötete milyen értékes és impozáns kötet, akkor láthatjuk igazán, mit kellett Társulatunk elnökségének fáradoznia, míg a nagyon szűken csörgedező tagdíjbefizetések ellenére is sikerült ezt a szép kötetet ilyen formában kihozni, melynek anyagi ellenértéke egyáltalában nincs arányban a Társulat ezidőszerint is fennálló 10 pengős tagsági díjával. Társulat jövedelem nélkül nem állhat fenn, ezt t. Tagtársainknak is szívükbe kell vésniök, és a Társulat iránti szeretetüket a tagdíjak idején való beküldésével is dokumentálniok kell. Elnökségünk különben örömmel jelentheti, hogy az elmúlt évben is emelkedett Társulatunk taglétszáma. 13 új taggal szemben mindössze 1 kilépés és két haláleset áll. Növekedett alapító tagjaink száma is: Budapest Székesfőváros Kép-tára lépett dr. Kopp Jenő igazgató, vál. tagunk kezdeményezésére alapító tagjaink közé, fogadja ezért ő is köszönetünket.

Amint említettem, a halál is ritkította sorainkat. Tavaly vesztettük el Gergely Endre ny. m. kir. százados, rendes tagtársunkat, a M. Kir. Honvéd Térképészeti Intézet derék tisztviselőjét. Utolsó munkáját, több térképet, Budapest Székesfőváros Történetének most megjelent I. kötetében találhatjuk. Végtelen kár, hogy ez a szerény, kedves és a régészetet szívből szerető társunk eltávozott körünkől. A másik fájdalmas veszteség még közelebből érint bennünket. Ez év április 13-án elhunyt dr. Láng Margit, Társulatunk-

nak hosszú éveken át választmányi tagja, a klasszika archaeologia kiváló művelője. 1865. okt. 20-án született Bajnán, Esztergom vármegyében. Először tanítónői oklevelet szerzett, majd midőn a lányok számára is megnyitották a gimnáziumot és az egyetemet, Lőcsén a fiúgimnáziumban érettségit tett, majd elvégezte a budapesti egyetem filozófiai fakultását, és ott tanári, majd 1901-ben doktori oklevelet is szerzett. Budapesten az Országos Nőképző Egyesület leánygimnáziumában, majd az evangélikus leánylíceumban volt tanár egészen 1938-ig. 1906-ban a római Német Archaeologiai Intézetben dolgozott s őt bízták meg nevezett intézet Realkatalog-ja magyar vonatkozású részének feldolgozásával. Láng Margit már első, 1908-ban Berlinben megjelent munkájával: *Die Bestimmung des Onos oder Epinetron*, melyben ennek a rejtélyes görög eszköznek meghatározásával foglalkozott, feltűnést keltett a szakkörökben. Ugyan-e tárgyra vonatkozólag már 1907-ben terjedelmes értekezést írt az *Arch. Ért.*-ben: *Az onos vagy epinetron rendeltetése* címmel. Ettől kezdve egyre-másra írta kisebb-nagyobb cikkeit és tanulmányait, melyekben főleg a görög, itáliai és római provinciális öltözködés különböző stílusainak történetével foglalkozott behatóan. Erről a kérdéstről szoltak; *A mykenaei kultúra női viselete* (*Arch. Ért.* 1912), *Kutatások az ókori öltözködési stílusok körében* (1913), *Zur oskischen Frauentracht*, (*Österreichische Jahreshfte*, 1915), *Honi vonások a délitáliai festményeken* (*Arch. Ért.* 1923—26. évf.), *Die pannonische Frauentracht* (*Öst. Jhefte*, 1926), *Oskische Motive auf einen unteritalischen Hydria* (ugyanott, 1926) és *Beiträge zur altitalischen Tracht* (*Wiener Jahreshfte*, 1940) című tanulmányai, melyek nevét, mint elismert kutatóét ismertté tették mindenhol, ahol klasszika archaeológiával foglalkoznak. De írt egyéb régészeti cikkeket is, magyar nyelven főleg az *Archaeologiai Értesítő* hasábjain. Így: *Ó-görög kenyérkészítés* (*Arch. Ért.* 1909), *Diptychonos terrakotta szobor* (ugyanott), *Az ókori lámpásokról* (ugyanott, 1910). *Terrakottából való diptychonos szobrocskákról* (ugyanott, 1911). *A dunapentelei csontpionok* (ugyanott, 1912), stb. Munkatársa volt annak idején a *Napkelet* lexikonjának is, melynek csaknem minden görög és római művészetre vonatkozó cikke az ő tollából való. Mint paedagogus is kiváló volt. Többek között ő készítette el a művészettörténet tanításának tantervét is a leánylíceumok számára, melyet később a legfelsőbb tanügyi hatóságok is elfogadtak ezen iskolatípus intézeteinél. Képzett és szorgalmas tudós volt, szerény és kedves kolléga, akinek emlékét, mi akik jól ismertük kedves lényét, örökre szívünkbe zártuk. Tisztelettel kérem, hogy elhunytjaink emlékezetét jelentésem kapcsán jelen közgyűlésünk jegyzőkönyvében öröközhessük meg.

Bár nem tartozik szorosan jelentésem tárgyához, mégis szükségesnek vélem, hogy itt, a magyarhoni régészek és művészettörténészek céhegyesületében elismerő szavakkal emlékezzünk a magyar régészeti irodalom nagy nyereségéről, arról, hogy megjelent Budapest Székesfőváros Történetének első kötete. A két félkötet úgy kiállítás, mint tudományos érték szempontjából reprezentáns alkotása régészetünknek és hálás köszönet illeti íróit munkásságukért, Budapest Székesfővárosunk kultúraszertő polgármesterét és illetékes ügyosztályainak vezetőségét azért az áldozatkészségért, amellyel ezt a hatalmas és a maga nemében elsőrangú munkát napvilágra segítették.

Igen tisztelt Közgyűlés! Jelentésem végére értem, és azt hiszem jól végzett munkánk tudatában kérhetem a tisztelt Közgyűlést jelentésem tudomásulvételére és arra, hogy az évenkénti Közgyűlések alkalmával az Elnökségnek adandó felmentvényt az elmúlt évre is megadni méltóztassék.

KIMUTATÁS AZ 1942—43. ÉVBEN TARTOTT FELOLVASÓ-, VÁLASZTMÁNYI-ÜLÉSEKRŐL ÉS KÖZGYŰLÉSRŐL

1942. október hó 24-én.

Kirándulás Aquincumba az újonnan kiásott Mithraeum, városfal-maradványok és az újabban előkerült apróbb leletek megtekintésére. A helyszínen *dr. Nagy Lajos* és *dr. Szilágyi János* választmányi, és *dr. Nagy Tibor* rendes tagok tartottak előadásokat. E kirándulásunkon a Szellemi Együtműködés Szövetsége Magyar Egyesületének több tagja is résztvett a főtitkár meghívására.

1942. november hó 25-én.

Választmányi ülés:

Tagfelvétel, a Társulat jutalomérmei mintáinak bemutatása, folyó ügyek.

Felolvasó ülés:

Dr. Dobrovits Aladár: Megjegyzések a „thrák lovas” kultuszához. — Megjelenik a *Folia Archaeologica* legközelebbi kötetében.

Pásztoryné dr. Alcsuti Katalin: Chele fia János pecsétgyűrűje. — Megjelenik a Magyar Történeti Múzeum kiadásában.

1942. december hó 19-én.

Felolvasó ülés:

Dr. Nemeskéri János: Előzetes beszámoló a Dunántúlon ez évben végzett Árpád-kori ásatások embertani eredményeiről. — Megjelenik a *Folia Archaeologica* új kötetében.

Dr. Aggházy Mária: Egy barokk Pietà-motívum. — Megjelenik a *Hekler-Emlékkönyvben*.

1943. január hó 27-én.

Felolvasó ülés:

Dr. Gallus Sándor: A magyarországi vaskor diadémái és a szteppe őstörténete. — Megjelenik a *Folia Archaeologica* új kötetében.

Bárányné dr. Oberschall Magda: Románkori magyar feszületek és körmeneti keresztek. — Megjelenik egy új német folyóiratban.

1943. március hó 3-án.

Felolvasó ülés:

Dr. Bónis Éva: Egy aquincumi konyhaedény-gyár. — Megjelenik a Budapest Régiségei új kötetében.

Dr. Gerevich László: Az elpusztult Chut falu maradványai. — Megjelenik a Budapest Régiségei új kötetében.

1943. április hó 14-én.

Választmányi ülés:

Folyó ügyek, tagfelvétel.

Felolvasó ülés:

Dr. Kalmár János: Pécsi koraközépkori sisak. — Megjelent a Pécs sz. kir. város Majorossy Imre Múzeumának 1942. évi Értesítőjében.

Dr. Berkovits Ilona: Egy Corvin-codex származása. — Megjelenik az Europa c. folyóiratban.

1943. április hó 16-án.

Felolvasó ülés:

A Szellemi Együttműködés Szövetségének Magyar Egyesületével közös rendezésben, *Ludwig F. Fuchs:* Die Glaskunst bei den Germanen.

1943. május hó 8-án.

Felolvasó ülés:

Dr. Patay Pál: A rézkor és a rézeszközök. — Megjelenik az Archaeologiai Értesítő új kötetében.

Dr. Kopp Jenő: Névtelen festők, ismeretlen képek. — Megjelenik a Szépművészet 1943. évi folyamában.

1943. június 8-án.

Választmányi ülés:

A közgyűlés programjának megállapítása. A választmány az Ipolyi Arnold-éremmel való kitüntetésre Csányi Károlyt, a Rómer Flóris-éremmel való kitüntetésre pedig dr. Alföldi Andrást javasolja egyhangúlag a Közgyűlésnek. Döntés a Kuzsinszky Bálint- és Pasteiner Gyula-érmek kiadásában. Jelölés a megüresedett II. titkári, a megüresedő választmányi és számvizsgáló bizottsági tagsági helyekre. Folyó ügyek, tagfelvétel.

1943. június 18-án.

Kirándulás Ráckevére, melynek művészeti emlékeit dr. lovag Ybl Ervin és dr. Lux Géza választmányi tagok előadásában ismertük meg. E kirándulásunkon

a Szellemi Együtműködés Szövetsége Magyar Egyesületének több tagja vett részt a főtitkár meghívására.

1943. június 26-án.

K ö z g y ű l é s:

Dr. Gerevich Tibor elnöki megnyitója a Társulatnak máris az eljövendő békét szolgáló munkásságának méltatásával.

A választmány javaslatára az *Ipolyi Arnoldról* elnevezett éremmel *Csányi Károly*, a *Rómer Flóris*-éremmel pedig *dr. Alföldi András* másodelnököket tüntetik ki.

Dr. Alföldi András átnyújtja az Elnöknek az *Archaeologiai Értesítő* 1942. évi kötetét, melyet a Társulat tudvalevőleg neki ajánlott.

A *Kuzsinszky Bálint*-érmet *dr. Patay Pál*, a *Pasteiner Gyula*-érmet *dr. Bertalan Vilmos* rendes tagok kapják.

Dr. Alföldi András előadása: Római feliratok Dáciából és Pannoniából.

Dr. Oroszlán Zoltán főtitkár jelentése az elmúlt társulati évről.

Számvizsgáló bizottság jelentése az elmúlt évről.

Schiller Rezső pénztáros előterjeszti a jövő évi költségvetést.

A választmány javaslatára titkárrá *dr. Szilágyi Jánost* választják, a kilépő választmányi és számvizsgáló bizottsági tagokat újra megválasztják.

AZ ORSZÁGOS MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
ELNÖKSÉGE, VÁLASZTMÁNYA ÉS SZÁMVIZSGÁLÓ BIZOTTSÁGA 1943. ÉVI
JÚNIUS HÓ 26-ÁN

Tisztikar:

Elnök: Dr. GEREVICH TIBOR

Másodelnök: CSÁNYI KÁROLY és Dr. ALFÖLDI ANDRÁS

Főtitkár: Dr. OROSZLÁN ZOLTÁN

Titkár: Dr. SZILÁGYI JÁNOS

Pénztáros: SCHILLER REZSŐ

Ellenőr: GAUL GÉZA

Ügyész: Dr. MEDNYÁNSZKY MIKLÓS

Választmányi tagok:

1941—43. évkörre:

vitész Aggházy Kamill
dr. Fettich Nándor
dr. Hillebrand Jenő
Höllrigl József
dr. Kopp Jenő
Kószeghy Elemér
dr. Lux Kálmán
dr. Péter András
dr. Roska Márton
dr. Szentiványi Gyula

1942—44. évkörre:

dr. Balogh Albin
dr. Csánky Dénes
dr. Géfin Gyula
dr. Kapossy János
dr. Mihalik Sándor
dr. Paulovics István
dr. Pigler Andor
dr. Schoen Arnold
dr. lovag Ybl Ervin
dr. gróf Zichy István

1943—45. évkörre:

dr. Banner János
dr. Bartucz Lajos
dr. Finály Gábor
dr. Genthon István
dr. Huszár Lajos
dr. Lux Géza
dr. Nagy Lajos
dr. Péczely Béla
dr. Szabó Kálmán
dr. Tompa Ferenc

Számvizsgáló bizottság:

Elnök: dr. Sötér Géza

Tagok: dr. Dercsényi Dezső és dr. Dobrovits Aladár

Közzéteszi: dr. Oroszlán Zoltán
főtitkár

ORSZÁGOS MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
ZÁRSZÁMADÁSA AZ 1942. ÉVRŐL

a) *Bevétel:*

1. Tagdíjakból	1.185.—	P
2. Államsegélyből	300.—	„
3. Külügyminisztérium hozzájárulása	2.000.—	„
4. Archaeologiai Értesítő eladásából	69.78	„
5. Kamatjövedelem	9.26	„
<hr/>		
Összesen:	3.564.04	P
Pénzmaradvány 1941. évről	2.372.36	„
<hr/>		
Együtt:	5.936.40	P

b) *Kiadás:*

1. Tisztviselők tiszteletdíjaira	800.—	P
2. Felolvasó ülésekkel kapcsolatos kiadások	369.55	„
3. Archaeologiai Ért. megjelentetéséhez hozzájárulás	3.050.—	„
4. Irodai kiadásokra	316.89	„
<hr/>		
Összesen:	4.636.44	P
Pénzmaradvány 1942. év végén	1.299.96	„
<hr/>		
Együtt:	5.936.40	P

Társulati vagyonmérleg az 1942. évről:

a) *Vagyon:*

1. Értékpapirokban	100.—	P
2. Érmekben	150.—	„
3. Tagdíjkövetelésekben	100.—	„
4. Készpénzben	1.299.96	„
<hr/>		
Összesen:	1.649.96	P
Téher nincs, tehát a tiszta vagyon	1.649.96	„

Budapest, 1942. december hó 31-én.

Schiller Rezső s. k.,
társulati pénztáros

Jelen számadást felülvizsgáltuk, s úgy ezt, mint a vagyonmérleget rendbenlévőnek találtuk.

Budapest, 1942. december hó 31-én.

Dr. Sötér Stöhr Géza s. k.
számvizsgálóbizottság elnöke

Dr. Dercsényi Dezső s. k.
szv. biz. tagja

Dr. Dobrovits Aladár s. k.
szv. biz. tagja

ORSZÁGOS MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT KÖLTSÉGVETÉSE AZ 1943. ÉVRE

a) Bevétel:

1. Tagdíjakból	1.200.—	P
2. Államsegélyből	300.—	„
3. Budapest Székesfőváros segélyéből	1.000.—	„
4. Egyéb bevételekből (kamat, stb.)	50.—	„
Összesen:	2.550.—	P
Mult évi pénzmaradvány	1.299.96	„
Együtt:	3.849.96	P

b) Kiadás:

1. Tisztviselők tiszteletdíjaira	800.—	P
2. Felolvasó ülésekkel kapcsolatos kiadások	500.—	„
3. Archaeologiai Ért. megjelentetéséhez hozzájárulás	1.000.—	„
4. Irodai kiadásokra	500.—	„
5. Előre nem látható kiadásokra	350.—	„
Összesen:	3.150.—	P
Várható pénzmaradvány	699.96	„
Együtt:	3.849.96	P

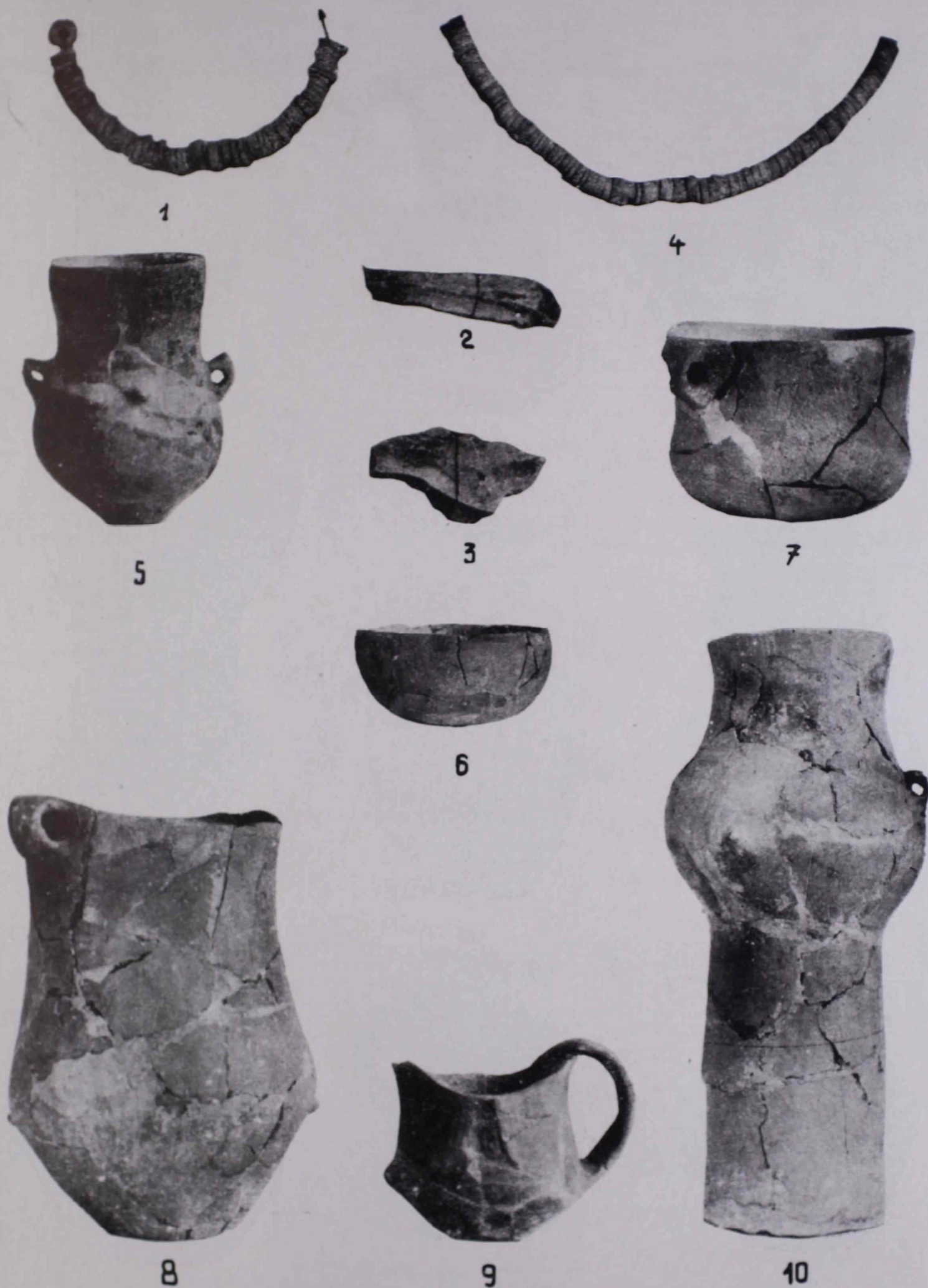
Budapest, 1943. június hó 26.

Tárgyalta és elfogadta az 1943. június hó 26-án tartott évi rendes közgyűlés.

Schiller Rezső s. k.
társulati pénztáros

Kiadásért felelős: Dr. Alföldi András.

43.299. — Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest VIII., Múzeum-krt. 6. (F.: Thiering Richárd.)

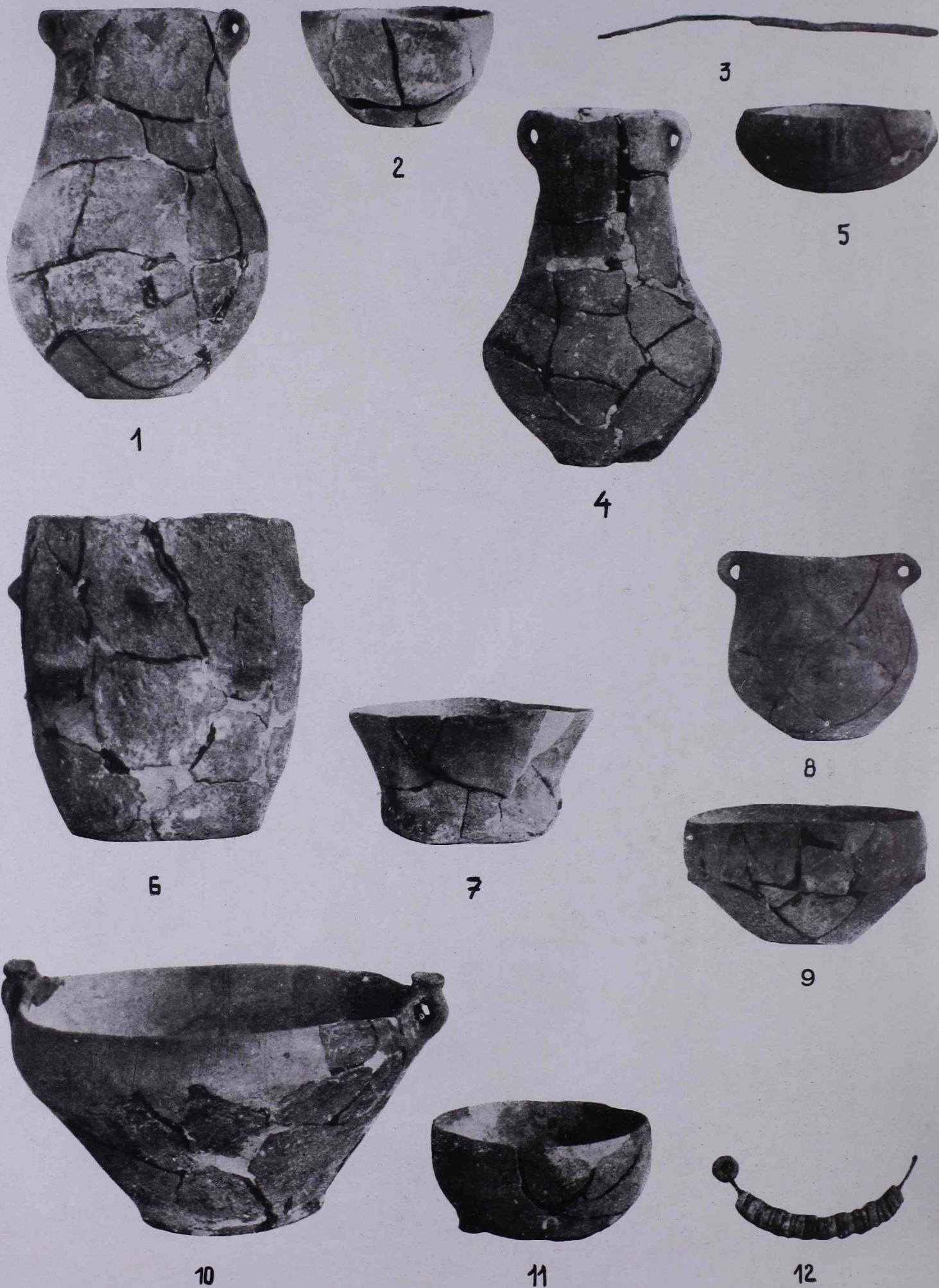
szentes—kistőkei rézkori sírokból. 1. Márványgyöngyök (1. sír, 4). — 2. Kovakés (4. sír, 2). — 3. Kovaszilánk (2. sír, 3). — 4. Márványgyöngyök (3. sír, 3). — 5. Kőcsög (4. sír, 1). — 6. Félgömbalakú csésze (5. sír, 1). — 7. Kétfülű nagy csésze (6. sír, 3). — 8. Ű. n. tejeskőcsög (6. sír, 2). — 9. Johrdansmühli típusú bögre (6. sír, 1). — 10. Csövestalpas edény (6. sír, 3).

A Szentés-kistőkei rézkori sírokból. 1. Tejesköcsög (7. sír, 1). — 2. Rézár (7. sír, 2). — 3. Csontár (9. sír, 6). — 4. Simítókő (9. sír, 4). — 5. Csontár (9. sír, 5). — 6. Tejesköcsög (9. sír, 1). — 7. Virágcserep alakú edény (9. sír, 3). — 8. Csövestalpas korsó (9. sír, 2). — 9. Tejesköcsög (10. sír, 2). — 10. Bögre, esetleg kancsó (10. sír, 1). — 11. Egyfülű kancsó (10. sír, 3).

A szentes-kistőkei rézkori sírokból. 1. Gömbölyű tálszerű csésze (12. sír, 2). — 2. Tejesköcsög (12. sír, 1). — 3. Virágserépalakú edény (12. sír, 3). — 4. Virágserépalakú nagy edény (13. sír). — 5. Tálszerű csésze (14. sír, 2). — 6. Jordansmühli típusú bögre (14. sír, 1). — 7. Tálszerű csésze (15. sír, 2). — 8. Jordansmühli típusú bögre (15. sír, 1). — 9. Kovakéspenge (16. sír, 2). — 10. Tejesköcsög (18. sír, 1). — 11. Félgömbalakú csésze (18. sír, 2). — 12. Kehelyalakú bögre (20. sír, 3). — 13. Lapos, csészeszerű tál alacsony falakkal (21. sír, 1).

A szentes-kistőkei rézkori sírokból. 1. Tejeskőcsög (24. sír, 1). — 2. Szilke (24. sír, 2). — 3. Réztű (18. sír, 3). — 4. Karos tejeskőcsög (28. sír, 1). — 5. Csészeszerű tál (28. sír, 2). — 6. Virágcserep alakú nagy edény (27. sír, 3). — 7. Kehelyszerű csésze (27. sír, 1). — 8. Alacsony kőcsög (szórvány, 1). — 9. Csészeszerű tál (szórvány, 2). — 10. Kúpos alakú mély csésze (22. sír, 1). — 11. Csésze (22. sír, 2). — 12. Márványgyöngyök (22. sír, 3).

1

2

3

4

5

6

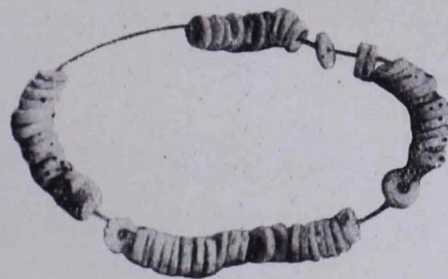
7

8

9

12

10

11

13

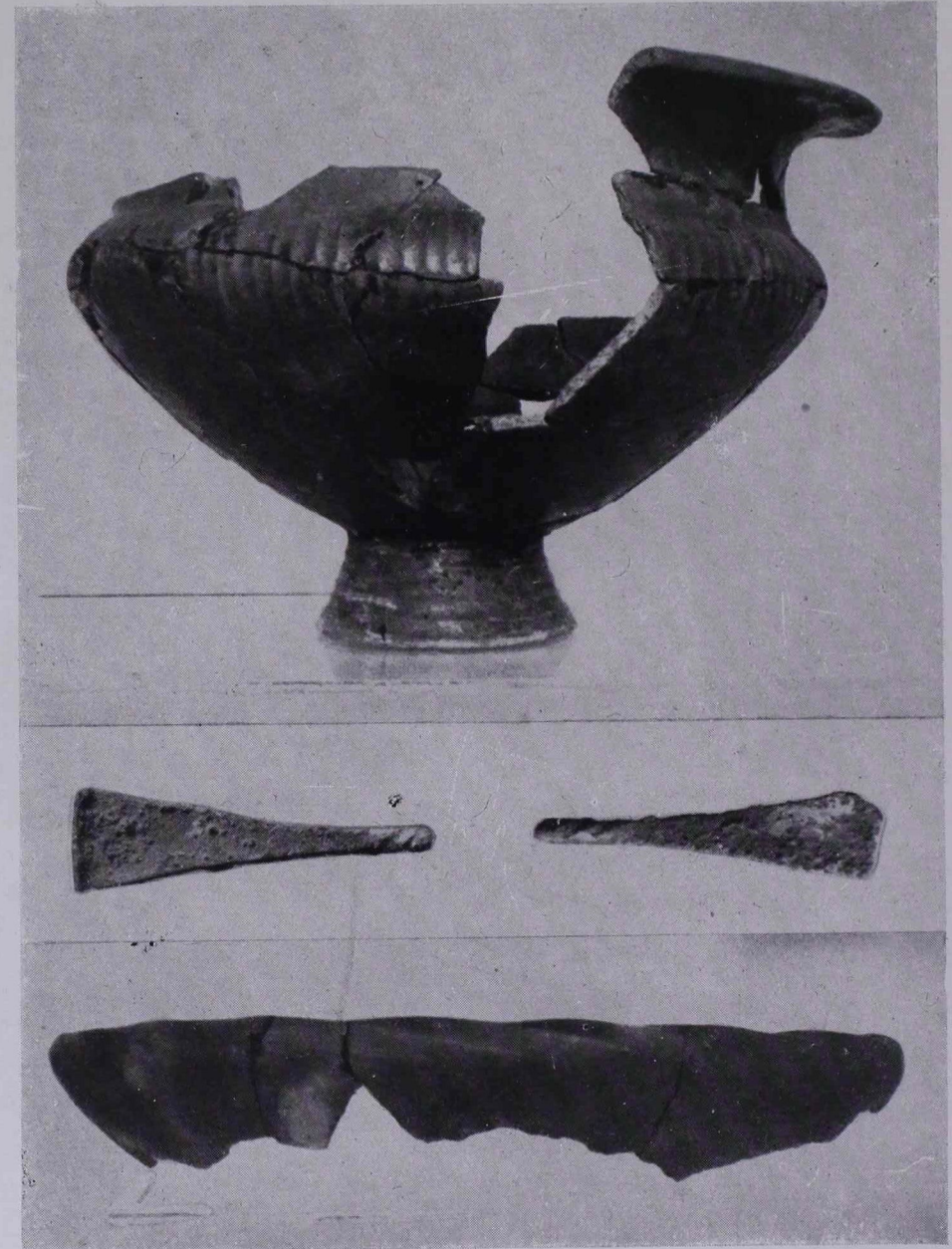
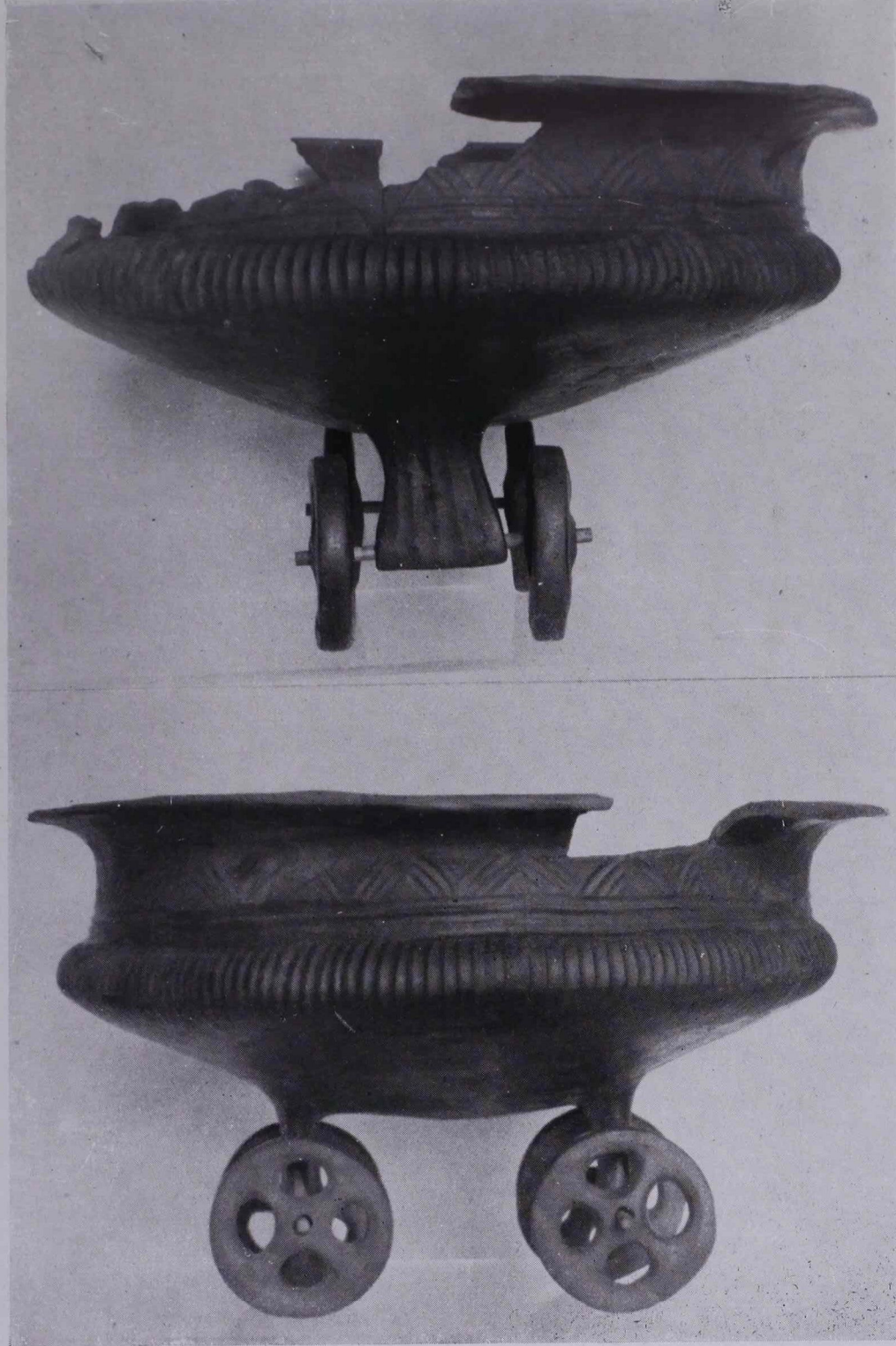

14

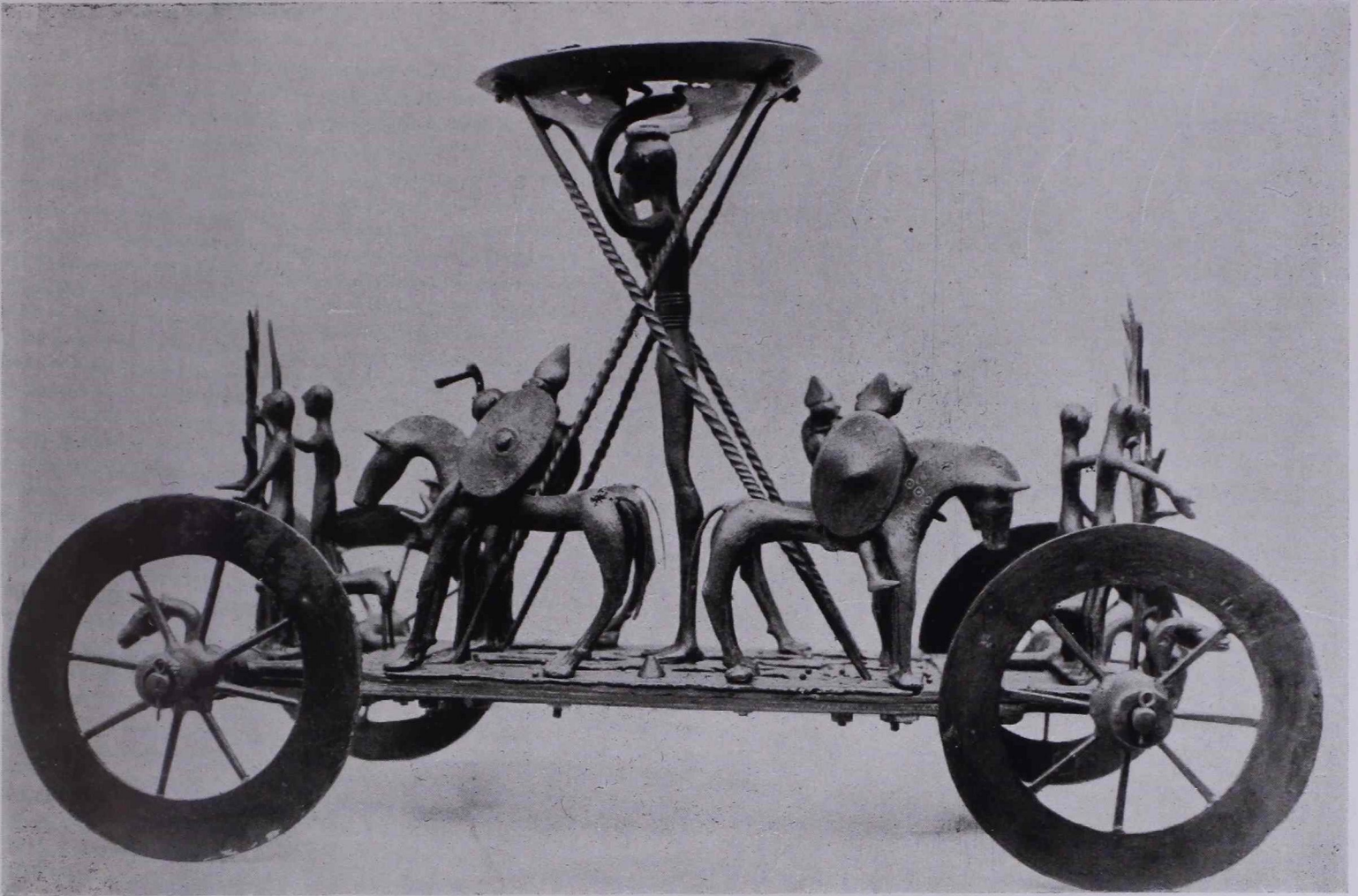

15

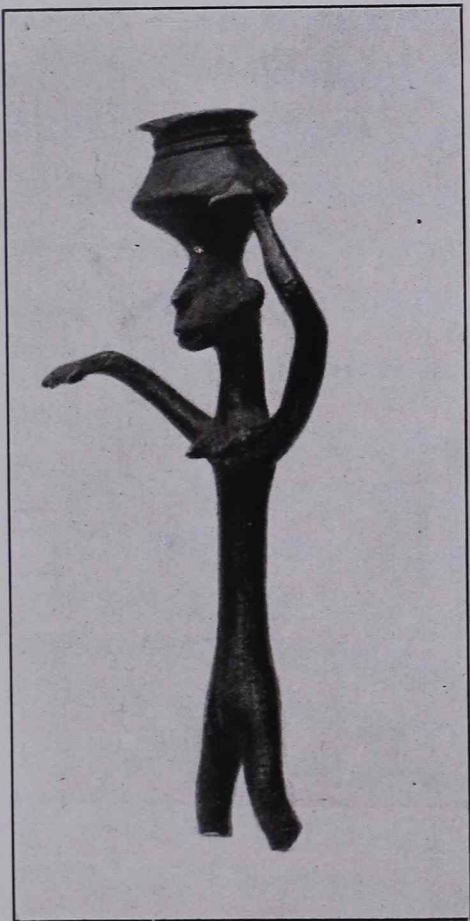
A magyartési rézkori sírokból. 1. Tejeskölcső (1. sír, 3). — 2. Csészeszerű kis tál (1. sír, 2). — 3. Tojásalakú köcső (2. sír, 1). — 4. Kettősen kúpos bögre (2. sír, 2). — 5. Kétfülű bögre (3. sír). — 6. Tejeskölcső (? 4. sír, 1). — 7. Félgömbalakú kis csésze (4. sír, 2). — 8. Tojásdad köcső (5. sír, 2). — 9. Gömbszelvény alakú tál (5. sír, 1). — 10—11. Két aranycsüngő (4. sír, 3, 4). — 12. Obszidián nyílhegy (5. sír, 4). — 13. Obszidián nyílhegy (5. sír, 3). — 14. Tűzköszilánk (5. sír, 5).

1. Kocsiurna Kányáról, a—b. — 2. Középen: hajcsipesz, alul: lapostál töredéke; mindkettő a kocsiurna mellől. Felül: ürestalpú urna, az előző melletti sírból.

1

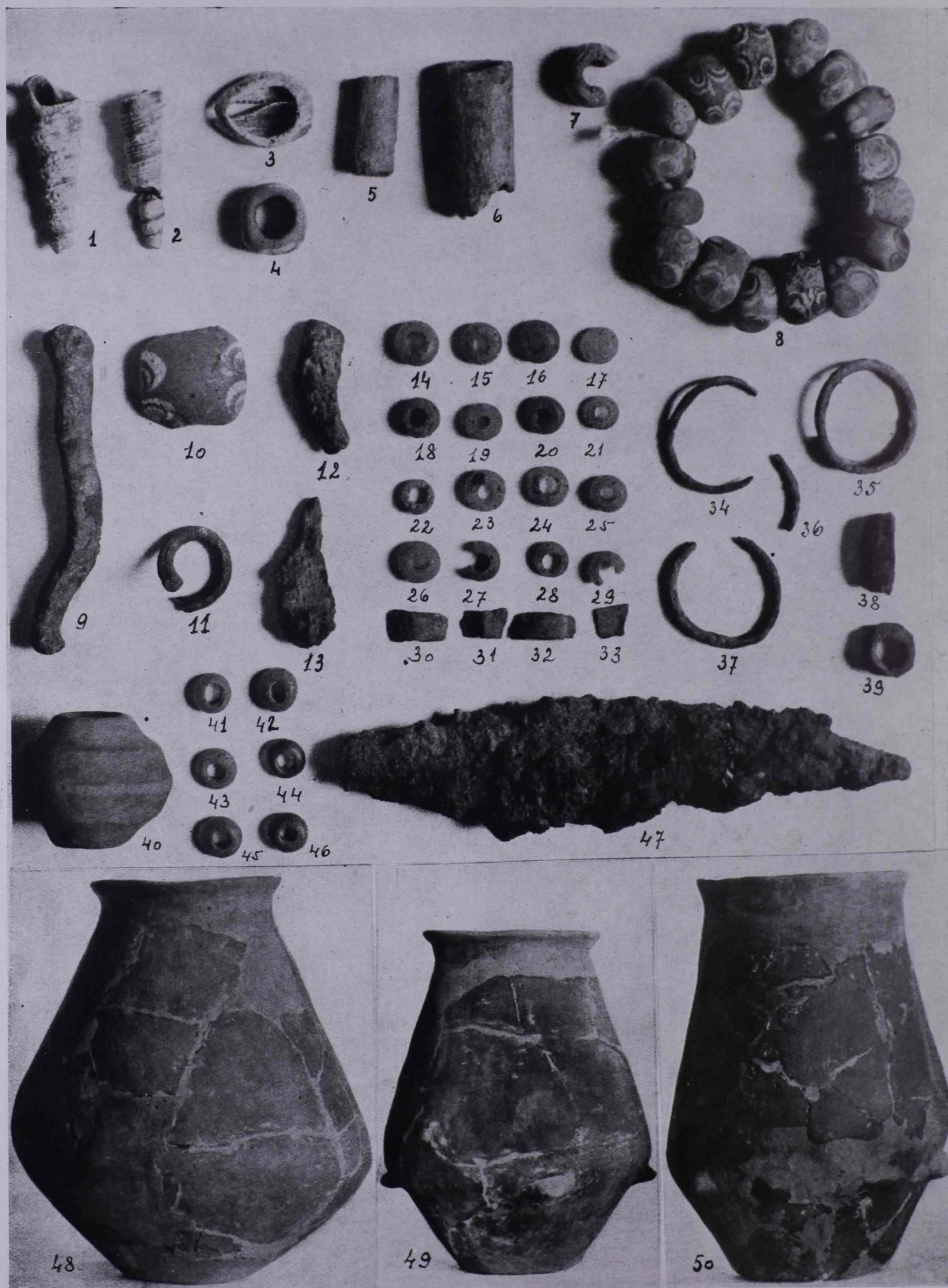
a

b

2

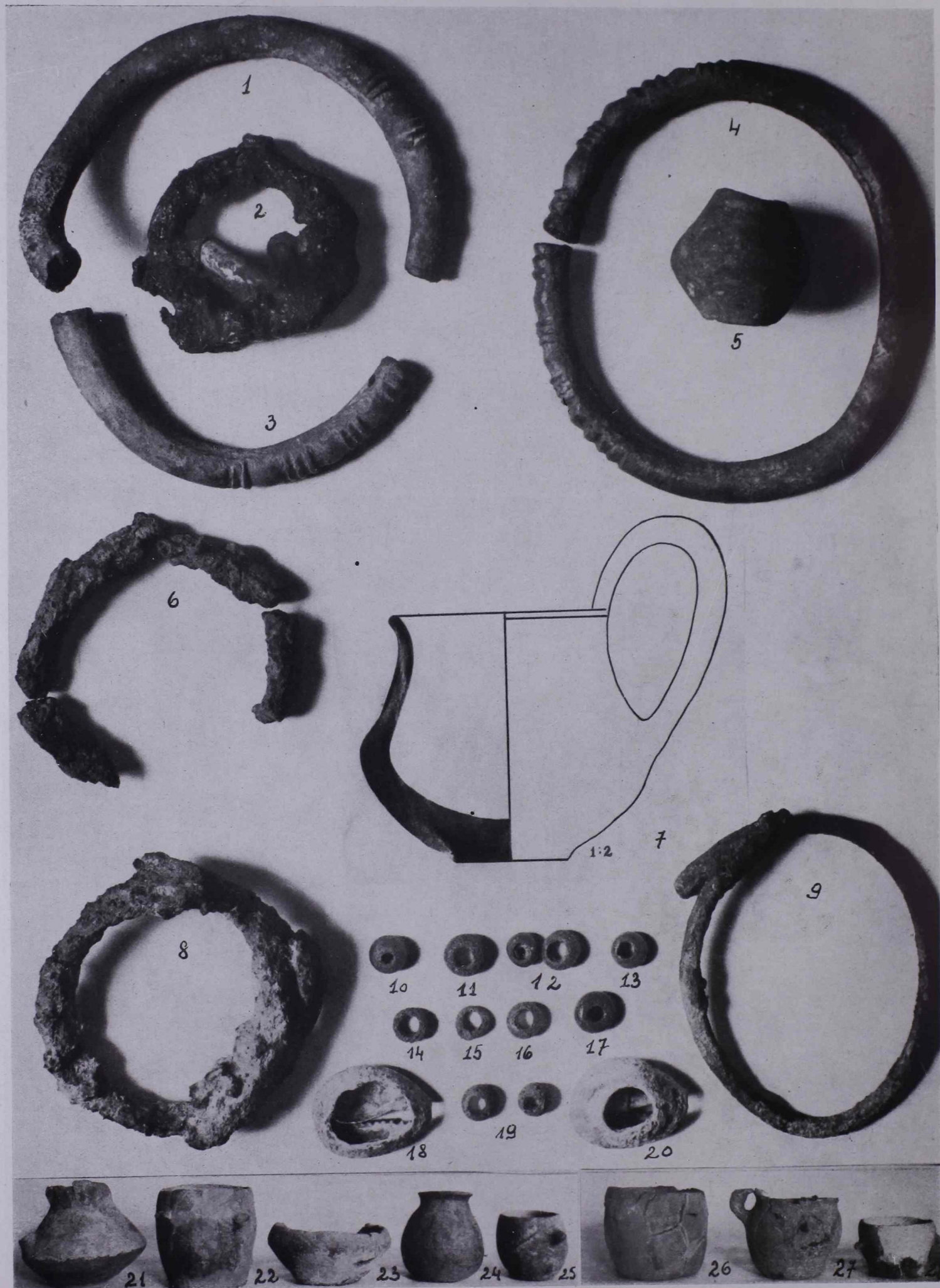
1. A stettwégi kocsi. — 2. a—b. A somlói leányszobrocska.

A békéscsaba-fényesi szkitakori sírok. 1. sír (7, 8); 5. sír (1—6); 6. sír (9—13); 7. sír (14—33, 48); 8. sír (34—37); 13. sír (40—46); 14. sír (49); 17. sír (38); 19. sír (39); 20. sír (50); 41. sír (47). (1—47 = $\frac{1}{1}$; 48—50 = $\frac{1}{4}$ nagyság.)

A békéscsaba-fényesi szkitakori sírok. 12. sír (16); 21. sír (1—13); 26. sír (14—15); 30. sír 17—25). — (1—25 = $\frac{1}{1}$ nagyság).

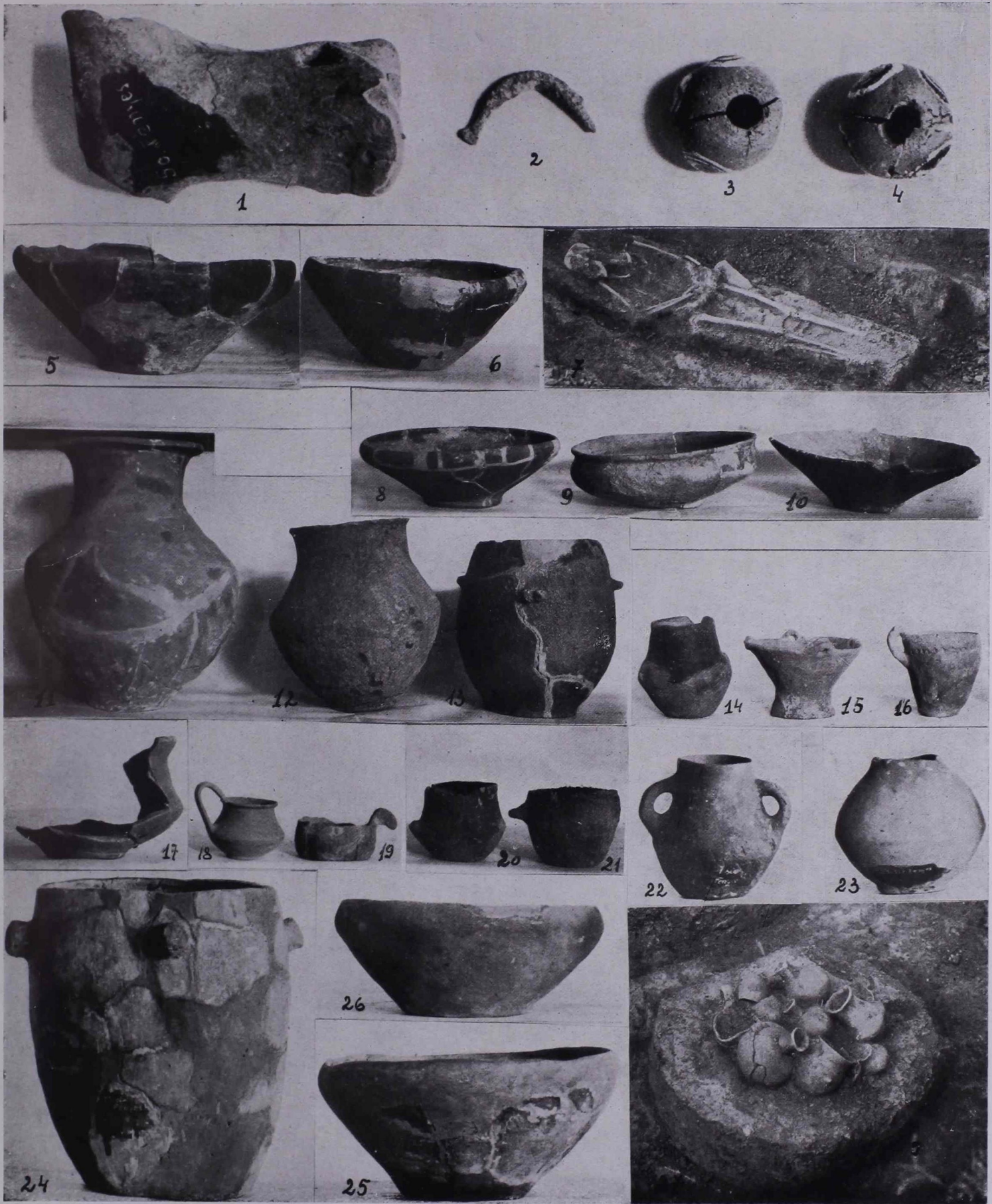
A békéscsaba-fényesi szkitakori sírok. 25. sír (6, 8—22); 39. sír (1—4); 48. sír (7); szórvány (5); 1930. évi ásításokból (23—30). (1—6, 8—22 = $\frac{1}{1}$; 23—30 = kb. $\frac{1}{5}$ nagyság.)

A békéscsaba-fényesi szkitakori sírok. 2. sír (23); 6. sír (11); 8. sír (6); 10. sír (17); 11. sír (21); 17. sír (9); 21. sír (14); 25. sír (10); 31. sír (1—4); 32. sír (12—13); 38. sír (7—8); 39. sír (16—19); 40. sír (20); 50. sír (5); szórvány (15, 18, 22). — (1—23 = $\frac{1}{4}$ nagyság.)

A békéscsaba-fényesi szkitakori sírok. 6. sír (10); 14. sír (7); 15. sír (12); 20. sír (8); 21. sír (11); 31. sír (1—6); Szórvány (9).
(1—12 = $\frac{1}{4}$ nagyság.)

A békéscsaba-fényesi szkitakori sírok: 7. sír (22); 11. sír (25); 13. sír (7); 15. sír (26); 31. sír (27); 34. sír (23); 35. sír (3, 4); 50. sír (1); szórvány (2, 17, 24); 1930. évi ásatásból (5, 6, 8—16, 18—21). — (1, 2, 3, 4 = $\frac{1}{1}$; 5, 6, 8—10, 18—21 = kb. $\frac{1}{6}$; 17, 22—26 = $\frac{1}{4}$ nagyság.)

1

2

3

4

1. Dolichenus oltárkő Szombathelyről. — 2, 3, 4. Márvány Dolichenus-esoport Szombathelyről.

Eraviszkus sírmlékek Szentesről.

Fraviskus síremlékek Szentendréről.

Eraviszkus síremlék és állatszobor, Szentendréről.

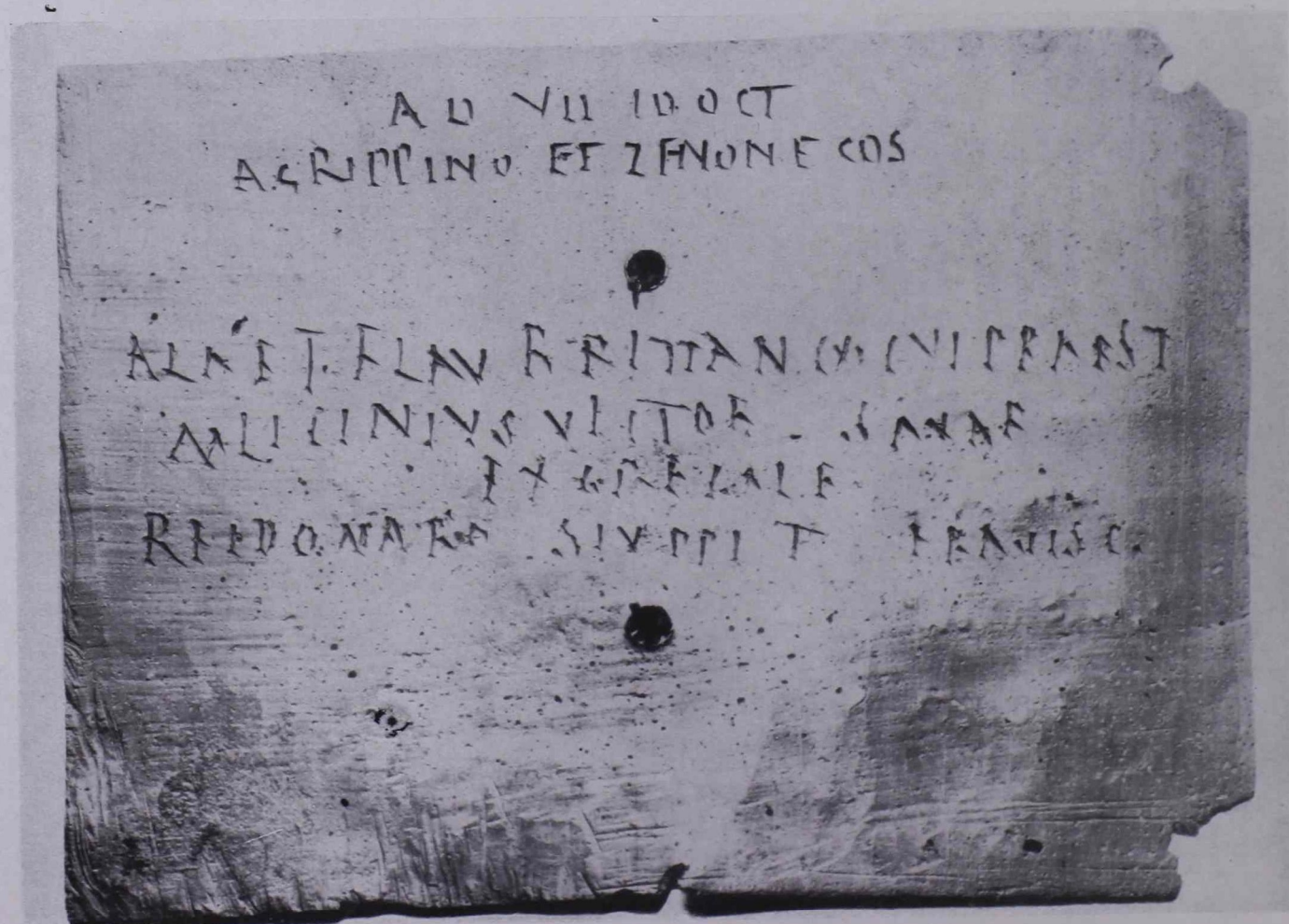
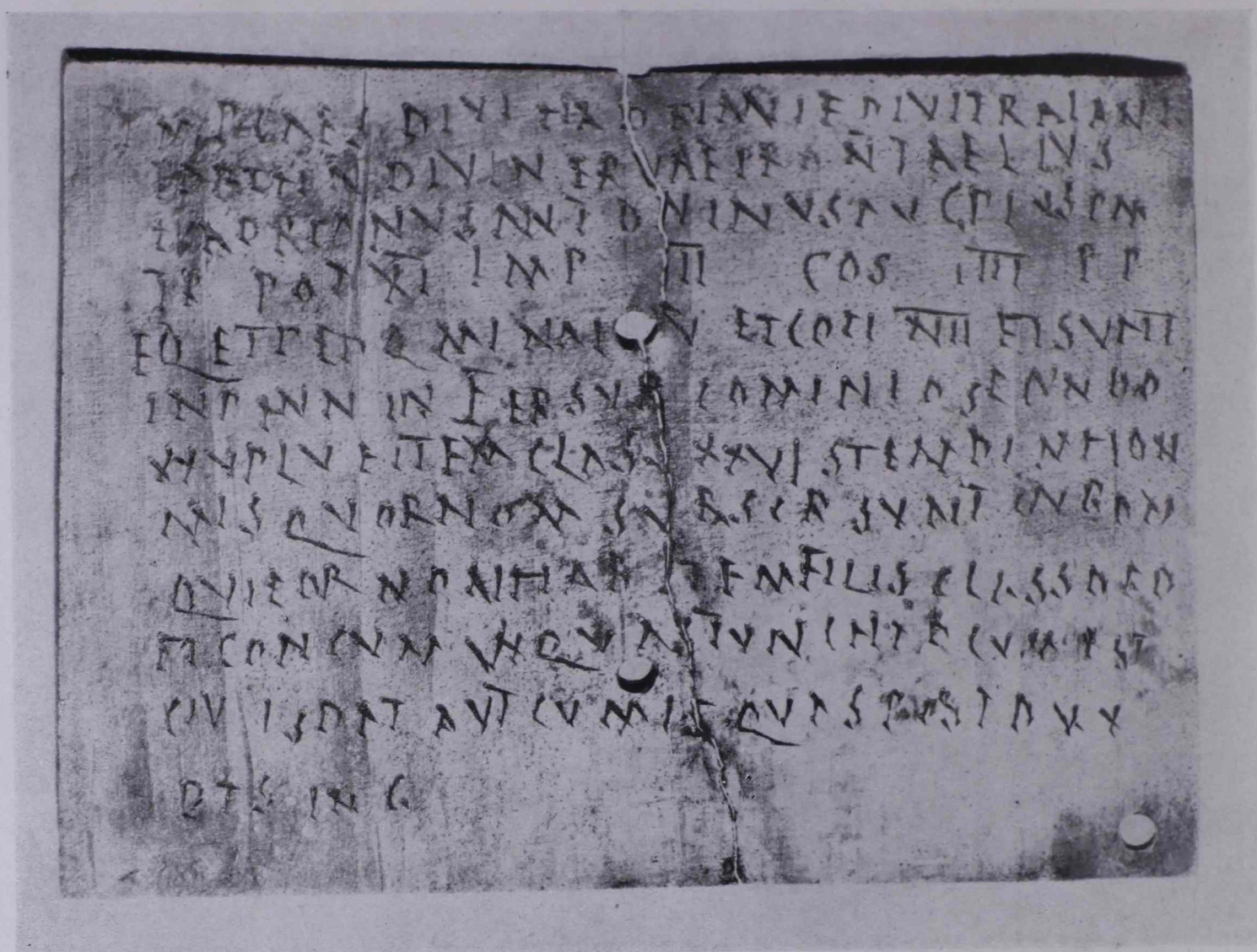

Eraviszkus síremlékek: 1—2. Szentendréről.

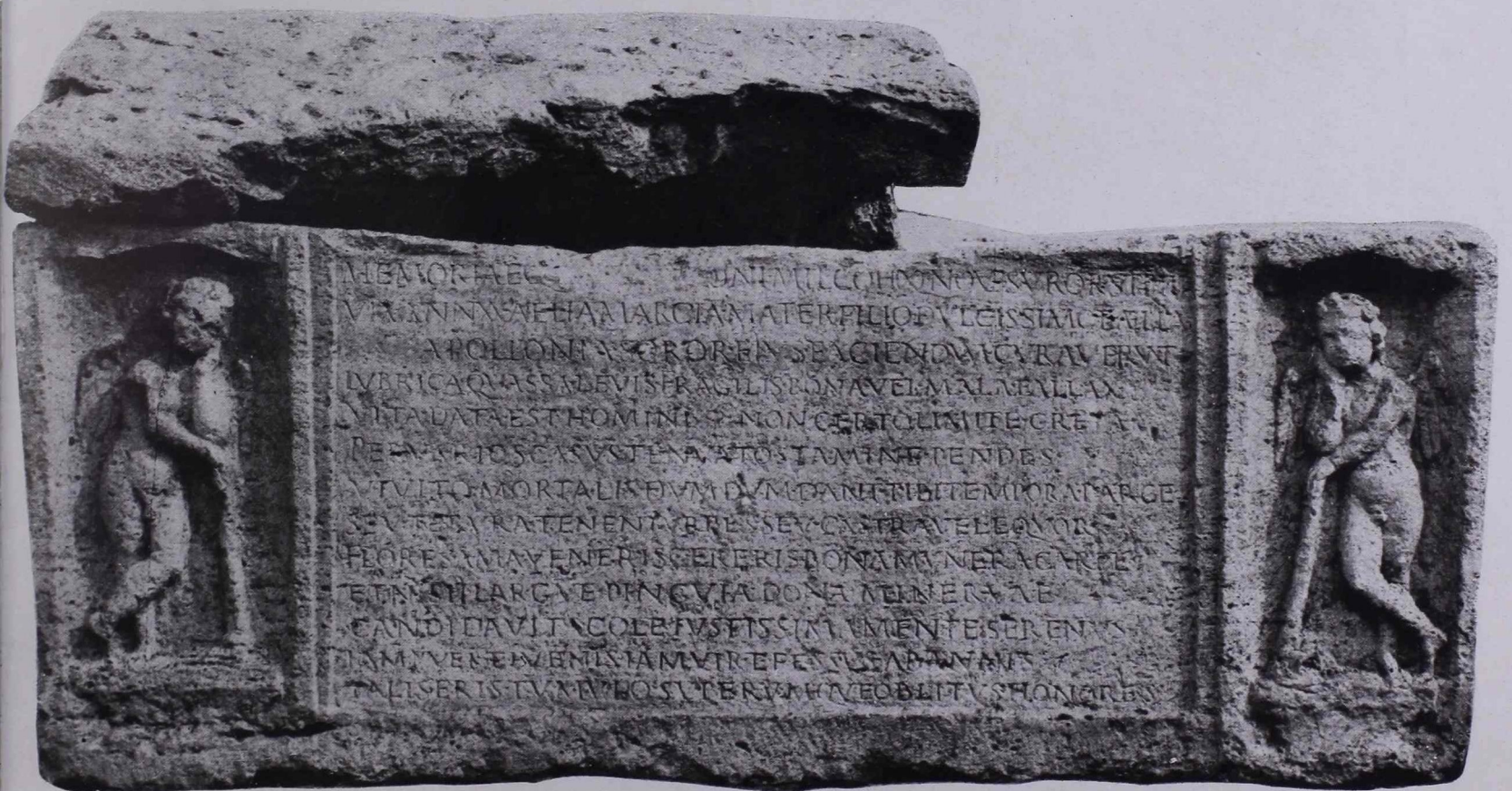
IMP CAES DIVI HADRIANI ET DIVI TRAIANI
 PARTHICI NEP DIVI NERVAE PRONEPTAE LL
 VS HADRIANVS ANTONINVS AVG PVS PONT
 MAX TRIB POT XI IMP II COS III P P
 EQVIBETTEDITOVI MILITINALLSVETCOH XIII
 QVNAPELLI ELAVBRITANQETITHRVETSAG
 ETIBRITTONCRETIPRAETCRETIANGITVR ET
 IIBATAVQVEXETIALPINEQVITETTTHRGEM
 ETIALPINTEDITETINORICETIII LVSIT ETI
 NERVIOREICALLAECETVILB REVCORETELVSIT
 ETI AVGTHR ETI MONTANETICAMPANVOI
 CRETITHRACCREISVNTINDANNONIN
 FERSVBCOMINIOSECVNDOQVINISETVI
 CENTIVRIBVEITEMCLASSICSEXETVIGINTI
 STITENDEMERDILMIS HONESTMIS S QVOR

NOMINVSBSCHITANTINROMAN
 QVIEORNON HABEREDITETCONVRUM
 VXOROVASTVNCHAEVISCVMEICENTILSDA
 ANTQVMISQVASTPOSTEADVXISDVMTA
 XAT SINCVLIS AD VII ID OCT
 C FABIO ACRIPPINO COS
 M ANTONIO ZENONE
 ALAEI ELAVBRITANQVITPRAEST
 M LICINIUS VICIOR SAVAR
 EXGREGALE

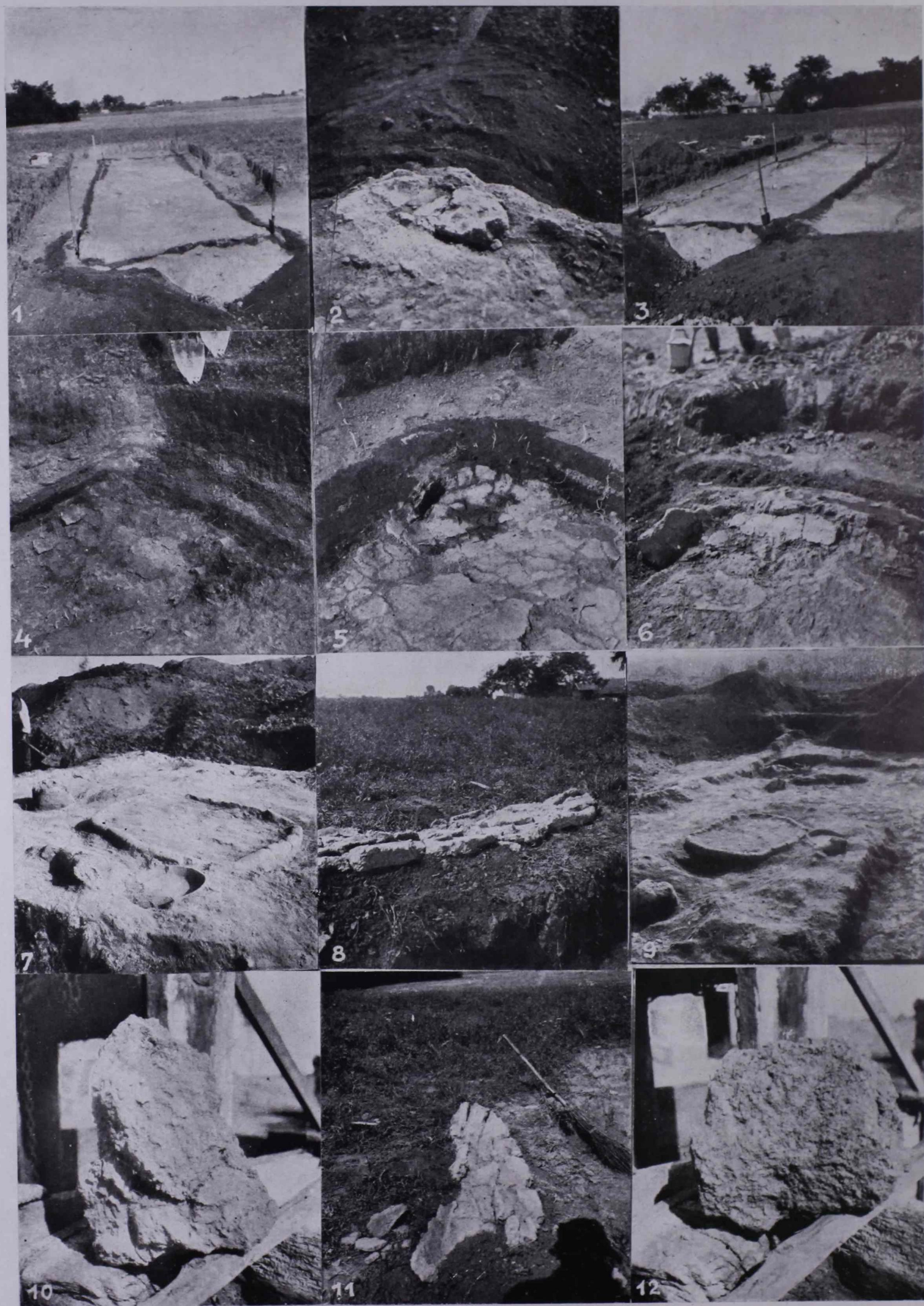
REIDOMAROT SIVPPIE ERANISC
 DESCRITETRECOGNITEXTABVLARIA
 QVAETIXAESTROMAEINMYROPOS
 TEMPLDIVI AVCADMINIKVAM

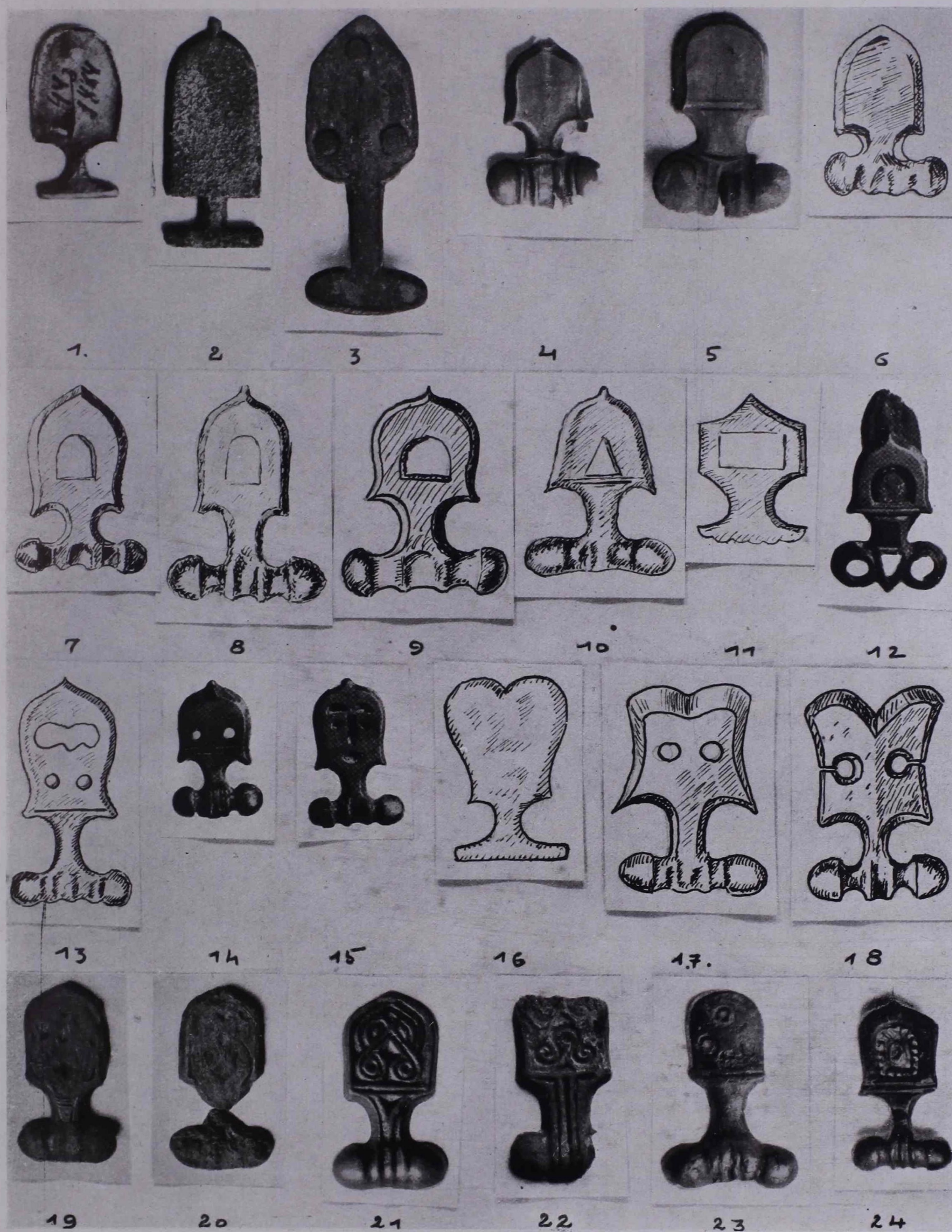
1—2. Az új regölyi diploma tábláinak belső oldalai. (A felső tábla hátlapja [felül] kissé nagyobb léptékben, mint alsó tábla felső lapja [alul]).

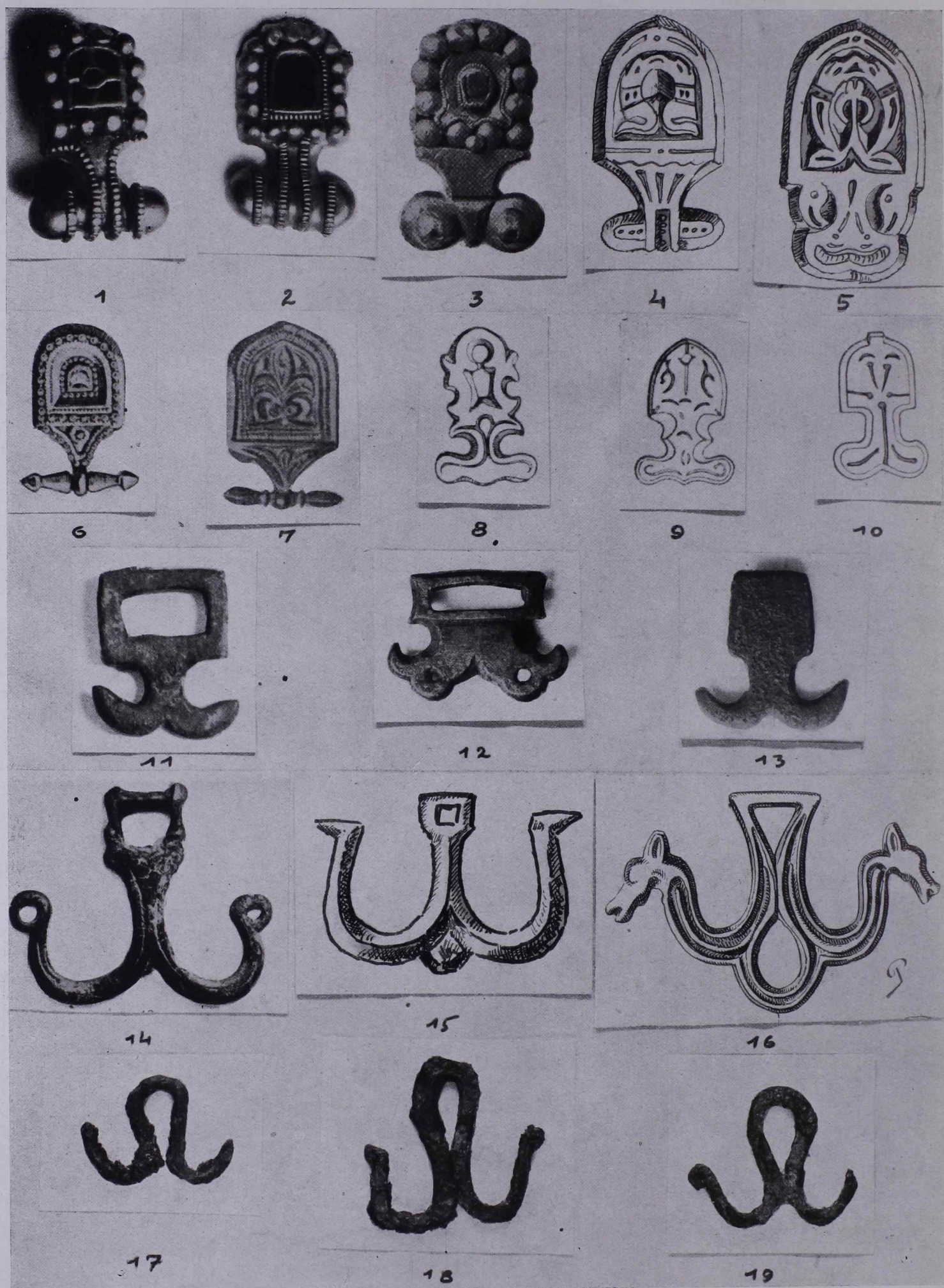
1. Az új regölyi diploma hátsó táblájának hátlapja (1 : 1). 2. Lupus aquincumi költő sírverse.

1—12. Hódmezővásárhely—Kökénydomb. Lakóházak maradványai a tiszai-kultúrából. 1., 3. Az A) ház padozata. 2., 4—6. Az A) ház négy sarka. 6. Az A) ház bejáratának maradványai. 7. A B) ház tűzhelye. 8., 11. Az A) ház padozatának sártapasza hasított fa lenyomatokkal. 9. A B) ház keleti oldala és az északi oldal mellett fekvő tűzhely. 10., 12. Kiegyezett sárgyöngyölegek.

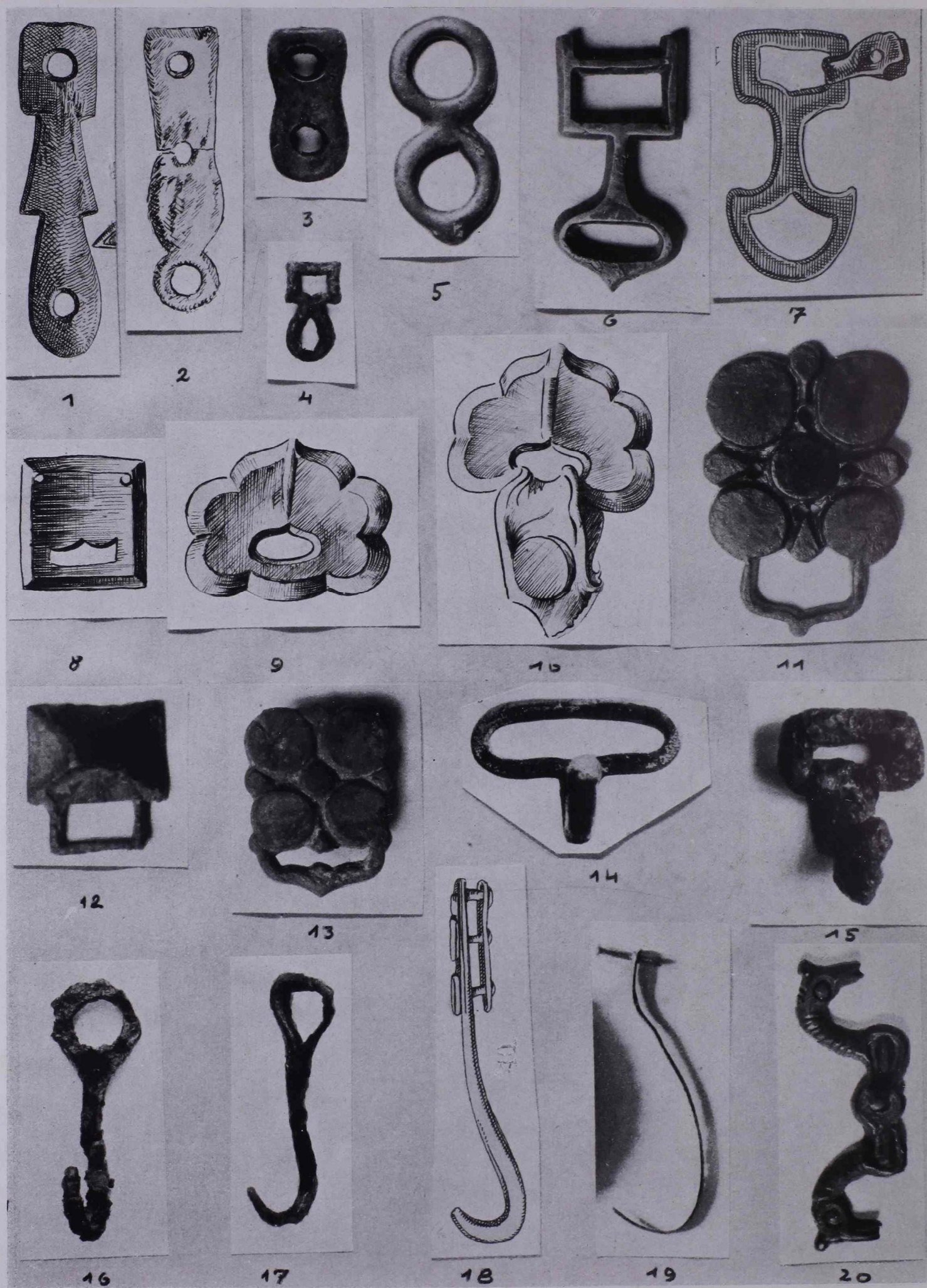
Népvándorláskori akasztóhorgok és veretek. 1. Mezőberény. — 2. Keszthely. — 3. Pusztatóti. — 4. Kecel. — 5. Fenék. — 6. Olbia. — 7. Saraj. — 8. Borkowsk. — 9. Kaukázus. — 10. Chaczk. — 11. Koudinghe. — 12. Csmi. 13. Sadovetz. — 14–15. Csmi. — 16. Koudinghe. — 17. Podbolotje. — 18. Saraj. — 19–20. Budapest-Farkasrét. — 21. Ismeretlen lelőhely. — 22. Jutas. — 23. Adony. — 24. Némédi.

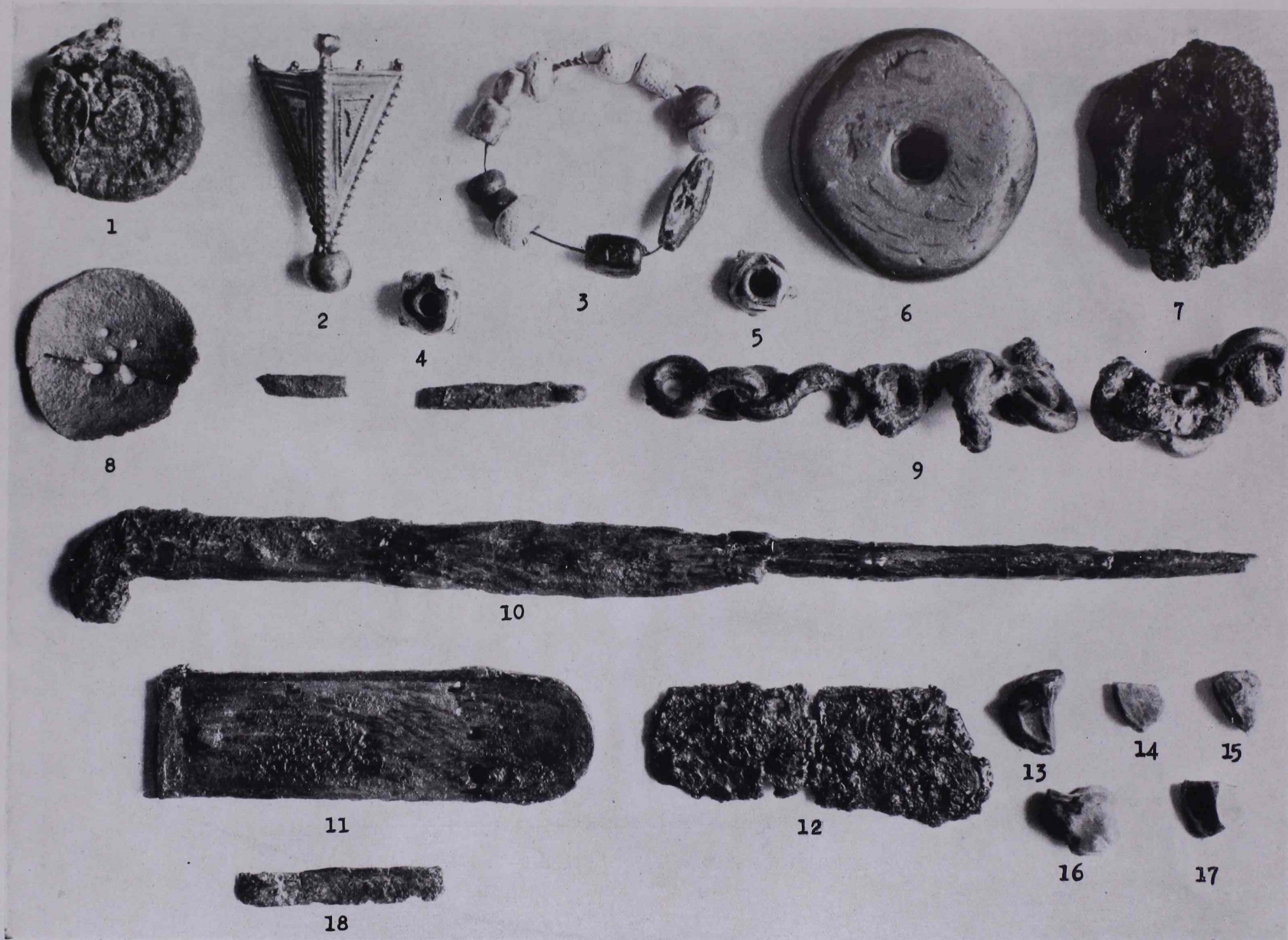
Népvándorláskori akasztóhorgok és veretek. 1. Bácsa. — 2. Dunántúl. — 3. Malaja Presčepina. — 4—5. Lucca. — 6. Nocera. — 7. Skal'an. — 8. Nocera-Mubra. — 9—10. Castel Trosino. — 11. Deszk. — 12. Bócsa. — 13. Csákberény. — 14. Jutacera. — 15. Verchne-Saltovo. — 16. Kishegyes. — 17. Szébeny. — 18. Cselegöresöny. — 19. Nagypall.

Népvándorláskori akasztóhorgok és veretek. 1. Bócsa. — 2. Deszk. — 3. Szeged-Csengele. — 4. Blatnicza. — 5. Kecel. — 6. Szeged-Csengele. — 7. Igar. — 8. Nevolino. — 9. Bócsa. — 10. Mártély. — 11. Mosonszentpéter. — 12. Kiskőrös. — 13. Szent-Lapító. — 14. Keszthely. — 15. Szébény. — 16. Gátér. — 17. Ferencszállás. — 18. Hódmezővásárhely. — 19. Jánoshida.

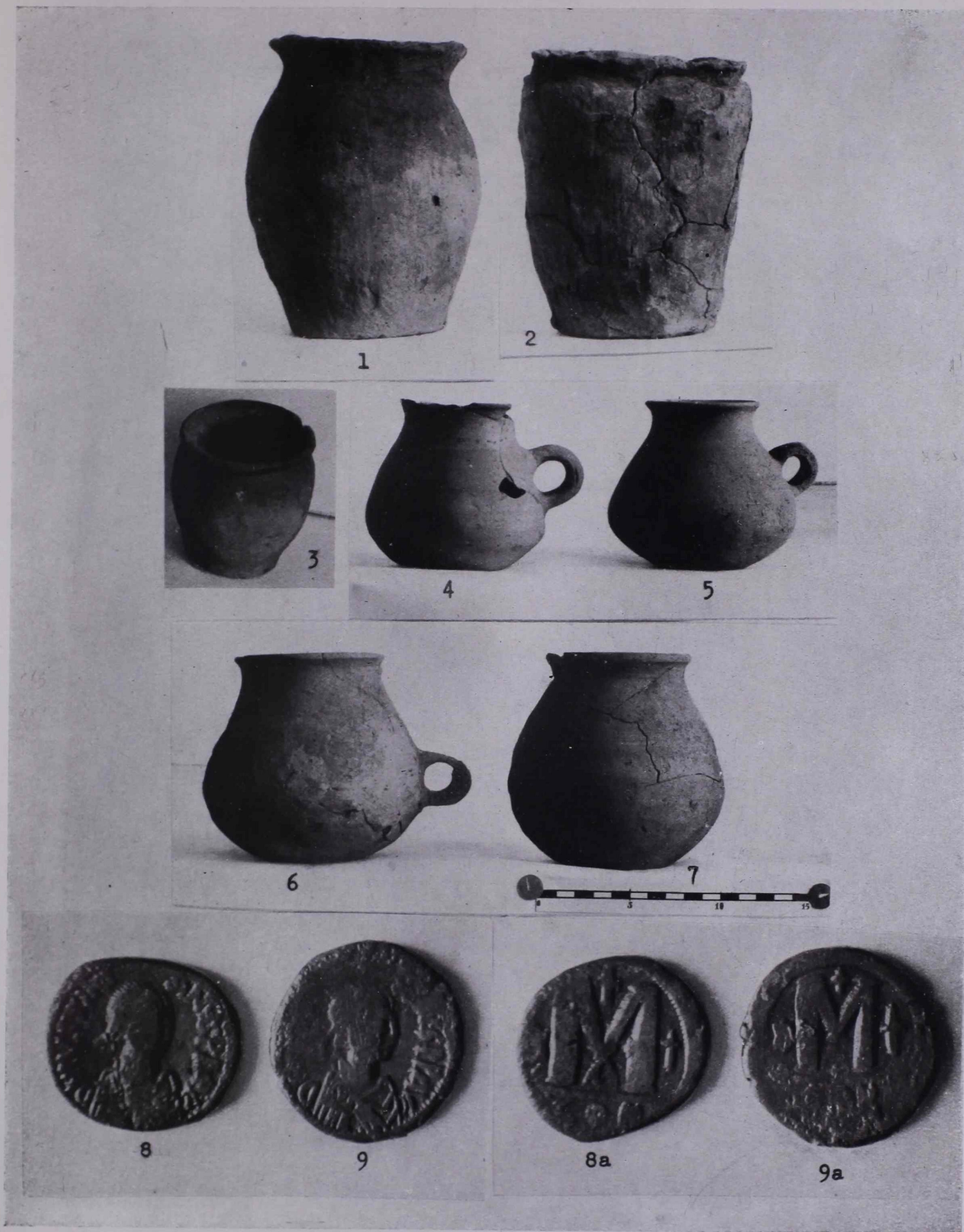
Népvándorláskori akasztóhorgok és veretek. 1—2. Győr. — 3. Hattyán-Tulát. — 4. Szob. — 5. Győr. — 6. Vörösmart. — 7. Regöly. — 8—9—10. Nevolino. — 11. Palánka. — 12. Regöly. — 13. Debrecen- Ondód. — 14. Jutas. — 15. Klárafalva. — 16. Szébeny. — 17. Dunántúl. — 18. Gátér. — 19. Szeged-Átokháza. — 20. Győr.

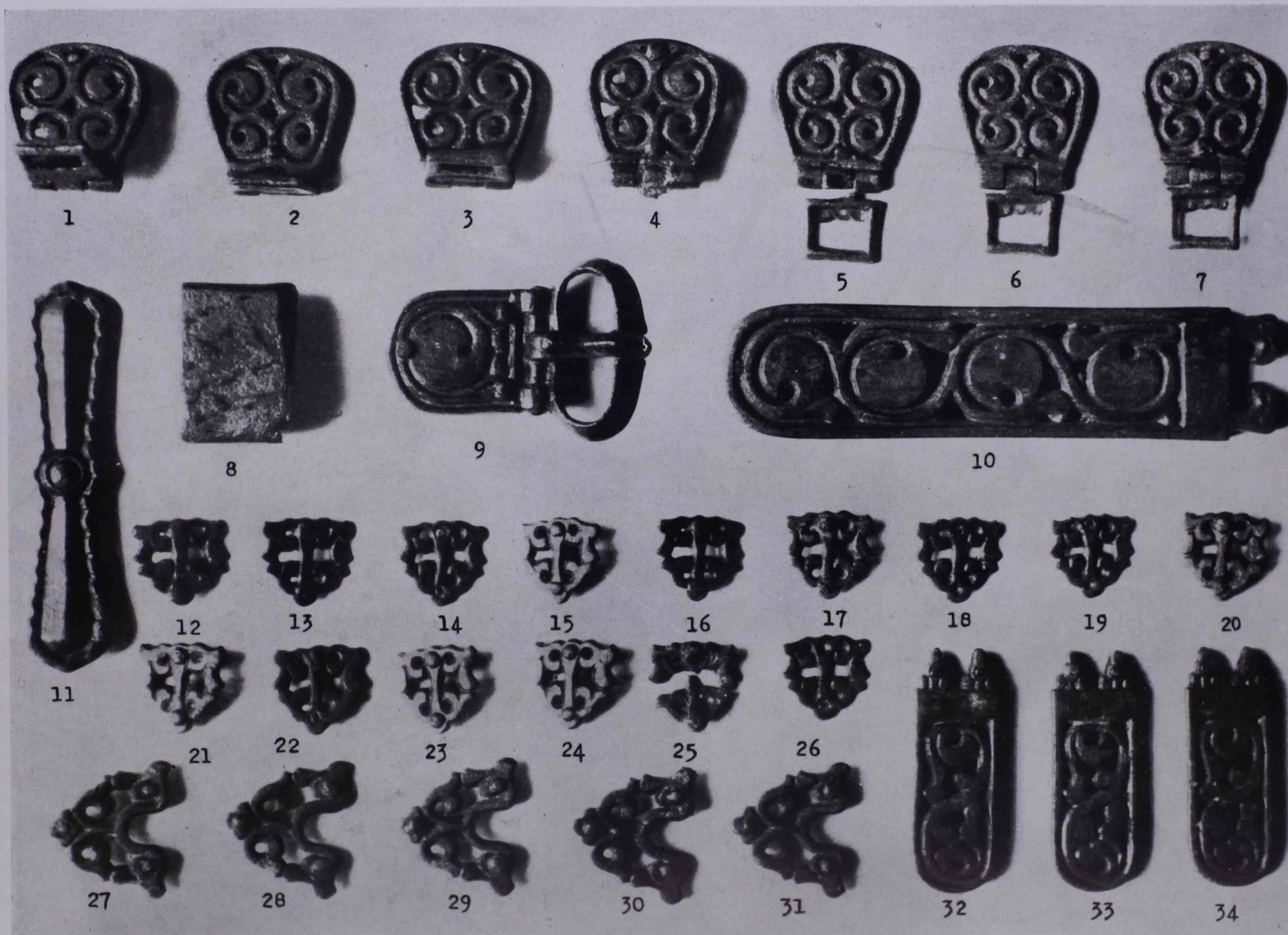
Korai avar sírleletek a Deszk D. számú temetőből. 1—3, 8—10: 170. sír; 4—5: 65/a. sír; 6—7: 60. sír; 11—18: 175. sír.

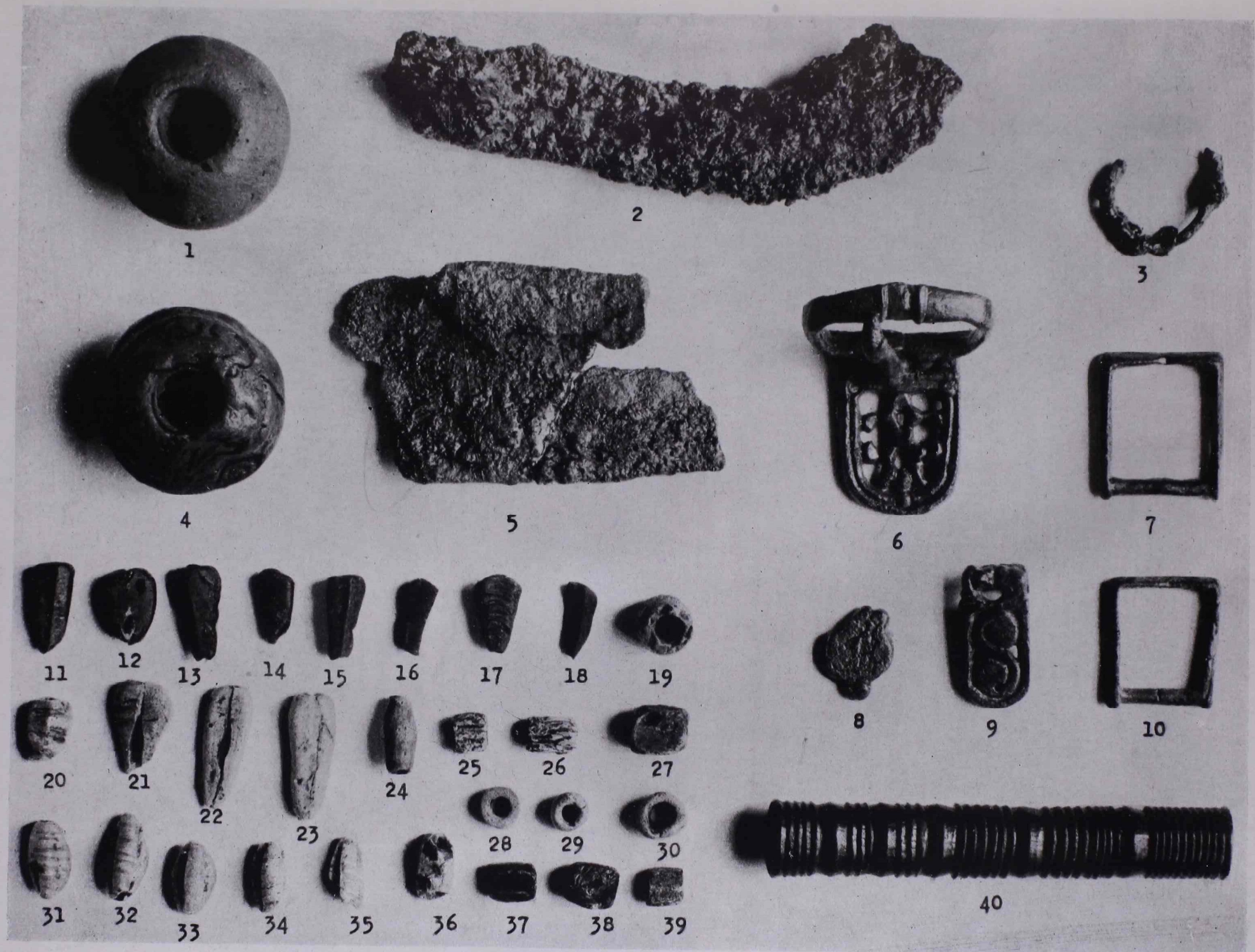
Késői avar sírleletek a Deszk D. számú temetőből. 1—3: 175. sír; 4: 128. sír.

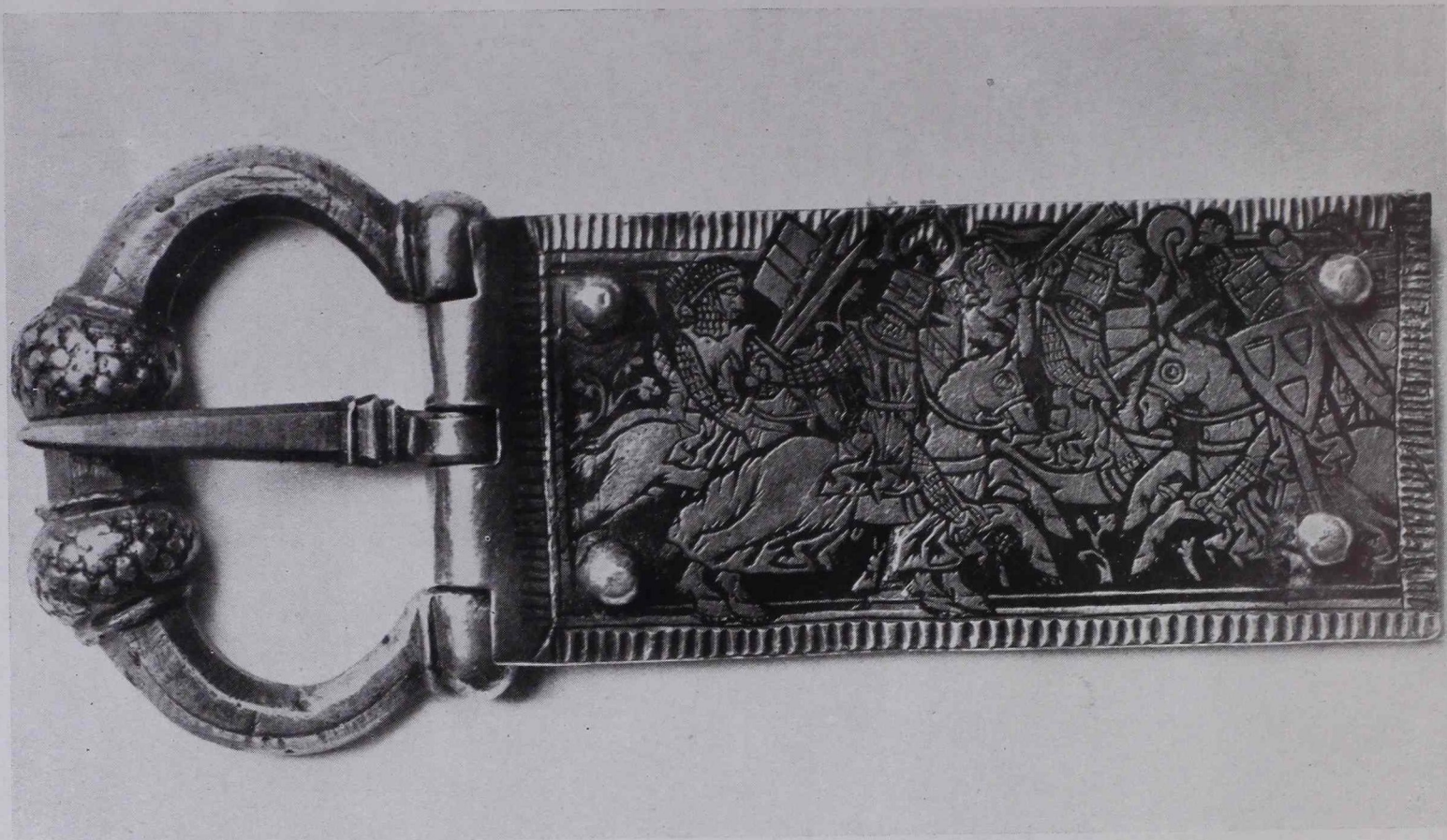
var sírletek a Deszk D. számú temetőből. 1: 170. sír; 2: 60. sír; 3: szórvány; 4: 89. sír; 5: 53. sír; 6: 113. sír; 7: 101. sír
8, 8a, 9, 9a: szórványok.

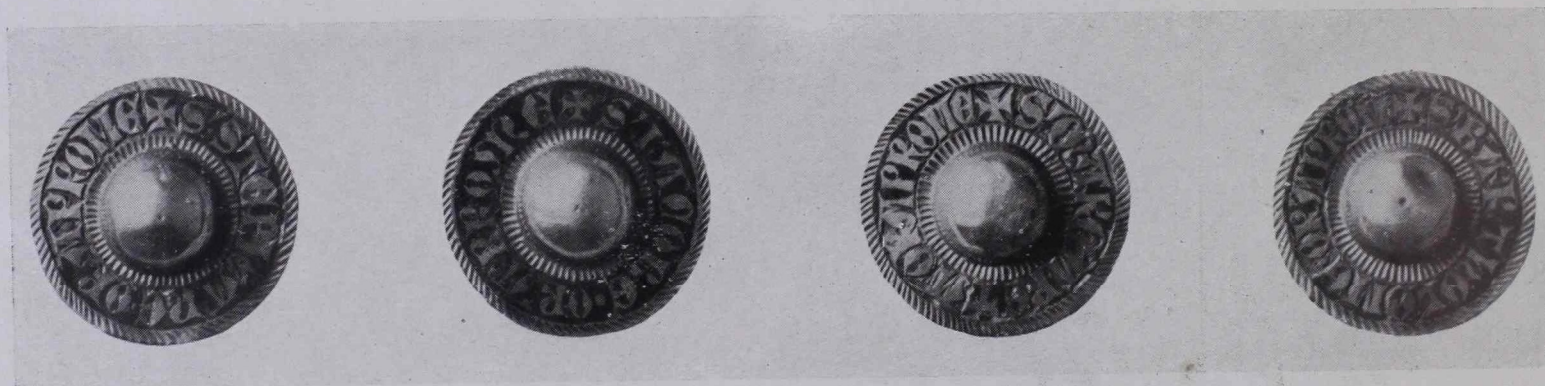
Késői avar övdiszek a Deszk D. számú temetőből. 1—34: 128. sír.

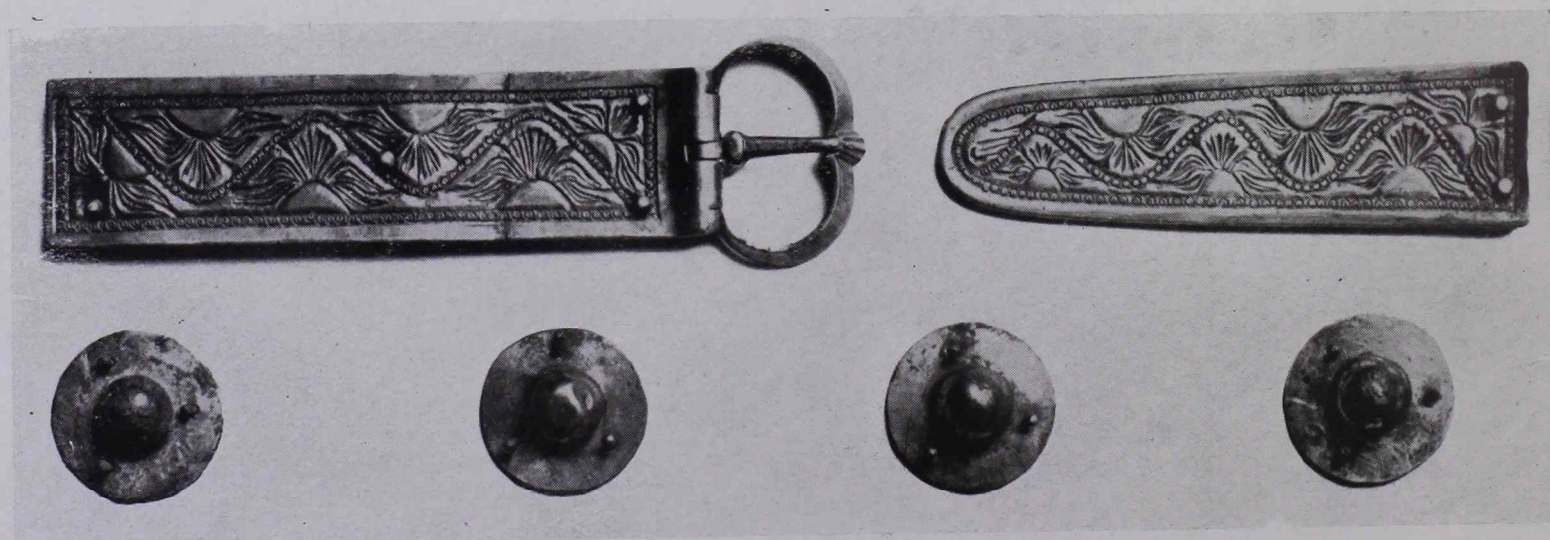
Késői avar leletek a Deszk D. számú temetőből. 1—3: 89. sír; 4—5, 7, 11—40: 101. sír; 6, 8—10: szórvány.

1

2

3

1. A kígyópusztai csat (nagyítva). — 2. A kígyópusztai csat övszíjának dísz-gombjai. — 3. Kiskunfélegyházi övszíjvég és dísz-gombok.

